

શ્રી મેઢ્રતુંગાર્યવિરચિત

શ્રી પ્રબંધચિંતામણિનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર

(ઐતિહાસિક ટિપ્પણીઓ, પરિશિષ્ટા વગેરે સાથે)

ભાષાન્તરકર્તા,

રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ, શૈવધર્મનો ઇતિહાસ, પુરાણવિવેચન,
વગેરે અન્યોના લેખક

પ્રકાશક :-શ્રી ક્ષાર્ગસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ
રા. રા. અંબાલાલ જી. જાની, જી. જી., સહાયક મેત્રી.

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૭૫૦

વિ. સં. ૧૯૯૧
ઈ. સ. ૧૯૭૪

16344

પ્રકાશક : રા. રા. અંબાલાલ યુલાબીરામ બાની, બી. એ.,
સહાયક મંત્રી, શ્રી પ્રાઈસ ગુજરાતી સભા,
મેઈસર ગુજરાતી સભામંદિર, કે.એસ હાઉસ લેઈન,
લેમીંગ્ટન રોડની બાલુમાં; મુંબઈ નં. ૪.

~~મુંબઈ~~ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી અને કુંપની
બુક્સેલર્સ અને પબ્લીશર્સ, પ્રીન્સેસ રોડ, મુંબઈ નં. ૨.

પ્રકાશકના બે બોલ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાના સાહિત્યપ્રચારનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેમ તેના સંશોધનને લગતા વિષય સંબંધી ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવો એ છે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રબંધચિંતામણિ, ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપુતયુગના ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એ સાધનોમાં પ્રબંધચિંતામણિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મૂલ્યવાન ગણાય છે. ગુજરાતના ચાવડા વંશી રામ વનરાજ, સોલંકી વંશી મળરાજ, ભીમદેવ, કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અને વાઘેલા વંશી વીરધવલ એ રાજાઓના પ્રબંધો ઉપરાંત, શકવર્તી શાહીવાહન, પરમાર વંશી ભોજ આદિના પણ પ્રબંધો આ ગ્રંથમાં નિરૂપાયલા છે; એ તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સિદ્ધ કરે છે.

૨૫. શ્રી એલેક્ઝાન્ડર કિલ્લોક કાર્પસ સાહેબે “રાસમાળા”માં ઉપયોગ સાર ને ઐતિહાસિક સાધનો એકત્રિત કરેલાં, તેમાંના સંસ્કૃત ઐતિહાસિક પ્રબંધાદિ સાહિત્ય ગ્રંથો મૂળ તેમ જ, તેનાં અનુવાદો પ્રકટ કરવાનું શ્રી કાર્પસ ગુજરાત સભાએ કરાવેલું છે. એ શ્રેણીમાં શ્રી રાજ-શેખરસૂરીપ્રણીત ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (મૂળ તેમજ અનુવાદ) અત્યાર આગમ્ય પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે. શ્રી મેરુતુંગાર્ચપ્રણીત પ્રબંધચિંતામણિ એ બીજો ગ્રંથ છે. આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીજી પાસે સંશોધાવી સભાએ પ્રકટ કરેલ છે. તેમનો જ આ અનુવાદ છે. તેમણે પ્રસ્તાવનામાં ૨૫. શાસ્ત્રી શ્રી રામચંદ્ર દીનાનાથના અનુવાદ કરતાં પ્રસ્તુત અનુવાદમાં શી વિશિષ્ટતા છે તે દર્શાવેલું છે.

આશ્વિન વદિ ૮, વાર મંગળ
સં. ૧૯૯૦ તા. ૩૦-૧૦-૩૪
મુંબઈ

અંબાલાલ જીલાખીરામ જાની
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓને ઇનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી કા. ગુ. સભાએ, સરકારી, દેશી રાજ્યોના તેમજ મ્યુનિસિપલ અને લોકલ ઓર્ગેના કેળવણી ખાતાઓ, અભ્યાસ, વાચન, તથા ઇનામો દ્વારા તેમજ તેમની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રસાર ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાના પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય) અર્ધી કિંમતે, વેચાતા લેઈ ગઈ, એવી અનુકૂલતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ એ રાસ્યાઓને ૧૨૫૬ ક્રમીશનથી મળશે.

આ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે લેવાં હોય, તેમણે પત્રવ્યવહાર કરવો.

- ૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩ જી આદિતિ ભાગ ૧-૨ દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૫-૮
- ૪ માર્કસ ઓરફીઅસ એન્ટોનીનસના સુવિચારો મૂ. રૂ. ૨
- ૫-૬ શ્રી કા. ગુ. સભા, હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ, ભાગ ૧-૨ જો. દરેકનું મૂ. રૂ. ૨
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-ભાગ ૧ ૨. મૂ. રૂ. ૧
- ૮ રસકલ્પાવલ-ગીતવલના ગીતો. મૂ. રૂ. ૦-૨૦
- ૯ પ્રબોધધર્મીશી (કવિશ્રી માણજી) અને રાવજીમદોદરીસંવાદ (કવિ શ્રીમજી) દીકા સાથે. મૂ. રૂ. ૦-૨૦-૦
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લેા-આખ્યાનો અને પદો. મૂ. રૂ. ૧
- ૧૧ અદુનવર-પારસી 'ઈતિહાસ' વૈદિક કથિએ અવલોકન. મૂ. રૂ. ૦-૮
- ૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ: પ્રો. હીરાલલેન સંપ્રોધિત । મૂ. રૂ. ૨-૮
- ૧૩ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ. શાસ્ત્રી દુર્ગાશક્તિરેણ સંપ્રોધિત: । મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૪ રામસંપ્રદાય-સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતીમાં તેના પ્રચાર. મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટતા લેખા:-ભાગ ૧ લેા, અરોધથી વાંચવા વર્ગ પર્ચાન. પાના નંબર ચા ૭ પેજ ૮૦૦ મૂ. રૂ. ૪-૮
- ૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લેા:- (ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ, અને સનાપર્વ, મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાતચિત: મ્વ. કીશ્વર દત્તપ્રભ મૂ. રૂ. ૧-૧૨-૦
- ૧૮ ચતુર્વિંશતિપ્રવચ્ચ:- (ગુજરાતી - અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૧૯ પંચાંશ (પાના) નાપતિહાસ મૂ. રૂ. ૦-૨૦-૦
- ૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ જો (વનપર્વ નાપતિહાસ) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૧ પ્રબોધધર્મીશી (ગુજરાતી - અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૨ રૂપમુદ્રા કથા (સરોજી ૨ ૧-૫) મૂ. રૂ. ૦-૮-૪
- ૨૩ રૂપમુદ્રા કાવ્ય:- (મ. ૧૧૭૨) પાના ના નાપતિહાસ ૩૬૬ પાનાને સંગ્રહ ૧૧ માર્ચ, મૂ. રૂ. ૧

પ્રસ્તાવના

આ પ્રબંધચિંતામણિ નામનો ગ્રન્થ નાગેન્દ્ર ગચ્છીય ચંદ્રપ્રભશિષ્ય મેરુતુંગ સૂરિએ, તે પોતે ગ્રન્થાન્તે કહે છે તેમ વર્ધમાનપુર(વઢવાણ)માં વિ. સં. ૧૩૬૧ માં રચ્યો છે. આ ગ્રન્થની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ૮૫ વર્ષ પહેલાં જ રાસમાળાના કર્તા શ્રી. અલેક્ઝાન્ડર ફિન્લૉક ફાર્બસ સાહેબના જ્ઞાનમાં ખરાખર આવી હતી. તેઓએ રાસમાળાના સાધન તરીકે પ્ર-ચિં-ની મૂળ પ્રત મેળવી, એટલું જ નહિ પણ તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઇ. સ. ૧૮૪૯માં કરી પોતાને હાથે નોંધપુસ્તકમાં લખ્યું^૧ અને પછી રાસમાળામાં એનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. એમની પછી મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખવામાં પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પણ આ ગ્રન્થનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં પ્રબંધચિંતામણિ નિર્ભેળ ઇતિહાસનો ગ્રન્થ નથી, પણ પ્રબંધ છે, એ પણ એ વિદ્વાનોને પૂરેપૂરું જાણવામાં હતું.

મહાકાવ્ય રૂપે ઐતિહાસિક રાજપુરુષોના ચરિત્રગ્રન્થો લખવાની પદ્ધતિ તો શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પહેલાં જ આ દેશમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. અને એ પદ્ધતિને અનુસરી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૬) પણ સંસ્કૃતમાં દ્વાચત્રય અને પ્રાકૃતમાં કુમારપાલચરિત નામનાં મહાકાવ્યો લખ્યાં છે. અને તેની પાછળ ચાલી, સોમેશ્વર, અરિસિંહ, ખાલચંદ્ર, જિનમંડનગણિ વગેરેએ પણ એ ધાટીનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. આ મહાકાવ્યોમાં નાયકના પૂર્વજો વિષે પણ કાંઈક લખેલું મળે છે અને એ રીતે આ ગ્રન્થોમાંથી ઇતિહાસને લગતી થોડી સામગ્રી મળી આવે છે. પણ પ્રબંધચિંતામણિ, દ્વાચત્રય કે કીતિકૌમુદી જેવું મહાકાવ્ય નથી. મહાકાવ્યમાં હોતું જોઈએ તે-ચંદ્રોદય સૂર્યોદયનું વર્ણન, ઋતુવર્ણન, કેલિવર્ણન વગેરે કશુંયે પ્રબંધચિંતામણિમાં નથી. પ્ર. ચિં. તો વચ્ચે વચ્ચે સુભાષિતો મૂકીને આકર્ષક બનાવેલી તથા સાદી ભાષામાં લખેલી ટુંકી ટુંકી કથાઓનો સંગ્રહ છે.

૧. શ્રી. ફાર્બસ સાહેબે પ્ર. ચિં. નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર જે નોંધમાં લખ્યું હતો. પણ તેમાંથી પ્ર. ચિં. નાં ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા પ્રકાશના ભાષાન્તરવાળી પાછલી નોટ જ ફાર્બસ સભાના સભ્યમાં જળવાઈ રહી છે. ટોનીએ ૧૯૦૨ માં પ્ર. ચિં.નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર છપાવ્યું, ત્યારે એને આ નોટની ખબર હોય એમ લાગતું નથી. જુઓ શ્રી. ફા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ ભાગ ૧ ભા ૫, ૩૨૧.

જૈન લોકોમાં જૈન ધર્મના પ્રભાવક સૂરિઓ, રામજો, મંત્રીઓ વગેરેનાં ચરિત્રો લખવાનો રિવાજ પહેલાંથી આવ્યો આવતો હતો. પણ પ્રબંધચિંતામણિના લેખકને લાગ્યું કે ‘જૂની વારંવાર સાંભળેલી કથાઓથી હવે લોકોનાં મન જોષ્ટએ તેવાં પ્રસન્ન થતાં નથી’, એટલે તેણે ‘નજીકના સમયમાં થયેલા સત્પુરુષોનાં વૃતાન્તો’ પસંદ કર્યા. અને સાડા પાંચસો વર્ષ સુધી ભરપૂર જાહોજલાલીમાં આવીને, પોતાના દેખતાં જ છિન્નભિન્ન થયેલા ગૂજરાતના રાજપૂત રાજ્યના ઇતિહાસમાંથી કરેલી પસંદગી અર્થેન લોકપ્રિય થવાનો સંભવ તેણે યોગ્ય રીતે જ માન્યો. જૂની પ્રણાલીને વશ થઇને પ્ર. ચિં. ના પહેલા પ્રકાશમાં મેરુતુંગે વિક્રમપ્રબંધ અને શાલીવાહનપ્રબંધ, તથા પાચમા પ્રકીર્ણ પ્રકાશમાં નાગાર્જુનપ્રબંધ, વરાહમિહિરપ્રબંધ, પુણ્યસારપ્રબંધ, ગોવર્ધનનૃપપ્રબંધ, વગેરે જૂના પ્રબંધો દુકામાં આપ્યા છે ખરા, પણ અથનો મોટો ભાગ તો ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતાં પ્રબંધોથી જ ભર્યો છે.

પ્રબંધચિંતામણિની વિશિષ્ટતા—

દ્વાત્રય, કીર્તિકૌમુદી વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે વાપરી શકાય એવા ખીજા અથો સાથે સરખાવતાં પ્રબંધચિંતામણિમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મૂલ્યવાન ગણાય એવા ત્રણ ગુણો દેખાય છે:

(૧) દ્વાત્રય વગેરે ગ્રન્થોના લેખકોનું ધ્યાન રૂઢીચીની મહાકાવ્યો લખવા તરફ છે, એટલે ઐતિહાસિક પાત્રોના ચરિત્રની કે તે તે પાત્રના જીવનમાં બનેલા બનાવોની ઝાઝી વિગતો આપવા તરફ તેઓનું ધ્યાન નથી, જ્યારે પ્રબંધચિંતામણિના લેખકનું ધ્યાન લોકરંજન ઉપર હોવાથી તેણે આગલા અંથો કરતાં વધારે વિગતો આપી છે.^૧

(૨) પોતે દૂર હોવાને કારણે કે પોતે લખતા હતા ત્યારે ગૂજરાતનું રાજપૂત રાજ્ય નારા પામ્યું હોવાના કારણે ગમે તેમ પણ એમના મનમાં રાજ્યનો ધાક નથી. એટલે દ્વાત્રય, કીર્તિકૌમુદી વગેરેમાં ગૂજરાતના રાજની દાર જેવા પ્રસંગનું રહેજ સૂચન પણ નથી ત્યારે પ્રબંધચિંતામણિમાં એવાં વર્ણનો છે. કુમારપાલચરિત, સુકૃતગંધર્વ વગેરે જેવા આશ્રયદાતાની પ્રસરિતરૂપ અથ પ્રબંધચિંતામણિ નથી, પણ પોતાના મોટે ભાગે જનધર્મોય

૧ આમાં એક અપવાદ છે. કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતસંકીર્તન જેવા અંથો મહાકાવ્ય કરતાં જૈન મંત્રીની પ્રસરિતરૂપ વધારે છે અને સમકાલોન દોવાથી વસ્તુપાલ મંત્રીનાં સત્કર્મોની તેઓએ કરેલી નોંધ પ્રબંધચિંતામણિ કરતાં વધારે વિસ્તૃત અને દૃષ્ટીકવને વધારે અનુરૂપ છે.

શ્રીતૃમંડળનાં મનને રંજન કરવા માટે લખાયેલા છે. એટલે આશ્રયદાતા નાખુશ થવાની ખીક એને નથી, ત્યારે શ્રીતાઓ નાખુશ ન થાય એવી વૃત્તિ છે ખરી અને સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. એટલે ગૂજરાતી શ્રીતાઓના ગર્વને ખંડિત ન કરવાના હેતુથી કે ગમે તેમ પણ તેણે ગૂજરાતનું ધસાતું ન લખવાની બનતાં સુધી સંભાળ રાખી છે, એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારવા માટે, આપણને નિર્માલ્ય લાગે એવા પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. (જુઓ ભીમભોજપ્રબંધના અનેક પ્રસંગો).

(૩) પ્ર. ચિં. પહેલાંના કેઈ ગ્રંથમાં કાલાનુક્રમ નથી. મૂળરાજ વગેરે રાજ્યોનો વંશાનુક્રમ દ્વાચત્રય વગેરેમાં છે, પણ કાલાનુક્રમ નથી; જ્યારે પ્ર. ચિં. માં વિ. સં. ૮૦૨ માં થયેલી પાટણની સ્થાપનાથી આરંભી વિ. સં. ૧૨૭૭ માં વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રા કરી ત્યાં સુધીની વનરાજ આદિ પાટણના રાજ્યોની ગાદીએ બેસવાની તથા મરણની તારિખો આપી છે. અને પાછળની તારિખો મેરૂતુંગે જ વિચારશ્રેણીમાં આપી છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કાલાનુક્રમ જેવી અતિ ઉપયોગી સામગ્રી મેરૂતુંગે પૂરી પાડી છે. અને જેમ જેમ ઉત્કૃષ્ટ લેખો જેવાં સમકાલીન સાધનો મેરૂતુંગનાં કથનોની કસોટી કરવા માટે આપણને મળતાં જાય છે તેમ તેમ તેણે આપેલા કાલાનુક્રમની વિશ્વસનીયતા પુરવાર થતી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ વિક્રમાર્કપ્રબંધ, ભટ્ટરિપ્રબંધ, વરાહમિહિરપ્રબંધ, વગેરે જૂના પ્રબંધોને બાદ કરવામાં આવે તો—દક્ષ ભોજપ્રબંધમાં માધ, બાણ, મયૂર વગેરે કવિઓને ભોજના સમયમાં મુકવાની એણે જે જૂલ કરી છે અને એ જૂલ પોતાના સમયની દંતકથાને માની લેવાથી જ કરી છે, તે શિવાય બાકીનાં નામો તેણે ક્યાં છે તે સમયનાં—કદાચ જરાતરા આગળપાછળ, પણ તે સમયનાં જ ઐતિહાસિક નામો છે. ડા. શુદ્ધરે પણાં વર્ષો પહેલાં મેરૂતુંગનો આ ગુણ પકડ્યો હતો.

પ્ર. ચિં. નો મુખ્ય આધાર તો જુતપરંપરા. મેરૂતુંગના પોતાના શબ્દોમાં રાદ્ગુરૂપ્રદાય જ છે. છતાં મેરૂતુંગે એના વખતમાં ઉપલબ્ધ લેખી સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનો સંભવ છે. દંભપ્રશસ્તિ, ચુદ્રિત કુમુદચંદ્ર, કીર્તિકીમુદી વગેરે ગ્રંથોમાંથી શ્લોકોના ઉતારા કર્યા છે, એ જોતાં એ ગ્રંથોનો ઉપયોગ તો કર્યો જ હોવો જોઈએ, પણ એ ઉપરાંત જોન ઉપાશ્રયોના ભંડારોમાં જળવી રાખવામાં આવેલાં લખાણો ઉપરથી જ જૂની તારિખો મેરૂતુંગે આપી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ જૂદી જૂદી દંતકથા તથા જૂદાં જૂદાં લખાણોને ચાળી જોવાનો પણ આ ગ્રંથકારે

થોડા પ્રયાસ કર્યો છે એમ ફેટલીક વાર દ્વાચાત્રય વગેરેથી એ જૂદા પડે છે, અને જૂદા પડે છે ત્યાં ઐતિહાસિક સંભવ એના પક્ષમાં હોય છે. એ ઉપરથી તથા ચાવડા વંશનો કાલક્રમ વિચાર શ્રેષ્ઠીમાં પ્ર. ચિં. થી જૂદો આપ્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે.

વળી આ મેરુતુંગસરિના સ્વભાવમાં જ કદાચ દંભ યોડેા હશે એમ લાગે છે. આ બધા ગુણો સાથે જો એનામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ હોત તો ફેટલો બધો લાભ થાત ! કાલાનુક્રમ આપવાની પદ્ધતિ મેરુતુંગમાં નવી જ છે અને તેની પછીના લેખકોમાં એ ચાલુ રહી છે, એ જોતાં મુસલમાની લેખકોના ઐતિહાસિક ગ્રંથો મેરુતુંગના જોવા સાંભળવામાં આવ્યા હોય, એમ લાગે છે. પણ એથી આગળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નથી જ ખીલી. એ જમાનામાં અહીં કોઈ હિન્દુમાં નહોતી ખીલી. અને એ કારણથી એક જ પ્રબંધમાં બનાવેા કાલાનુક્રમમાં નથી લખ્યા પણ જેમ વાતો યાદ આવી તેમ લખી નાંખી છે. દા. ત. સિદ્ધરાજપ્રબંધમાં સિદ્ધરાજ સંબંધી જ બધું લખ્યું છે એટલું અરૂં પણ તેના જીવનના જે બનાવેા વર્ણવ્યા છે તે કોઈ ક્રમમાં નથી વર્ણવ્યા પણ આડાઅવળા ગમે તેમ લખી નાખ્યા છે.

પ્ર. ચિં. ના ઉપર ગણાવેલા ગુણોને પડે (૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ એ એક તો મોટો દોષ છે જ; એ સાથે નીચેના ખીજા દોષો પણ ગણાવી શકાય. (૨) પ્રબંધચિંતામણિ લોકકથાઓના સંગ્રહ જેવો લોક-મનરંજનના હેતુથી લખાયેલો ગ્રંથ છે એટલે અતિશયોક્તિ દ્વારા ચિત્તરંજન કરે એવી, લોકમાં ચાલુ વહેમની પોષક હોય એવી કે માત્ર નવીનતાથી જ આકર્ષક એવી, વાતો સંગ્રહવા તરફ કર્તાનું લક્ષ્ય રહ્યું છે. પરિણામે ઐતિહાસિક ઉપયોગની અનેક મહત્ત્વની બાબતોનો પ્ર. ચિં. માં પત્તો જ લાગતો નથી, બ્યારે ગૌણ કે નિર્માલ્ય બાબતોનું લાંબું વર્ણન મળે છે. (૩) પ્રભાવકચરિત, સુકૃતસંકીર્તન, વગેરે ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં મુખ્ય પ્રસંગનું વર્ણન બરાબર હોવા છતાં પ્ર. ચિં. માં વિષયોની ચોક્કસાઈ નથી એ દેખાઈ આવે છે. (૪) સમગ્ર ગ્રંથ ભાષામાં, વાક્યરચનામાં, અર્વાંતર પ્રબંધોની ગોઠવણમાં બધી રીતે શિથિલ રચનાવાળો છે અને એવો હોવાથી જ કદાચ એમાં પ્રક્ષિપ્તો પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયાં છે. (૫) સૌથી મોટો દોષ-દાક્ષીની તટસ્થ દૃષ્ટિએ દોષ પણ જે જૈન શ્રોતાઓ માટે એ ગ્રંથ રચાયેો છે તેની દૃષ્ટિએ મોટો ગુણ દશે-તે સંપ્રદાયદૃષ્ટિ છે. ખરી વાત એમ છે કે પ્રબંધ ચિંતામણિ કેવળ લોકનાં ચિત્તરંજન માટે-અને તે પણ સર્વ લોકના ચિત્તરંજન માટે નથી લખાયો, પણ મુખ્યત્વે જૈન સમાજના ચિત્તરંજન

માટે તથા તેઓમાં જૈનધર્મ તરફ રાગનો અને જૈનેતર-બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ દ્વેષનો પ્રચાર કરવા માટે લખાયો છે. અને એ કારણથી અતિશયોક્તિવાળી, ચમત્કારોવાળી તથા બ્રાહ્મણધર્મના દ્વેષથી પ્રેરાયેલી ધણી વાતો પ્ર. ચિં. માં મળે છે. અલગત એ કાળે બ્રાહ્મણધર્મીઓ અને જૈનો વચ્ચે તથા જૈનધર્મના જ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયો વચ્ચે પુષ્કળ ઝઘડા થતા હશે. આવી મેટિની ગાળાગાળીમાં જૈનોની બ્રાહ્મણધર્મીઓ દ્વંષ કષ્ટ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે અને બ્રાહ્મણધર્મીની જૈનો કષ્ટ કષ્ટ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે તે પ્ર. ચિં. માંથી ખરાબર જોવાનું મળે છે.

સામાન્ય રીતે આવા ગુણદોષવાળો હોવા છતાં ગૂજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે આ ગ્રન્થ એની પહેલાના કે પાછળના કોઈ પણ એક ગ્રંથ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે, એમાં સંદેહ નથી.^૧ અને એ ઉપરાંત લોકકથા તરીકે પણ એમાં આપેલી કથાઓ મનોરંજક છે એટલું જ નહિ પણ એ વખતના લોકમાનસનું-એ માનસના વહેગો, અસ્પર્શિતા, અમાન વગેરેનું સાફ પ્રતિબિંબ એમાં પડેલું દેખાય છે.

વિક્રમાદિત્ય, સાતવાહન, વનરાજ, મૂળરાજ, મુંજ, બોજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, હેમચન્દ્ર, વસ્તુપાલ, તેજપાલ વગેરેનાં આ પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલાં વૃતાંતોમાંથી જેટલાં ઇતર પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું વૃદ્ધનાત્મક સૂચન અને બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોની કસોટીથી તપાસતાં એ વૃતાંતોમાંથી જેટલો અંશ ઐતિહાસિક જણાય છે અને જેટલો દંતકથા રૂપ જ છે એ બે ય બાબતનો વિચાર મોટી નાની પાદટિપ્પણીઓમાં તથા પરિશિષ્ટોમાં કર્યો છે, એટલે અહીં એ વિષયને સ્પર્શવાની જરૂર નથી રહેતી.

પ્રબંધચિંતામણિનું આ બાબાન્તર તૈયાર કરવામાં મને સૌથી વધારે મહેનત આ ઐતિહાસિક ટિપ્પણીઓએ તથા પરિશિષ્ટોએ આપી છે, છતાં જોઈએ તેવી સંપૂર્ણતા એમાં લાવી શક્યો નથી. કવચિત્ શરતચૂક પણ થઈ હશે.

પ્ર. ચિં. નું બાબાન્તર પહેલાં શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે બહાર પાડ્યું હતું. એ બાબાન્તરનું લક્ષ્ય મૂળની કથા બહારથી સુધારાવધારા કરીને પણ

^૧ રાજતરંગિણીની તોલે તે પ્ર. ચિં. વગેરે કોઈ ગ્રન્થ ન આવે, પણ એને બાદ કરતાં એ મધ્યકાળના સાઠ પાંચસો વર્ષ જેટલા ઘાંઘા ગાળાને ઇતિહાસ લેકેલવામાં ઉપયોગનું પ્ર. ચિં. જેવું કોઈ પણ પુસ્તક દિગ્દસ્તાનના બીજા પ્રાંતમાં મળ્યું દોષ એવું મારા જાણવામાં નથી. રાજપૂતાનામાં ખ્યાતો છે, તે પ્ર. ચિં. પછી પણ વખતે લખાયેલ છે.

રોચક તથા સુબોધ રૂપમાં આપવા તરફ હતા. વળી એ જમીનાની ભાષા જ આજે ન ચાલે એટલે મારે તો એ ભાષાન્તર નથી જ એમ ગણીને, નવું જ ભાષાન્તર લખવું પડ્યું છે. અલગત એ જૂના ગુજરાતી ભાષાન્તરની તથા ટોનીના અત્રેજી ભાષાતરની મદદ મેં આમા જરૂર લીધી છે, છતાં જૈન પરિભાષા બરાબર ન સમજવાથી કે મૂળના પાઠની સંદિગ્ધતાને પરિણામે ક્યાંક ખોટો અર્થ થયો હોય, એવો સંભવ છે. કોઈ સુત્ર વાચનારના ધ્યાનમાં એવી ભૂલો આવે તો જણાવવાની કૃપા કરવી, જેથી બીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારો થઈ શકે.

શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે, પોને પ્રકટ કરેલી પ્ર. ચિં. ની આવૃત્તિને આધારે ભાષાન્તર કર્યું હતું. ન્યારે મેં સંપાદન કરેલી અને કાર્પસ ગુજરાતી સભા અંકમાળા નં ૧૪ મા પ્રગટ થયેલી મૂળ પુસ્તકની આવૃત્તિનો આધાર રાખ્યો છે.

સુભાષિતો

લોકકથામાં જેમ વચ્ચે દુહા આવે છે તેમ પ્ર-ચિં-માં સુભાષિતો આપેલા છે. આ સુભાષિતોને ખરી રીતે વૃત્તાન્ત સાથે કરી સમજ નથી. અમુક સુભાષિત અમુક માણસે કહ્યું એમ કહેલું હોય ત્યારે પણ એ પ્રમાણે જ બનેલું એમ માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે એક જ સુભાષિત જૂદા જૂદા પ્રબંધલેખકોએ જૂદા જૂદા માણસોના મોઢામાં મૂકેલ છે. અહીં બે જ દાખલા આપું છું વધારે દાખલાઓ ટિપ્પણીઓમાંથી મળશે.

(૧) મૂળ પૃ ૧૫૮ ઉપર જે ૩૧મો શ્લોક છે તે કપર્દી મંત્રી મરતી વખતે બોલે છે એવું વર્ણન પ્ર ચિં મા છે, ન્યારે જિનમંડલ ગણિના કુમારપાલપ્રબંધમાં કુમારપાલના મોઢામાં એ શ્લોક મૂક્યો છે. (પૃ. ૧૧૫).

(૨) બોજબીમપ્રબંધમાં જે ૬૧ મો શ્લોક (મૂળ પૃ. ૬૩) છે તેનું પૂર્વાર્ધ સમુદ્રમાં પાણી નીચે રહેવા શિવાલયની ભીંત ઉપર લખેલું હતું અને ઉત્તરાર્ધ બોજબી સભામાં ધનપાલે પૂરું કર્યું એવું વર્ણન આ પ્ર. ચિં. મા, પ્રભાવકચગિનમાં તથા રતનમંદિર ગણિના બોજપ્રબંધમાં છે, ન્યારે બદલાવના બોજપ્રબંધમાં માછીમારોએ નર્મદામાંથી હિપાડી આણેલા પથરા ઉપર પૂર્વાર્ધ હતું અને ઉત્તરાર્ધ કાલિદાસ કવિએ કહ્યું એ રીતે વર્ણન છે. મૂળ શ્લોક હનુમન્નાટકમાં છે. (બુએ પૃ. ૮૮ ટિ. ૪૪.)

ખરી વાત એમ લાગે છે કે આ સુભાષિતો તો મેરુતુગ વગેરેના મમયમાં પ્રસિદ્ધ હતા, સુભાષિતારાવિ, શાર્દૂલધર પદ્ધતિ વગેરે સુભાષિત

સંગ્રહોમાં, પ્ર. ચિં. માં આપેલાં ધણાં ખરાં સુભાષિતો મળી આવે છે.^૧ અને એ સંબંધી મળી શક્યા તેટલા ઉદ્દેશો મૂળ સંસ્કૃત પુસ્તકની ટિપ્પણીઓમાં આપ્યા છે. આમાંના ધણા ઉદ્દેશો તો ટાંનીએ આપ્યા હતા. જેનું મૂળ હું નથી આપી શક્યો તેમાંનાં પણ ધણાંખરાં સુભાષિતો જ્ઞારનાં હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

આ સુભાષિતોનો સમ્પ્રલોકી ગુજરાતી અનુવાદ હું આપી શક્યો હોત તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની કિંમત વધારે ગણાત. પણ મારા માં સમ્પ્રલોકી અનુવાદ કરવાની શક્તિ નથી, એટલે સાદા ગદ્યમાં ભાષાન્તર કર્યું છે તે વાંચનાર નભાવી લેશે, એવી આશા છે.

તા. ૩૦-૩-૩૪

દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

અશુદ્ધિ વિષે.

પૃ. ૬૨, ૯૬ વગેરેમાં કેટલેક ઠેકાણે સમકલિત એ રીતે શબ્દ છપાયો છે, પણ સમકાલીન નોંધએ.

પૃ. ૧૦૯ માં પં. ૮ સ્લો. ૯ ને બદલે સ્લો. ૧૮ નોંધએ તથા એ જ પૃષ્ઠ ઉપર પં. ૧૩ માં ભીમે ને બદલે કુર્ણુ નોંધએ. વળી એ જ પૃષ્ઠ ઉપર છેલ્લા પેરેઆદ્રનું પેદું વાક્ય નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું:- 'કાકલ એટલે પશ્ચિમ એટી દેશ જેની રાજધાની જબલપુર પાસે ત્રિપુરમાં હતી, તેનો દૈવરાજ'

ખીજું પૃ. ૨૨૫, ૨૩૦ વગેરેમાં કેટલે ઠેકાણે વલ્લભી છપાયું છે તે ભૂલ છે, ખરી રીતે બધે વલ્લભી જ નોંધએ.

આ શિવાય બીજા પણ નોંધણી, વગેરેની થોડી અશુદ્ધિઓ છે, પણ સુઘ વાંચનાર પોતાની મેળે સુધારી લેશે, એવી આશા છે.

૧. કેટલીક લોકકથાઓની બાબતમાં આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે. ટિપ્પણીઓમાં એ બાબતની પણ નોંધ કરી છે. અહીં તો એક દાખલો બરા છે. ઇશુસપ્રજંધ નામનો એક પ્રજંધ પ્ર. ચિં. ની અશુદ્ધ પ્રતોમાં વિક્રમ પ્રજંધમાં આપ્યો છે અને લોન-પ્રજંધમાંયે મળે છે. (શુઓ પૃ. ૧૫ ટિ. તથા પૃ. ૧૦૦)

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રથમ પ્રકાશ : વનરાજાદિ ગ્રંથ ૨ થી ૬૧

વિક્રમાર્ક ગ્રંથ	૨
કાલિદાસની ઉત્પત્તિનો ગ્રંથ	૬
સુવર્ણપુરુષની સિદ્ધિ	૮
વિક્રમાદિત્યના સત્ત્વનો ગ્રંથ	૯
સત્ત્વપરીક્ષાનો ગ્રંથ	૧૦
પરકાયાપ્રવેશવિદ્યાનો ગ્રંથ	૧૧
સિદ્ધસેનસુરિ	૧૨
ગર્વપરિહાર અને વિક્રમનું સ્વર્ગગમન	૧૬
પરિશિષ્ટ અ, આ, ઇ	૧૮ થી ૨૭
શાલિવાહનગ્રંથ	૨૭
પરિશિષ્ટ ક	૨૯ થી ૩૦
શીલવ્રત વિષે ભૂયરાજ ગ્રંથ	૩૦
વનરાજાદિઆપોતકટવંશ	૩૧
આવડાવંશની વંશાવળી-પરિશિષ્ટ (જ)	૩૮
મૂળરાજગ્રંથ	૪૨
લાખાની ઉત્પત્તિ તથા મરણનો ગ્રંથ	૪૯
મૂળરાજના અનુયાયીઓ	૫૨
મુંજરાજ ગ્રંથ	૫૪
પરિશિષ્ટ (ઘ)	૬૦
” (ચ)	૬૧

પ્રકાશ બીજો ભોજ અને બીમના ગ્રંથો ૬૪ થી ૧૦૯

ભોજના દાનગ્રંથો	૬૪
કામરની સ્તુતિ	૭૧
ભોજનો રાધાવેધ	૭૪
ધારાનગર ભોજ વસાવું	૭૫

કુલચન્દ્રપ્રબંધ	૭૬
ભીમનું દૂષા વેશે ભોજસભામાં જતું	૭૬
માધકવિપ્રબંધ	૭૭
ધનપાલપ્રબંધ	૮૧
મુક્તિનો માર્ગ	૮૧
સીતા-વિજયા પ્રબંધ	૮૨
મયૂર કવિ અને બાણ કવિ	૮૪
માનતુંગાચાર્યનો પ્રબંધ	૮૫
ગુજરાતીની ચતુરતા	૮૭
અનિત્યતા શ્લોકચતુષ્ટય પ્રબંધ	૮૮
બીજપૂરક પ્રબંધ	૮૯
‘ એકભવ્ય નથી ’ પ્રબંધ	૯૯
ધનુરસપ્રબંધ	૧૦૦
અશ્વિવાર પ્રબંધ	૧૦૧
ગોપગૃહિણી પ્રબંધ	૧૦૨
ડાહલના કર્ણનો પ્રબંધ	૧૦૨
ભોજનું મરણ	૧૦૫
ભોજ-ભીમ પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ	૧૦૭

પ્રકાશ ત્રીજો : સિદ્ધરાજ પ્રબંધ ૧૧૦ થી ૧૬૨

મૂળરાજ કુમારનો પ્રબંધ	૧૧૦
કર્ણ રાજ સાથે ખીલનદેવીનાં લમ	૧૧૨
સિદ્ધરાજનો જન્મ અને કર્ણ રાજનો અન્ત	૧૧૬
મદનપાલનું દુર્વર્તન	૧૧૭
લીલાવંદનો પ્રબંધ	૧૧૭
ઉદયનમંત્રી	૧૧૮
મંત્રી સાનૂનો ધર્મદત્તા પ્રબંધ	૧૧૯
ગીનજદેવીની સોમનાથયાત્રા	૧૨૧
સિદ્ધરાજની માળવા ઉપર ચઢાઇ	૧૨૩
દેવચંદનો મેળાપ	૧૨૬
સિદ્ધરાજનો બાણહિલપુરપ્રવેશ	૧૨૭

હૈમ વ્યાકરણની રચના	૧૨૭
રૂઢમહાલયનું મંદિર	૧૩૦
જૈનમંદિર ઉપર ધળ ચડાવવાની બંધી	૧૩૧
સહસ્રલિંગ સરોવર અને તેની પ્રશસ્તિ	૧૩૨
સોરઠ ઉપર સિદ્ધરાજની ચઝાઈ	૧૩૪
ઝેંગાર અને તેની રાણી સંબંધી પરિશિષ્ટ	૧૩૫
દૈવલોકોદ્ધાર પ્રબંધ	૧૩૮
સિદ્ધરાજ કરેલી રોતુંજાની યાત્રા	૧૩૯
દેવસૂરિ પ્રબંધ	૧૪૦
સાહ આલક પ્રબંધ	૧૪૯
સર્વદર્શનમાન્યતા પ્રબંધ	૧૫૦
ચણા વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ	૧૫૧
પોડરાલક્ષ પ્રબંધ	૧૫૨
વારાહીય જીવ પ્રબંધ	૧૫૨
ઉંઝા ગામના ગામડીઆનો પ્રબંધ	૧૫૩
માંગૂઝાણા પ્રબંધ	૧૫૪
અલેચ્છાગમનિષેધ પ્રબંધ	૧૫૫
ઢોલાપુરરાજ પ્રબંધ	૧૫૬
કોણુકી સીલણુ ,	૧૫૭
જયચંદ્ર રાજા સાથે ગૂર્જર પ્રધાનના સવાલજવાબ	૧૫૮
પાપધટ પ્રબંધ	૧૫૯
સાન્ત્ર મંત્રી પ્રબંધ	૧૫૯
વેકકર્મ પ્રબંધ	૧૬૦
સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના શ્લોક	૧૬૦
સિદ્ધરાજ વિશે પરિશિષ્ટ	૧૬૧

પ્રકાશક શ્રીઓ : કુમારપાલ પ્રબંધ ૧૬૩ થી ૨૨૧

કુમારપાલનો જન્મ	૧૬૩
સિદ્ધરાજની બીકે કુમારપાલની નાસબાગ	૧૬૪
કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક	૧૬૬
વાહક કુમાર પ્રબંધ	૧૬૮

આશ્ચર્યકારક સોલાક પ્રબંધ	૧૭૦
આંખડ પ્રબંધ	૧૭૧
હેમચન્દ્ર અને કુમારપાલ	૧૭૩
સોમેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર	૧૭૬
સોમનાથની યાત્રા	૧૭૯
શત્રુંજયોદ્ધાર	૧૮૩
રાજપિતામહ આશ્રમનો પ્રબંધ	૧૮૫
વિચારચતુષ્ટય કુમારપાલ પ્રબંધ	૧૮૬
હરહર પ્રબંધ	૧૯૦
ઉર્વશી પ્રબંધ	૧૯૦
ઉદયચંદ્ર પ્રબંધ	૧૯૧
અભક્ષ્યભક્ષણ પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૯૧
યુક્તવિહાર પ્રબંધ	૧૯૨
પ્રભુદીક્ષાવસદિકાનો ઉદ્ધાર	૧૯૨
જૂદરપતિ ગંડને ફરી અધિકાર આપવાનો પ્રબંધ	૧૯૨
આલિંગ પ્રબંધ	૧૯૩
વામરાશિ પ્રબંધ	૧૯૩
સોરઠના બે ચારણોનો પ્રબંધ	૧૯૪
તીર્થયાત્રાપ્રબંધ	૧૯૫
રાજધરદ્વ આહુત પ્રબંધ	૧૯૭
લવણપ્રસાદના જન્મનો પ્રબંધ	૧૯૮
હેમાચાર્યનું મરણ	૨૦૦
કુમારપાલનું મરણ	૨૦૧
શ્રી અજમદેવ	૨૦૧
કપર્દી પ્રબંધ	૨૦૧
રામચંદ્ર પ્રબંધ	૨૦૨
આશ્રમટ પ્રબંધ	૨૦૩
બાલ મૂલરાજ	૨૦૪
બીમદેવ બીજો	૨૦૫
લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ	૨૦૬
વરતુપાલ મંત્રીની જન્મકથા	૨૦૭
વરતુપાલની તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ -	૨૦૯

ખંભાતના સપ્તઘડ સાથે યુદ્ધ	૨૧૨
મંત્રીનાં દાનની સ્તુતિ	૨૧૬
અનુપમાની સ્તુતિ	૨૧૮
પાંચ ગામની લડાઈ	૨૧૯
વીરધવલનું મરણ	૨૨૦
વસ્તુપાલનું મરણ	૨૨૧

અક્કાશ યાંચએ પરચુરણ અબ'ધે ૨૨૨ થી ૨૬૪

વિક્રમાર્ક પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધ	૨૨૨
નન્દ પ્રબંધ	૨૨૩
મહાવાદિ પ્રબંધ	૨૨૪
શીલાદિત્ય રાગની ઉત્પત્તિનો, રંકની ઉત્પત્તિનો તથા	
વલ્લીના નાસનો પ્રબંધ	૨૨૫
શ્રી યુંજરાગ અને શ્રી માતાનો પ્રબંધ	૨૪૦
ગોવર્ધનનૃપ પ્રબંધ	૨૩૪
પુષ્પસાર પ્રબંધ	૨૩૪
કર્મસાર પ્રબંધ	૨૩૫
લક્ષ્મણસેન ઉમાપતિધરનો પ્રબંધ	૨૩૬
જયચંદ્ર પ્રબંધ	૨૨૯
જયદેવ, પરમહારાગ અને પૃથ્વીરાજનો પ્રબંધ	૨૪૨
દેવકીજાતપતિ પ્રબંધ	૨૪૮
વશદમિદિર પ્રબંધ	૨૫૦
શ્રી નાગાર્જુનની ઉત્પત્તિ અને સ્તંભનક તીર્થાવતારનો પ્રબંધ	૨૫૩
ભાનુદરિ ઉત્પત્તિ પ્રબંધ	૨૫૬
વૈદ્ય વાગ્મટ પ્રબંધ	૨૫૮
દોનાપિપતિઓની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ	
વામના પ્રબંધ	
રૂપાન્વિષ્ણુ પ્રબંધ	
વીતરાગ પૂનનો ધનદ પ્રબંધ	

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓ-ને ઈનામ માટે તેમ પુસ્તકાલયોના

સંબંધ માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ

સાહિત્યપ્રચારને ઉત્તેજનની યોજના

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ મુંબઈ ઈલાકાનાં, સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમજ મ્યુનિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાં-ઓમાં અભ્યાસ તથા વાચનપ્રસાર દ્વારા તથા વિદ્યાર્થીઓને અપાતાં ઇનામો દ્વારા, તેમ જ તેમના હસ્તકની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ અને પુસ્તકાલયોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર બહોળા પ્રમાણ-માં સહેલાઈથી ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાની માલીકીનાં નીચે જણાવેલાં, દસ સુધીના આંકવાળાં પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય) અર્ધી કિંમતે ઉપલી સંસ્થાઓને વેચાતાં લઈ શકવાની અનુ-કૂલતા કરી આપવાને એક યોજના કરી છે.

રાસમાળા ભાગ ૧-૨ આ સંસ્થાઓને ૧૨૫ ટકામાં કમીશનથી વેચાતી આપવા હરાબું છે.

આ યોજનાનો લાભ લેવા તે તે કેળવણી ખાતાં અને સંસ્થાઓ પ્રેરાય તે માટે પોતાની માલીકીનાં પુસ્તકોનો પરિચય તૈયાર કરી પ્રકટ કરેશે છે; જેને તે જોઈતો હોય તેને મંગાવેથી મફત મોકલવામાં આવશે.

આ પુસ્તકો અડધી કિંમતે વેચાતાં લેવા ઇચ્છતી સંસ્થાએ નીચેને શરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

રં. રા. ગાંધીલાલ જીલ્લાખીરામ જાની, ખી. એ.

૩૬૫, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર

લેમીંગ્ટન રોડની બાજુમાં, કોંગ્રેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૪

શ્રી ફાર્ખસ ગુજરાતી સભાની માલીફીનાં પુસ્તકો ૧૯

૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) તૃતીય આવૃત્તિ, ભાગ ૧ હો, તથા બીજો; રચનાર રવ. શ્રી. ઝોલેકજાન્દર દિન્ડોક ફાર્ખસ. બાબાન્તરકાર, અને તેમા વિવિધ વિષયોની ટિપ્પણીઓ તથા પરિશિષ્ટો ચોળનાર દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉપરામ દવે. દરેકનું મૂલ્ય ૫-૮-૦

૩. ફાર્ખસ છપનઆરત-રચનાર, રવ. મન.સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી ને. પી. મૂલ્ય ૦-૮-૦ (હાલ અપ્રાપ્ય).

૪ માર્કસ ઓરેલીઅસ એન્ડોગીનસનાં સુવિચારો—બાબાન્તરકાર, રવ. ઈરનરેશ, સર કેશરીસિંહજી, ઉપોદ્ધાત લખનાર અને સંસ્કૃતસુભાષિત અને તત્ત્વજ્ઞાનના સમાન વચનો નોધનાર રા. ગ. નગીનદાસ પુરવોત્તમદાસ સંધવી. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

૫-૬ શ્રી. ફા. ગુ. સભાનાં પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ ભા. ૧ હો, ૨ જો (૧-૫૦, અને ૫૧ થી ૧૫૦ પુસ્તકોની યાદી) તૈયાર કરનાર રા. રા. અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની, બી. એ. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

(૬-૭) શ્રી ફાર્ખસ ગુજરાતી સભાનાં ૬. પુસ્તકોની સંક્ષિપ્ત યાદી, તૈયાર કરનાર રા. રા. અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની, બી. એ.

૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨ (સાથે ભેગા) મઢો, ૫ શાવળીઓ, શહેરો, વગેરે સખ ધી હકીકતોના લખાણુ. સભા પાસેના સાધનોને આધારે તૈયાર કરનાર રા. નર્મદાશ કર વલ્લભજી દિવેદી, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૮ રસકલ્પોલ : બાળાઓએ ગાવાના ઐત્તવનના પ્રચલિત બીતો. સંપાદક રા. રા. છગનલાલ વિ. રાવળ રૂ. ૦-૧૦-૦

૯ પ્રશોધખત્રીશી (કવિ ખંધારા મોંડલકૃત) અને રાવળમુન્દોદરી સંપાદ (કવિ શ્રીધરકૃત) બન્નેય બૂના ગુજરાતીના પ્રશો-દીકા સાથે. પ્રશોધક રવ. રા. મણિલાલ બ. વ્યાસ, મીકા તથા ઉપોદ્ધાતના લેખક રા. રા. શંકર-પ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૧૦ આચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ હો-આચીન આખ્યાનો અને પદો, નાકર આદિ કવિઓના કથો, (બાબા હર્ષક અર્વાચીન ગુજરાતી જેવી) સંપાદક રા. રા. છગનલાલ વિ. રાવળ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૧ અહુનવર—એ નામનો સર્જનજૂનો મંત્ર, પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દ્રષ્ટિએ અવલોકન. વિવેચક રા. રા. માનશંકર પિતાબરદાસ મહેતા મૂલ્ય ૦-૮-૦

૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રવન્ધ-શ્રી રાજશેઠ્ઠરસૂરિસન્દ્ભઃ-પરિ-શિષ્ટેન સમલઙ્કૃતઃ સશોધિતઃ પમ. પ હત્યુપપદધારિણા પ્રો. હીરાલાલેન । મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

૧૩ પ્રવન્ધચિન્તામણિ:-શ્રી. મેરુતુંગાચાર્યરચિતઃ શાસ્ત્રી દુર્ગાશકરેણ સશોધિતઃ મૂલ્ય ૧-૮-૦

૧૪ શાતકસંગ્રહાય—સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતીમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર કાદિ અને હાદિ મતનાં જે શ્રીચક્રો સાથે લે. દિ. ૫૫ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, ખી. એ. મૂલ્ય ૧-૮-૦

૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો-ભાગ ૧ લો. મહારાજ અરોહના પ્રાચીન યુગથી માંડી છેલ્લા ગુજરાતી વાઘેલા વરાળી સમાપ્તિ પર્યન્તના ગુર્જર વંશ પર્યન્ત ગોઠવી, સરોધી, દીકા અને પાદનોથો સાથે તૈયાર કરનાર શ. શ. ગિરનાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય એમ. એ. કચ્છરેટર, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીયમ-બુંમર્થ મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૧૬ મહાભારત-ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન ગુજરાતી અનુવાદ, રૈકરકવિ હરિ-દાસકૃત આદિપર્વ અને નાગરકવિ વિષ્ણુદાસરચિત સભાપર્વ. સંપાદક અને સંશોધક શ. શ. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજી, માંમરોળ રૂ. ૧-૪-૦

૧૭ ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો, તથા વાર્તાઓ વા. ગુજરાતી રાસમાળા. સંગ્રહ કરનાર અને લખનાર સ્વ. કવીશ્વર દલપ-તરામ ડાહ્યાભાઈ, પ્રકાશક શ. શ. અંબાલાલ જી. ભટ્ટની ખી. એ. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

૧૮ અનુવિંશતિપ્રબંધ-શ્રીરાજશેખરસૂરિએ રચેલો, ગુજરાતી અનુ-વાદ અનુવાદક પ્રો. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયા એમ. એ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૯ પંચદંડ-નરપતિકૃત (સં. ૧૫૪૫) સંશોધક શ. શ. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

મળવાનું ઠંકાણું: મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ પ્રીન્સેસ સ્ટીટ-બુંમર્થ નં. ૨

૨ સભાના પારિતોષિકથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ૭.

(૧) મેટર્લીકના નિબંધો-(બાબા-નર) શ. શ. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા.

(૨) વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-શ. શ. હર્મોશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી (અપ્રાપ્ત; દ્વિતીય આવૃત્તિ સંશોધાવી શ્રી. કૃ. જી. સભા તરફથી તૈયાર કરાવાય છે.)

(૩) શૈવમતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-શ. શ. હર્મોશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, (દ્વિતીય આવૃત્તિ સંશોધાવી શ્રી. કૃ. જી. સભા તરફથી તૈયાર કરાવાય છે.)

(૪) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા (બાબા-નર)—શ. શ. પ્રેમશંકર નારાયણ દવે

(૫) લોહ મોરલીકૃત કામગ્રોમિસ (બાબા-નર) સત્યાચંદની મર્યાદા શ. શ. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ, ખી. એ. એલએલ. ખી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૩ સભાના આશ્રયથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ૭

(૧) નર્મદોષ-સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે.

(૨) “ભક્તકવિ શ્રી દયારામનું જીવનચરિત્ર”-લે. શ. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, પ્રકાશક શ. શ. નારમ્હાસ પરમાનંદાસ ડોહાઈવાળા

(૩-૪) કાઠિયાવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય, ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો (પ્રાચીન સંગ્રહો)-શ. શ. હરિગોવિન્દ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી મહુવા

(૫) અભિસન્ન્ય આખ્યાન—જન તાપીકૃત (ર. સં. ૧૬૮૫), રા. રા. મંજુલાદ રણછોડલાલ મજનુદાર, બી. એ. એલએલ. બી. વડોદરા

(૬) સંયુક્તાખ્યાન [કાવ્ય] રા. રા. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પટ્ટા, એમ. એ. મુરત

(૭) શ્રી કૃષ્ણલીલાકાવ્ય—નિરોધલીલા-દશમ સ્કંધ (ભાગવત) સંશોધક અને પ્રકાશક રા. રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની, બી. એ; રા. રા. નટવર લાલ ઇન્દુલાલ દેસાઈ બી. એ. ના ભાગવતરવરૂપદર્શી મમંગામી નિવેદન સાથે, મૂલ્ય રા. ૧-૮-૦ (સચિત્ર)

૪ મુદ્રણાલયમાં ૬

(૧) રૂક્મતી બહાદુરનો પવાડો (સામળ) -રા. રા. અંબાલાલ ખુ. જાની, બી. એ.

(૨) રા. રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથ દિવેલીયાનો “ કાંઈલોલોછકલ લેકઅર્સ ” ભાગ ૧ લાલું બાયાન્તર (સચિત્ર)—રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી. એ.

(૩) પ્રખંધચિંતામણિ—મેરૂંગાચાર્યકૃત ગુજરાતી અનુવાદ. તૈયાર કરનાર રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

(૪) મહાભારત ગુજરાતી-ભાગ ૨ જો વૈરચક્રિ નાકરગિન આરણ્યક પર્વ, સંશોધક રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી. માંગરોળ

(૫) રૂપગુન્દરકથા—(હટોબદ્ધ કાવ્ય પ્રાચીન) સંશોધક રા. રા. લોખીલાલ જયવંદ સાંડેસરા.

(૬) ગુજરાતના ઐતહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો, ભાગ ૨ જો : પ્રાચીન ચક્રવર્તી અગ્રેષ્ઠ યુગથી માંડી વાઘેલા વંશ સુધીના તામ્રલેખો અને શિલાલેખો ગોઠવણ તૈયાર કરનાર રા. રા. ગિરંજીશંકર વણજી આચાર્ય, એમ. એ.

(૭) મધુસૂદન વ્યાસકૃત હંસાવતીની વાર્તા—સં. ૧૬૫૪ (પ્રાચીન) સંશોધક રા. રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.

પ્રબંધ ચિંતામણિ

પ્રકાશ પહેલો

ૐ શ્રી ને નમસ્કાર, શ્રી મહાવીરને નમસ્કાર.

જેની ભારતીને આગ મુખ હોવાથી તેનાં આર દ્વાર યોગ્ય છે તે શ્રી નાભિરાગ્નના પુત્ર, પરમપદમાં રહેલા અને સંસારનો અંત કરનાર આદિતી-
ર્થકર શ્રી ઋગ્મહેવજી (તમાઈ) રક્ષણ કરે. ૧

જે ગુરનો દાપ પથરા જેવા માણસોને ગાળી નાખે છે તે કળાયુક્ત
અંદ્રપ્રભરવામી ગુરનું ધ્યાન કરું છું. ૨

હુદિમાન માણસોને રહેલાઈથી બોધ થાય માટે (પ્રાચીન ગ્રન્થ-

૧ આ શ્લોકમાં જે આર દ્વાર કયાં છે તેનો ખુલાસો આ ગ્રન્થના પ્રથમ અંકમાં તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર કર્તાએ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે-“આદિતીર્થકરને કે-
વગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઉન્દ્રાદિક દેવતા સમોવચ્ચરણની રચના કરે છે. તેમા પહેલો મહિરજનમય, બીજો સુવર્ણમય અને ત્રીજો ચૈત્યમય એ ત્રીજે વણ ગદ રચે
છે. આ પ્રત્યેક ગદને આર દિશામાં આર દ્વાર છે, તે હક્કીનાં દ્વાર છે એમ કહેવું
યોગ્ય છે, બીજી ચોત્રીયા અતિસથના પ્રભાવથી, તીર્થકરને એક મુખ દોવા છતાં
સમોવચ્ચરણમાં દેશના વખતે આર દિશાએ જોડેલા દેવાદિકને સન્મુખ દેખાવાથી
એમની ભારતીને આર મુખ કલાં છે તે યોગ્ય છે.” વળી જૈનસાહના (૧) મગમા-
નુયોગ (૨) કર્ણાનુયોગ (૩) દ્રવ્યાનુયોગ (૪) અને ગરજાનુયોગ એ આર વિભાગો
તે શ્રી તીર્થકરની ભારતીનાં આર મુખને યોગ્ય આર દ્વારો એમ પણ ખુલાસો
અપાય છે. જૈનસાહના ઉપર પ્રમાણેના આર વિભાગો એ દિગંજર મનને અનુસ-
રીને કહેવા છે. પણ સ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે (૧) ધર્મકથાનુયોગ (૨) ગણિતાનુયોગ
(૩) દ્રવ્યાનુયોગ અને (૪) ગરજાનુયોગ.

(નુઓ પ્રથમ આરુત્તિનું ગુરવાતી ભાષાંતર, મૂળની શ્રીમારત્યા: રાખ ઉપ-
રની ટિપ્પણી તથા ટોનીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પૃ. ૧ ની ટિ. ૧)

૨ આ શ્લોકમાં પોતાના ગુરના અંદ્રપ્રભ નામ ઉપરથી ક્લેષ રચ્યો છે.
અંદ્રના જી (કિરણ)થી અંદ્રકાન્ત નામનો પથરો દ્રવે છે, એવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં
કવિ પ્રસિદ્ધિ છે. અંદ્ર કળાયુક્ત છે, અંદ્રના જેવી પ્રભાવળા આ ગુર કળા યુક્ત
(અંદ્ર પીઠજ) છે અને તેના કર (દાપ)થી પથરા જેવાં માણસો (નાં નિતો
ગુરએ આગલી વિદ્યાથી) ગળી નય છે, અને અંદ્રકાન્તમાંથી જેમ પાણી નીકળે
છે, તેમ ગુરના જી ઉપરથી પોતાના જેવા શિષ્યોના મુખમાંથી સરસવતીનો પ્રવાહ
નીકળે છે.

કર્તાઓની) વિવિધ રચનાઓનું મંથન કરીને શ્રીમેશ્વરે આ ગ્રન્થની ગદ્યબંધમાં રચના કરી છે. ૩

સદ્ગુણોના સંપ્રદાયરૂપી રત્નાકરમાંથી પ્રબંધચિંતામણિ રૂપ (ગ્રન્થ) રત્નનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા મને શ્રી ધર્મદેવે અનેકવાર કહેવાયલાં ઇતિ-વૃત્તોથી સાહાય્ય કરેલ છે. ૪

ભારત જેવા રમણીય આ પ્રબંધચિંતામણિ નામના નવા ગ્રન્થની પહેલી પ્રત ગણના અધિપતિ શ્રી ગુણચન્દ્રે તૈયાર કરી છે. ૫

જૂની કથાઓ, વારંવાર સાંભળેલી હોવાથી, ડાહ્યા માણસોનાં મનને જોઈએ તેવાં પ્રસન્ન કરતી નથી, માટે નજીકના વખતમાં થઈ ગયેલા સત્પુરુષોનાં વૃત્તાન્તોવડે આ પ્રબંધ ચિંતામણિ ગ્રન્થની રચના કરે છે. ૬

ડાહ્યા માણસોએ સુબુદ્ધિથી કહેલા જુદા જુદા પ્રગ્નધોમાં જો કે અવશ્ય જુદાજુદા ભાવ હોય છે, પણ સારા સંપ્રદાયને અનુસરી રચેલા આ ગ્રન્થની બાળતમાં ચતુર માણસોએ ચર્ચા કરવામાં ન પડવું. ૭

૧ વિક્રમાર્ક પ્રબંધ.

(૧) જો કે વિક્રમાર્ક રાજ (કાળક્રમમાં) ૪ હેલો છે, પણ શૌર્ય, ઉદારતા વગેરે ગુણોમાં પૃથ્વી ઉપર પહેલો (પ્રથમ પદને યોગ્ય) છે. શ્રીતાઓના કાનને આ વિક્રમ રાજનો પ્રબંધ અમૃતતુલ્ય લાગે છે માટે એ (પ્રબંધ કે પ્રબંધો) વિસ્તારયુક્ત હોવા છતાં, અહીં તેનો સંક્ષેપ કરીને પહેલાં તેને વિષેજ કાંઈક કહું છું.

એ ગ્રન્થ નીચે પ્રમાણે છે—

૧ અવન્તી^૧ દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન નામના નગરમાં અનુપમેય સાહસના

૩ આ પ્રલોકમાં ગણના અધિપતિ (મુજેશ) રાજમાં પ્રવેશ છે. પ્રબંધચિંતામણિને મદાભારત ગાયે સરખાવ્યો એટલે એની પહેલી પ્રતના લેખક ગુણચન્દ્રને મદાભારતના લેખક મનુશનું પદ આપ્યું. આ ગુણચન્દ્ર પણ અમુક જનગણ-સમૂહ ગણના નામક દશે.

૪ મુળમાં અન્ત્યઃ રાજ છે તેનો અચેત્ત બાપાંતર કર્તા ટોનીએ of lowest rank એટલે અન્ત્યઃ જેવો અર્થ કર્યો છે. પણ મેરૂંડનું વિવરિત તેણે અહીં આપેલી કથા ભેતા એવું નથી લાગતું. તે વિક્રમને રાજપુત્ર કહે છે માટે ભારતવર્ષના પ્રાચીન રાજાઓમાં વિક્રમ હેલો રાજ દત્તો એમ કહેવાનો આશય નજાય છે.

૫ અવન્તી દેશ એટલે દાણનો માળવા, જેનું મુખ્ય શહેર પેઢાં ઉત્તરવતી હતું. અવન્તી રાજ ઉત્તરવતી ને માળવા બેયનો વાચક છે. અહીં અવન્તીમાં સુપ્રતિષ્ઠાન નામની નગરી કહી છે તેનો મંડળદ જ કરી છે. સુપ્રતિષ્ઠાન કે પ્રતિષ્ઠાન

લંડારૂપ, દિવ્યલક્ષણોથી ઝોળખાઇ આવતો, પરાક્રમાદિ ગુણોથી ભરેલો વિક્રમ નામનો રાજપુત હતો. તે જો કે જન્મથીજ દરિદ્રતાથી પીડાયેલો હતો છતાં અત્યંત નીતિપરાયણ હતો. સેંકડો ઉપાયો કર્યા છતાં તેને ત્યારે પૈસો ન મળ્યો ત્યારે તે એકદિવસ ભટ્ટમાત્ર નામના મિત્રને સાથે લઇને રોહણાચલ તરફ ચાલી નીકળ્યો. અને રોહણાચલ પર્વતની પાસે આવેલા પ્રવર નામના નગરમાં કુમારના ઘરમાં રાત રહ્યો. પછી સવારે ભટ્ટમાત્રે કાદાળી માગી ત્યારે કુમારે કહ્યું “અહીં સવારમાં ખાણમાં જઇને, પહેલાં પુણ્યશ્રવણ કરીને, પછી કપાળે હાથ અડાડી ‘હા દૈવ’ એમ બોલીને, કાદા દુર્ભાગી ખાણસ કાદાળી મારે તો એના નશીબમાં હોય તે પ્રમાણે તેને રતો મળે છે.”

તેની પાસેથી આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને, વિક્રમ પાસે એટલી દીનતા કરાવવી અશક્ય છે એમ જાણીને તે ભટ્ટમાત્ર તે (કાદાળી વગેરે) સાધનો સાથે લઇને ચાલ્યો અને રતો ખોદવા માટે, ખાણમાં ધા મારવા તૈયાર થયેલા વિક્રમને તેણે દહ્યું. “અવન્તીથી આવેલા કોષ્ઠક વટેમાર્ગને આપણા ઘરના ખુશીખબર પૂછતાં તેણે તમારી માતા મરણના ખબર આપ્યા છે.” તપાવેલી વળ્લી સોઇ સરખું આ વચન સાંભળીને હાથથી કપાળ ઠોકીને ‘હા, દૈવ’ એમ બોલીને વિક્રમે હાથમાંથી કાદાળી નાખી દીધી. આ કાદાળીની અણીથી જ જમીન ઉપડી તેમાંથી સવાસાખનું ચળકતું રતન નીકળ્યું. ભટ્ટમાત્ર એ રતન ઉપાડી લઇને વિક્રમ સાથે પાછો આવ્યો. અને પછી શોકના ખીલા જેવી શોકને દૂર કરવા માટે, ખાણમાંથી રતો ફરી રીતે મળી શકે છે એ વૃત્તાન્ત કહીને પછી તરતજ તેની માતા જીવતી દોવાના ખુશી ખબર કહ્યા. આ રીતથી ભટ્ટમાત્રનું સદજ સોભીપણું જોઇનેય ક્રોધથી તેના હાથમાંથી તે રતન વિક્રમે ડુંદવી લીધું અને પાછો ખાણ પાસે આવ્યો; અને—

એટલે દાહનું પેઠણ દિવિજમાં ગોદાવરી કાઢે છે. હવે નવસાદસાંકચરિત વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં વિક્રમાદિત્યની નગરીને વળ્લવળી કહેલ છે, પણ કયા સચિત્સાગરમાં પ્રતિષ્ઠાનનો વિક્રમાદિત્યની નગરી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. કુંભમાં જે ભુત પરંપરા દોવાનો સંભવ છે અને મેરુતું જે પરંપરાના વમળમાં પડીને માળવા દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન નગરને આહવાની મળ્યક કરી છે. આ વિશે વધારે ચર્ચા માટે વિક્રમાર્ક પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ જુઓ. અહીં પ્રબંધચિંતામણિની એક દસ્તખતમાં “અવન્તિ દેશમાં વળ્લવળી પુરીમાં” એમ લખ્યું છે એટલું નોંધવું જોઇએ.

પ વાલ્મીકીમાં સદજ સોભીપણું દોવાં છે એ માન્યતાને લીધે ભટ્ટમાત્રને શ. દી. સાક્ષીએ આદાલત મળ્યાં છે, પણ મૂળમાં કોઈ જતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.

(૨) દીન માણસોના દરિદ્રતારૂપ ધાને રૂઝવનાર શેઠશુગિરિને ધિક્કાર છે; કારણકે યાચકોને 'હા દેવ' એમ બોલ્યા પછી, તે રત્નો આપે છે.

એમ કહીને તે રત્નને બધા લોકોના દેખતાં ત્યાંજ નાખી દઇને દેશાંતરમાં ફરતો ફરતો વિક્રમ ફરી આવતી ના પાદરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ઢોલનો તીવ્ર અવાજ સાંભળીને તથા તે સંબંધી વૃતાન્ત જાણી લઇને, તે ઢોલ વગાડનાર માણસને પકડ્યો અને તેની સાથેજ રાજમહેલમાં ગયો. ત્યાં મુદ્દત્ત જોયા વગરજ તેને એક અહોરાત્ર માટે પ્રધાનોએ રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો, ત્યારે દીર્ઘદષ્ટિવાળો હોવાથી વિક્રમે વિચાર કર્યો કે નક્કી કોઇ પ્રબળ સુર કે અસુર ક્રોધમાં આવીને રાજ આ દેશના એક એક રાજાનો મુંહાર કરે છે; અને રાજ ન મળે તો દેશનો નાશ કરે, માટે તેને ભક્તિથી કે શક્તિથી વશ કરવો જોઇએ. આવો વિચાર કરીને અનેક જાતના ખાવાના પદાર્થો તૈયાર કરાવીને તથા સાંજને વખતે^૭ માળ ઉપર એ બધું બરાબર ગોઠવીને રાતની આરતીની સભા^૮ પછી, મેદીના ભારોટીઆમાં બાંધેલી સાંકળથી ઝુલતા પલંગમાં પોતાનાં ઓઢવાનાં કપડાંથી ઓશીકું ઢાંકીને તથા પોતાના કેટલાક અંગરક્ષકોથી વીંટાઇને, ધૈર્યથી જોણે ત્રણે જગતને છતી લીધાં છે એવો વિક્રમ હાથમાં તરવાર રાખીને દીવાના ઓછાયામાં ઉભો ઉભો દિશાઓમાં જોવા લાગ્યો; ત્યાં મધરાત સંભયે બારીમાંથી ખેલાં ધુમાડો, પછી જવાળા અને છેવટ સાક્ષાત્ત યમ-રાજા જેવા ભયંકર વેતાલને આવતાં જોયા.

તે વેતાલનું પેટ બૂખથી ઉંડું ઉતરી ગયું હતું, એટલે ત્યાં પડેલા ખાવાના પદાર્થો યથેચ્છ ખાઇને, સુગંધી દ્રવ્યો પોતાને શરીરે ઓળીને તથા પાન ખાઇને ત્રંતુબદ્ધ થયેલા વેતાલે ત્યાં ઝુલતા પલંગ ઉપર બેસીને શ્રી વિક્રમને કહ્યું. "રે મનુષ્ય, હું અગ્નિ વેતાલ નામનો દેવોના રાજાનો પ્રસિદ્ધ પ્રતીદાર છું અને દરેરાજ એક રાજાને મારું છું. પરંતુ તારી આ ભક્તિથી

૬ 'અહીં આવતીને' અર્થે ઉજળાની નગર કરવો જોઈએ.

૭ મૂળમાં 'અન્દ્રાલાલ' રાખે છે, એનો અર્થ રા. દી. રાસ્ટોએ અગાશીમાં કર્યો છે, પણ અગાશીમાં ઉપર બારોટીયું હોય નહિ એટલે ઉપરો માળ અર્થેજ બરાબર છે; આપેલા કોષમાં A room on the top of a house એમ આપ્યો છે.

૮ મૂળમાં 'આરતિચાલસર' રાખે છે, રાજસભા માટે અવસર રાખે આસ આ મન્યમાં વપરાયો છે. આગળ પણ સર્વાવસર રાખે આને છે.

પ્રસન્ન થઇને મેં અભયદાન સાથે આ રાજ્ય તો તને આપી દીધું, પણ આટલાં લક્ષ્યભોજ્ય તારે રોજ મને આપવાં. આ ઠરાવ બેધને કબુલ થયો. અને એ રીતે કટલોક કાળ ગયા પછી શ્રી વિક્રમ રાજ્યએ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું છે તે પૂછ્યું, ત્યારે અગ્નિવેતાલ “હું નથી જાણતો. પણ મારા સ્વામીને પૂછીને જણાવીશ” એમ કહીને ગયો. બીજી રાતે ફરી મળ્યો. ત્યારે “મહેન્દ્રે તમારું સંપૂર્ણ સૌ વર્ષનું આયુષ્ય છે એમ કહ્યું છે” એમ અગ્નિવેતાલે કહ્યું. ત્યારે ધૂળ ગિત્રધર્મ દેખાડીને રાજ્યએ તેને આગ્રહ કર્યો કે “મારા આયુષ્યમાં એક વર્ષ ઓછું કે વધારે મહેન્દ્ર પાસે કરાવો;” તેણે એ વાત કબુલ કરી અને પાછો આવ્યો ત્યારે “મહેન્દ્રથી પણ સોનાં નવાણું કે એકસો એક ન થઇ શકે” એમ કહ્યું. આ નિર્ણય જાણીને બીજે દિવસે અગ્નિવેતાલ માટેનાં લક્ષ્યભોજ્યાદિ બંધ કરી, રાતે લડવા માટે તૈયાર થઇને વિક્રમ ઉભો રહ્યો.

પછી વખત થતાં રોજની રીતે આવેલા અગ્નિવેતાલે લક્ષ્યભોજ્યાદિ ન જોઇને રાજ્યનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એ બે વચ્ચે દૂદ યુદ્ધ થયું, તેમાં પોતાનાં પુષ્પતી મદદથી તેને જમીન ઉપર પછાડીને રાજ્યએ પોતાનો પગ તેની છાતી ઉપર મુકીને “હવે તારા ઈષ્ટ દેવને સંભારી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે તેણે રાજ્યને કહ્યું “તારા આ અદ્ભુત સાહસથી હું ખુશી થયો છું. અને આજથી હું જે જે કામ બતાવીશ તે કરવા હું અગ્નિવેતાલ કબુલ થાઉં છું, હું તારે તાબે છું.”^૯ આ રીતે તેનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. અને પોતાના પરાક્રમથી, જેણે બધી દિશાઓ દબાવી છે એવા તે રાજ્યએ જનુ વિરોધી રાજ્યોનાં મંડળોને પોતાને તાબે આપ્યાં.

(૩) હે સાહસાંક,^{૧૦} તારા શત્રુઓ (યુદ્ધમાં નષ્ટ થઇ જતાં ખંડેર થઇ ગયેલાં તે)નાં મંદિરોની સ્ફટિકની ભીંતોમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ હોયથી, જોઇને આ ક્રોધ શત્રુહારી છે એમ માની, જંગલી હાથી ક્રોધથી, તેમાં માથું મારે છે પણ તેથી પોતાનો દાંત પડી જતાં, ફરી તેનેજ જોઇને હાથણી હશે એમ ધારી, ધીમે ધીમે સ્પર્શ કરે છે.

^૯ અગ્નિવેતાલની આ પ્રકારની કથા ક્ષેમંકરની જૈન સિદ્ધાસન્ન દ્વાત્રિશિષ્ કામાં પણ આરંભમાં આપી છે. વિક્રમ અને વેતાલની જુદી જાતની કથા કથા સવિસ્તાગરમાં છે, જ્યાં વેતાલનું નામ અગ્નિશિષ્ય લખ્યું છે,

^{૧૦} સાહસાંક એ સાહસ મુખ્ય લક્ષણ હોવા માટે વિક્રમને મળેલું નામ છે,

૨ અવન્તી (ઉજ્જયિની) નગરીમાં શ્રી વિક્રમાદિત્ય રાજને પ્રિયંબુ મંજરી નામની પુત્રી હતી. લણાવવા માટે તેને વરરૂચિ નામના પંડિતને સોંપી હતી. તે બુદ્ધિશાળી હોવાથી થોડા દિવસોમાં વરરૂચિ પાસેથી બધાં શાસ્ત્રો શીખી ગઈ. હવે ભરજીવાનીમાં આવેલી તે પ્રિયંબુમંજરી પોતાના પિતાની સેવામાં હંમેશાં રહેતી હતી. એક વખત વસંત ઋતુ આસતી હતી, બરાબર બપોરનો વખત હતો અને સૂરજ માથે તપતો હતો, ત્યારે એ ઝરખામાં બેઠી હતી; ત્યાં રસ્તે જતા અને ઝરખાની છાયામાં થાક પાવા ઉભેલા પોતાના ગુરૂને જોઈને, તેણે પાકેલી ફેરીઓ બતાવીને તથા ગુરૂને એની તૃષ્ણા છે એમ જોઈને કહ્યું કે “તમને આ ફળો શીતળ હોય તો ભાવે છે કે ઉનાં ઉનાં?” એના શબ્દોમાં રહેલી ચાતુરી સમજ્યા વગરજ ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “મને ઉનાંજ જોઈએ છીએ.” એટલે ગુરૂએ પાથરેલા કપડાંમાં તેણે તે ફળો આડાં ફેંક્યાં. પણ એ ફળો જમીન ઉપર પડી જવાથી ધૂળવાળાં થતાં બે હાથમાં લઈને ગુરૂએ ડુંકથી ધુળ ઉડાડવા માંડી, એટલે રાજકન્યાએ મરકરી કરીને કહ્યું કે “શું એ અતિ ગરમ છે તે ડુંકાને હડાં પાડો છો? ”

આ પ્રમાણે તેના મરકરીના શબ્દો સાંભળીને કેાપેલા તે બ્રાહ્મણે કહ્યું “રે બ્રાહ્મણી, ગુરૂને ભોંઠા પાડવામાં તને ગમત મળે છે તો તને પશુપાલ, પતિ તરીકે મળશે” આ પ્રમાણે તેના શાપ સાંભળી રાજકન્યાએ કહ્યું “તમે જો કે ત્રણે વેદ જાણનાર છો પણ વિદ્યામાં જે તમારાથી ચડી-આતો તમારો પરમગુરૂ હશે તેને હું પરણીશ” આ પ્રમાણે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી શ્રી વિક્રમ તેને માટે સારો વર શોધવાના ચિન્તારૂપી સમુદ્રમાં ડુબી ગયા અને એ સ્થિતિમાં વરરૂચિએ “તમને મનગમતો વર હું શોધી આપીશ” એમ અરજ કરવાથી હિતાવળા થયેલા રાજાની આજ્ઞા લઈને તે પંડિત (મૂર્ખ વર ખોળવા) જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં અતિ તૃષા લાગવાથી તે આકુળઆકુળ થઈ ગયો અને ચારે તરફ તેપાસ કરતાં પણ પાણી ન જોયું; પણ ત્યાં પશુપાલ-ગોવાળ-ને જોયો એટલે તેની પાસે પાણી માગ્યું. તેણે પણ “પાણી તો નથી પણ દુધ પીઓ” એમ કહ્યું તથા એ મૂટે ‘કરવડી’ કરવા કહ્યું. કેાષ કેાષમાં ન વાંચેલો આ ‘કરવડી’ શબ્દ સાંભળી પંડિતનું ચિત્ત ચિન્તામાં ડુબી ગયું. એટલે તે ગોવાળે તેને માથે પોતાનો હાથ મુકીને તેને ભેંસની નીચે બેસાડ્યો અને બે હાથનો

ખોખો ('કરવડી') કરાવીને (ખોખામાં જ લેસને દોહીને) ગળા સુધી દુધ પાચું. ગોવાળે માથે હાથ મુક્યો તથા 'કરવડી' જેવો નવો રાખ્દ શીખવ્યો માટે તે પંડિતે તેને ગુરુ જેવો માનીને તથા તેને રાજકન્યાને ચોગ્ય વર માનીને તેનું લેસો ચારવાનું કામ છોડાવી દીધું અને તેને પોતાના મકાનમાં તેડી આવ્યો. અને છ મહિના સુધી તેના (ગામડીયા) શરીરને (સુધારામાં) કેળવ્યું તથા ૐ નમઃ શિવાય એ મંત્ર આશીર્વાદ માટે લખાવ્યો. છ મહિને આટલા અક્ષરો એના ગળામાં ખેસી ગયા છે એમ જોયું એટલે સાઈ મુદ્દર્ત જોઇને તે ગોવાળને સારાં લુગડાં પહેરાવી, રાજની સમામાં લઇ ગયો. પણ સલાહોલથી તે ગોવાળ સારી રીતે ગોખેસો આશીર્વાદ ભુલી ગયો અને તેને બદલે 'ઉશરટ' એટલા અક્ષરો ખોલ્યો^{૧૨} આ અર્થવગરનો રાખ્દ સાંભળીને ચક્રિત થયેલા રાજને, ગોવાળના ખોલવામાં ન રહેલી આણીનીને તેમાં આરોપ કરીને પંડિતે કહ્યું—

(૪) ઉમા માથે રહ્યા રૂઢ ચક્ર ધારેલ શંકર
ટંકારખલ ગર્વિષ્ઠ રહેો રાજ તને સદા.

આ પ્રમાણે શ્લોક ખોલીને તથા અર્ચનો વિસ્તાર કરીને (એટલે ઉશરટ એ રાખ્દના દરેક અક્ષરમાંથી ઉપર પ્રમાણે એક એક પદ નીકળીને આશીર્વાદ બને છે એ રીતે સમજાવીને) તે (ગોવાળ)ના પાંડિત્યની ગંભીરતા સમજાવી. તેના ઉપર વિશ્વાસથી ખુશી થઈને રાજએ પોતાની પુત્રી તે લેસો ચારનાર ગોવાળને પરણાવી. પછી પંડિતની શીખવણીથી તે ગોવાળ દમેશાં મુંગોજ રહેવા લાગ્યો, એ જોઈને રાજકન્યાએ તેની વિદ્વાતાની પરીક્ષા કરવા માંડી તેને એક નવું લખેલું પુસ્તક મુધારવા આપ્યું. ત્યારે હાથમાં પુસ્તક લઈને તેના અક્ષરોને વળગેલ ગિન્દુ, માત્રા, વરુ, વગેરે નખ કાપવાની નેરણીથી ઉખેડી નાખી અક્ષરોને ગિન્દુ વગેરે વગરના કરી નાખ્યા. આ ઉપરથી રાજપુત્રીએ તે મૂર્ખ છે એમ નક્કી કર્યું. તે દિવસથી^{૧૩} " જમાઈ શોધ " એ પ્રમાણે કહેવત ચાલી. એક દિવસ ચીતરવાળી ભીંતમાં લેસોનું ટાળું (જાઈ એ) દેખાડતાં

૧૨ આ ' ઉશરટ,' ને મળતી, કથા માટે : જુઓ, -પરિચિદ્ધ ૭

૧૩ ગુજરાતીમાં તે આવી કહેવત સાંભળી નથી પણ ગરાડીમાં ' જવાંધશોધ ' પ્રચલિત છે. મોદસવર્ષની દીપ્તસનેરીમાં એ રાખ્દનો જે ખુલાસો છે તે મેરૂતંગના કથનને મળતો છે. કોઈપણ માણસ જે વિષયમાં પોતે ખીલકલ ન સમજતો હોય તેમાં રૂઢાપણ રાખે તે એ માટે ' જવાંધશોધ ' જામાવૃદ્ધિ કદી સંકાય એમ તાત્પર્ય જણાય છે,

આનંદમાં આવીને, પોતાની હાલતી સ્થિતિ બૂલી જઇને, હેસોને બોલાવવા માટે વપરાતા હિચ્ચારો તે કરવા લાગ્યો. આ બોધને રાજપુત્રીએ તે હેસો ચારનાર ગોવાળ છે એમ નક્કી કર્યું. તે ગોવાળે રાજકન્યાએ કરેલા તિરસ્કારનો વિચાર કરીને વિદ્વત્તા માટે કાલિકાદેવીની આરાધના કરવા માંડી. પુત્રી વિધવા થવાની^{૧૪} બીકથી રાજાએ રાતમાં દાસીને કપડવેષથી મોકલી અને 'તને હું (કાલિકા) પ્રસન્ન થઇ છું' એમ બોલી ન્યાં તે ગોવાળને ઉઠાડવા જાય છે ત્યાં કાલિકાદેવીએ જ આ બોલું થાય છે એમ બોધીને જાતે અત્યક્ષ દર્શન આપીને તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આ વાત સાંભળીને રાજકન્યા જ ત્યાં આવી અને તેણે "કાંઈ ખાસ વાણી રહ્યું છે?"^{૧૫} એમ પૂછ્યું. આ ઉપરથી તે વખતથી જ કાલિદાસ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેણે કુમાર સંભવ વગેરે ત્રણ મહાકાવ્યો અને છ પ્રબંધો રચ્યા. આ પ્રમાણે કાલિદાસની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ પૂરો થયો.

એક વખત તે (ઉજ્જૈન) નગરમાં વસનારો દાન્ત નામનો શેઠ હાથમાં ભેટ લઇને સભામાં બેઠેલા વિક્રમ પાસે આવ્યો અને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે અરજ કરી. મહારાજ, મેં શુભ મુહૂર્તમાં મોટા કારીગરો પાસે એક મહેલ બંધાવ્યો છે, અને તેમાં મોટો ઉત્સવ કરીને મેં પ્રવેશ કર્યો છે. પછી એ મકાનમાં રાતે હું પલંગમાં અર્ધો ઉંઘમાં અને અર્ધો જાગતો પડ્યો હતો; ત્યાં 'પડું છું' એમ અફરમાત્ થયેલા અવાજ સાંભળીને હું બીકથી જાગરાઇ ગયો અને 'પડીશમાં' એમ બોલી, એજ વખતે

૧૪ મૂળમાં રાજાને પુત્રી વિધવા થવાની બીક રા માટે લાગી એ નથી કહ્યું. પણ એક પ્રતમાં આરાધના કરવા બેઠો અને 'બોરાક છાત્રી હીધાને આઠ દિવસ યયા' એટલા રાખેદો વધારે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૭ ટિ. ૧)

૧૫ મૂળમાં અસ્તિ કલિદાસગ્વિશેષઃ એમ રાખેદો છે, અને અસ્તિ રાખેદથી આરંભ કરી કાલિદાસે કુમાર સંભવ કાવ્ય રચ્યું. જુઓ:—

અસ્ત્યુત્તરસ્વાં દિશિદેવતાત્મા

કુ. સં. સ. ૧ શ્લો. ૧

કલિદાસ રાખેદથી આરંભ કરી મેધદૂત રચ્યું; જુઓ મેધદૂતનો ૧૭૯૯ો શ્લોક:—

કલિત્કાન્તાવિરહગુણા સ્વાધિકારપ્રમત્તઃ

વાગ્મ રાખેદથી આરંભી રઘુવરાકાવ્ય રચ્યું:—

વાગર્યાધિવ સંપૃક્તૌ વાગર્યપ્રતિપત્તયે.

ઉપર પ્રમાણે કાલિદાસે પોતાનાં ત્રણ કાવ્યોમાં રાજકન્યાના ઉપરના પ્રત્યેક અમર કર્યો છે એમ વાર્તાકારનું વિવક્ષિત જણાય છે.

ભાગ્યો. આ મકાનની બાબતમાં જોશીઓનો તથા મોટા મીસ્ત્રીઓનો વખતો વખત મહાદાનોથી મેં જે સત્કાર કર્યો તે મને નકામો દડ થયો એમ મને લાગે છે. હવે આ બાબતમાં મહારાજ જે કહે તે સાચું (તેમ હું કહું.)

આ વાતનો સારી રીતે વિચાર કરીને તેણે કહેલા ત્રણ લાખ^{૧૬} તે ધવલગૃહની કિંમતના, તેને આપી દઇને સાંજના આમ દરબાર^{૧૭} (સર્વાવસર-દીવાન-ઈ-આમ) પછી પોતે ખરીદી લીધેલા તે મહેલમાં જઈને શ્રી વિક્રમ નીરંત્રે સુષ ગયા. અને જ્યારે ‘પડું છું’ એમ વાણી સાંભળી ત્યારે પોતે અસાધારણ સાહસિક હોવાથી ‘તરત પડ’ એમ કહેતાં જ પાસે પડેલા સુવર્ણ પુરૂષને પ્રાપ્ત કર્યો.

આ પ્રમાણે (વિક્રમને) સુવર્ણ પુરૂષની સિદ્ધિ થઇ.^{૧૮}

૪ વર્ષો એક વખત એક દરિદ્ર માણસ પોતાને હાથે લોહાની દુબળી દરિદ્રતાની પુતળી બનાવીને દારપાળની રમથી અંદર આવીને રાજને કહેવા લાગ્યો. “મહારાજ, આપ જેના ધણી છો એવી આ ઉનજ્યની નગરીમાં બધી વસ્તુઓ તરત જ વેચાઇ જાય છે તથા ખરીદાઇ જાય છે. એવી ખ્યાતિ સાંભળીને, અહીંના ચોરાશી^{૧૯} ચોટામાં વેચવા માટે આ દરિદ્ર-

૧૬ આ રીતે દ્રવ્યસૂચક જે આંકડા આવે છે તે દ્રવ્યસૂચક હોવા નેહએ. કારણકે આજ ગ્રન્થમાં આગળ દીનાર અને દ્રવ્ય શબ્દ વપરાયા છે (જુઓ મૂળ પૃ ૮ તથા ૧૬૧ વગેરે) આ દ્રવ્ય ને કે સીકા માટે મૂળ ગ્રીક (Drachmae) ઉપરથી નીકળેલો સામાન્ય શબ્દ છે. પણ શુન્નરાવમાં દ્રવ્ય નામથી ચૌદુક્ય સમયમાં વપરાતા સીકાની કિંમત શું હશે એ પ્રશ્ન જરા વિકટ છે. આગળ જ્યાં દ્રવ્ય શબ્દ મૂળમાં આવે છે ત્યાં એની અર્થા કરી છે.

૧૭ સાંધ સર્વાવસર શબ્દનો રા. દી. શાસ્ત્રીએ તે “સંધ્યાકાળ” પછીનું સમય કૃત્ય કરીને” એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે પણ ટોનીએ અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા સર્વાવસર શબ્દનો અર્થ ઉર્દુ દીવાન-ઈ-આમ અથવા દરબાર-ઈ-આમ જેવો છે એમ તર્ક કર્યો છે (જુઓ અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૮ ટિ. ૨) તે યથાર્થ લાગે છે.

૧૮ આ સુવર્ણ પુરૂષ સિદ્ધિની કલ્પના જૂના વખતમાં ખદુ લોકપ્રિય હતી. વલ્લભીના રંકને આ સિદ્ધિ મળ્યાનું આજ પુસ્તકમાં આગળ કહ્યું છે (જુઓ પ્રકારા પાંચમો). શ્રીવિક્રમને સુવર્ણ પુરૂષની પ્રાપ્તિની આ કથા જૈન સિંહાસન દ્વાત્રિંશદમાં પણ મળે છે. બીજા પુસ્તકોમાં શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરૂષની સિદ્ધિ બીજી રીતે કહી છે. પ્રબંધકોષમાં પણ શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરૂષની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત હોવાનું કહ્યું છે.

૧૯ કાઈ પણ મોટું સહેર-ચોરાશી ચોટાવાળું કહેવાનું નેહએ એમ આ કથા સાદિત્યની પ્રથા જણાય છે.

(૫) રાજ્યે પાહાણને પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવા રાખીને પોતાના હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે લાગ જોઈને તે પાહાણે રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો (અને પછી તો તે શ્રી વિક્રમ તરીકે રાજ્યનો તથા રાજાની રાણીઓનો પણ ઉપભોગ કરવા લાગ્યો.) પછી (હાથીના શરીરમાં રહેલા) રાજાએ (આ સ્થિતિ જોઈને, રાણીએ) પાછલા પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પછી મરેલી ઘેરાળીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો (જેથી પોપટ મરી ગયો.) એટલે (પોતાને બહાર પોપટના મરણના શોકથી) રાણી મરી જશે એમ વિચાર કરીને જેવો પાહાણે પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને જીવાડ્યો કે તરત શ્રી વિક્રમે પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ રીતે શ્રી. વિક્રમને પરકાય પ્રવેશ વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. ૨૮

૭ વળી એક વખત શ્રી વિક્રમ રાજા માર્ગે ઉપરથી જતા હતા ત્યાં તે નગરમાં વસતો શ્રી મંથ જેની પાછળ ચાલે છે તથા બન્દી જનોનાં ટાળાં જેની 'સર્વજ્ઞ પુત્ર' એમ સ્તુતિ કરે છે, એવા શ્રી સિદ્ધસેન આચાર્યને આવતા જોયા અને 'સર્વજ્ઞ પુત્ર' એ શબ્દો સાંભળીને રાજાને ક્રોધ થયો એટલે તેની સર્વજ્ઞતાની પરીક્ષા કરવા માટે તેને માનસિક નમસ્કાર કર્યા.

સિદ્ધસેને પણ પહેલાં મેળવેલી વિદ્યાના બળથી રાજાના બાવને જાણીને, જમણા હાથ ઉઘો કરીને 'ધર્મસાક્ષ' એ રીતે આશીર્વાદ આપ્યો. અને રાજાએ આશીર્વાદ આપવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે મહર્ષિએ તમે કરેલા માનસ નમસ્કાર માટે આશીર્વાદ અપાયો છે, એમ કહ્યું એટલે એના જ્ઞાનથી ચકિત થયેલા રાજાએ તેના પારિતોષિક તરીકે એક કોડ સુવર્ણ ૩૦ આપ્યા.

૨૮ શ્રી વિક્રમે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા મેળવ્યાની આ કથા જરા જુદી રીતે પ્રબંધ કોશમાં કહેલી છે. એમાં પટ્ટહરતીને બદલે પટ્ટાધિ (પાટલી ઘોડો આવે છે.)

પરકાયપ્રવેશ વિદ્યાની માન્યતા જુના કાળમાં જહુ પ્રચારમાં હોય એમ લાગે છે, કયા સંસ્કૃતગ્રંથમાં એક કરતાં વધારે સ્થળે પરકાય પ્રવેશની કથા મળે છે. રાંડર દિગ્વિજયમાં પણ છે અને આ પુસ્તકમાં પણ પાંચમા પ્રકાશમાં આ વિદ્યાનો નન્દ પ્રબંધ નામનો પ્રબંધ છે.

૩૦ 'નિષ્ક' કે સુવર્ણ એટલે સોનાનો સીકો. જુના કાળમાં જુદા જુદા રાજ-વંશોએ જુદી જુદી ભતના તથા સિત્ત સિત્ત વજનના સોનાના સીકા પડાવ્યા હતા એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ અંકારે એના વખતમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત સોનાના સીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ માનવાની જરૂર નથી.

૨૯(૬) (કારણ કે) હે કાશાધીશ, આપત વર્ગનો કાષ્ટ પુરૂષ મારી નજરે પડે તો તેને એક હજાર ચળનિષ્ક આપવા; જેની સાથે હું સંભાળણું કરું તેને દશ હજાર આપવા; જેની વાણીથી મને હસવું આવે તેને તારે એકદમ એક લાખ નિષ્ક આપવા; અને મને જે સંતોષ પમાડે તેને એક ક્રોડ નિષ્ક આપવા. આ મારી હમેશ માટે ચોક્કસ આજ્ઞા છે. આ રીતે વિક્રમ રાજાએ દાનની રકમો ચોક્કસ કરાવી રાખી હતી.

૮ વળી એક વખત રાજાએ તેમને (સિદ્ધસેનને) અપાવેલા સુવર્ણનો વૃત્તાંત કાશાધ્યક્ષને પૂછ્યો. સારે તેણે કહ્યું કે “ મેં ૩૧ ધર્મવાદિકામાં નીચેના શ્લોકમાં એ સુવર્ણદાન નોંધ્યું છે:—

(૭) દૂરથી હાથ ઉંચો કરીને ‘ ધર્મલાલ ’ એમ સિદ્ધસેન સૂરીએ કહ્યું. સારે એમને રાજાએ એક ક્રોડ આપ્યા. ૩૨

પછી શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીને સભામાં બોલાવીને “ તમને તે દિવસે અપાયેલું સુવર્ણ લીઓ ” એમ રાજાએ કહ્યું. સારે “ જમીને તૃપ્ત થયેલાને બોજન નકામું છે ” એમ કહીને પછી “ આ સુવર્ણથી કરજે દળાયેલી પૃથ્વીને ૩૩ કરજમાંથી મુક્ત કરો ” એમ ઉપદેશ આપ્યો. એટલે તે ઉપદેશથી સંતુષ્ટ થયેલા રાજાએ તે ઉપદેશનો સ્વીકાર કર્યો.

(૮) હાથમાં ચાર શ્લોકો રાખીને તમને મળવાની ઇચ્છાથી કાષ્ટ બિશ્નુ આવ્યો છે, તેને દરવાજે રોકવામાં આવ્યો છે, હવે તે આવે કે જાય ?

(રાજાએ જવાબ આપ્યો:—)

(૯) હાથમાં ચાર શ્લોકવાળા બિશ્નુને દશ લાખ રોકડા આપો અને ચૌદ શાસનો (દાનના લેખો) આપો પછી તેની મરજી પ્રમાણે આવે કે જાય. ૨

૨૯ આ છઠ્ઠો શ્લોક ઉપરના પારિગ્રાહ શ્લેષમાં મૂળમાં હપાયો છે, પણ એ અમુક પ્રતોમાં નથી મળતો અને સંબંધ ભેદમાં એ દશમે નહિ પણ લાખાંતરમાં ભ્યાં મુકયો છે. ત્યાં હોય તો ચાલે એમ અહીંને અહીં એટલો કમનો ફેરફાર કર્યો છે.

૩૧ એ વખતે રાજાએ કરેલાં ધર્મદાનો માટે રાજ્યના દક્ષતરમાં ખાસ ચોપડો રહેતો, જેને ધર્મવાદિકા કહેતા.

૩૨ આ શ્લોક જૈનસિદ્ધાસન દ્વાત્રિશિકામાં તથા પ્રભાવક ચરિત (જુદવાદી પ્રબંધ શ્લોક, ૬૪)માં મળે છે. આનુપ્રાકૃત રૂપ કથાવલીમાં મળે છે.

૩૩ કરજે દળાયેલી ઋણપ્રસ્તા અવનીનો અર્થ, વ્યાજનો પેટે કરજમાં દળાયેલી, પૃથ્વી ઉપર જીવનાર ખેડુ પ્રભ એમ હશે. એ વખતે પણ ખેડુ પ્રભ કરજમાં દળાયેલી દોવાનો સંભવ છે, પણ આ પ્રકરણમાં તો આમળ એ ખેડુ પ્રભની મહામુક્તિ વિશે કાંઈ નથી આવડ્યું.

(૧૦) હમેશાં તમે બધું આપો છો એવી તમારી સ્તુતિ ડાહ્યાજનો કહે છે તે ખોટું છે; કારણ કે શત્રુઓને તમે પીઠ આપતા નથી અને પરસ્ત્રીઓને છાની આપતા નથી. ૩

(૧૧) હે રાજા, તમારા મુખમાં સરસ્વતી રહી છે, અને કરકમળમાં લક્ષ્મી રહી છે તો શું કીર્તિને કાંઈ ક્રોધ ચડ્યો છે કે એ પરદેશ ગાઈ ? ૪

(૧૨) જેમાં માર્ગજ્ઞાનો^{૩૪} સમૂહ તમારી પાસે આવે છે અને ગુણ દ્વિગંતમાં જાય છે એવી આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખ્યા ? ૫

(૧૩) તમારાં યુદ્ધનાં વાજાં વાગતાં, હે રાજા નીચે પ્રમાણે ચમત્કાર થયો. શત્રુઓના હૃદયરૂપી ઘડાઓ ફુટી ગયા અને શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં નેત્રામાંથી પાણી જળવા લાગ્યાં. ૬

(૧૪) તમારા મુખ કમળમાં સરસ્વતી (વાણી-ખીજો અર્થ સરસ્વતી તામની નદી) વસે છે. અને તારો હોઠ જ શોણ (લાલ અને ખીજો અર્થ શોણ તામનો નદ) છે; અને કાકુત્સ્થ (એક સૂર્યવંશી રાજા) રાજાના પરાક્રમની યાદ આપે એવો તારો જમણો હાથ એ સમુદ્ર (મુદ્રાઓ વાળો) છે. આ તમારો પડખે હમેશાં રહેલી સેનાઓ (અથવા નદીઓ) ક્ષણ પછી તમને વીંટા મુકતી નથી, અને હે રાજા તમારી અંદર આ સ્વચ્છ માનસ (મન અને માનસ સંરોવર) છે, પછી તમને પાણી પીવાની હિંજા શા માટે થાય છે ? ૭૩૫

(૧૫) (આઠ કોટિ સુવર્ણ-વગેરે શ્લોક આગળ પૂરા આપ્યો છે.)

૯ એજ રીતે વિક્રમ રાજા વીરઅર્પા તરીકે શહેરમાં ફરતા હતા ત્યાં એક કાંચીના મોઢામાંથી નીચેનો અર્થો શ્લોક વારંવાર સાંભળ્યો:—

૩૪ સાધારણ રીતે ધનુષ્યનો દોરી જેવાઈને ધનુષ્ય ધરનારની નજીક જાય અને ફેંકવામાં આવેલું બાણ છેડે જાય. અહીં માર્ગજ્ઞ એટલે બાણ તથા મારગજ્ઞ અને ગુણ એટલે દોરી તથા ગુણો એ રીતે એ જે રાખદોના જે અર્થનો લાભ લઈને રાજાની પ્રશંસા કરી છે.

૩૫ ઉપરનાં સાતે સુભાષિતો હેમંતરની સિદ્ધાસન દ્વાત્રિશિકામાં છે. અને રા. દી. શાસ્ત્રીએ સિં. દ્વા. વગેરે સાધનો ઉપરથી મ્હેલાં જે સિદ્ધસેન અને રાજાની ઉક્તિ પ્રત્યુક્તિરૂપે, અને પછીનાં ચાર સિદ્ધસેન બોલ્યા અને બદલામાં વિક્રમરાજાએ ચારે દિશાનું રાજ્ય આપ્યું, અને પછી પગમાં પડી દૈન ધર્મી થયો એમ અર્થ કહ્યો છે. આ શ્લોકો ખરી રીતે સુભાષિતો જ છે અને સુભાષિતાવલો વગેરે સુભાષિત સંગ્રહોમાં જુદાંજુદાં નામથી એમાંના કેટલાક આપેલા છે. જુઓ મૂળ ૫. ૧૧, ૧૨ ટિ. ૫.

(૧૬) આપણા રાજાને (સંસાર સમુદ્રમાંથી) તારનાર કૃષ્ણ કહી શકાય.

રાત પૂરી થઇને લગભગ સવાર થવા આબું ત્યાં સુધી રાજાએ ઉત્તરાર્ધ સાંભળવા માટે વાટ જોઇ પણ ન સંભળાયું; એટલે નિરાશ થઇને મહેલમાં જઇને ઉઘી ગયો. સવારે પ્રાતઃકૃત્યો પૂરવારી રાજાએ તે ધાંચીને બોલાવી ઉત્તરાર્ધ પૂછ્યું ત્યારે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

(પણ) જગત દરિદ્રતામાં કુબી ગયું છે, અને બલિ (કરો તથા બીજો અર્થ બલિરાજા) નાં ખંધને હજી છુટયાં નથી.

શ્રી સિદ્ધસેને આપેલા ઉપદેશનો આ પુનરૂક્તિ છે એમ નક્કી કરીને રાજાએ પૃથિવીને ઋણમુક્ત કરવાનો આરંભ કર્યો.*

* આ રમણે એક હરત વ્રતમાં નૃપતિ મનોનુસાર્થ પૃથ્વીરસ પ્રબંધ નામનો એક કટકો વધારે છે. (નુઓ મૂળ પૃ. ૧૫ ટિ. ૧) એજ મતલબની વાત ફરી ઉક્તિરસ પ્રબંધ નામથી કોળપ્રબંધમાં મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે:—

એક દિવસ ઉજ્જૈનમાં ભટ્ટ માત્રને સાથે લઇને વિક્રમરાજા મહાકાળના મંદિરમાં નાટક જોવા કુપા વેષમાં ગયા હતા, ત્યાં જો રાહેરીનો પુત્ર નાટક ક્ષવતો હતો તેની સંપત્તિનું વર્ણન સૂત્રધારને મોઢે પ્રસંગોપાત્ત સાંભળીને રાજાને તેની સંપત્તિ લેવાનો લોભ થયો. અમુક વખત પછી રાજાને તરફ લાગી એટલે મુખ્ય વેશ્યાને ઘેર જઈ ભટ્ટ માત્ર મારફત પાણી માગ્યું. ત્યારે મુખ્ય વેશ્યા પોતાનાં માણસોને કહીને રાજા માટે શેરડીનો રસ લેવાને વાડીએ ગઇ. ત્યાં શેરડીમાં સૂચા મારીને કાઢતાં તે અર્ધો ધડો પણ ન ભરી શકી એટલે કચવાઇને પ્યાલો ભરીને ઝાઝીવારે આવી. રાજાએ શેરડીનો રસ પીધા પછી ભટ્ટ માત્રે વાર લાગવાનું તથા ખિન્ન થયાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “સાધારણ રીતે એક શેરડીમાંથી આખો ધડો અને એક પ્યાલો ભરાય છે, આજ ધડોયે પૂરો ન ભરાયો. તેનું કારણ સમજાવું નથી.” ત્યારે ભટ્ટ માત્રે કહ્યું “તમે પાકક બુદ્ધિનાં છો માટે તમને કારણ વિચારીને કહો. વેશ્યાએ કહ્યું કે પૃથ્વી પતિનું મન પ્રભાની વિરૂદ્ધ થયું માટે પૃથ્વીનો રસ ક્ષીણ થયો.” રાજાને પણ તેની બુદ્ધિની કુશળતા જોઈને આશ્ચર્ય થયું. અને પછી પોતાના મહેલમાં સુતાં સુતાં વિચાર કર્યો કે “પ્રભાને પીડા કર્યા વગર પણ માત્ર પ્રભા વિરૂદ્ધ વિચાર કરવાથી પૃથ્વીના રસની હાનિ થઈ માટે હું તો પ્રભાને નહિ પીકું.” આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને ખરીદા કરવા બીજી રાત્રે તેને ઘેર ગયો, ત્યાં તરતજ તેણે આનંદથી શેરડીનો રસ લાવી આપ્યો, જે પીને રાજા મહેલમાં જઈને સુઈ ગયો. અને ભટ્ટ માત્રે પૂછતાં વેશ્યાએ હવે રાજાનું મન પ્રભા ઉપર રાજી છે એમ કહ્યું. રાજાએ પોતાનો રાતનો વ્રતાન્ત કહીને તે વેશ્યાને, બીજાનું ચિત્ત સમજાવવાની તેની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈને હાર આપ્યો.

આ ત્રોષ્ણી લોકકથા છે. અનેક રાજાઓને નામે યોડાઈલા ફેરફારથી ચડેલી મળે છે. કોળપ્રબંધમાં મૂળમાં છે. કદાપિ કવિએ પણ “આમ્યમાતા” નામથી એક કાવ્ય લખીને આ લોકકથાને અમર કરી છે.

૧૦ એક વખત મારા જેવો કોઇ જોન રાજા લાવિષ્યમાં થશે કે? એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૧૭) હે વિક્રમ રાજા, આજથી ૧૧૯૯ વર્ષ જતાં, તારા જેવો કુમાર (કુમારપાલ) રાજા થશે.

૧૧ વળી એક વખત પોતે જગત્ ઋણરહિત કરતા હતા સારે, પોતાના ઉદારતાના ગુણથી અહંકાર આવી જતાં સવારે એક કીર્તિસ્તંભ ઉભો કરાવીશ એમ વિચાર કરતા વિક્રમ રાજા રાતે વીરચર્ચા કરી તરીકે ચૌટામાં ફરતા હતા; ત્યાં સામ સામા લડતા બે આખલાઓના ત્રાસથી, (પાસે આવેલી) દરિદ્રતાથી પીડાતા કોઇક બ્રાહ્મણની જૂની બળદ બાંધવાની ઝુપડીના થાંભલા ઉપર ચડીને બેઠા, ત્યાં તે જ બે આખલાઓ આવીને એ થાંભલાને વારંવાર શીંગડા મારવા લાગ્યા. આ અરસામાં તે ધરનો ધણી બ્રાહ્મણ અકસ્માત ભગી ગયો અને આકાશમાં શુક્ર અને ગુરુથી ચંદ્ર મંડળને રોકાયેલું જોઇને તેણે પોતાની સ્ત્રીને જગાડી અને ચંદ્ર મંડળની સ્થિતિથી સ્તબ્ધ રાજાનું તે પ્રાણસંકટ જાણીને તેની શાન્તિ માટે હોમવાના દ્રવ્યો લાવવાનું કહ્યું. પણ આ બધી વાતચિત રાજા સાંભળતો હતો ત્યાં તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “આ રાજા પૃથિવીને ઋણમુક્ત કરવા તૈયાર થયો છે; છતાં મારી સાત કન્યાઓને પરણાવવા માટે દ્રવ્ય જોઇએ છીએ તે તો મને આપતો નથી, પછી શાન્તિ કર્મ કરીને (તમારે) એને સંકટમાંથી શા માટે છોડાવવો જોઇએ?” આ પ્રમાણેનાં બ્રાહ્મણ પત્નીનાં વચનથી સર્વથા જોનો ગર્વ ગળી ગયો છે એવા રાજાએ તે સંકટમાંથી છુટીને, કીર્તિસ્તંભની વાત જાણીને, લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું.

(૮૧) હે વિક્રમ રાજા, જો કે તે કષ્ટ વેઠ્યું, સાહસને છુટું મુકી દીધું

૩૬ રાજાએ ધણીવાર રાતે કુપો વેપ લઇને—અંધાર પછેડો ઓઢીને નગરમર્ચા જોવા નીકળતા અને એ રીતે મળેલી માહિતીના પ્રભાવે દુઃખો દૂર કરવામાં ઉપયોગ કરતા; પોતાના અધિકારીઓ વિવિધની કૃતિઓ આ રીતેજ સાંભળવામાં આવતી. એમ લોકસાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ છે. આ લોકકથાનો આદર્શ વ્યવહારમાં ફેરવેલો ઉત્તરતો તે કહેવું કઠણ છે, પણ વીરચર્ચા રાખે એ માટે વપરાયેલ છે.

૩૭ ઉપરની વાતમાં રાજાને સંકટ સુચક જે ચંદ્રમંડળના યોગની વાત છે તે વિષે કોઇ મન્યનો શ્લોક એક પ્રતમાં ઉતરેલો મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૪ ટિ. ૭). આ વાતને મળતી વાત એક ભવક કથા (નં. ૨૬૦) માં પણ મળે છે.

૩૮ મૂળમાં મુકું ચ સાહસ એમ રાખેલો છે તેનો અર્થ ટોનોએ *Thou has lost the courage* તેં સાહસ છોડી દીધું. એવા કર્પો છે પણ વિક્રમે ઉલ્લા દિવસોમાં સાહસિક સ્વભાવ છોડી દીધો હતો એવું કોઇ દંતકથામાં, આ ગ્રંથમાં [૬ મારા ભણુરા

અને એમાં આત્માને મલિન કર્યો, છતાં અજરામરપણું ન મેળવ્યું; અક્ષોસ, તું જન્મ દારી ગયો.

૧૨ એક વખત વિક્રમનું આયુષ્ય પુરું થવા આવ્યું, ત્યારે ક્રોધ આયુર્વેદ જાણનાર વૈદ્યે વિક્રમની તળીઅત ખરાબ જોઇને, “કાગડાનું માંસ ખાવાથી રોગ મટશે” એમ કહ્યું; એટલે રાજાએ એ રંધાવ્યું, એ ઉપરથી રાજાની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થયો છે, એમ વિચારીને “હવે ધર્મ એજ જળવાનું ઔપધ છે,” એમ રાજાને (તેણે) જણાવ્યું. “પ્રકૃતિનો વિકાર થાય એ ઉત્પાત છે, જીવવાની તૃષ્ણાથી પોતાની લોકોત્તર સત્ત્વશાળી પ્રકૃતિ છોડીને તમે કાગડાનું માંસ ખાવા છજો છો માટે જરૂર નહિ જવો”; ૩૯ એમ વૈદ્યે કહ્યું, એટલે એને પરમાર્થ બન્ધુ ગણીને પ્રશંસા કરી તથા ધન્યામ આપ્યું. પછી દાથી, ઘોડા ખજાનો વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ યાચકોને આપી દઇ રાજસોહની તથા નગરસોહની રજા માગી લીધી. અને પછી પોતાના મહેલમાં ક્યાંક એકાંતમાં તે સમય (મરણ સમય)ને ચોગ્ય સ્નાન, દાન, દેવપૂજા વગેરે કરીને દર્બાસન ઉપર બેઠા અને હવે ૪૦ બ્રહ્મદ્વારથી પ્રાણ છોડીશ એમ વિચાર કરે છે ત્યાં અકસ્માત આવેલ અપ્સરાઓના સમૂહને જોયો, એટલે દાઇ જોડીને “તમે કાણુ છો?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ કહ્યું “અત્યારે લાંબી વાત કરવાનો વખત નથી, પણ અમે તમારી રજા લેવાજ આવ્યાં છીએ” આમ કહીને અપ્સરાઓ પાછી વળતી હતી ત્યાં વિક્રમે ફરી કહ્યું. “ક્રોધ નવા બ્રહ્માએ તમને ઉત્પન્ન કરી લાગે છે, કારણુ કે તમે અસાધારણ રૂપવાળી છો છતાં નાક નથી એ એક ખામી છે એ શું? એટલું જાણવાની મારી મરજી છે” આના જવાબમાં તેઓએ દાઇની તાલી પાડી, દરનીને કહ્યું કે “તમે તમારા દોષનો અમારામાં આરોપ કરો છો.” આટલું બોલીને તેઓ ઝુગી રહી એટલે રાજાએ કહ્યું કે “તમે તો સ્વર્ગલોકમાં રહેો છો, તો તમારો અપરાધ મેં કર્યો હોય એ કેમ ઝાંખવે?” ત્યારે

પ્રમાણે અન્યત્ર પણ] આપી નથી એટલે શ. દી. શાસ્ત્રી પેઠે મેં પણ સાદરને છટું મુક્યું અર્થાત્ ખૂબ સાદર કહ્યું એવો અર્થ કર્યો છે.

૩૯ માણસની પ્રકૃતિમાં એકાએક ફેરફાર થાય એ નજીક આવતા મરણનું સૂચક છે એવી આયુર્વેદની માન્યતા છે.

૪૦ બ્રહ્મદ્વાર = બ્રહ્મરંધ્ર; મરણ વખતે પ્રાણ શરીરનાં આંખ, નાક વગેરે છુદાં છુદાં છિદ્રોમાંનાં એકમાંથી નીકળી નીકળે છે એમ મનાય છે, પણ એમીઓના પ્રાણ બ્રહ્મદ્વાર-બ્રહ્મરંધ્ર-માથાની મધ્યમાં રહેલી શીવણીમાંથી એ તુડીને નીકળે છે, એમ મનાય છે.

૧૦ એક વખત મારા જેવો કોઇ જૈન રાજા લલિત્યમાં થશે કે? એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૧૭) હે વિક્રમ રાજા, આજથી ૧૧૯૯ વર્ષ જતાં, તારા જેવો કુમાર (કુમારપાલ) રાજા થશે.

૧૧ વળી એક વખત પોતે જગત્ત્રયચરિત કરતા હતા ત્યારે, પોતાના ઉદારતાના ગુણથી અહંકાર આવી જતાં સવારે એક કીર્તિસ્તંભ ઉભો કરાવીશ એમ વિચાર કરતા વિક્રમ રાજા રાતે વીરચર્યાંક તરીકે ચૌટામાં ફરતા હતા; ત્યાં સામ સામા લડતા એ આખલાઓના ત્રાસથી, (પાસે આવેલી) દરિદ્રતાથી ખીડાતા કોઇક બ્રાહ્મણની જૂની બળદ બાંધવાની ઝુંપડીના થાંભલા ઉપર ચઢીને બેઠા, ત્યાં તે જ એ આખલાઓ આવીને એ થાંભલાને વારંવાર શીંગડા મારવા લાગ્યા. આ અરસામાં તે ધરનો ધણી બ્રાહ્મણ અકસ્માત જાગી ગયો અને આકાશમાં શુક્ર અને ગુરુથી ચંદ્ર મંડળને રોકાયેલું જોઇને તેણે પોતાની સ્ત્રીને જગાડી અને ચંદ્ર મંડળની સ્થિતિથી સ્તબ્ધ રાજાનું તે પ્રાણસંકટ જાણીને તેની શાન્તિ માટે હોમવાનાં દ્રવ્યો લાવવાનું કહ્યું. ૭૭ આ બધી વાતચિત રાજા સાંભળતો હતો ત્યાં તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “આ રાજા પૃથિવીને ત્રણમુક્ત કરવા તૈયાર થયો છે; છતાં મારી સાત કન્યાઓને પરણાવવા માટે દ્રવ્ય જોઇએ છીએ તે તો મને આપતો નથી, પછી શાન્તિ કર્મ કરીને (તમારે) એને સંકટમાંથી શા માટે છોડાવવો જોઇએ?” આ પ્રમાણેનાં બ્રાહ્મણ પત્નીનાં વચનથી સર્વથા જેનો ગર્વ ગળી ગયો છે એવા રાજાએ તે સંકટમાંથી છુટીને, કીર્તિસ્તંભની વાત જુલીને, લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું.

(૮૧) હે વિક્રમ રાજા, જો કે તે કષ્ટ વેઠ્યું, સાહસને છુટું મુકી દીધું

૩૬ રાજાએ ધણીવાર રાતે છુપો વેપ લઇને—અંધાર પહેરો ઓઢીને નગરચર્યા જેવા નીકળતા અને એ રીતે મળેલી માછીવીના પ્રભનાં દુઃખો દૂર કરવામા ઉપયોગ કરતા; પોતાના અધિકારીઓ વિરુદ્ધની ફરિયાદો આ રીતેજ સાંભળવામાં આવતી. એમ લોકસાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ છે. આ લોકકથાનો આદર્શ બ્યવહારમાં કેટલો ઉતરતો તે કહેવું કઠણ છે, પણ વીરચર્યા સપ્ત એ માટે વપરાયેલ છે.

૩૭ ઉપરની વાતમાં રાજાને સંકટ સુચક જે ચંદ્રમંડળના ચોચની વાત તે વિષે કોઇ અન્યનો શ્લોક એક પ્રતમાં ઉતરેલો મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૪ ટિ.૦). આ વાતને મળતી વાત એક જગત્ત્રય (નં. ૨૬૦) માં પણ મળે છે.

૩૮ મૂળમાં મુક્તિ ચ સાહસ એમ સપ્તો છે તેનો અર્થ ટોનીએ *Thou has lost the courage* તે સાદસ છેડી દીધું. એવો કથો છે પણ વિકસે છેલ્લા દિવસોમાં સાદસિક સ્વભાવ છેડી દીધો હતો એવું કોઇ દંતકથામાં, આ અંશમાં [કે મારા નાણુ

બતાવ્યો. પણ રાજા, કાલિદાસ કે કાંઈ વિદ્વાન એ સમજી શક્યા નહિ. આથી રાજા નિરાશ થઈ ગયો અને તેણે અનશનવ્રત લીધું. આ જોઈને વરરથિ નામે એક પંડિત નિર્વિણ્ણ થઈને જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં જંગલમાં ઝાડ ઉપર રાત ગાળતાં એક શૂગલ સ્ત્રી પાસેથી તેને ખુલાસો મળી ગયો. કારણ કે તે શૂગલ સ્ત્રીએ પોતાનાં બચ્ચાને ઉપરની વાતો કહી સંભળાવી અને અપ્રશિષ્ઠ શબ્દ એક સ્લોકનાં જુદાં જુદાં ચાર પદોના પહેલા અક્ષરોથી બનેલો છે એ પણ કહ્યું:—

अनेन तव पुत्रस्य प्रसुप्तस्य वचनान्तरे ।

शिक्षामाक्रम्य पादेन खड्गेन निहतं शिरः ॥

હવે ‘વિસેમિરા’ની કથા નીચે પ્રમાણે છે:—વિશાલા નગરીમાં નન્દ નામે એક રાજા હતો. તેના પુત્રનું નામ હતું વિજયપાલ, અને તેના મંત્રીનું નામ બહુશ્રુત, હવે રાજાને પોતાના ગુરૂ શારદાનન્દ ઉપર કાંઈક ખોટો વ્હેમ આવવાથી તેણે ગુરૂને મારી નાખવાનું કામ બહુશ્રુતને સોંપ્યું. પણ મંત્રીએ દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરીને તેને ન મારતાં પોતાને ત્યાં ભોંપરામાં સંતાડી રાખ્યા. એક દિવસ કુંવર વિજયપાલ શિકાર કરવા ગયો અને રસ્તો જુલો ગયો. ત્યાં તેની પછવાડે વાઘ પડવાથી તે ઝાડ ઉપર ચડી ગયો. આ ઝાડ ઉપર દૃક્ષદેવતા વાંદરાનું રૂપ લાઇને વસતા હતા. તેણે કુંવરની ખૂબ પરીણાગત કરી અને રાત પડતાં કુંવરને પોતાના બોળામાં સુવાર્યો. હવે ઝાડ નીચે ઘેઠલા વાઘે કુંવરને નાખી દેવા માટે વાંદરાને ઘણું સમજાવ્યો. પણ વાંદરે માન્યું નહિ. અમુક વખત પછી વારો બદલાણો અને વાંદરે કુંવરના બોળામાં સુતો. વાઘે કુંવરને બીવરાવ્યો, વાંદરાને નાખી દેવા સમજાવ્યો અને કુંવરે બીકથી વાંદરાને નાખી દીધો. પણ વાંદરે પડતાં પડતાં ઝાડની ડાળીને વળગીને બચી ગયો. આથી કુંવર શરમાઈ ગયો. વાંદરે તો એને આશ્વાસન આપ્યું. કે “કાંઈ નહિ, બૂલ થઈ જાય, પણ તમને પરતાવો થાય છે એ સાફ છે.” ત્યાં સવાર પડતાં વાઘ ચાલ્યો ગયો. પછી દેવતાત્મા વાંદરે કુંવરને વિ. સે. મિ. રા. એમ ચાર અક્ષરો ગોખાવ્યા, અને પછી ઝાડ ઉપરથી ઉતાર્યો. પછી તો કુંવર ગાંડા જેવો થઈ ગયો અને ‘વિ. સે. મિ. રા.’ એમ બોલતો બોલતો જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો, ત્યાં તેને શોધવા નીકળેલા રાજાને એ મળી ગયો. રાજાએ કુંવરને ગાંડા જેવો જોઈને તથા વિ. સે. મિ. રા. જ બોલ્યા કરતો જોઈને દવાના, મંત્રના વગેરે ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ કાંઈ ફાયદો ન થયો ત્યારે એને ગુરૂ શારદાનન્દ યાદ આવ્યા, અને તેનો શોક કરવા માંડ્યો.

તેઓમાંથી એક મુખ્ય સુંદરીએ કહ્યું. “હે રાજન! પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી આ વખતે નવે નિધિ તારા મહેલમાં ઉતર્યા હતા. તે નવ નિધિઓની અમે અધિષ્ઠાત્રી^{૪૧} દેવતાઓ છીએ. દેવરૂપ તમે જન્મથી આરંભી આજસુધીમાં, મહા દાનો આપવામાં માત્ર એક નિધિમાંથી એટલો જ લાગ્યો છે એ ક્યો છે કે જેથી તમે નાકતું ટેરવું બોધ શકતા નથી.” આ પ્રમાણે તેઓનું બોલવું સાંભળી કપાળે હાથ અડાડી તેણે કહ્યું કે “જો હું નવ નિધિઓ છે એમ જાણત, તો નવ પુરુષોને તે આપી દેત પણુ દૈવે અચાન રાખીને મને કયો છે.” ત્યારે તેઓએ યાદ આપ્યું કે “કળિયુગમાં તો તમે જ ઉદ્ધાર છો.” આ રીતે શ્રી વિક્રમ પરલોકને પ્રાપ્ત થયા. ત્યારથી આજસુધી વિક્રમાદિત્યનો સંવત્સર જગતમાં ચાલે છે. શ્રી વિક્રમાદિત્યના દાનના વિવિધ પ્રબંધો છે.

પરિશિષ્ટ ૩

‘ઉશરટ’ શબ્દમાંથી પંડિત વરરત્નિએ કાંધક અર્થ ગોઠવીને ગોવાળને પંડિત તરીકે ચલાવ્યાની જે કથા મેરતુંગે અહીં આપી છે, તેને કાંધક મળતી એક ‘અપ્રશિષ્પ’ની વાર્તા કથા પ્રકાશમાં છે. અને બીજી ‘વિસેમીરા’ની જૈનસિંહાસન દ્વાત્રિશિકામાં છે.

પહેલી વાર્તાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. ભોજરાજના સમયમાં ઉત્તજનમાં એક ધાહાણુ રહેતો હતો, આ ધાહાણુને કવિ કાલિદાસ જેટલું માન મળતું નહોતું, એટલે તે પોતાની નાતનાજ એક નોકર સાથે પરદેશ નીકળી ગયો. અને કાલંજરના રાજાને મળ્યો, તેની સેવામાં રહ્યો અને છેવટ રાજાએ ખૂબ દાન આપી રજા આપી. પાછા વળતાં એક દિવસ એક વૃક્ષ નીચે પોતે સુતાં સુતાં ઉઘી ગયો. એ વખતે નોકરનાં મનમાં લોભની વૃત્તિ જાગી અને તેણે તેના માથા ઉપર પગ મુકી તેનું માથું કાપી નાખવા માટે તરવાર ઢાઢી. ત્યાં શેઠ જાગી ગયો અને તેણે નોકરને પોતાની પાસેનું બધું સોતું આપી દેવાની તથા એ ગામ છોડી દેવાની શરતે પોતાને બચાવવાની આજ્ઞા કરી, પણ નોકરે ન માન્યું. ત્યારે પોતાનાં બાપને ‘અપ્રશિષ્પ’ એટલો સંદેશ આપવાની આજ્ઞા કરી. નોકરે એ વાત કલુષ કરી અને પછી શેઠ ઉપર ધા કર્યો. ઉપરના સંદેશનો કાંઈ અર્થ તેનો બાપ સમજ્યો નહિ, એટલે તેણે ચૌદ વિદ્યા જાણનાર તરીકે રાજાને એ સંદેશો

^{૪૧} નદી, પર્વત, શહેર. ઝાડ વગેરે જડપદાર્થોની અંદર પણ, પ્રાણીઓમાં આત્મા વસે તેમ અધિષ્ઠાતા દેવતા વસે છે; એવી પૌરાણીક માન્યતા છે.

બતાવ્યો. પણ રાજા, કલિદાસ કે કાંઈ વિદ્વાન એ સમજી શક્યા નહિ. આથી રાજા નિરાશ થઈ ગયો અને તેણે અનશનવ્રત લીધું. આ જોઈને વરૂચિ નામે એક પંડિત નિર્વિણ્ણ થઈને જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં જંગલમાં ઝાડ ઉપર રાત માળતાં એક શૃંગાલ સ્ત્રી પાસેથી તેને ખુલાસો મળી ગયો. કારણ કે તે શૃંગાલ સ્ત્રીએ પોતાનાં બચ્ચાંને ઉપરની વાતો કહી સંભળાવી અને અપ્રસિષ્ઠ શબ્દ એક સ્ત્રીકનાં જુદાં જુદાં ચાર પદોના પહેલા અક્ષરોથી બનેલો છે એ પણ કહ્યું:—

अनेन तव पुत्रस्य प्रसुप्तस्य घनान्तरे ।

शिक्षामाक्रम्य पादेन खड्गेन निहतं शिरः ॥

હવે 'વિસેમિરા'ની કથા નીચે પ્રમાણે છે:—વિશાલા નગરીમાં નન્દ નામે એક રાજા હતો. તેના પુત્રનું નામ હતું વિજયપાલ, અને તેના મંત્રીનું નામ બહુશ્રુત. હવે રાજાને પોતાના ગુરૂ શારદાનન્દ ઉપર કાંઈક જોટા બ્લેમ આવવાથી તેણે ગુરૂને મારી નાખવાનું કામ બહુશ્રુતને સોંપ્યું. પણ મંત્રીએ દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરીને તેને ન મારતાં પોતાને ત્યાં બોંયરામાં સંતાડી રાખ્યા. એક દિવસ કુંવર વિજયપાલ શિકાર કરવા ગયો અને રસ્તો ખુલી ગયો. ત્યાં તેની પછવાડે વાઘ પડવાથી તે ઝાડ ઉપર ચડી ગયો. આ ઝાડ ઉપર દૃશદેવતા વાંદરાનું રૂપ લઈને વસતા હતા. તેણે કુંવરની ખૂબ પરીણાગત કરી અને રાત પડતાં કુંવરને પોતાના ખોળામાં સુવાર્યો. હવે ઝાડ નીચે બેઠેલા વાઘે કુંવરને નાખી દેવા માટે વાંદરાને ઘણું સમજાવ્યો. પણ વાંદરે માન્યું નહિ. અમુક વખત પછી વારો બદલાયો અને વાંદરે કુંવરના ખોળામાં સુતો. વાઘે કુંવરને ખીવરાવ્યો, વાંદરાને નાખી દેવા સમજાવ્યો અને કુંવરે ખીકથી વાંદરાને નાખી દીધો. પણ વાંદરે પડતાં પડતાં ઝાડની ડાળીને વળગીને બચી ગયો. આથી કુંવર ધરમાઈ ગયો. વાંદરે તો એને આશ્વાસન આપ્યું. કે “કાંઈ નહિ, શૂલ થઈ જાય, પણ તમને પરતાવો થાય છે એ સાફ છે.” ત્યાં સુધાર પડતાં વાઘ ચાલ્યો ગયો. પછી દેવતાત્મા વાંદરે કુંવરને વિ. સે. મિ. રા. એમ ચાર અક્ષરો ગોળાવ્યા, અને પછી ઝાડ ઉપરથી ઉતાર્યો. પછી તો કુંવર ગાંડા જેવો થઈ ગયો અને 'વિ. સે. મિ. રા.' એમ બોલતો બોલતો જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો, ત્યાં તેને શોધવા નીકળેલા રાજાને એ મળી ગયો. રાજાએ કુંવરને ગાંડા જેવો જોઈને તથા વિ. સે. મિ. રા. જ બોલ્યા કરતો જોઈને દવાના, મંત્રના વગેરે ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ કાંઈ ફાયદો ન થયો ત્યારે એને ગુરૂ શારદાનન્દ યાદ આવ્યા. અને તેનો શોક કરવા માંડ્યો.

મંત્રીએ રાજ્યને ગદ્દ વાતમાં નકામો શોક ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એ સાથે વિ. સે. મિ. રા. નો સાચો ખુલાસો જે કોઈ શોધી, કુંવરને સાબો કરી આપે તેને પોતે અર્ધ રાજ્ય આપશે એમ જાહેર કરવા સૂચ્યું. પછી શારદાનંદની સલાહ પ્રમાણે મંત્રીએ કહ્યું કે “મારા ઘરમાં એક સાત વર્ષની છોકરી છે તે જો કુંવરને ભુલે તો સાબો કરી આપે” રાજ કુંવરને લઈ મંત્રીને ઘેર ગયો અને ત્યાં પડદા પછવાડે સંતાયેલા શારદાનંદ વિ. સે. મિ. રા. એમાંના દરેક અક્ષરથી શરૂ થતા ચાર શ્લોકો કહ્યા. વિ. માંથી વિશ્વાસ, સે. માંથી સેતુંગત્વા, મિ. માંથી મિત્રદ્રોહી અને રા. માંથી રાજ્જંસ્ત્વ એ રીતે ઉપલા અક્ષરોમાંથી શબ્દો નીકળે છે. અને પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં વિશ્વાસઘાતની નિન્દા અને ચોથા શ્લોકમાં એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. આ ચાર શ્લોકો સાંભળતાં જ કુંવર ગાંડો મટી ગયો. અને પછી પોતાની જંગલના અનુભવની વાત કરી. બધાને આશ્ચર્ય થયું. રાજ્યએ પડદા પછવાડેથી શારદાનંદને શોધી, તેને પણ પડી, માફી માગી અને પોતાને ઘણકત્યામાંથી બચાવનાર તથા કુંવરની છંદગી બચાવનાર મંત્રીની પ્રશંસા કરી.

પરિશિષ્ટ આ.

કાલિદાસ કવિ સંબંધી પ્ર. ચિં.માં આપેલી કથા ખૂબ પ્રચલિત છે, એ આર્યપ્રમાં તારાનાથ (ઇ. સ. ૧૬૦૮)ના બૌદ્ધ ઇતિહાસમાં મળે છે. કદાચ તારાનાથે આવાજ કોઈક મૂળમાંથી સંગ્રહ કર્યો હશે. આ એક જાતની લોક કથા છે. અને અનેક રૂપમાં ઈર્ણુપરંપરાથી પ્રચલિત છે. કાલિકાના વરથી કાલિદાસને વિદ્યા પ્રાપ્ત થયાની, પણ પ્ર. ચિં.થી જુદી જાતની કથા માટે જુઓ Indian Antiquary Vol VII p. 115-117. કાલીદાસ એ નામજ્ઞ આ બધી દંતકથાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે. કાલિદાસ કવિ અને વરરચિ બેય વિક્રમના સમકાલિન હોવાની પણ શ્રુતપરંપરા ચાલે છે. વિક્રમની સલાનાં નવ રત્નોમાં અમર, વરરચિ અને વરાહમિહિર સાથે કાલિદાસનું પણ નામ છે:-

ધન્વન્તરિઃ ક્ષણકોડમરસિંહશઙ્કુ

ચેતાલભટ્ટઘટલર્પરુદ્ધાલિદાસાઃ ।

• સ્વાતો ઘરાહમિહિરો નૃપતેઃ સભાયાં
રત્નાનિ ચૈ વરરુચિર્નથ વિક્રમસ્ય ॥

પણ આ શ્રુતપરંપરા વિશ્વસનીય નથી. વિક્રમગ્રંથત્તા આરંભ વખતેજ ન્ન આ વિક્રમ રાજ્ય યદ્દ ગયા હોય તો વરાહમિહિર જેનો સમય

(મરણુ ઇ. સ. ૫૮૭) ચોક્કસ છે તે તો વિક્રમની સભામાં નજ હોઈ શકે. કવિ કલિદાસનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી આરંભી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધીમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો તરફથી મુકાય છે. ઇ. સ. ૬૩૪ના રવિકર્તિના લેખમાં ૨૫૪ ઉલ્લેખ હોવાથી તે પહેલાં કલિદાસ થઈ ગયા એ તો ચોક્કસ છે. કેટલા વખત પહેલાં એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. કૌય વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો વધારે ઝોક ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં-ગુપ્ત સમયમાં મુકવા તરફ છે. ન્યારે અત્યલ ઘણા વિદ્વાનોનો મત ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં મુકવા તરફ છે. અશ્વઘોષ પહેલાં કે કલિદાસ? એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ મુશ્કેલ છે.

કલિદાસનાં ત્રણ મહાકાવ્યો ગણાવ્યાં છે તે તો કુમારસંભવ, રઘુવંશ અને મેઘદૂત, પણ છ પ્રબંધો ગણાવ્યા છે, તેમાં ત્રણ તો નાટકો હશે. ચોથો કદાચ ઋતુસંહાર, પાંચમો નલોદય હશે? છઠ્ઠો પણ કલિદાસના નામથી કાંઈક ગ્રંથ પ્રચલિત હશેજ. પણ વિદ્વાનો ત્રણ કાવ્યો અને ત્રણ નાટકોનેજ અને કેટલાક ઋતુસંહારને પણ મહાકવિ કલિદાસની કૃતિઓ માને છે. બાકીના ગ્રંથો બીજા કલિદાસના; કલિદાસ નામના ત્રણ કવિઓ થઈ ગયા કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ૬

મેરૂનુંજે અહીં આપેલો વિક્રમ પ્રબંધ ખાસ જૈનશ્રુત પરંપરા પ્રમાણે લખેલો છે. વિક્રમના તેરમા ચૌદમા શતકમાં વિક્રમ વિષે પ્રચલિત દંત-કથાઓમાંથી નમુના દાખલ થોડી કથાઓ જ મેરૂનુંજે આપી છે. પ્ર. ચિં.માં આપેલી તથા બીજી વિક્રમ ગ્રંથો કથાઓમાંથી બે મુખ્ય મુદ્દાઓ તરીકે આવે છે (૧) જૂના કાળમાં વિક્રમ નામના દાનવીર તથા સાહસિક રાજા થઈ ગયા; અને એના નામથી ગ્રંથત આલ્યો છે. (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી આ વિક્રમ રાજા જૈન થયા હતા.

ઉપરના બેય મુદ્દાઓ વિષે અહીં ટુંકામાં વિવેચન કરવું યોગ્ય છે. વિક્રમ નામનો રાજા જૂના કાળમાં થઈ ગયો હોવાની તથા એ દાનવીર તેમજ સાહસિક હોવાની માન્યતા કાંઈ કેવળ જૈન માન્યતા નથી. જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ એ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે-વિ. સં. ના ૧૧ માં શતકમાં લખાયેલા નવસાહસાંકચરિત નામના કાવ્યમાં અસીતે વિક્રમાદિત્યે ગતેઽમૃતં સાતઘાહને (સ. ૧૧ શ્લો. ૯૪) એ રીતે વિક્રમનો તથા સાત વાહનનો ઉલ્લેખ છે. ખરી રીતે વિક્રમાદિત્ય અને સાત વાહન

હરિવંશ પુરાણમાં જે ક્રમ આપ્યો છે તેમાં થોડો ફેર છે, દાખલા તરીકે જિનસેને મૌર્યોને બદલે મયૂરોને ૪૦ વર્ષ આપ્યાં છે, રાસણ (ગર્દભિલ્લ) રાજ્યોને સો વર્ષ, અને નરવાહનને ૪૨ આપ્યાં છે.

આ સમગ્ર ગોઠવણની પરીક્ષા અહીં પ્રસ્તુત નથી, તેમ એટલો અવકાશ પણ નથી, પરંતુ " ગર્દભિલ્લો થયા " એવો ઉલ્લેખ પૌરાણિક વંશાવળીમાં છે, એ અહીં નોંધવું જોઈએ; માત્ર વિક્રમાદિત્યનું નામ પૌરાણિક વંશાવળીઓમાં નથી.

(બાકી ઉપર તીર્થ કલ્પના આધારે મહાવીરના સમયથી વિક્રમના સમય સુધીની જે વંશાનુક્રમની ગોઠવણ સુકી છે તેને બદલે બ્રાહ્મણ પરંપરા, બૌદ્ધ પરંપરા અને જૈન પરંપરા એ ત્રણની તુલના ઉપરથી તથા અશોક વગેરેના લેખો, એ વખતના સીક્કાઓ વગેરે ખીલ્લો સાધતો ઉપરથી એ વખતના રાજવંશોના જે કાલાનુક્રમ ઐતિહાસિકોને હાલમાં માન્ય થયો છે તે કેમ્બ્રીજ હોસ્ટરી વો. ૧, વીન્સેન્ટ સ્મીથની અર્ક્ઓહોસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ વગેરેમાં જોવો.)

હવે. વિ. સં. નો આરંભ કયા રાજ્યથી શા કારણે થયો એ વિષે પુરાતત્ત્વ-સંશોધકોએ ઘણાં વર્ષોથી ખૂબ ચર્ચા કરી છે, પણ હજી છેવટનો સર્વમાન્ય નિર્ણય થયો નથી. ઉત્કીર્ણ લેખોના ચોક્કસ પુરાવાઓ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે ઇ. સ. પાંચમા શતકથી એક માલવ સંવત્ માળવા તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો; ઇ. સ. આઠમા નવમા શતકથી એજ સંવત્ વિક્રમ સંવત્ પણ કહેવાવા લાગ્યો અને ક્રમશઃ વિક્રમ સંવત્ નામનોજ પ્રચાર સર્વવ્યાપી થઈ ગયો. પણ પહેલાં માલવ સંવત્ શા માટે ચાલ્યો અને પછી એનું નામ વિક્રમસંવત્ શા માટે પડ્યું ? શકલોદ્ધિ-પરદેશીઓ-ને માળવામાંથી કાઢ્યા એ દિવસથી સંવત્ ચાલ્યો એવી પણ એક માન્યતા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં કોણે માળવામાંથી શકોને કાઢ્યા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ હમણાં પુરાતત્ત્વવિત્ જ્યસ્ત્રવાલે આપ્યો છે તે નીચે દુંકામાં નોંધ્યો છે, પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોની સાધારણ માન્યતા અસાર સુધી એવી હતી કે ગમે તે કારણથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં માલવસંવત્ શરૂ થયો, પછી ચંદ્રગુપ્ત ખીલ્લો ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં શક ક્ષત્રપોને દરાવ્યા અને પશ્ચિમદિશ તાલે કર્યો, એ બનાવની યાદગીરીમાં માળવાના લોકોએ માલવસંવત્ને એ ચંદ્રગુપ્તની વિક્રમાદિત્ય પદવી ઉપરથી વિક્રમસંવત્ નામ આપ્યું. ખીલ્લે મત હજોને દરાવનાર યશોધર્મ વિક્રમાદિત્ય (ઇ. સ. ૫૩૫)ના નામથી માલવસંવત્ને વિક્રમસંવત્ નામ મળ્યું એવો પણ છે. મૃગ સંવત

૪. સ. પૂર્વે ૫૭ માં કનિષ્ઠ શરૂ કરેલો એવો એક મત પહેલાં ચાલેલો (જુઓ ક્રમ્પીરીઅલ ગ્રેકીટીઅર ઓફ ઇન્ડિયા Vol. II p. 4-5 ની ટિ.) પછી સર જોન માર્શલે એગ્રીઝ પહેલાથી આ સંવત્ ચાલ્યો એવો મત પ્રગટ કર્યો. પણ ડા. કૉનોએ એ મતનું હમણાં બે વર્ષ પહેલાં જ સચોટ ખંડન કર્યું છે (જુઓ Historical Introduction to Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. II part 1)

આ વિષયમાં ક્રમ્પીઅલ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (Vol. I.)માં રેપ્સને બહુ સરસ નોંધ કરી છે. એ કહે છે કે સીક્કાઓનો પુરાવો સાચો સમજાય તો આ સમય (૪. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતક)ની ઐતિહાસિક સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે લાગે છે. આન્દ્રોએ વચલો મુલક કબજે કરીને ઉત્તરેનું રાજ્ય ધણું કરી શુંગ પ્રબલિત પાસેથી જીતી લીધું. એટલે લગભગ ૪. સ. પૂર્વે ૯૦ માં ઉત્તરેનની ઉત્તરે ચલોનું, પૂર્વમાં શુંગોનું અને દક્ષિણમાં આન્દ્રોનું જોર હતું અને વિરૂદ્ધ પુરાવો ન હોવાથી ઉત્તરેન આન્દ્રોના હાથમાં હોવાનો સંભવ લાગે છે. પછી ૪. સ. પૂર્વે ૭૫ ની આસપાસમાં પશ્ચિમમાં શકોનું જોર થયું, શકદીપતા આ શકો છેક ઉત્તરેન સુધી વધ્યા હોવાનો સંભવ છે અને એ બનાવનું સ્મરણ ઉપરની કાલકાવ્યાયની જોન કથામાં જળવાઈ રહ્યું લાગે છે. (કાલકાવ્યાય કથાનક ૪. સ. દશમા અગીઆરમા શતકની રચના હશે. સમગ્ર કથા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૧૩ અં. ૫) અલબત્ત કથા સાચી છે કે ખોટી છે એ ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી. પણ એ સમયની જે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ખીન્ન ઐતિહાસિક સાધનોથી આપણે જાણીએ છીએ તે એ કથાથી વિરૂદ્ધ નથી. જોનેને ઉત્તરેનના રાજ્યને કનેડ્યા હોય અને તેઓએ આ પરદેશીઓની મદદ માગી હોય એ સંભવિત છે.

કૂર ગર્દભિલ્લ અને તેનો શકોને મારનાર પરાપકારી પુત્ર વિક્રમાદિત્ય એય ઐતિહાસિક પુરૂષો હોય, ગર્દભિલ્લોના વંશનો પુરાણોમાં ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ ભાગવત ૧૨-૧-૨૭, વિ. પુ. અં. ૪ અ. ૨૪ શ્લો. ૧૪). અને કેટલાક વિક્રમાદિત્યને ઉત્તરેનનો કહે છે (દ્વ. ત. નવસાહસાંક ચરિત, પ્ર. ચિ. વગેરે) તો કેટલાક પ્રતિષ્ઠાનનો કહે છે, તેનો ખુલાસો આ રાજ્યઓનો આન્દ્રો સાથે સંબંધ માનવાથી થઈ શકે છે. ગર્દભિલ્લો કદાચ આન્દ્રોની સાખા હોય, આન્દ્રો અને શકો વચ્ચેનું યુદ્ધ આ કાળથી શરૂ થયું હશે અને ૪. સ. ખીન્ન શતકમાં જ્યારે ઉત્તરીય લેખો મળે છે ત્યારે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે,

૫. સ. પૂર્વે પ્હેલા શતકમાં શકોને પોતાના દેશમાંથી નસાડનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય ઉત્તરેનમાં યધ ગયા હોવાનો સંભવ છે છતાં શકોનો હેલ્લો વિનાશક તો વિક્રમાદિત્ય બિરુદધારી (૫. સ. ૩૮૦ થી ૪૧૪) ચંદ્રગુપ્ત બીજેજ છે. (કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી Vol. I. p. 531 to 533).

ઉપર આપેલા પ્રો. રેપ્સનના મતથી આગળ વધીને શ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણુનિ જ વિક્રમ સંવત્ના મૂળરૂપ શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહે છે; અલબત્ત વિક્રમ સંવત્ તેણે પોતે નહોતો ચલાવ્યો પણ માળવાના લોકોએ. આ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુએ જે શકરાજને હરાવ્યો અને અવન્તીમાંથી કાઢ્યો તે શક નહોતો. આ અનુમાન માટે એમણે જૈન શ્રુત પરંપરાનો—ખાસ કરીને “શાલવાહને નરવાનની રાજધાનીને વારંવાર હુમલા કરીને લીધી” એ અર્થની આવશ્યક સૂચની ટીકામાં ઉતારેલી એક ગાથાનો તથા તે ઉપરની કથાનો આધાર લીધો છે.

એજ લેખક કહે છે કે માળવાના સીકાઓ જોતાં ૫. સ. પૂર્વેના પ્હેલા શતકમાં માલવોનાગણે ક્રાંતિ ધિજ્ઞપના સ્મરણમાં સીકાઓ પાડ્યા છે (‘માલવગણસ્યજય’). હવે આ વિજ્ઞ્ય તે શકો ઉપર મેળવેલો વિજ્ઞ્ય હોવો જોઈએ અને માળવાના લોકોએ જ એ વિજ્ઞયના સ્મરણમાં માલવ સંવત્ ચાલુ કર્યો હશે. માળવાના લોકોએ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુને તે શકો ઉપરની યજ્ઞમાં મદદ કરી હોય એ પણ સંભવ છે.

વિક્રમાદિત્યની રાજધાની પૈકણમાં હોવાની શ્રુતપરંપરાનો પણ ઉપરના અનુમાન સાથે મેળ ખેસે છે. આ સમગ્ર વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે The Journal of the B. & O. Research Society ના ૧૯૩૦ ના Vol. XVI. part 3 & 4 માં શ્રી. કા. જયસ્વાલનો Problems of Saka-Satavahana History નામનો લેખ લુઓ. પણ આ ગૌતમીપુત્રને વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ મળ્યું નથી. આ બિરુદ મેળવનાર તો ૫. સ. ચોથા શતકમાં શકોનો નાશ કરનાર ચંદ્રગુપ્ત બીજેજ જ; એ દાનવીર પણ દત્તો જ. પાછળથી દંતકથામાં આન્ધ્ર રાજા ગૌતમીપુત્ર અને ગુપ્ત રાજા ચંદ્રગુપ્ત બેય શક જોતાઓની એકતા ધર્મ ગર્ભ હોવાનો સંભવ માનવાથી ઘણો ખુલાસો યધ શકે છે; પણ જયસ્વાલનો મત ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ વગરનો છે એવું નથી.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને વિક્રમાદિત્ય

જૈન શ્રુતપરંપરા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના ચરે તરીકે ત્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધચિંતામણિદારે એ ગ્રંથક રચક કહ્યો છે. બીજા પ્રયોગમાં

એ સંબંધને લગતી અનેક કથાઓ આપેલી છે. વળી તીર્થકરુપ, પ્રભાવક ચરિત વગેરે ગ્રન્થોમાં સિદ્ધસેનનું ચરિત પણ લખાણથી આપ્યું છે. પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં પણ કેટલુંક વિરોધ છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૯ ટિ. ૧) ૪૨ પણ બધી કથાઓનો ટુંકો સાર એટલો જ છે કે સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય હતા, પણ એમણે જૈનસિદ્ધાન્તોને સંસ્કૃત ભાષામાં ગુંથવાની ઇચ્છા કરી એ મોટું પાપ થયું અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે બાર વર્ષ સુધી તપ સહિત તીર્થયાત્રા તથા જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવાનું સ્વીકાર્યું. સિદ્ધસેન બાર વર્ષ યાત્રામાં ગાળી પછી માળવે ગયા અને ત્યાં તેણે વિક્રમરાજને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો અંગીકાર કરાવ્યો. સિદ્ધસેને મહાકાળના મંદિરમાં શિવને નમસ્કાર ન કર્યા અને રાજાના આગ્રહથી નમસ્કાર કરતાં શિવલિંગ ફાટ્યું વગેરે કથા તો બ્રાહ્મણ ધર્મ કરતાં જૈનધર્મની એકતા સિદ્ધ કરવા માટે અલા-વેલ અમરકાર કથા છે. પણ આ સિદ્ધસેનસુરિ સમર્થ વિદ્વાન્ હતા એ નિઃસંશય; એમણે પ્રાકૃતમાં સન્મતિતર્ક જેવો અપૂર્વ મહાગ્રંથ રચ્યો છે અને સંસ્કૃતમાં દ્વાનિશિક્ષાઓ (બગીચીઓ) રચી છે.

આ સિદ્ધસેનસુરિનો સમય એમના ગ્રંથો ઉપરથી ચોક્કસ નક્કી થઈ શકતો નથી અને વિક્રમના સંબંધ ઉપરથી નક્કી કરવામાં વિક્રમ સં. ની ઉપર જોયેલી મુશ્કેલી નડે છે.

૨. શાલિવાહન પ્રબંધ.

૧૩ હવે દાનમાં તથા વિદ્વતામાં શ્રી શાલિવાહનની કથા જેમ સાંભળી છે તેમ ઉતારી છે; તેના પૂર્વજન્મની કથા આ પ્રમાણે છે. શ્રી પ્રતિધાન નગરમાં સાતવાહન રાજા રાજ સ્વારી ફરવા જતા હતા; ત્યાં શહેરની બાજુમાં

૪૨ સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય કેવી રીતે થયા એ સંબંધી ઉપર કહેલ પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં તથા પ્રભાવક ચરિતમાં આપેલ કથા જરા જોવા જેવી છે. વૃદ્ધવાદીએ શ્રીગુપ્તભટ્ટેવની સ્તુતિથી મુસળને ફેલ આપ્યાં. આ જોઈને સિદ્ધસેન તેની સાથે વાદ કરવા તેની પછવાડે ગયા. અને વાદ કરવા માટે આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધવાદીએ શહેરમાં જઈને વાદ કરવાનું કહ્યું પણ સિદ્ધસેને કહ્યું “ અહીં જ વાદ કરીએ અને આ ગોવાળો સભ્ય થશે. ” વૃદ્ધવાદીએ હા પાડી, પછી સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં ચેત્તાનો સિદ્ધાંત કહ્યો પણ તેમાં ગોવાળીઆ શું સમજે ? પછી વૃદ્ધવાદીએ એક જ પ્રાકૃત ગાથા કહી કે “ કોઈને મારતું નહિ, કાંઈ ચોરતું નહિ, પરસ્ત્રીગમન કરતું નહિ અને થોડામાં થોડું જે બને તે દાન કરતું એમ ધર્મમાર્ગે ચાલ્યા જવું. ” આ સાંભળી ગોવાળીઆઓએ વૃદ્ધવાદી છૂટ્યા એમ કહ્યું.

ધ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં શકોને પોતાના દેશમાંથી નસાડનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય ઉબ્બેનમાં ચમ્પ ગયા હોવાનો સંભવ છે છતાં શકોનો છેલ્લો વિનાશક તો વિક્રમાદિત્ય ખ્રિસ્તધારી (ઇ. સ. ૩૮૦ થી ૪૧૪) ચંદ્રગુપ્ત બીજો જ છે. (કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી Vol. I. p. 531 to 533).

ઉપર આપેલા પ્રો. રેપ્સનના મતથી આગળ વધીને શ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણુમિ જ વિક્રમ સંવત્ના મૂળરૂપ શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહે છે; અલબત્ત વિક્રમ સંવત્ તેણે ચોતે નહોતો ચલાવ્યો પણ માળવાના લોકોએ. આ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુમિ જે શકરાજાને હરાવ્યો અને અવન્તીમાંથી કાઢ્યો તે શક નહોતો. આ અનુમાન માટે એમણે જૈન શ્રુત પરંપરાનો—ખાસ કરીને “ શાલવાહને નરવાનની રાજધાનીને વારંવાર હુમલા કરીને લીધી ” એ વર્ણની આવશ્યક સૂત્રની દીકામાં ઉતા-રેલી એક ગાથાનો તથા તે ઉપરની કથાનો આધાર લીધો છે.

એજ લેખક કહે છે કે માળવાના સીંહાઓ જોતાં ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા શતકમાં માલવોનાગણે કાષ્ઠ વિજયના સ્મરણમાં સીંહાઓ પાડ્યા છે (માલવગણસ્યજય). હવે આ વિજય તે શકો ઉપર મેળવેલો વિજય હોવો જોઈએ અને માળવાના લોકોએ જ એ વિજયના સ્મરણમાં માલવ સંવત્ ચાલુ કર્યો હશે. માળવાના લોકોએ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુમિ ને શકો ઉપરની ચડાઇમાં મદદ કરી હોય એ પણ સંભવ છે.

વિક્રમાદિત્યની રાજધાની પૈથળમાં હોવાની શ્રુતપરંપરાનો પણ ઉપરના અનુમાન સાથે મેળ ખેસે છે. આ સમગ્ર વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે The Journal of the B. & O. Research Society ના '૧૯૩૦ ના Vol. XVI. part 3 & 4 માં શ્રી. કા. જયસ્વાલનો Problems of Saka-Satavahana History નામનો લેખ જુઓ. પણ આ ગૌતમીપુત્રને વિક્રમાદિત્યનું ખ્રિસ્ત મળ્યું નથી. આ ખ્રિસ્ત મેળવનાર તો ઇ. સ. ચોથા શતકમાં શકોનો નાશ કરનાર ચંદ્રગુપ્ત બીજો જ; એ દાનવીર પણ હતો જ. પાછળથી દંતકથામાં આન્ધ્ર રાજા ગૌતમીપુત્ર અને ગુપ્ત રાજા ચંદ્રગુપ્ત બેય શક જતાઓની એકતા ચર્ચા ગર્ભ હોવાનો સંભવ માનવાથી ઘણો ખુલાસો ચમ્પ થકે છે; પણ જયસ્વાલનો મત ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ વગરનો છે એવું નથી.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને વિક્રમાદિત્ય

જૈન શ્રુતપરંપરા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના ચર તરીકે થીસિદ્ધસેન દિવાકર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધચિંતામણિકારે એ સંબંધ સ્પષ્ટ કર્યો છે. બીજા ગ્રંથોમાં

પરિશિષ્ટ ક

માળવાના રાજ્ય મુંજના સમયમાં એટલે વિક્રમના અગ્નીઆરમા શતકમાં વિક્રમાદિત્ય પેઠે સાતવાહન કે શાલિવાહનની જૂના વખતના પરાક્રમી રાજા તરીકે પ્રખ્યાતિ હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ દ્ માં ઉતારેલો નવસાહસાંકચરિતનો શ્લોક). સાતવાહન કે શાલિવાહન રાજાની કથા કથાસરિત્સાગરમાં પણ મળે છે (જુઓ તરંગ છઠો). જેમાં સાતવાહનને પ્રતિધાનનો રાજા કહ્યો છે. અને ગૃહલકથાના કવિ ગુણાદય અને સાતવાહનના પ્રસંગથી જ કથાસરિત્સાગરનો આરંભ થાય છે. પણ કથાસરિત્સાગરમાં નાગાર્જુન અને શાલિવાહનનો સંબંધ કહ્યો નથી, ન્યારે આ જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણેની શાલિવાહનની કથામાં નાગાર્જુનનો સંબંધ આવે છે. (જુઓ આજ ગ્રન્થનો પ્રકાશ પાંચમો).

અહીં પ્ર. ચિ.માં સાતવાહનની જે ટુંકી કથા આપી છે તે ખાસ જૈનશ્રુત પરંપરાની કથા છે, આ કથાના વિસ્તાર માટે તથા શાલિવાહનના જન્મની કથા માટે પ્રભાવક ચરિતમાં પાદવિમ પ્રબંધ તથા તીર્થકલ્પ જુઓ. તીર્થકલ્પ પ્રમાણે સાતવાહનનો જન્મ એક વિધવા બ્રાહ્મણી અને નાગરાજના સંબંધથી થયો હતો. કથાસરિત્સાગરમાં ગુણાદયનો જન્મ આ પ્રમાણે થયાનું કહેલું છે.

ઐતિહાસિક વિચારણા માટે ઉપયોગી હોય એવું કંઈ પ્ર. ચિ.ની કથામાં તો મળતું નથી, પણ તીર્થકલ્પ વગેરેમાં આપેલી કથામાં આ સાતવાહન વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા, તેણે વિક્રમાદિત્યને હરાવેલા અને છેવટ તાપીની ઉત્તરમાં વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં સાતવાહનનું એ પ્રમાણે હદ બાંધી વગેરે વાત છે. દક્ષિણમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી લગભગ સાઠાચારસો વર્ષ સુધી આન્ધ્ર વંશનું રાજ્ય હતું અને એ વંશના રાજાઓ સાતવાહન કહેવાતા. એટલે વિક્રમ સંવત્સરા આરંભ વખતે દક્ષિણમાં સાતવાહનનું રાજ્ય હતું જ અને ક્રોધ વખત માળવા પણ આ આન્ધ્ર વંશના તાબામાં ગયું હતું એટલી ઐતિહાસિક હકીકતનું સ્મરણ ઉપલી દંતકથામાં લાગે છે. પણ સાતવાહન સંબંધી આ દંતકથા શ્રી. જયસ્વાલના તર્કની વિરુદ્ધ જાય છે. વાસુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ (અંશ ૪ અ. ૨૪) વગેરે પુરાણોનાં આન્ધ્ર વંશની વંશાવળી મળે છે, આ વંશાવળીઓ તથા એ વંશના તેમજ બીજા ઉત્કર્ણ લેખો ઉપરથી ઉકેલેલા આન્ધ્ર વંશના ઇતિહાસ માટે જુઓ વીન્સેન્ટસમીથની The Early History of India તથા પરિશિષ્ટ

વહેતી નદીમાંથી તરંગો દ્વારા પાણીમાંથી કાઢે આવી પડેલા એક માછલાને હસતું જોયું, એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર થાય એ ખરાબ ચિહ્ન છે એમ જાણીને, ખીકથી મુંઝાઈને, બધા ઝાલ્યા માણસોને પોતાના (માછલું હરયું એ શું ?) એ સંકા પૂછવા માંડી; તેમાં યાનસાગર નામના એક જૈન મુનિને પૂછ્યું. પોતાના વિશેષજ્ઞાનના બળથી તેણે તેનો પૂર્વ જન્મ જાણીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો કે “ તમે પૂર્વજન્મમાં આજ શહેરમાં લાકડાનો ભારો વેચી નિર્વોહ કરતા રહેતા હતા, અને તમને કાંઈ પ્રજા નહોતી, ત્યારે જમવાટાણે તમે આજ નદીને કાંઈ પથરા ઉપર બેસી સાથવો પાણીમાં પલાળી હમેશાં ખાતા. એક દિવસ કાંઈ જૈનમુનિ એક માસનો ઉપવાસ કરી પાસેથી જતા હતા ત્યારે તમે તેને બોલાવી પારણું કરવા તે સાથવાનો પિંડો આપી દીધો. તે પાત્રે કરેલા દાનના પ્રભાવથી અત્યારે તમે સાતવાહન રાજા છો. અને તે મુનિ દેવ યયા છે અને તે દેવથી અધિષ્ઠિત આ માછલાંએ તે લાકડાનો ભારો વેચનાર જીવને—તમને આજ રાજારૂપે જોઈને આનંદથી હાસ્ય કર્યું છે. આ કથા નીચેના શ્લોકમાં સંગ્રહાઈ છે:—

(૧૯) માછલાનું મોઢું હરયું એ જોઈને લયબીત સાતવાહન રાજાને ઝાપિએ કહ્યું કે “ તમે ખેડેલાં પૂર્વજન્મમાં આ નદીમાં મુનિને સાથવાથી પારણું કરાવ્યું હતું, તે તમને દેવથી (આ રિયતિમાં) જોઈને માછલું હરયું.” ૪૩

આ શ્રી સાતવાહને જાતિસ્મરણથી પૂર્વજન્મના વૃત્તાન્તને સાક્ષાત્ જોઈને ત્યારથી દાનધર્મમાં તથા મહાકર્મીઓનો તેમજ વિદ્વાનોનો સંગ્રહ કરવામાં પરાયણ રહેવા માંડ્યું. તેણે ચાર કોડ સુવર્ણ આપીને ચાર ગાયાઓ ખરીદી અને શાલિવાહન નામથી સંગ્રહેલી ગાયાઓના ટોરાનું મોઢું શાસ્ત્ર રચાવ્યું. આ રીતે અનેક યશસ્વી કાર્યોના લાંડાર જેવા શ્રી સાતવાહન રાજાએ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. ઉપર કહેલી ચાર ગાયાઓ બહુશ્રુત માણસો પાસેથી જાણી લેવાં. ૪૪

૪૩ આ માછલાંવાળી કથા યોગ ફેરફાર સાથે પ્રબન્ધકોશમાં મળે છે.

૪૪ એક દસ્તખતમાં તથા છાપેલી પ્રતમાં “ આ ચાર ગાયાઓ નીચે પ્રમાણે છે.” એમ કહી દસ ગાયાઓ આપેલી ૭ જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭ ટિ. ૪. પણ આ ગાયાઓને ‘કયા બાજ સાથે કરો સંબંધ નથી, અને ચાર કહીને દસ આપી છે એ ઉપરો અંતર્વિરોધ જોતાં, દાંડીઆમાં કાઠએ મળે તે ગાયાઓ લખી દીધી દરો તે અંદર આવી મધ દોષાનો સંભવ છે. આ દશગાંની કાઈ ગાયાકોશની ચેખરની આરતિમાં નથી મળતી એમ ટાંનીએ ગોંધ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ક

માળવાના રાજ્ય મુંજના સમયમાં એટલે વિક્રમના અગીઆરમાં શતકમાં વિક્રમાદિત્ય પેઠે સાતવાહન કે શાલિવાહનની જૂના વખતના પરાક્રમી રાજ્ય તરીકે પ્રખ્યાતિ હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬ માં ઉતારેલો નવસાહસાંકચરિતનો શ્લોક). સાતવાહન કે શાલિવાહન રાજ્યની કથા કથાસરિત્સાગરમાં પણ મળે છે (જુઓ તરંગ છઠ્ઠો). જેમાં સાતવાહનને પ્રતિજ્ઞાનનો રાજ્ય કહ્યો છે. અને બૃહત્કથાના કવિ ગુણાદ્ય અને સાતવાહનના પ્રસંગથી જ કથાસરિત્સાગરનો આરંભ થાય છે. પણ કથાસરિત્સાગરમાં નાગાર્જુન અને શાલિવાહનનો સંબંધ કહ્યો નથી, ન્યારે આ જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણેની શાલિવાહનની કથામાં નાગાર્જુનનો સંબંધ આવે છે. (જુઓ આજ ગ્રન્થનો પ્રકાશ પાંચમો.).

અહીં પ્ર. ચિ.માં સાતવાહનની જે ટુંકી કથા આપી છે તે ખાસ જૈનશ્રુત પરંપરાની કથા છે, આ કથાના વિસ્તાર માટે તથા શાલિવાહનના જન્મની કથા માટે પ્રભાવક ચરિતમાં પાદલિપ્ત પ્રબંધ તથા તીર્થકલ્પ જુઓ. તીર્થકલ્પ પ્રમાણે સાતવાહનનો જન્મ એક વિધવા ધ્રાત્વણી અને નાગરાજના સંબંધથી થયો હતો. કથાસરિત્સાગરમાં ગુણાદ્યનો જન્મ આ પ્રમાણે થયાનું કહેલું છે.

ઐતિહાસિક વિચારણા માટે ઉપયોગી હોય એવું કંઈ પ્ર. ચિ.ની કથામાં તો મળતું નથી, પણ તીર્થકલ્પ વગેરેમાં આપેલી કથામાં આ સાતવાહન વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા, તેણે વિક્રમાદિત્યને દરારેલા અને છેવટ તાપીની ઉત્તરમાં વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં સાતવાહનનું એ પ્રમાણે હદ બાંધી વગેરે વાત છે. દક્ષિણમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી લગભગ સાઠાચારસો વર્ષ સુધી આન્ધ્ર વંશનું રાજ્ય હતું અને એ વંશના રાજ્યો સાતવાહન કહેવાતા. એટલે વિક્રમ સંવત્સરા આરંભ વખતે દક્ષિણમાં સાતવાહનનું રાજ્ય હતું જ અને કોઈ વખત માળવા પણ આ આન્ધ્ર વંશના તાબામાં ગયું હતું એટલી ઐતિહાસિક હકીકતનું સ્મરણ ઉપલી દંતકથામાં લાગે છે. પણ સાતવાહન સંબંધી આ દંતકથા શ્રી. જયસ્વાલના તર્કની વિરુદ્ધ જાય છે. વાલ્મી, મત્સ્ય, વિષ્ણુ (અંશ ૪ અ. ૨૪) વગેરે પુરાણોમાં આન્ધ્ર વંશની વંશાવળી મળે છે, આ વંશાવળીઓ તથા એ વંશના તેમજ બીજા ઉત્કર્ણ લેખો ઉપરથી ઉકલેલા આન્ધ્ર વંશના પ્રતિહાર માટે જુઓ વીન્સેન્ટશાપની The Early History of India તથા પરિશિષ્ટ

જમાં ઉલ્લેખેલો શ્રી. જયસ્વાલનો લેખ). આ આન્ધ્ર વંશના સત્તરમા રાજાનું નામ હાલ છે. અને ગાથા સપ્તશતી નામનો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલો ગ્રંથ હાલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પ્ર. ચિં. માં સાતવાહને સાતસો શ્લોકનો ગાથાકોશ રચાવ્યાનું કહ્યું છે તે આ હાલની ગાથા સપ્તશતીને ઉદ્દેશ છે. આ સંગ્રહમાંની ગાથાઓ એક કર્તાની કે એક કાળની નથી.

૩ શીલવ્રત વિષે ભૂયરાજ પ્રબંધ.

આ પ્રબંધ નીચે પ્રમાણે છે—છત્રીશ લાખ ગામવાળા ૪૫કાન્ય-કુળજમાં કલ્યાણકટક નગરમાં રાજ્ય કરતો ભૂયદેવ રાજા પોતાના પખાલીની સ્ત્રીમાં પોતાને કામવાસના થઈ એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે માળવામાં જઈ શ્રી. કદ્મ મહાકાળને આરાધી, માળવ દેશ તે દેવને સમર્પી, જાતે તાપસ થઈ ગયો એ પ્રમાણે કુંકામાં વાત છે. ૪૨

૪૫ વૃળમાં કાન્યકુળને નગરે કલ્યાણકટકે એ રીતે રાખેલો છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ કાન્યકુળ દેશમાં કલ્યાણકટક નગરમાં એવો અર્થ કર્યો છે. એક પ્રતમાં સ્પષ્ટ એવો પાઠ પણ છે. પણ કન્યકુળ કે કાન્યકુળ (હાલનું કનોજ) એ રાહેરનું નામ છે, જે કે એ રાહેર જેની રાજધાની હોય તે રાજ્ય માટે કાન્યકુળ નામ વપરાય ખરું, પણ કલ્યાણકટક નામનું કોઈ રાહેર કાન્યકુળની હકુમતના પ્રદેશમાં હતું કે હોય એવું ભણવામાં નથી. ટોનીએ કાન્યકુળ નગરમાં એમ અર્થ કર્યો છે અને કલ્યાણકટક સંદિગ્ધ રાખેલ છે અને કટક એ કહાય હાલના મહોલ્લીવાચક કટાનું સંસ્કૃત હોય એમ તર્ક કર્યો છે.

૪૬ ઉપર આપેલી કથા અમુક પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી આપી છે. કાન્યકુળ દેશમાં કલ્યાણકટક રાજધાનીમાં રાજ્ય કરતા ભૂયદેવ રાજા એક દિવસ સવારે રાત્રમાર્ગ ઉપરથી જતા હતા, ત્યાં એક મહેલના ગોખમાં બેઠેલી એક સ્ત્રીને જોઈને તેનું ચિત્ત હરાઈ જવાથી તેણે પોતાના પખાલીને તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે તેડી લાવવાનો દુકમ કર્યો. તેણે આ સ્ત્રીને તેડી આવી મહેલમાં ક્યાંક સંકેત સ્થાનમાં રાખી, રાજાને ખબર આપ્યા. પછી રાજાએ ત્યાં જઈ તે સ્ત્રીને પોતાની ખાચમાં પકડી, પણ તે સ્ત્રીએ રાજાને કહ્યું “મહારાજ તમે સર્વ દેવતાઓના અવતાર જેવા છતાં આ એક દલક્રી ભૂતિની સ્ત્રીમાં કેમ મન ગયું ?” આ તેનાં અમૃત જેવાં વાક્યથી રાજાનો કામાગ્નિ થોડો રાંત યયો, પછી તેણે ‘હું કોણ છું ?’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું વમાસ નોકર પખાલીની સ્ત્રી, તમારી હાસાનુ-હાસી છું.” તેની આ વાતથી મનમાં ચકિત થયેલા રાજાનો કામાગ્નિ સર્વથા રાંત થઈ ગયો. અને તેને પોતાની દીકરી ગણીને જવાની રજા આપી. તેના સારીરને પોતાના દાપ અથવા એમ વિચારી રાતે જ એ દાપને સજ્જ કરવા માટે બારીમાં દાપ રાખી કોઠા ગાણુના દરો એમ સમજવી પોતાના જ પહેરીનરો પાસે કપાવી

૪ વનરાજાદિ આપોત્કટ વંશ

૧૫ ઉપર કહેલા કાન્યકુબ્જના એક ભાગરૂપ ગુર્જરભૂમિ^{૪૭}માં ૪૮ વટીઆર નામના પ્રદેશમાં પંચાસર ગામમાં આપોત્કટ વંશના બાળકને ૪૯ વણુ નામનાં ઝાડ ઉપર બાંધેલી ઝોળીમાં રાખી તેની માતા લાકડાં

નાખ્યા. પછી સવારે મંત્રીઓ પહેરીગરોને પકડતા હતા તેને રાજા ચોતે માળવે જઈ મહાકાળના મંદિરમાં શંકરની આરાધના કરવા માંડી. દેવની આજ્ઞાથી હાથ પાછા નેવા હતા તેવા થઈ જતાં, કાન્યકુબ્જના અર્ધાભાગ નેટલા માળવા દેશને અન્તાપુર સાથે તે (મહાકાળ) દેવને આપીને તેની રક્ષા માટે પરમાર રાજપુત્રોની યોજના કરીને જાતે તપસ્વીની દીક્ષા લઈ લીધી.

અહીં જે માળવા દેશ મહાકાળને અર્પણ કર્યાની વાત આવે છે તેનો આગળ પણ નિર્દેશ આવે છે. કાન્યકુબ્જના રાજાએ પરમારોને માળવાનું રક્ષણ કરવા માટે નીમ્યાનું જે કથન પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં મળે છે તેમાં પણ નીચેની હકીકત જોતાં ઐતિહાસિક સત્યાંશ રહેલો દેખાય છે. પહેલું તો માળવાના પરમારો સ્વતંત્ર થયા પહેલાં કાન્યકુબ્જના રાજાઓના તથા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના મંડલેશ્વરો હોવાનો સંભવ છે, બીજું સ્વતંત્ર થયા ત્યારે કાન્યકુબ્જની ગુજરાત ઉપરની સત્તા પણ માળવાનાં પરમારોને મળી હશે અને તે સત્તા તેઓએ અમુક વખત સુધી જાળવી રાખેલી એમ ૧૦૦૫નાં માળવાના રાજ સીયકનાં તામ્રપત્રો પ્રતિજ્ઞ તાલુકાના હરસોળ મામમાંથી મળ્યાં છે તે ઉપરથી દેખાય છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ અ. ૧ પુ. ૪૨ તથા Journal of B. & O. research 1928 December ના અંકમાં રાખાલદાસ બેનરજીનો લેખ.)

૪૭ ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ એક કાર્ય-વિક્રમની દરામી સદીમાં કાન્યકુબ્જના રાજાઓને તાબે હતો એમ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી સાબીત થાય છે. આટલો ઉપરના કથનમાં સત્યાંશ છે. (જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૬ અ. ૩) પણ વનરાજાની બાલ્યાવસ્થા વખતે એટલે વિક્રમની આઠમી સદીમાં તો ગુજરાત ઉપર મોટે ભાગે દક્ષિણના પશ્ચિમી ચાલુક્યોની સત્તા હતી.

૪૮ વટીઆર એટલે કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેનો કચ્છના રણના કાંઠોનો પ્રદેશ. પંચાસર નામનું એક નાનું ગામ કચ્છના નાના રણની એક કોરે આજ સુધી છે. હાલમાં એ ભાગ રાંધણપુરના નવાબને તાબે છે.

૪૯ મૂળમાં વળ રાખે છે; પણ એટલે તો કપાસના ઓડ, એની ડાળીએ બાળકની ઝોળી લટકવી મુરકેલ છે. એક પ્રતમાં વાળ રાખે છે. એ પણ એક ઓડનું નામ છે. પણ જિનમંડનમણિએ જણાવેલું એમજ લખ્યું છે એજ બરાબર છે મોટાં ઝાડની ડાળીએજ ઝોળી બંધાય.

વીણુતી હતી ત્યાં જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિ પ્રસંગોપાત્ત આવી ચડ્યા, અને તેમણે બધોરે પણ ઝાઝની છાયા ખસી નહિ એ જોઈને, ઝાળીમાં રહેલા બાળકના પુણ્યનો એ પ્રભાવ છે એમ વિચાર કરીને, આ બાળક જૈનધર્મનો પ્રભાવક થશે એમ આશાથી તે બાળકની મા માટે આજીવિકાનો બંદોબસ્ત કરીને તેની પાસેથી તે બાળકને માગી લીધો. અને (પોતાની એક શિષ્યા) વીરમતીને ઉછેરવા આપ્યો. આ રીતે ઉછરતા એ બાળકને ગુરૂએ ૫૦ વનરાજ નામ આપ્યું. અને આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને દેવની પૂજનાં સાધનો નો નાશ કરનાર ઉંદરોથી તે સાધનોની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપ્યું. પણ વનરાજ તો ઢેફાં મારી ઉંદરોનો નાશ કરવા લાગ્યો, એટલે ગુરૂએ તેમ કરવાની ના પાડી. પણ વનરાજે કહ્યું કે એ (ઉંદરો) ને ચોઘા (દંડરૂપ) ઉપાયથી જ વશ રાખી શકાય એમ છે. પછી તેના જાતક (જન્મ કુંડલી) માં રાજયોગ છે એમ વિચારીને તથા એ મોટો રાજા થશે એવો નિર્ણય કરીને તેને પાછો તેની માતાને સોંપી દીધો. અને માની સાથે બીલોના કોષ ગામમાં (વલ્લીભૂમૌ) રહીને ચોરના (ખરી રીતે ધાડપાકુના) ધંધાથી રહેતા પોતાના મામા સાથે બધે ધાડો ૫૨ પાડવા લાગ્યો.

૫૦ મેરૂ હોયે ઉપર વનરાજ પંચાસરના ચાવડાવંસનો હતો એટલું જ કહ્યું છે, તેની માતાનું પણ નામ નથી આપ્યું. પણ રત્નમાળામાં કૃષ્ણાજીએ વનરાજના પિતા પંચાસરના રાજા જયશિખરી વિશે લાંબી કથા આપી છે. કાન્યકુબ્જ દેશના કદયાણ કટકના રાજા ભુવંડે વીર જયશિખરીને કેવી રીતે હરાવ્યો અને તેની સગર્ભા રાણી રૂપસુંદરીને રાજાએ પોતાના સાળા સુરપાળ સાથે કેવી રીતે જંગલમાં મોકલી દીધી, અને ત્યાં કોઈ લીલડી સાથે રહેતાં તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો ત્યારે એ કેલું કદ વેઠતી વગેરે વર્ણન રત્નમાળામાંથી રાસમાળામાં પણ ઉતાર્યું છે. (ભૂએ રાસમાળા ગુજરાતી ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૩ થો ૩૩). જિતમંડનગણિ કુમારપાલ પ્રબંધમાં મેરૂવંશને અનુસરે છે. પણ ધર્મારણ્યમાં ભુદી રીતે વૃત્તાંત છે:— તેમાં જયશિખરીની રાણીનું નામ અક્ષતા આપ્યું છે. આ રાણીને ધર્મારણ્યક્ષેત્રમાં પીણુડીના વનમાં મોઢ બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા ત્યાં, તેઓના આશ્રયમાં મુકી આવવાનું જયશિખરીએ સુરપાળને કહ્યું અને ત્યાં જન્મેલા વનરાજને મોઢ બ્રાહ્મણોએ મોટા કર્યો. અને જંગલમાં સુતેલા વનરાજના મોઢા ઉપર આવતા તડકાથી તેનું રક્ષણ કરવા નામે પોતાની ફેણનું છત્ર કર્યું; એ જોઈને બ્રાહ્મણોએ આ ગુર્જરદેશનો રાજા થશે એમ વિચાર કર્યો. વગેરે કથા છે.

૫૧ મૂળમાં આપેલો ઘાટીપ્રપાત રાખ્દ ગુજરાતી ધાડ પાડવીનું સંસ્કૃત કરેલું રૂપ લાગે છે.

૧૬ એક દિવસ કાકર ગામમાં કાઠ વેપારીના ઘરમાં ખાતર^{૫૨} પાડીને ન્યાં ધન ચોરવા જતા હતા ત્યાં દહીંના ઠામમાં હાથ પડી ગયો. એટલે અહીં તો હું જમ્યો, એમ વિચાર કરીને તે બધું (ચોરેલું) ત્યાંજ મુકીને પાછો વળી ગયો. બીજે દિવસે તે વેપારીની બહેન શ્રીદેવીએ રાતે છાતીરીતે સહોદરના હેતથી તેને બોલાવ્યો. અને બોજન તથા કપડાં આપીને તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો, ત્યારે વનરાજે વચન આપ્યું કે “ મારો રાત્ર્યાભિષેક થશે ત્યારે તને બહેન ગણીને તારી પાસે તિલક કરાવીશ.”^{૫૪}

૧૭ વળી એક વખત ચોરનો ધંધો કરતા વનરાજના ચોરાએ જંગલમાં એક ઠેકાણે જાજી નામના વાણીઆને (તેની પાસેથી ધન લુટી લેવા) રોક્યો. પણ તેણે ત્રણ ચોરને જોઈને પોતાની પાસેનાં પાંચ બાણુમાંથી બે બાણુ ભાંગી નાખ્યાં અને ચોરાએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે “ તમે ત્રણ છો માટે ત્રણથી વધારે બાણુ નકામાં છે, ” ત્યારે (તેની પરીક્ષા બેવા) તેઓએ બતાવેલ ફરતી વસ્તુને તેણે બાણુથી વીંધી નાખી, આથી તેઓ ખુશ થયા અને તેને પોતાની સાથે લઇ ગયા. પછી તેની મુદ્દ કરવાની કળા જોઈને ચકિત થયેલા શ્રી વનરાજે “ મારો રાત્ર્યાભિષેક થાય ત્યારે હું મહામાત્ર થઇશ ” એમ વચન આપીને તેને જવા દીધો.^{૫૪}

૧૮ પછી એક વખત કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી શ્રી. મહાલિકાને^{૫૫} પહેરામણી તરીકે કંચુક સંપ્રદામાં ગૂર્જરદેશ આપેલા, તેની (ખંડણી) ઉધરાવવા કાન્યકુબ્જથી જો ‘ પંચોક્ષી ’^{૫૬} આવેલો તેણે વન-

૫૨ મૂળમાં આપેલો સ્ત્રાત્રપાતન શબ્દ પણ ઘાટીપ્રપાત જેવો ગુજરાતી ખાતર પાડવુંનો અર્થાતર લાગે છે. પણ ખાતર પાડવું એનો અર્થ ચોરી કરવી એવો થાય છે. ન્યારે ખાત્રપાતન શબ્દ ચોરી માટે દીવાલમાં બાકાત પાડવું એ અર્થમાં મેરુગે વાપર્યો છે.

૫૩ ૧૬ મા પ્રબંધનો શ્રી દેવીવાળો વૃત્તાન્ત જિનમંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે. આખી વાત બહારવટીઆઓની ચાલતી વાતોને મળતી છે. ટાનીએ મધ્યકાળના કોઈ બહારવટીઆએ ધરધણીના ધરતું મીકું ભુલથી દોઢે અડાડયું માટે તે ધરમાંથી કાંઈ ન લીધું એ મતલબની વીલાયતની દંતકથાનો સાર ૪-૨-૧૮૬૬ના ‘ ઝેલોબ ’ નામના વર્તમાન પત્રમાંથી ટિપ્પણીમાં ઉતાર્યો છે. (પૃ. ૧૭).

૫૪ જગનનો ૧૭ મો પ્રબંધ જિનમંડનના કુમારપાળે પ્રબંધમાં લગભગ ઉપર પ્રમાણે મળે છે.

૫૫ જિનમંડનગણિએ મહાલિકાને બદલે મહાલદેવી નામ આપ્યું છે.

૫૬ મૂળમાં પંચકુલ શબ્દ છે, એ શબ્દ આ પુસ્તકમાં અનેક સ્થળે મળે છે, એનો અર્થ કવચિત્ વસ્તુવાતી નોકર જેવો તો કવચિત્ સામાન્ય નોકર જેવો જણાય છે.

રાજ નામના માણસને સેલ્લકૃત (હિઠરાણી કરનારાં માણસો સાથે રક્ષક તરીકે ભાણું લઈને ફરનાર) નીમ્યો. જ મહિના સુધી દેશમાંથી વસુલ હિઠરાણીને ૨૪ લાખ^{૫૭} રૂપાના દ્રમ અને ચાર હજાર તેજોજાતિના ઘોડા એટલું લઈને સ્વદેશ તરફ પાછા ફરતા પંચકુલને સૌરાષ્ટ્ર નામના ઘાટમાં વનરાજો હણી નાખ્યો અને તેના રાજની ખીકથી ક્યાંક જંગલમાં એક વર્ષ સુધી પોતે છુપાઈ રહ્યો. ૫૮

૧૯ પછી વનરાજ પોતાના રાજ્યાભિષેક માટે સહેર સ્થાપવાની ઈચ્છાથી શરૂ ભૂમિની તપાસ કરતા હતા, ત્યાં પીપલુલા તળાવની પાળ ઉપર નીરાંતે બેઠેલા ભરવાડ સાખડના પુત્ર અણહિલે પૂછ્યું કે ' શું બુઝો છો ? ' ત્યારે તેના (વનરાજના) પ્રધાનોએ કહ્યું કે ' સહેર વસાવવા યોગ્ય શરૂભૂમિ^{૫૯}

પંચકુલ સખદ હર્ષચરિતમાં તથા હરીશ્વ લેખોમાં પણ મળે છે. ગા. હી. ઓશા હાલમાં વપરાતો ૫ ચોલી સખદ આ પંચકુલમાંથી નીકળ્યો છે એમ કહે છે. Contributions to the History of the Hindu Revenue Systemમાં ઘાસલે પંચકુલ એટલે કરદમ અધિકારી એમ અર્થ કર્યો છે. રા. હી. શાસ્ત્રીએ તો જેમાં પાંચ ઘોડા અધિકારીઓ રહેલા તે એવો અર્થ અટકાવે કર્યો છે.

કનોલ (મહોદય)નો રાજા હીકરી માટે ગુર્જરદેશમાં (કર) હથરાવતો એમ તો સુકૃતકીર્તિહલ્લોલિનીમાં પણ કહ્યું છે (જુઓ મ્સીક ૧૦)

૫૭ પં. ભગવાનલાલ ધન્દ્રજી તો ક્ષત્રપ સીક્કાઓને ' દ્રમ ' કહેતા એમ કહે છે (જુઓ યોગેશ્વરીઝીઅર Vol. I part I p. 151). પં. ગા. હી. ઓશાએ ૪ થી ૭ આનાની કોમતના રૂપાના સીક્કાને દ્રમ કહેતા એમ રાજપૂતાનેકા ઈતિહાસ (પૃ. ૪૨૬ દિ. ૪)માં લખ્યું છે.

૫૮ આ અઠારમો પ્રબંધ નિનમંડનગણિએ લગભગ આજ પ્રમાણે વ્યાખ્યા છે. પણ ૨૪ લાખ રૂપક દ્રમને બદલે ચોવીસ લાખ સોનાં નાણું અને ચારસો ઘોડા એમ લખ્યું છે. ઉપર તેને જાતિના ઘોડા એમ લખ્યું છે તેનો અર્થ હાલમાં કાઠીઆવાડમાં તેજણ ઘોડા કહે છે તે હશે ?

૫૯ જે ઠેકણે સસણ કૃતરાંત્રી સમયે યાય તે શહેર વસાવવા યોગ્ય ભૂમિ અને એવી જમીન ઉપર આ શહેર વસાવેલું એવી દંતકથા ઘણાં શહેરો માટે દક્ષિણમાં પણ ચાલે છે. દા. ત. વિજયનગરની સ્થાપનાની કથા. (જુઓ સેવેલનું Forgotten Empire p- 299-300 તથા મો. દેરાસરનું Beginings of Vijayanagar History p. 149) તેમજ અમદાવાદ માટે ' જળ કુતો પર સરસા આદિ તબ બાદશાહને શહેર બસાયા ' વગેરે પ્રસિદ્ધ દંતકથા છે. એ દંતકથા અર્થે નગરની છે તથા કેટલાંક પ્રાચીન શહેરો માટે ચાલે છે એમ શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમશાંકે પણ નોંધ્યું છે. (જુઓ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ પૃ. ૩૦)

શોધીએ છીએ.” “જો તે શહેરને માફ નામ આપો તો એવી જમીન ખતાવું” એમ કહીને જળ (પીણી ?)નાં ઝાડ પાસે જમીને જેટલી જમીનમાં સસલાએ કુતરાને ખેંચીવરાવ્યો હતો તેટલી જમીન ખતાવી. અને ત્યાં અણદિલ્લપુર નામથી વિક્રમ ચં. ૮૦૨ વર્ષમાં વૈશાખ સુદિ ખીજને સોમ ૧૦ શહેર વસાવીને તે જળના ઝાડના મૂળ આગળ ધવલગૃહ કરાવીને, રાજ્યાભિષેકના મુહૂર્ત વખતે દાકરગામમાં રહેતી તે માનેલી જેન શ્રીદેવીને તેડાવીને, તેની પાસે તિલક કરાવીને પચાસ વર્ષના વનરાજે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. અને તે જમીન નામના વાણીઆને મહામાત્ય બનાવ્યો. પછી પંચાસર ગામથી શ્રીશીવશુણ સુરિને ભક્તિપૂર્વક બોલાવી ધવલગૃહ (રાજમહેલ)માં પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસારી સાતે ૬૧ અંગ-વાળું રાજ્ય તેમને અર્પણ કરીને કૃતજોમાં શિરોમણિપણું બતાવ્યું. પણ નિરુપદ હોવાથી તેઓએ (રાજ્ય લેવાની) ના પાડી. પણ વનરાજે પ્રત્યુપકાર ભુદ્ધિથી એમની આજ્ઞા પ્રમાણે થી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાવાળું ૧૨ પંચાસર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું અને તેમાં પોતાની પૂજક તરીકેની

૬૦ અણદિલ્લપુર નામ અણદિલ્લ ભરવાડે બતાવેલી જમીન ઉપરથી પડયું એ તો અણદિલ્લપુર નામ ઉપરથી પાછળથી ઉપજેલી દંતકથાનું લાગે છે. પણ અણદિલ્લપુર પાટણની સ્થાપનાની તિથિ એ મોટી ઐતિહાસિક ચર્ચાનો વિષય છે. ઉપર મેરુતંગે સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ખીજ એ રીતે પાટણની સ્થાપનાની તિથિ આપી છે, પણ તેણે જ વિચારપ્રેણીમાં સંવત ૮૨૧ વૈશાખ સુદિ ખીજને સોમ (તદનુ સંવત્ ૮૨૧ વર્ષે વૈદ્યાજ્ઞ સુદિ ૨ તોમે જાહલકાવંશોત્પન્નઃ વનરાજઃ પ્રીઅણદિલ્લપુરમસ્થાપયત્) એ રીતે તિથિ આપી છે. ધર્મારવ્યમાં સંવત ૮૦૨ અષાઢ સુદ ત્રીજને રાત્રિવાર આગેલ છે (જ. ૬૬ શ્લો. ૮૪) પાટણના ગણપતિ મંદિરની મૂર્તિ નીચેના લેખમાં સં. ૮૦૨ ચૈત્રસુદિ ખીજને શુક્રવાર લખેલ છે. રાસમાળાએ ઉતારેલ એક કવિતના સારમાં સં. ૮૦૨ મદાવદિ ઉ ને રાત્રિવાર લખેલ છે. (જુઓ રાસમાળા પૃ. ૪૧) અને પાટણની રાજવંશાવલિમાં સં. ૮૦૨ આવણ સુદિ બીજ ને સોમ આગેલ છે. (એજન પૃ. ૪૨) આ જુદી જુદી તિથિઓમાંથી પ્ર. ચિં. માં તથા ધર્મારવ્યમાં આગેલીનાં તિથિવાર ગણિત કરતાં મળી રહે છે. જાકીનાં નથી મળતાં (જુઓ કાન્તમાળામાં શ્રી. રામલાલ ગુનીલાલ મોદીનો લેખ પૃ. ૧૫૭)

૬૧ રાજ્યનાં સાત અંગો તરીકે સ્વામી (રાજ) અગાત્ય, સુદત્ત (મિત્રરાજ) દુર્ગ, રાષ્ટ્ર, લશ્કર, અને દેરા એ પ્રમાણે ગણાય છે.

૬૨ પંચાસર પાર્શ્વનાથ નામનું જૈન મંદિર અત્યારે પાટણમાં છે અને તેમાં વનરાજની રાજ્યવંશાગી આરાધક મૂર્તિ પણ છે પણ બેમાંથી એકેય વનરાજના સમયનાં નથી.

મૂર્તિ ખેસારી તેમજ પોતાના રાજમહેલ પાસે કંઠેશ્વરીનું મંદિર કરાવ્યું. ૧૩

(૨૦) વનરાજ્યથી આરંભાવલું ગૂર્જરાનું આ રાજ્ય જૈનોએ મંત્રાથી સ્થાપ્યું છે, પણ જૈનદેવીઓ એ વાતથી રાચતા નથી. ૬૪

૨૦ શ્રી વનરાજે ૫૯ વર્ષ, એ માસ અને એકવીશ દિવસ રાજ્ય કર્યું, તેનું આખું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, એ માસ અને એકવીસ દિવસનું હતું. ૬૫

સં. ૮૬૨ વર્ષે આપાઠ સુદિ ત્રીજને શુક્રવારે અશ્વિની નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં વનરાજના પુત્ર શ્રી ચોત્રરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. ૬૬ તેને ત્રણ કુંવર હતા.

૨૧ એક વખત ક્ષેત્રરાજ નામના કુંવરે રાજને વિદ્યસિંહ કરી કે “બીજા દેશના રાજાનાં વહાણો પવનના તોફાનથી વીખરાઈ ગયાં છે અને બીજા કોઈ કોઈથી શ્રી સોમેશ્વર પાટણમાં આવી ચડ્યાં છે. હવે, આ વહાણોમાં એક હજાર તેજસ્વી ઘોડાઓ, એકસો પચાસ હાથી અને બીજી વસ્તુઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. એ બધું આપણા દેશમાં ચઢતે પોતાના મુલકમાં જશે. જો મહારાજા કુકભ કરે તો એ બધું હુંદી લખએ.” ત્યારે રાજાએ ના પાડી. એ પછી તે ત્રણે કુંવરોએ “રાજા ધરડા ધવાથી

૬૩ ૧૬ મા પ્રબંધ જિનમંડળ ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ આ પ્રમાણે છે.

૬૪ આ શ્લોક કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. પણ જૈનોનો ગૂર્જરાનું રાજ્ય પોતે સ્થાપ્યોના આ દાવો તેના દ્વેષીઓ એટલે ધાણણે કયુલ રાખતા નથી એ વાતને ધર્મોપદેશની મોટોએ વનરાજને ઉછેર્યાની જુદી જાતની દંતકથાથી ટેકા મળે છે.

૬૫ સંવત્ ૮૦૨ થી ૬૦ વર્ષ વનરાજે રાજ્ય કર્યું, એમ પ્ર. ચિંની એ પ્રતોમાં પાઠ મળે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૧ દિ. ૨) અને જિનમંડળ ગણિએ પણ વનરાજે સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. રાજવંશી કોષ્ટકમાં પણ એમ છે. સુદૃઢ સંકીર્તન અને સુદૃઢપ્રીતિકલ્પોલ્લેખિનીમાં વનરાજને આપોઠક વંશનો સિંહ કે વનમાંથી લેલો વીર કહેલ છે, એ બાબત દત્તો ત્યારે એના ઉપરથી હાથ ન ખસવાની વાત સુદૃઢ પ્રીતિકલ્પોલ્લેખિનીમાં નોંધાયેલ છે. (શ્લો. ૬).

વનરાજે અણહિલધુર પાટણ સ્થાપ્યું અને પંચાસરનું મંદિર બંધાવ્યું એટલું આ બેય શ્લોકોમાં મળે છે.

૬૬ એક પ્રતમાં સં. ૮૬૨ વર્ષે એટલેજ પાઠ જ મળેલો, તિથિવાર વગેરે નથી. અને અમુક પ્રતમાં આપાઠ સુદિ ૧૩ લખી છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૧ દિ. ૨, ૩).

ધેલા થઇ ગયા છે” એમ ગણીને પોતાના મુલકના સીમાડા ઉપર લશ્કરને તૈયાર રાખીને છુપાયેલા ચોરાની રીતે એ બધું પડાવી લઇ પોતાના બાપ પાસે હાજર કર્યું. અંદરથી કાપેલા પશુ મુંગા રહેલા રાજાએ તેઓને કાંઇ આવકાર ન આપ્યો. એ બધું રાજાને સોંપી દઇને ક્ષેમરાજ દુવરે “આ સાંઠે કામ કર્યું કે નહાં?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “જો સાંઠે કામ કર્યું એમ કહું તો બીજાની વસ્તુઓ હુટવાનું પાપ લાગે; જો નહાં કર્યું એમ કહું તો તમારા મનમાં ખેદ થાય. માટે મૌનમાં જ શ્રેય છે, એમ સિદ્ધ થયું. હવે તમે પહેલાંજ પૂછ્યું ત્યારે બીજાનું ધન હુટવાની ના પાડી તેનું કારણ સાંભળો. જ્યારે બીજા રાજાઓના રાજાઓ બધા રાજાઓનાં રાજાની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે ગૂર્જરદેશમાં ચોરાનું રાજ્ય છે એમ મસ્કરી કરે છે. આપણા એલચીકેળ આ વાત પત્રદારા જણાવે છે ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિશે કાંઇક ગ્યાન થઇને દુઃખ થાય છે, આ પૂર્વજોનું કલંક બધામ બોકેના હૃદયમાંથી છુલાછ જાય તો બધા રાજાઓની હારમાં આપણે પણ રાજા કહેવાઇએ. પણ થોડા ધનના લોભથી તમે આ પૂર્વજોનું કલંક વિસ્તારીને તાળું કર્યું છે.” પછી રાજાએ આયુધશાળામાંથી પોતાનું ધનુષ્ય મગાવીને “તમારામાં જે બળવાન હોય તે ચડાવે.” એમ કહ્યું. પણ કાષ્ઠથી તે ચડાવી શકાયું નહિ. ત્યારે રાજાએ રમતમાં તેની પણ જ ચડાવીને કહ્યું :-

(૨૧) રાજાઓના હુકમનો ભંગ થાય, સેવકોની રોજી બંધ થાય, અને સ્ત્રીઓની (પતિથી) જુદી પથારી એ શસ્ત્ર વગરનો વધ કહેવાય છે.

“આ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ હોવાથી અમારો આ રીતે શસ્ત્ર વગર વધ કરનાર પુત્રોને શી શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે?” આ કારણથી રાજાએ પ્રાયોગવેશન (અનન્યજનો ત્યાગ) કરીને એકસો વીશ વર્ષની ઉંમરે ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો. આ રાજાએ શ્રી ભદ્રારિકાયોગીશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

૨૨ આ રાજાએ ૩૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૮૯૭ થી ૨૫ વર્ષ શ્રી ક્ષેમરાજે રાજ્ય કર્યું. પછી સં. ૯૨૨ થી ૨૯ વર્ષ શ્રી ભૂયડે રાજ્ય કર્યું, આણે શ્રી પાટણમાં શ્રી. ભૂયડેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. પછી સં. ૯૫૧ થી શ્રી. વૈરીસિંહે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૯૭૬ થી. ૧૫ વર્ષ

૬૭ મૂળમાં સ્થાન પુણ્ય રાખ્દ છે, તેનો અર્થ તે રચણે રહેતાં માણસો એવો સામાન્ય રીતે થાય. આ પુસ્તકમાં કવિવિત્ત્વ નસુસ જેવા અર્થમાં પણ આ રાખ્દ વપરાયેલા દેખાય છે.

શ્રી રત્નાદિત્યે રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૯૯૧ થી ૭ વર્ષ શ્રી. સામંતસિંહે રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે ચાપોતકટ વંશમાં સાત રાજાઓ થયા અને વિ. સં. ના ૯૯૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય ચાલ્યું.

પરિશિષ્ટ (સ્વ)

ચાવડા વંશની વંશાવળી.

પ્રબંધકારોના કહેવા પ્રમાણે ચાવડા વંશના કુલ ૧૯૬ વર્ષના રાજ્ય-કાળમાં ક્રોધ પશુ રાજ્યકર્તાનો ઉત્કીર્ણ લેખ હજી સુધી મળ્યો નથી, એટલે એ વંશ વિષે જે કંઈ માહિતી મળે છે તે એ વંશના પહેલા રાજા પછી લગભગ ચારસોથી પાંચસો વર્ષે અને છેલ્લા રાજા પછી બસસોથી ત્રણસો વર્ષે લખાઈ છે. અને એ વંશાવળી વિષેનાં લખાણોમાં પરસ્પર વિરોધ પણ ધણો છે. ઉપર પ્ર. ચિં.ની વધારે પ્રતોમાં આપેલી વંશાવળી ઉતારી છે, પણ પીટર્સનવાળી વર્ગસક હાથપ્રતમાં તથા છાપેલી પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે :-

- ૧ વનરાજ સં. ૮૦૨ થી ૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨૧ દિવસ સુધી
- ૨ ચોગરાજ સં. ૮૬૨ આપાઠ સુદિ ૩ થી ૮૭૮ આવણ સુદિ ૪ સુધી ૧૭ વર્ષ ૧ માસ અને ૧ દિવસ
- ૩ રત્નાદિત્ય સં. ૮૭૮ આવણ સુદિ ૫ થી સં. ૮૮૧ કર્તિક સુદિ ૯ સુધી ત્રણ વર્ષ, ૩ માસ
- ૪ (નામ નથી) સં. ૮૮૧ થી સં. ૮૯૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ શનિ સુધી
- ૫ ક્ષેમરાજ સં. ૮૯૮ થી સં. ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ રવિ સુધી વર્ષ ૩૮ માસ ૪ દિ. ૧૦
- ૬ ચામુંડ સં. ૯૩૫ આશ્વિન સુદિ ૧ સોમથી સં. ૯૩૮ માઘ વદિ ૩ સોમ સુધીમાં ૧૪ વર્ષ ૪ માસ ૧૬ દિન
- ૭ શ્રી આકદેવ સં. ૯૩૮ થી સં. ૯૬૫ પોષ સુદિ ૯ શુક્ર સુધી વર્ષ ૨૬ માસ ૧ દિ. ૨૦
- ૮ જૂપગઢ સં. ૯૬૫ થી ૯૯૧ આપાઠ સુદિ ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ ૬ માસ

છે. ખીજી પ્રતોમાં માત્ર વર્ષજ આપ્યાં છે. ત્યારે આમાં મહિનો, તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર પણ આપેલ છે, છતાં ગણતરી કરતાં બે શિવાય ભાગ્યેજ કોઇનો મેળ બેસે છે (જુઓ રામલાલ સુનીલાલ મોદીનો ચાવડાઓની વંશાવળી નામનો લેખ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, ઇતિહાસ વિભાગ પૃ. ૪૦).

શ્રી. રામલાલ સુનીલાલ મોદીએ ગણિતની મદદથી આ વંશાવળીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને નામ નથી ત્યાં વૈરિસિદ્ધનું નામ મુક્યું છે. પ્ર. ચિં.નીજ આ બે વંશાવળી ઉપરાંત (૧) સુકૃતસંકીર્તન, (૨) સુકૃતકીર્તિ કલ્લોલિની (૩) વિચારશ્રેણી (૪) કુમારપાલગ્રંથ (૫) ધર્મારણ્ય (૬) રત્નમાળ (૭) મિરાતેઅહમદી (૮) પ્રવચનપરીક્ષા, (૯) રાજ વલી કોષ્ટક તથા ભાટ ચારણોના ચોપડાઓ વગેરેમાં આ વંશાવળી મળે છે. અને પહેલા બે ગ્રંથો શિવાય બાકીના ગ્રંથોમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો પણ આપ્યાં છે. વળી પહેલા બે ગ્રંથો પ્ર. ચિં. પહેલાં લગભગ પોણાસો વર્ષ ઉપર રચાયેલ છે, વિચારશ્રેણી તો મેરૂતુંગનોજ લખેલો ગ્રંથ છે, જેમાં માત્ર વંશાવળી છે. કુમારપાલ ગ્રંથ પ્ર. ચિં. પછી સં. ૧૪૯૨ માં રચાયેલ છે. ધર્મારણ્ય પણ પંદરમા શતકથી પ્રાચીન નથી. રત્નમાળ પણ પ્ર. ચિં.થી અર્વાચીન જણાય છે. મિરાતે અહમદી (અદારમા શતકનું મધ્ય)નો તો પ્ર. ચિં.જ આધાર હશે. બાકીના ચોપડા વગેરે પણ પ્ર. ચિં.થી અર્વાચીન જ છે.

હવે વિચારશ્રેણી મેરૂતુંગનો જ લખેલો ગ્રંથ છે. છતાં એનો પાઠ પ્ર. ચિં.ના ઉપર આપેલા બેમાંથી એકેય પાઠને પૂરેપૂરો મળતો નથી એ જરા વિચિત્ર સ્થિતિ છે. પણ વિચારશ્રેણીમાં સાત નહિ પણ આઠ રાજ્યો ગણ્યા છે અને તેનો અનુક્રમ પણ ઉપર ગ્રંથો છે એટલું ટિપ્પણીમાં આપેલ પાઠ સાથે વિચારશ્રેણીનું મળતાપણું છે. પરંતુ વનરાજના રાજ્યકાળનો આરંભ સં. ૮૨૧ માન્યો છે, અને છેલ્લા રાજ્યનો રાજ્યકાળ ૧૦૧૭ માં પૂરો થયો માન્યો છે એ મોટો ફેર છે. વિચારશ્રેણી શિવાય કોઈ પણ ગ્રંથમાં ચાવડાવંશને ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ સુધી માન્યો નથી. તેમજ ઉપર આપેલા ટિપ્પણીના પાઠ શિવાય બધા ગ્રંથોમાં ચાવડાવંશનો કુલ રાજ્યકાળ ૧૯૬ વર્ષનો માન્યો છે.

હવે સુકૃતસંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની નામના મેરૂતુંગથી જૂના જે બે ગ્રંથોમાં ચાવડાવંશની વંશાવળી મળે છે તે બેયમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો, આદિઅંતનાં વર્ષો કે કુલ વર્ષો કશું આપ્યું નથી. માત્ર રાજ્યોનાં

નામો અને કોઈ કોઈ વિષે એકાદ બે પ્રસંગો નોંધેલ છે. આ બે પ્રંથોમાં અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વનરાજ (૨) યોગરાજ (૩) રત્નાદિત્ય (૪) વૈરિસિંહ (૫) ક્ષેમરાજ (૬) ચામુંડ (૭) આહડ (૮) ભૂહટ.

પ્ર. ચિ.ની દિ.વાળી પ્રતમાં આજ અનુક્રમમાં આજ નામો છે, માત્ર સાતમાનું નામ આહડને જદલે આહડ અને આહડમા ભૂહટનું ભૂયગડ છે. અને વિચારશ્રેણીમાં અનુક્રમ ઉપર પ્રમાણેજ છે પણ સાતમાનું નામ ધાધક દેવ છે આહડમાનું નામ કેટલીક પ્રતોમાંથી પડી ગયું છે, પણ વોટસન મ્યુઝીયમની પ્રતમાં સામંતસિંહ છે. ભૂહટ કે ભૂયગડ એણેજ શ્રી. રા. સુ. મોદી કહે છે તેમ સામંતસિંહ પદવી ધારણ કરી હશે. ધર્મારવ્યમાં ઉપરનોજ અનુક્રમ છે માત્ર આહડ કે ધાધડને જદલે ઉધડ લખ્યું છે, એટલો ફેર છે.

હવે પ્ર. ચિ. મૂળમાં જે અનુક્રમ આપ્યો છે તેજ કુમારપાલ પ્રથમ, રત્નમાળ, મિરાતે અહમદી, અવચન પરીક્ષા, રાજવદી કોષ્ટક, અને બાંડારકરના ૧૮૮૩-૮૪ ના રિપોર્ટમાં છપાયેલ છુટી વંશાવળી, આ બધામાં રાજ્યકાળનાં વર્ષ સાથે એક સરખો—નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વનરાજ ૫૯ કે ૬૦ વર્ષ (૨) યોગરાજ ૩૫ (૩) ક્ષેમરાજ ૨૫ (૪) ભૂયક ૨૬ (૫) વૈરિસિંહ ૨૫ (૬) રત્નાદિત્ય ૧૫ (૭) સામંત-સિંહ ૭. આ બેય વંશાવળી સરખાવતાં એક ચામુંડ નામ સુકૃતસંકીર્તનવાળા પાઠમાં વધારે છે, બાકીનાં નામો એનાં એ છે પણ ક્રમ ફેર છે. સુકૃત-સંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની પ્રાચીનતર એ હકીકત ઉપર બાર સુકીને આઠ રાજ્યો સુ. સં. વાળા અનુક્રમમાં યથ ગયા એમ માનવું વધો પહેલાં સુદ્ધરે યોગ્ય ગણ્યું છે. (જુઓ I. A. Vol. XVIII. p. 148. તથા સુદ્ધરનું અરિસિંહ.) અને શ્રી. રામલાલ સુનીલાલ મોદી પણ એમજ ગણે છે, બાકી રાસમાળામાં બીજો—સાત રાજ્યોવાળો ક્રમ ઉતાર્યો છે અને બોમ્બે ગેઝેટીયર (Vol. I. part I.)માં વિચારશ્રેણીનો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. કાળાનુક્રમની બાળતમાં ચાવડાવંશે કુલ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એટલી હકીકત ધણાખરા પ્રાચીનોએ તથા આધુનિકોએ સ્વીકારી છે, અને માત્ર પ્ર. ચિ.ની એક પ્રતની પાંચ છ વર્ષની ભૂલને અવગણી છે. પણ કયાંથી કયાં મુધી એ બાળતમાં બોમ્બે ગેઝેટીયર વિચારશ્રેણીને અનુસરી ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ ગણે છે, અને ગૌ. દી. ઝોઝા, વીન્સેન્ટ રિમથ વગેરે તેને અનુસરે છે, પણ ૮૦૨ માં પાટણની સ્થાપના ચયાનું વિચારશ્રેણી શિવાય બધા

અંથેમાં કહેલું છે. અને હમણાં સાંલરમાંથી મળેલા સિદ્ધરાજના વખતના એક લેખમાં (જુઓ I. A. December 1929 p. 234) મુજબરાજનું ગાદીએ બેસવાનું વર્ષ ૯૬૮ આપેલું હોવાથી હવે ૮૦૨ થી ૯૬૮ નો આવડાકાળ માનવો ચોખ્ખો લાગે છે. અત્યેક રાજનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો આખતમાં ખીજ ચોક્કસ પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી ઉપર કહેલા અંથેને સરખાવી અટકળજ કરવાની રહે છે. અને બોમ્બે ગેઝેટીઅર નીચે પ્રમાણે વર્ષો આપેલ છે.

વનરાજ	૮૨૧ થી ૮૩૬	૧૫ વર્ષ
...	૮૩૬ થી ૮૬૨	૨૬
ચોગરાજ	૮૬૨ થી ૮૯૭	૩૫
રતનાદિત્ય	૮૯૭ થી ૯૦૦	૩
વૈરીસિંહ	૯૦૦ થી ૯૧૨	૧૨
ક્ષેમરાજ	૯૧૨ થી ૯૩૭	૨૫
આમુંડ	૯૩૭ થી ૯૬૪	૨૭
ધાધડ	૯૬૪ થી ૯૯૩	૨૯
અક્ષાતનામા	૯૯૩ થી ૧૦૧૭	૨૪
		<hr/> ૧૯૬

આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવાનાં કારણોમાં વનરાજ ૧૦૯ વર્ષ જીવ્યો હોય એ લગભગ અસંભવિત છે વગેરે ઉદાહરણ ગેઝેટીઅરે કર્યો છે.

રા. રા. ગોવિન્દલાલએ પ્રાચીન ગુજરાતમાં ઉપરની વંશાવળી જ ઉતારી છે. ગુજરાતી રાસમાળામાં, ખીજું નામ, હિંદી રાજમંડલ ગ્રંથને અનુસરી આમુંડ યુવરાજ આવ્યું છે. (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૩૭ માં ટીપ) જે ચાલુક્યવંશાવળી સાથે ગરબડ થયાનું પરિણામ લાગે છે. શ્રી. રામલાલ સુનીલાલ મોદીએ ઉપર આપેલી બધી વંશાવળીઓને સરખાવી નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ સ્વીકારી છે (જુઓ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ ઇતિહાસ વિભાગ પૃ. ૩૮)

૧ વનરાજ	૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯
૨ ચોગરાજ	૮૬૧ થી ૮૭૦	૯
૩ રતનાદિત્ય	૮૭૦ થી ૮૭૩	૩
૪ વૈરીસિંહ	૮૭૩ થી ૮૮૪	૧૧
૫ ક્ષેમરાજ	૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯

મૂળરાજે પોતાનાં માણસોને તૈયાર રાખી એક વખત હિન્મત મામાએ બાદી ઉપર બેમાર્થો ત્યારે તેને મારીને પોતે સાથે જ રાજ થઈ પડ્યો. મં. ૯૯૮ માં મૂળરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. ૭૩

૭૪ એક વખત ૭૪ સપાદલક્ષ્મી રાજા શ્રીમૂળરાજને હરાવવા માટે મૂર્છરેશની નજીક આવ્યો, એજ વખતે ઉપતિલંગદેશના રાજાને બારપ નામનો સેનાપતિ ચડી આવ્યો. આ બેમાર્થો એક સાથે લડાઈ ચાલતી હોય ત્યાં બીજો પછવાડેથી હુટ્યો કરે તો ? ” એ માટે પ્રધાનો સાથે મૂળરાજે વિચાર કર્યો. અને પ્રધાનોએ મલાહ આપી કે “કંથાદુર્ગમાં ભરાઈ રહીને થોડા દિવસ કાઢી નાખવા, પછી નવરાત્ર આવતા સપાદલક્ષ્મી રાજા પોતાની રાજધાની શાકંભરી (સાલગ)માં પોતાની ઝાત્રદેવીની પૂજા કરવા જશે ત્યારે શ્રીબારપ સેનાપતિને હરાવવો અને પછી સપાદલક્ષ્મી રાજાને પણ હરાવવો.” આ

૭૩ મૂળરાજને રાજ્યાભિષેક સ. ૯૯૮ માં થયો એ મતને સામાન્ય રીતે એકાદ પ્રતિશાપ્ત (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૪ દિ. ૧) બધી પ્રતોનો તથા પાછળના કુમારપાદ પ્રજા વ વગેરે ઇચ્છોને ટેકો છે, માત્ર વિચારબેલીમાં સ. ૧૦૧૭ માં રાજ્યાભિષેક થયો એમ કહ્યું છે. પણ મિહિરાજનો હમણા મળી આવેલો લેખ જોતાં સ. ૯૯૮ ની સાલ જ માનવી યોગ્ય છે. (જુઓ પૃ ૪૧)

૨૩ મો પ્રબંધ જિનમહાનગણિના કુમારપાદ પ્રજાધર્મા પણ ઉપર પ્રમાણે મળે છે.

૭૪ સપાદ લક્ષ એટલે સપાલીક પ્રદેશ, એજ શાકંભરી કે સાલગ, પાછળથી આ રાજ્યો આગ્રેદેશ થોડાણુ રાજ્યોના નામથી ઓળખાયા છે. મૂળરાજ ઉપર ચડી આવનાર મપાદ લક્ષીય રાજાનું નામ પ્ર. વિ. માં આપ્યું નથી, પણ હુમ્મીર મહાકાવ્યમાં વિશ્વદરાજ નામ આપ્યું છે. વિ સ. ૧૦૩૦ નો શાકંભરીના એક વિશ્વદરાજ રાજાનો લેખ મળ્યા છે (જુઓ L. I. Vol II p 116) માટે એ વિશ્વદરાજ જ મૂળરાજ ઉપર ચડી આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

૭૫ તિલગ દેશ તે આજે પણ એજ નામથી ઓળખાય છે. મૂળરાજના વખતમાં હજી રાષ્ટ્રકુટ રાજાને હરાવીને ધ. સ. ૯૭૨ (વિ સ. ૧૦૨૮) માં માન્ય બેટમાં તૈલપે આલમ્બચરાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હવે બારપ નામનો લારનો આલમ્બચરી રાજા (કે તૈલપનો સામંત) મૂળરાજના વખતમાં હોવાનું બારપના પોત્ર કીર્તિવર્માના સંક. ૯૪૦ (વિ. સ. ૧૦૭૪) ના લેખથી અનુમાન થાય છે (જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા)

આ બારપે લારમાં પોતાની સ્વતંત્રતા રાખીને તૈલપનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હોય નો પ્ર. વિ. નું ઉપર કથન, દેમચંદ્ર તો લારરાજા કહે છે તે અને કીર્તિ-કામુરીનું લટકરનો સેનાપતિ એ નીનું કથન, ત્રોનું સમાધાન ન મળે શકે છે. મૂળ ન કીર્તનમાં કાન્થકુળ રાજાનો દંડનાથ બારપને કહ્યો છે, તે તો મૂળરાજ હોય છે.

રીતની તેમની સલાહ સાંભળીને શ્રીમૂળરાજે કહ્યું કે “લોકોમાં; હું ભાગી ગયો એમ નહિ કહેવાય શું ?” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે—

(૨૩) ઘેટો પાછો વળે તો તે મારવા માટે, અને સિંહ પણ (શિકાર ઉપર) કોપથી ફૂંકા મારવા ઇચ્છે ત્યારે શરીરને સંકાએ છે, માટે હૃદયમાં વૈર ભરેલા હુદ્દિવાળા માણસો, પોતાના વિચારો તથા પોતાની હિલચાલ છુપાં રાખે છે અને કાંઈ પણ ન ગણુકારતાં સહન કરી જાય છે.—વખત જાળવી જાય છે.

આ પ્રમાણેનાં તેઓનાં વચનથી શ્રીમૂળરાજે ૭૬ કંથાદુર્ગમાં ભરાઇ બેઠો. પછી શ્રી સપાદલક્ષના રાજાએ ગૂર્જરદેશમાં જ ચોમાસું વીતાવ્યું અને નવરાત્ર આવતાં લશ્કરની છાવણીની જગ્યામાં જ શાકંભરી નગરની રચના કરી ત્યાં જ ગોત્રદેવીને લઈ આવી ત્યાં જ નવરાત્ર ઉજવવાનો આરંભ કર્યો. શ્રીમૂળરાજે આ વાત સાંભળી ત્યારે મંત્રીઓ આમાં નિષ્પાય છે એમ જાણી લીધું પણ પોતાની જ હુદ્દિ એ વખતે પ્રદીપ્ત થઇ જવાથી તેને અનુસરી રાજ્ય તરફથી લદાણી. (બેટો) મોકલવાનો આરંભ કરીને (એ બહાને) ચારે તરફથી બધા સામંતોને રાજસાથી બેલાવ્યા. અને ફૂટ (છૂપા સાંકેતિક લેખો) તથા છુપાં ખરચોને લગતા ખાતાના અધિકારી-પંચોદ્ધી મારફત બધા રાજપુત્રોને તથા પાંચજોને, તેમના કુળ અને ચારિત્ર્ય તરફ ધ્યાન બેઠી તથા યથાચોગ્ય દાનાદિથી ખુશ કરી, અમુક વખતે તૈયાર રહેવું એમ જણાવી એ બધાને સપાદલક્ષના રાજાના તંત્રની આસપાસ ગોઠવી દીધા. અને નક્કી કરેલે દિવસે મુખ્ય સાંઢણી ઉપર ચડી સાંઢણીની ખબર રાખનાર માણસને સાથે લઇ (રાતોરાત) લાંબી વાટ કાપી નાખીને પહોંચાટ તાં જ એકાએક કોઇના કળવામાં આવ્યા વગર સપાદલક્ષના રાજાની છાવણીમાં પેશા ગયો અને પછી સાંઢણી ઉપરથી ઉતરી, હાથમાં તરવાર લઇ એકલો શ્રીમૂળરાજ સપાદલક્ષ રાજાના દ્વારપાળ પાસે પહોંચી ગયો અને તેને કહ્યું કે “અત્યારે તમારા રાજા શું કરે છે ? જા, તારા ધણીને કહે કે શ્રીમૂળરાજ રાજદ્વારમાં પેસે છે” એમ કહેતાં જ દ્વારપાળને પોતાના બાહુ દંડથી ધક્કો મારી, બારણામાંથી ખસેડી, “આ શ્રીમૂળરાજ પોતે જ બારણામાં પેસે છે” એમ દ્વારપાળ કહેતો હતો, ત્યાં તો તંત્રની અંદર પેસીને તે રાજાના પલંગ ઉપર પોતે બેસી ગયો. ભય બ્રાન્ત થયેલા તે રાજાએ એક ક્ષણ તો મૌન

રાખ્યું, પછી જરાક ખીકને ખંખેરીને “ શું તમે જ મૂળરાજ છો ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે મૂળરાજે સ્પષ્ટ કહ્યું કે ‘હા.’ આ વાત સાંભળી ન્યાં પ્રસંગને યોગ્ય કાંઈક બોલવા જાય છે ત્યાં પહેલેથી જેનો સંકેત ગોઠવી રાખ્યો હતો તે, મૂળરાજના ચાર હજાર પાયદળે તંથુને લેરી લીધો. પછી મૂળરાજે તે રાજાને કહ્યું કે “ આ પૃથ્વીના પડ ઉપર મારી સામે યુદ્ધમાં ઉભો રહે એવો કાંઈ યુદ્ધવીર રાજા છે કે નહિ એમ હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં મારી ઇચ્છાને અનુસરતા તમે આવી પહોંચ્યા. પણ આવા જતી વખતે જેમ (કાળીઆમાં) માખી આવી પડે તેમ તિલંગદેશના તૈલપ નામના રાજાનો સેનાપતિ મને જીતી લેવા આવ્યો છે; તેને શિક્ષા કરી લઉં, ત્યાં સુધી તમારે મારા ઉપર પછવાડેથી હુમલો ન કરવો એમ તમને આગ્રહ-ભરી વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. ” મૂળરાજે આમ કહ્યું ત્યારે તે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “ તમે જો કે રાજા છો છતાં સામાન્ય પાયદળપેઠે જીતીનું જેખમ ન ગણીને આ રીતે એકલા યતુના ધરમાં પેસો છો તેથી તમારી સાથે હવે મારે જીતીના છેડા સુધી સંધિ જ રહેશે ” તે રાજાએ એમ કહેતાં “ એવું ન બોલો ” એમ તેને રોકીને, તેણે જમવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું તેની તિરસ્કારથી ના પાડીને, હાથમાં તરવાર લઈ મૂળરાજ ઉભો થઈ ગયો. અને સાંઢણો ઉપર ચઢી તે લશ્કરથી વીંટાઈને સેનાપતિ બારપના લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યો. અને તેને મારીને તેના દશહજાર ઘોડા-ઓને તથા અઢાર હાથીઓને હુટી લઈ ન્યાં મુકામ કરે છે ત્યાં જનસુસોએ આ ખબર આપવાથી સપાદલક્ષ્મીનો રાજા ભાગી ગયો. ૭૮

રાજાએ શ્રીપાટણમાં મૂળરાજવસદિકા કરાવી. અને મૂળદેવ સ્વા-ગાતું મંદિર કરાવ્યું. અને દર સોમવારે શ્રીસોમેશ્વર પાટણની યાત્રા કરવા ૭૯ શિવભક્તિથી મૂળરાજ જતો હતો એટલે તેની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયેલા સોમ-

૭૭ વૃત્તેન્દ્રવ્યયકર્ણ પાળા વાક્યનો અર્થ ટોનોના કે રા. દી. રાસ્ટ્રીના પાપાંતરમાં સ્પષ્ટ નથી.

૭૮ સપાદ લક્ષ્મીના રાજાએ મૂળરાજ ઉપર ચડાઈ કર્યાનો દેખવે દ્રે તો ખીલકલ કરવેજ નથી કર્યાં. જિનમંત્રનમણિએ પણ એ વાત નથી નોંધી. સુકૃતકોર્તિકલો-લિની, ક્રીતિકોમુદી, વરતુષાષ તેજ પાલ પ્રસસ્તિ. કે સુકૃત સંકીર્તનમાં પણ એ વાતનો ઉલ્લેખ નથી. પણ બારપ ઉપર મૂળરાજે પોતાના પુત્ર ચામુંડને મોકલવાની ઇંતો કર્યા દેખવે ૧૪૧ છે (જુઓ દ્વયાશ્રય રા. ૬) અને ક્રીતિકોમુદી, સુ. ક્રી. ૬. , સુ. સં. , વ. તે. પ્ર. વગેરેમાં બારપને મૂળરાજે દરાવવાની વાત દુઃશા મેંનીલી છે. ચરંત વિલાસમાં તો મૂળરાજના એક યુદ્ધનું સ્પષ્ટ કથન નથી.

નાથે ઉપદેશ આપ્યો તથા પોતે મંડલી નગરમાં પધાર્યા, અને તે રાજાએ ત્યાં મૂલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું. ૮૦ અને તેનાં દર્શન કરવાના ઉત્સાહથી હમેશાં જતા મૂળરાજને તેની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયેલા શ્રીસોમેશ્વરે “ હું સમુદ્ર સાથે તારા શહેરમાં આવીશ ” એમ કહીને શ્રીઅણુહિલપુરમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, અને શિવ સાથે સાગર પણ આવેલો હોવાથી પાટણનાં બધાં જલાશયોનાં પાણી ખારાં થઇ ગયાં. રાજાએ ત્યાં (પાટણમાં આવેલા સોમેશ્વર માટે) ૮૧ ત્રિપુરપ્રાસાદ નામનું મંદિર કરાવ્યું. પછી એ મંદિર માટે યોગ્ય તપસ્વી પુત્રારી (ચિન્તાયક-મહાપતિ પેઠે મંદિરનો સર્વાધિકારી) ની શોધ કરતાં સરસ્વતી નદીને કાંઠે એકાંતરે ઉપવાસ કરી પારણામાં ઢાંચ ને કલા વગર લિલામાં જે મળી જાય તેના પાંચ ગ્રાસ (કાળીઆ) લેવા, એવો નિયમ પાળનાર કંચડી નામના તપસ્વીની વાત સાંભળી. એટલે તેને નમસ્કાર કરવાના હેતુથી રાજા ત્યાં ગયો ત્યારે તેને એકાંતરે તાવની ટાઢ ચડેલી તે ટાઢને તેણે પોતાની કંથામાં મુકી, એ જોઈને રાજાએ પૂછ્યું કે “કંથા કુન્ને છે કેમ ?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “રાજા સાથે હું વાત કરી શકું એમ નહોતું. એટલે આ કંથામાં જવરને મુક્યો છે. ” ૮૨ આ સાંભળીને રાજાએ પૂછ્યું કે “જો આટલી બધી તમારામાં શક્તિ છે તો પછી તાવને તદ્દન કેમ રોકતા નથી ? ” તપસ્વીએ જવાબ આપ્યો કે:—

૭૬ દર સોમવારે સોમનાથ જવાની અસંભવ જેવી વાત દુયાગ્રય તથા કી. કો. માં નથી, ફક્ત સુકૃત સંકીર્તન (સ. ૨ શ્લો. ૩) માં તથા વસંતવિલાસ (સ. ૩ શ્લો. ૬) માં છે.

૮૦ આ મંડલી ગામ ૧૬૬૫ કહેલ વડીઆર પ્રદેશમાં જ આવ્યું છે અને એ મંડલીગામમાં સ્થાપેલ મૂળનાથદેવને કંબોઈ નામનું ગામ મૂળરાજે વિ. સં. ૧૦૪૩ માં આધ્યાત્મ લેખવાળું દાનપત્ર મળ્યું છે (જુઓ I. A. Vol VIમાં જુલદરે છપાવેલાં ૧૧ તામ્રપત્રોમાં ૧૬૬૫.) માટે પાટણમાં એક જૈન મંદિર તથા એક શિવમંદિર કરાવ્યાની તથા તે ઉપરાંત ત્રિપુરપ્રાસાદ બંધાવ્યાની મેરૂત્રાંબી વાત સાચી હોયે ખોટી પણ આ મંડલી ગામમાં મૂલેશ્વરના મંદિરની વાત ઐતિહાસિક હકીકત છે.

૮૧ સુ. સં. માં તથા સુ. કી. ક. માં ત્રિપુરપ્રાસાદ કે ત્રયોદેવગૃહ બંધાવ્યાની વાત છે (સ. ૨. શ્લો. ૪ તથા શ્લો. ૨૩)

૮૨ યોગ શક્તિથી આ રીતે કંથા — જોડવાની ધાબળી કે ગોદંડીમાં તોંવ મુક્યાની અને તે મૂળવાની વાત ધણા તપસ્વીઓ વિષે આવે છે. મેં વર્ષો પહેલાં એક આધુનિક તપસ્વી વિષે આવો જ વાત સાંભળેલી, ત્યારે પ્ર. ચિં. નો ત્યાં વાત પાંચી નહોતી.

(૨૪) પૂર્વનાં સંચિતથી જે કાંઈ રોગો મને આવવાના હોય તે બધે આવે, કારણ કે શંભૂનાં તે પરમ પદમાં (કર્મનાં) ઋણમાંથી છુટો થઈને જવા ઇચ્છું છું.

શિવપુરાણમાં કહેલાં આ પ્રમાણેનાં વચનનો પાઠ કરનાર અને 'ન ભોગવેલું કર્મ ક્ષીણ થતું નથી' એમ જાણનાર હું આ રોગને કેમ છોડું ?" આ રીતે તેણે કલા પછી ત્રિપુરપદ્મસ્થાનના પૂજારી તરીકે રહેવાની તેને રાજ્યે વિનંતી કરી.

(૨૫) (રાજ્યના) અધિકારથી ત્રણ માસમાં અને મહાપતિપણાથી ત્રણ દિવસમાં (નરક મળે છે); પણ તરત નરકમાં જવાની ઇચ્છા હોય તો એક દિવસ માટે પુરોહિત થવું.

"આ પ્રમાણે રમૂતિ વાક્ય જાણવા છતાં અને તપરૂપી વહાણવડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ગયા પછી હવે શું ગાયત્રી ખરીના ખાડામાં કુખી મરૂં ?" એ રીતે રાજ્યને ના પાડી. ત્યારે રાજ્યે એક જાતની રાટલો (મંદક) માં તામ્રશાસન વર્ણવીને તે પાંદડાં વચ્ચે રાખીને ભિક્ષા માટે આવેલા તે તપસ્વીને આપ્યું.

આ વાત જાણ્યા વગરજ તે ત્યાંથી પાછા વળ્યા; ત્યારે પહેલાં સરસ્વતીના પ્રવાહમાં તે તપસ્વીને જવા માટે જે પ્રમાણે રસ્તો યજ્ઞ જતો તે પ્રમાણે રસ્તો ન થયો. ત્યારે જન્મથી આરંભી તે દિવસ સુધીનાં પોતાનાં દુષણો વિચારી જોયાં અને છેવટ તાજી ભિક્ષામાં કાંઈ દોષ હોય તો તે જાણવા તેમાં જોઈ ત્યાં તામ્રશાસન દીઠું. આ પછી તે તપસ્વીને ક્રોધ થયો છે એમ જાણી તેની પાસે જઈ રાજ્યે તેના સાંત્વન માટે વિનયવાળાં વાક્યો કહેવા માંડ્યાં; ત્યારે તેણે "મેં જન્મણે હાથે તમારૂં તામ્રશાસન લીધું તે ફેાક કેમ થાય ?" એમ કહીને વયજલ્લદેવનામને પોતાનો શિષ્ય રાજ્યને સોંપ્યો. તે વયજલ્લદેવે "હમેશાં શરીરે યોગવા માટે ૩૨ તોલા ઉચું કેસર, ૧૬ તોલા કસ્તૂરી, ચારતોલા કપૂર, તથા ખત્રીશ વારાંગનાઓ, અને ગામ સાથે શ્વેત છત્ર એટલું જો આપો તો પૂજારીપણું કમ્પૂર કરૂં." એમ કહ્યું. ત્યારે રાજ્યે એ ગ્રંથ કમ્પૂર કરી ત્રિપુરપદ્મસ્થાનમાં તપસ્વી સ્વામી તરીકે તેને અભિષેક કર્યો. તે કંકરોલ નામથી

૮૩ દાન આપવા રાજ્યો તે દાનનો લેખ જે ત્રાંજાનાં પતરાં ઉપર કરી આપના તે લેખવાળા પતરાને તામ્રશાસન કહેવા. જૂનો દિનિહાત્ય ઉકેલવામાં આવા તામ્રશાસનોએ ધણી મદદ કરી છે.

પ્રસિદ્ધ થયો. અને ઉપર પ્રમાણે ભોગો ભોગવતો હોવા છતાં તે નિષ્કપટ બ્રહ્મચર્ય પાળતો હતો. એક વખત રાતમાં મૂળરાજની રાણીએ તેની પરીક્ષા જેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે તેણે પોતાના મોઢાની પાનની પીચકારી મારીને તેના શરીરમાં કોઢનો રોગ ઉત્પન્ન કર્યો. અને જ્યારે રાણીએ ક્ષમા માગી તેનો ક્રોધ શાંત કર્યો ત્યારે પોતાને શરીરે ચોળેલો ક્ષેપ તેને શરીરે ચોળાવી તથા નહાયેલા પાણીવડે નહવરાવી તેને સાજી કરી.

(૫) લાખાની ઉત્પત્તિ તથા મરણનો પ્રબંધ.

૨૬ પહેલાં કોષ્ઠક પરમારકુળમાં કીર્તિરાજ નામના રાજાને કામલતા નામની પુત્રી હતી, તે બાળકપણમાં સખીઓ સાથે એકાદ મંદિરના આંગણમાં રમતી હતી, ત્યારે રમતમાં, સખીઓ પરસ્પર વર પસંદ કરવાનું કહેવા લાગી. (અને બીજી સખીઓએ મંદિરના રંગ મંડપના થાંભલાઓને પોતપોતાના વર કરાવ્યા) ત્યારે એક થાંભલાને કામલતાએ વર તરીકે પસંદ કર્યો પણ તે થાંભલાની પછવાડે પુલક નામનો ગોવાળ અબળધુતાં મેતાયેલો તે કાંઈ ધોર અંધકારમાં દીઠું નહિ અને કામલતાએ તેને જ વર તરીકે પસંદ કર્યો. આ પછી કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં અને તે કામલતા માટે મોટા મોટા કુળના વરો તેના આપે જેવા માંડ્યા ત્યારે પતિવ્રતાવ્રત પાળવાનો પોતાનો આગ્રહ માળાપને જણાવી દ્રઢતા રાખી તે (પુલક)ને જ કામલતા પરણી. આનો પુત્ર તે લાખાકંઠ તે કન્થ દેશનો રાજા થયો. તેણે પ્રસન્ન કરેલા ધરો-રાજના વરદાનથી તે કાષ્ઠથી હારે નહિ એવો થયો હતો. તેણે અગ્નીઆર

૮૪ કન્થ દેશના રાજાઓની મૂળરાજના સમયની વંશાવળી ચોક્કસ મળતી નથી, (જુઓ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો પૃ. ૧૮૩) લાખા નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ થયા હાગે છે. લાખાના જન્મની મેરુતંગે ઉપર આપેલી કથા તો દંતકથા જ હાગે છે, પણ કન્થના રાજાઓ મૂળ ગોવાળ-કદાચ પ્રાચીન આસી-રોના વંશને હોય એટલા ઐતિહાસિક તર્ક માટે આ દંતકથા આધાર રૂપ થાય એવી છે, કન્થ કાઠીઆવાડના જડેજાઓ પોતાને ચાદવ ગણે છે તેનો ખુલાસો પણ આ રીતે થઈ શકે છે. (જુઓ મારો ચાદવ કુળ નામનો લેખ જે નડીઆદની સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો અને વસંત ૧૯૮૫ પૃષ્ઠના તથા તે પછીના અંકોમાં છપાયો છે.)

કન્થના ભાટો લાખાની ઉત્પત્તિ ઉપરથી જુદી રીતે કહે છે. (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ ભા. ૧ પૃ. ૬૯ ટિ. ૨,) લાખાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમ હો પણ મૂળ-રાજના વખતમાં કન્થના રાજાનું નામ લાખો કુવાણી હર્ષ અને તેને મૂળરાજને દરાવેલો એટલી વાતમાં બ્રહ્મધ્ય (સ. ૫ શ્લો. ૧૨૭). કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૪-૫), સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૬) અને સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)નો મેરુદંતને દેકો છે.

વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યો. પછી એક વખત લાખો
 ૮૫ કપિલક્રાંતના કીલ્લામાં હતો ત્યારે મૂળરાજે જાતે તેને ઘેરો ધાડ્યો. ત્યારે
 ક્યાંક હલ્લો કરવા મોકલેલો પોતાનો માહેય નામનો અતિ સાહસિક સેવક
 પાછો આવી જાય તેની તે (કચ્છના રાજ) વાટ જોવા લાગ્યા. આ
 વાતની મૂળરાજને ખબર પડી જવાથી તેના આવવાના રસ્તાએ મૂળરાજે
 રોકી દીધા. હવે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરીને તે માહેય પાછો આવે તો,
 ત્યારે તેને રોકી મૂળરાજનાં માણસોએ હથીઆરો છોડી દેવાનું કહ્યું. ત્યારે
 તેણે પોતાના ધણીના કામને ટેકા આપવા માટે (અપમાન ગળી જઈ)
 હથીઆરો છોડી દઈ, લડવા માટે તૈયાર થયેલા લાખા પાસે આવી તેને
 પ્રણામ કર્યા. પછી યુદ્ધમાં—

(૨૬) જો ઉગીને—છતા થઈને (શત્રુઓને) તાપ ન દેખાડે તો તો
 એને હલકો જણાવો એમ લાખો કહે છે. હવે તો આઠે કે દશ એમ ગણ્યા
 દિવસો જ (વધારે જીવવાના) મળે.

આવા બોધ વાક્યો બોલતો તથા માહેય સેવકે ઉત્તરવૃત્તિ દેખાડીને
 સાહસ કરવા જેને ખૂબ પાતો ચડાવેલો, એવો લાખો મૂળરાજ સાથે દંડ-
 યુદ્ધમાં ઉતર્યો. પણ ત્રણ દિવસના યુદ્ધ પછી મૂળરાજને આ (લાખો)
 જીતી શકાશે નહિ એમ સમજવાથી, એણે દિવસે તેણે સોમેશ્વરનું સ્મરણ
 કર્યું અને પોતામાં રૂદ્રનો અંશ અવતરવાથી (તેના બળથી) મૂળરાજે
 લાખાને મારી નાખ્યો. પછી લડાઈમાં જમીન ઉપર પડેલા તે લાખાની
 પવનથી ફલતી મૂળને મૂળરાજે જ્યારે પગ અડાડ્યો ત્યારે લાખાની
 માથે તારો વંશ લૂતા (કોઠ) રાખથી મરણ પામશે એ રીતે સાપ આપ્યો.

(૨૭) જેણે પોતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિમાં લક્ષ (લાખાનો તથા એક
 લાખ એ પ્રમાણે બે અર્થ છે) હોમ કર્યો અને તેની રાણીઓનાં આંસુઓનાં
 લુદ્ધાં લુદ્ધાં દીપાંઓને પકડવાનું સ્ત્રવ બતાવ્યું. (મતલબ કે આંસુઓની
 અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલી).

૮૫ કચ્છમાં ગુજ વાણકાનું લાલનું કેસ ગામ તે નૂનું કપિલક્રાંત એમ ૨. ૭.
 ૭૨ ૭. રાસમાળા ત્રી. આ લા. ૧ પૃ. ૭૭ દિ.)

૮૬ આ રીતે મરેલા લાખાની મૂળને પગ અડાડવાની વાત હેમચ દ્રે કે મેરુતમ
 પદેલાંનાં કેઈએ નથી લખી, તેમ જ એ જોઈને લાખાની માથે 'લૂતા રાખથી તારો વંશ
 મરશે' એ ગાથ આપ્યાની વાત પણ પદેલાં મેરુતમ અત્રી લખી છે અને તેના કુમારપાલના
 ચરિત્રમાં લખેલાં કર્યો છે. જિનમંદન ગણિએ પ્ર. ચિં. ની આ કથા ઉતારી છે.

(૨૮) એકાએક મોટી લાંબી જળમાં આવેલા કચ્છપક્ષ્ણ (એક લાખ કાચબા તથા કચ્છના લાખા)ને મારીને લગાઈથી સમુદ્રમાં તેણે (મૂળરાજે) માછીમારપણું ખતાવ્યું.

આ રીતે લાખાની ઉત્પત્તિ અને મરણનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૮૭

(૨૭) જેણે બળવાનોને છતી લીધેલા તે બલિઅસુરમાં ત્યાગરૂપી વેલને પૃથ્વીમાં જન્મ થયો (બી વવાયું), દ્ધીચીમાં તે ત્યાગરૂપી વેલનાં મૂળ દ્રઢ થયાં, રામમાં એ વેલને કાંટા કુટ્યા, સૂર્ય પુત્ર (કર્ણ)માં તે વેલને શાખા ઉપરાખાઓ કુટી, નાગાર્જુનમાં તેને કાંધક કળાઓ બેઠી, વિક્રમાદિત્યમાં એ વેલને કુલ આવ્યાં પણ હે મૂળરાજ, તું દાનેશ્વરીમાં, એ ત્યાગ વેલને મૂળથી કળ આવ્યાં.

૩૦ તમારા શત્રુઓના મહેલો (મહેલોનાં ખંડેરા) જે ચોમાસામાં વરસાદનાં પાણીથી ન્હાયા છે, પછી (સ્થળે સ્થળે) દૂર્વા પુટી નીકળી છે તેથી કુશ ધારણ કરેલ હોય એવા લાગે છે, પાણી ચાલવાના રસ્તાઓમાંથી પડતાં પાણીથી નિવાખાંજલિ આપીને, પડતી ભીતોના પોંડાઓ (કટકાઓ)ને ખ્હાને પોતાના ધણીના પ્રેતને હમેશાં પીંડ આપવાની (શ્રાદ્ધની) ક્રિયા કરે છે. ૮૮

આ રીતે તે રાજાએ પંચાવન વર્ષ સુધી નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય કર્યું. પછી (એક દિવસ) સાંજની આરતીનો વિધિ પૂરો થયા પછી, રાજાએ પોતાના મુખ-વાસ માટેનું પાન કૂપા કરીને એક વંક (સેવક)ને આપ્યું, અને તેણે હાથમાં લઈ નેધું ત્યાં તેમાં ઝીણું જન્તુઓ ભેવામાં આવ્યાં, એ વાતનું વત્તવ (એ ખરાબ ચિન્હ છે એમ) જાણીને વૈરાગ્યથી સંન્યાસ લઈને, જમણા પગના અંગુઠાને અગ્નિ લગાડીને, ગજ (હાથી) દાન વગેરે મહાદાનો આપતાં આપતાં આઠ દિવસમાં—

(૩૧) સંયમની કેળવણીને જેનું મન વશ છે એવા તેણે પગને લાગેલા અને જેનાં ધુમાડો તથા જવાળાઓ ઉઘાં જાય છે એવા અગ્નિને પણ સંહન

૮૭ મૂળરાજે ૭૫૨ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે કચ્છમાં જ કચ્છનાં રાજા લાખા સાથે મુક્ક કરીને તેને માર્યો હતો એમ મેરૂતંગે લખ્યું છે. પણ હેમચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રના રાજા સાથેની લડાઈમાં લાખો સૌરાષ્ટ્રના રાજાના પક્ષમાં લડવા આવેલા હોવાથી તેને મૂળરાજે માર્યો એમ કહે છે.

૮૮ આ સુભાષિતમાં મૂળરાજને દાનેશ્વરી કહેલ છે એ કથનને એનાં દાનપત્રો તથા બીજા ઉલ્લાખ લેખો દેકા આપે છે.

આ સુભાષિત ખાસ મૂળરાજને જ લાગુ પડતું હોય એવું નથી, સાક્ષી તરીકે પદ્ધતિ જેવા સુભાષિત સંગ્રહમાં પણ મળે છે (જુઓ મૂળ ૫. ૨૬, ટિ. *).

કર્ચો. વળી જોણે સૂર્યના મંડળને પણ ભેદું તેની આગળ બીજા પ્રતાપીઓની તો વાત જ શુ ? ૮૯

આવાં આવાં સ્તુતિ વચનોથી જોનાં વખાણુ થતાં હતાં, તે મૂળરાજ સ્વર્ગમાં ગયો.

સ ૯૯૮ થી પચાવન વર્ષ સુધી મૂળરાજે રાજ્ય કર્યું

આ પ્રમાણે મૂળરાજપ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૮ સ. ૧૦૫૩ થી ૧૩ વર્ષ સુધી શ્રીચામુંડરાજે રાજ્ય કર્યું. પછી સં. ૧૦૬૬ થી છ મહિના સુધી વલ્લભરાજે રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૧૦૬૬ થી ૧૧ વર્ષ અને છ માસ સુધી શ્રીદુર્લભરાજે રાજ્ય કર્યું. તે રાજ્યએ શ્રી પાટણમાં દુર્લભ મરોવર બધાવ્યું. (આ દુર્લભરાજને મદનશંકર તથા જગજંપણુ એ પ્રમાણે બે બિરૂદો હતાં. ૯૦)

૯૯ મૂળરાજ હવે શ્રીરમણમા જન્મે નતે બળી મુઓ એમ દ્વાપ્રથમા કહ્યું છે. (સ. ૬ શ્લો. ૧૦૭) અને વસંતવિલાસમા તો આજ સ્લોક મળે છે (મ. ૩ શ્લો. ૭). નિનમડનગણિએ પણ નતે જમણા પગને અગુડે આગ લગાડીને અઢાર પ્રહરમા બળી મુવો એમ કહ્યું છે.

૯૦ અમુક હાથ પ્રતમા તથા ખેલા છપાયેલી પ્રતમા જે પાઠ છે. (જુઓ મૂ. પૂ. ૨૯ ટિ. ૪) તે પ્રમાણે સ. ૧૦૫૦ (૫૨) ના આવણ સુદિ ૧૧ વાર શુક્ર પુષ્યનક્ષત્ર અને વૃષભ્રમા શ્રીચામુંડરાજ ગાદી ઉપર બેઠો, આણે પાટણમા અદનાથદેવ તથા ચાચિણેશ્વરના મદિરો કરાવ્યા, સ. ૧૦૬૫ આશ્વિન સુદી ૫ રોમવાર મુધી ૧૩ વર્ષ ૧ માસ અને ૨૪ દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું. પછી સ. ૧૦૬૫ આશ્વિન સુદિ ૬ મગળવારે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર અને મિથુન લગ્નમા શ્રીવલ્લભરાજ ગાદી ઉપર બેઠો, આ રાજનું માળવા દેશમા ધારાના કિલ્લાને ઘેરો ધાલતા શીળીના રોગથી મરણુ થયું, અને રાજદમન શકર તથા જગજંપણુ એ પ્રમાણે તેના બિરૂદો હતા, સ. ૧૦૬૫ ચૈત્ર સુદિ ૫ સુધી ૫ મહિના અને ૨૯ દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું. પછી સ. ૧૦૬૫ ચૈત્ર સુદિ ૬ વાર શુક્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર અને મકર લગ્નમા તેના ભાઈ દુર્લભરાજનો રાજ્યમા અભિષેક થયો. આણે શ્રીપત્તનમા ધટિકાગૃહ, દાનશાળા અને હાથીખાના સાથે સાત માળનું ધવલ શહે કરાવ્યું. અને પોતાના ભાઈ વલ્લભરાજના ક્રેય માટે મદનશંકર પ્રાસાદ તથા દુર્લભ મરોવર કરાવ્યા. મેરૂતંગ પોતે જ વિચાર ટ્રેણીમા લખે છે કે સ. ૧૦૫૨ ના વર્ષમા વલ્લભરાજ ગાદીએ બેઠો અને તેણે ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને પછી સ. ૧૦૬૬ મા ગાદીએ બેઠેલા તેના ભાઈશ્રી દુર્લભરાજનું રાજ્ય બાર વર્ષ રહ્યું (સરકારી પ્રત I. A. Vol VI. p. 214 માનો ઉતારો) જિ. મ. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમા તો પ્ર. ચિ. ના ઉપર આપેલા વચનોનો ઉતારો મળે છે. ચામુડે (સ. ૧૦૫૩ થી એમ નથી કહ્યું પણ) ૧૩ વર્ષ,

૨૬ પછી પોતાના લાખના પુત્ર બીમનો રાજ્યમાં અભિષેક કરીને તીર્થોપાસનાની વાચનાથી દુર્લ્ભરાજ જાતે વારાણસી તરફ જવા નીકળ્યો, રસ્તામાં માલવ મંડળ પહોંચતાં, તેના મહારાજ શ્રીમુંજે “છત્ર ચામર વગેરે રાજ ચિહ્નો મુકીને બાવા (કાર્પટિક)ના વેષે આગળ જવ અથવા મુદ્દ કરો” એમ કહેવાથી, ધર્મમાં વિધ્ન આવ્યું એમ જાણીને એ સમગ્ર વૃત્તાંત શ્રીભીમ રાજાને કહેવરાવી બાવાને વેષે તીર્થમાં જઈ પરલોકની સાધના કરી, મરણ પામ્યો. ત્યારથી માળવાના રાજાઓ સાથે મુંજરાતના રાજાઓને મૂળ વિરોધ થયો. ૯૧

વલ્લભરાજે ૭ માસ અને દુર્લ્ભરાજે ૧૧ વર્ષ ૭ માસ રાજ્ય કર્યું એટલું કહ્યું છે. રત્નમાળમાં તથા પ્રવચન પરીક્ષામાં પણ આજ પ્રમાણે છે.

ચામુંડ વિષે સુ. સં., સુ. કી. ૬., કી. કૌ., વ. વિ. વગેરેમાં ખાસ કંઈ નથી કહ્યું. પણ દ્વયાશ્રયમાં કેટલુંક પ્ર. ચિં. થી જુદું છે. ગારખ ઉપર ચામુંડને મૂળરાજે મોકલેલો એતો ઉપર કહ્યું જ છે. બીજું તીર્થયાત્રા કરવા કાશી તરફ જતા દુર્લ્ભરાજનાં છત્ર ચામરાદિ લઈ લીધાનું મેરૂતુંગ કહે છે; પણ હેમચંદ્રને દીકાકાર ચામુંડનાં છત્ર ચામરાદિ માળવાના રાજાએ લઈ લીધાં (સ. ૭ શ્લો. ૩૧) અને એજ કારણથી ચામુંડે વલ્લભને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો અને વલ્લભ શીતળાથી મર્મા પછી ચામુંડ દુર્લ્ભરાજને માલીએ બેસારી પોતે શુભ-તીર્થમાં જઈ રહ્યો, (સ. ૯ શ્લો. ૫૮.) એમ કહે છે. વલ્લભરાજે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલો એટલું તો સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૧૪), કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૧૦) અને સુ. કી. ૬. (શ્લો. ૩૨) માં પણ છે. વળી રિપણીના પાઠ પ્રમાણે જગજંપણ એલું વલ્લભરાજનું બિરૂદ હોવાનું પણ સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૧૫), વસન્તવિલાસ (સ. ૩ શ્લો. ૧૦) સુ. કી. ૬ (શ્લો. ૩૨) અને કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૧૧ કી. કૌ. માં જગ-જંપન એમ રાખે છે.) અને દ્વયાશ્રયમાં છે. (સ. ૭ શ્લો. ૪૦) દ્વયાશ્રયના દીકા કારે રાત્રીએ ઉપર વાધની પેઠે તડાપ મારતો માટે જગજંપન કહેવાયો એમ ખુલાસો કર્યો છે (એજન) અને કી. કૌ. કારે ‘ વૈરીઓનાં સહેરોને ઘેરતો હોવાથી ’ એમ ખુલાસો કર્યો છે, વલ્લભરાજનાં રાજદમન (કે મદનસંકર) બિરૂદનો બીજા કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વલ્લભરાજને માળવાની ચડાઈમાં વૈધો જેને ન જોળખી સહ્યા એવો રાગ થયા એમ દેમચંદ્રે કહ્યું છે, દીકાકારે શીતળા નામ પાડ્યું છે (સ. ૭ શ્લો. ૪૩). પાટણની ખાઈની આગળ દુર્લ્ભરાજ રાજનું સરોવર હેતું એમ વ. વિ. માં કહ્યું છે. (સ. ૨ શ્લો. ૪૬).

૯૧ દુર્લ્ભરાજનાં છત્ર ચામરાદિ લઈ લેનાર માળવાના રાજાનું નામ મુંજ મેરૂતુંગે તથા તેને અનુસરી જિનમંડને પણ આપ્યું છે, પણ એતો ભૂલ છે. કારણકે મુંજને ગારનાર માન્યજેટનો તૈલપ વિ. સ. ૧૦૫૩-૫૪ માં મરણ પામ્યો

(૬) મુંજરાજ પ્રબંધ.

હવે પ્રસંગોપાત્ત માલવ મંડળના અલંકારરૂપ શ્રીમુંજ રાજાનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે (આપીએ છીએ). પહેલાં માલવ પ્રદેશમાં શ્રીપરમારવંશનો ઘરસિંહદન્ત ભટ્ટ નામનો રાજા હતો. તે (રાજપાટિકા) છઠી સ્વારીમાં ફરતો હતો; ત્યાં શર નામના ધાસના ઝુંડમાં તરતનું જન્મેલું અતિ ક્ષપાળું બાળક તેના જોવામાં આવ્યું અને તે બાળક ઉપર પુત્ર પ્રેમ થવાથી તેણે તે બાળકને ઉપાડી લઇ રાણીને આપ્યું, અને તેનું મુંજ એવું જન્મ સ્થાન યોગ્ય નામ પાડ્યું. આ પછી આ રાજાને સીન્ધવ નામનો પુત્ર થયો. પછી સર્વ ગુણોના સમૃદ્ધ જોનામાં એકઠો થવાથી જે ચિત્તાકર્ષક લાગે છે તે મુંજનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છાવાળો રાજા તેના (મુંજના) મહેલે ગયો. મુંજે અતિશય નરમ બનીને તથા પોતાની રાણીને વેત્રાસનની પછવાડે રાખીને પ્રણામપૂર્વક રાજાનો આદરસત્કાર કર્યો. ત્યારે રાજાએ તે પ્રદેશમાં એકાંત જોઇને તેના (મુંજના) જન્મનું વૃત્તાન્ત પહેલેથી સંભળાવીને કહ્યું કે “ તારી ભક્તિથી મને સંતોષ થયો છે તેથી પુત્રને મુકીને તને રાજ્ય આપું છું. પણ આ સીન્ધવ નામના લાઇ સાથે પ્રીતિથી વર્તવું ” એમ સીંખામણ આપીને તેનો અભિષેક કર્યો. પોતાના જન્મની વાત પોતાની રાણી મારફત ફેલાશે એવી શંકાથી તેણે (મુંજ) પોતાની રાણીને પણ મારી નાખી. પછી પરાક્રમથી જેણે પૃથ્વીને દબાવી છે એવા તથા સર્વ વિદ્વાનોના ચક્રવર્તી એવા શ્રીમુંજે શ્રદ્ધાદાય

છે, અને ૧૦૫૩ સુધી તે અણહિલપુર પાટણની ગાદી ઉપર મુંજરાજ હતો. એટલે આમુંડના સંબંધમાં જો આ બનાવ બન્યો હોય તો માળવાનો રાજા સિન્ધુ-રાજા હોવો જોઈએ. સિન્ધુરાજા ભાટ જીત્યાનું નવ સાહસાંક ચરિત્ર (સ. ૧૦ શ્લોક, ૧૭) માં કહ્યું છે. અને દુર્વંશરાજના છઠ્ઠા વર્ષમાં એ બનાવ બન્યો હોય તો ભોજ રાજા હોવો જોઈએ.

બીજાને દુર્વંશરાજના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર દ્વાયાશ્રમમાં કહ્યો છે, એટલે પ્ર. ચિં. ની કટલીક પ્રતોમાં દુર્વંશરાજનો પુત્ર કહ્યો છે તે ખૂબ છે.

માળવા સાથે મુંજરાજના રાજાએને વિરોધ થતાનું કારણ ગેરતુલ્ય કલ્પ્યું છે તે કરતાં જુદું, મુંજરાજના વખતથી ગયેલું અને બેચ રાજ્યના સીમાડા પાસે પાસે હોવાથી કાયમ ચાલુ રહેલું લાગે છે.

હરે માળવાના પરમાર રાજાનું નામ અહીં સિંહદન્ત આપ્યું છે, કટલીક પ્રતોમાં, સિંહભટ્ટ તથા શ્રીહર્ષ પણ આપ્યું છે, રતનમંદિર ગણિએ પણ શ્રીહર્ષ આપ્યું છે. નવ સાહસાંકચરિત્રમાં એ રાજાનું નામ સીયક આપ્યું છે અને રાજા મુંજે પોતાના વિ. સ. ૧૦૩૧ના લેખમાં પણ એ ન આપ્યું છે,

નામના અમાત્ય ઉપર રાજ્યની ચિન્તાનો ભાર નાખી તથા સીંધલ નામના તે ભાઈને, તે તોફાની હોઈને આજ્ઞાલંગ કરતો હોવાથી સ્વદેશમાંથી દેશવટો આપી લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. આ સીંધલ ગૂર્જર દેશમાં આવી ૯૬કાશહદ નગર પાસે મોતાનું ગામકું વસાવી દીવાળીની રાતે શિકાર કરવા ગયો. અને ચોરોનો વધ કરવાની જગ્યા પાસે એક ભુંડને ચરતો જોઈ, ચાલી ઉપરથી નીચે પડી ગયેલા ચોરના શખને જોયા વગર તેને ગોઠણથી નીચે નાખી દહ ભુંડ ઉપર જેવું બાણ તૈયાર કર્યું તેવો શખે સંકેત કર્યો, એટલે શખને હાથે અડતું અટકાવી બાણથી તે ભુંડને મારી જેવું ભુંડને ખેંચ્યું તેવું જ શખ ખડખડાટ હસીને ઉઠ્યું થઈ ગયું. ત્યારે સીંધલે શખને કહ્યું કે તારા સંકેત વખતે ભુંડને બાણ મારવું એ શ્રેયસ્કર છે. અથવા બરાબર જોઈને મેં પ્રહાર કર્યો છે. ૯૪ આ પ્રમાણે તેના વાક્યથી તે છિદ્ર શોધતા ગ્રેતે તેના નિઃસીમ સાહસથી સંતુષ્ટ થઈને “વર માગી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે તેણે ‘મારું બાણ જમીન ઉપર ન પડે’ એમ માગ્યું. અને ‘ખીછ વાર વરદાન માગી લે’ એમ સાંભળીને ‘મારા બાહુને બધી લક્ષ્મી સ્વાધીન થાવ’ એમ માગ્યું. ત્યારે તેના સાહસથી ચક્રિત થયેલા ગ્રેતે “તારે માળનામાં જવું” એમ કહ્યું. “ત્યાં મુંજ રાજાનો વિનાશ પાસે આવ્યો છે. છતાં તારે ત્યાં જવું જ; ત્યાં તારા વંશમાં રાજ્ય આવશે.” તેનો મોકલેલો સિંધુલ ત્યાં ગયો અને મુંજ રાજાની પાસેથી સારી આવકવાળો દેશ મળ્યો પણ ફરી તેણે ઉદ્ધતાઈ ફરી ૯૫ એટલે શ્રીમંજરે તેની આખા ફાટી નાખી અને લાકડાના પાંજરામાં રાખ્યો. ત્યાં તેને જોજ નામનો પુત્ર ઇત્યન્ન થયો. તે બધાં રાજસાચો બન્યો, છત્રીસ

૯૩ યજ્ઞરીવકૃત ગોજ પ્રબંધમાં મેદપાટમાં નામદદ (નામદા ૧) પાસે ગામ વસાવ્યું એમ લખ્યું છે. (નૃસિંહ મૂળ પૃ. ૩૧ ટિ. ૫) પણ રત્નમંદિર ગણિતે કાચદદ લખ્યું છે.

કાચદદ તે દાહનું કાચદા—પ્રાજ્ઞકાથી પાલીતાણે જતા રીધા રસ્તામાં આંકુ પાસે આ ગામ છે. વરદાહવાળી યાત્રામાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે. આશુની તખેરીમાં આંગેનું કાચદાતે કાચદદ એવો પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં એકમત છે.

૯૪ આ વાક્યનો અર્થ અરવપ્રદ છે. ટોનોના તથા રા. દી. રાજીના કાપાં-તરથી પણ મૂળના રાખેલો બરાબર બેસતા નથી, (નૃસિંહ મૂળ પૃ. ૩૨ પંક્તિ ૧-૩)

૯૫ સિંધુલે ફરી શું ઉદ્ધતાઈ કરીએ પ્ર. વિ.ની એક પ્રતમાં તથા રત્નમંદિર ગણિતે આપેલું છે, કે ‘એક વખત એક તેલીને ઘેર જઈ સિંધુલે તેલ માગ્યું’ તે તેલ તેલીને ન આપ્યું એટલે તેણે ક્રોધ કરીને તેલીના બળામાં ફેરા માળી રીધી, જે ફાઈ મલ્લથી નીકળી નહિ પણ ઉપરે સિંધુલે જ કાઢી’ આ વાતમાં કંઈ માલ નથી. જોકે તેલી અને દુળળો રાજપૂત પાટોરો દા. અને તેલીની સીના ગદેબાથી વરદાહ એક વખત ગામમાં છુળીઓ વાગ્યા ત્યારે મૂસાતનમાં પેલા રાજપૂતે ફેરા તેલીના બળામાં વાળી દીધી એવી લોકકથા પ્રસિદ્ધ છે.

આયુધો વાપરતાં શીખ્યો. ૭૨૬૬ કળાઓ રૂપી સમુદ્રમાં પારંગત થયો. અને સર્વ (શુભ) લક્ષણ યુક્ત થઈને વધવા લાગ્યો. તેના જન્મ વખતે જાતક જાણનાર કોઈ જોશીએ જન્મ પત્રિકાને ફળાદેશ કહ્યો કે:-

(૩૨) પચાસ અને પાંચ વર્ષો, સાત માસ અને ત્રણ દિવસ સુધી ભોજ રાજ ગૌડદેશ સાથે દક્ષિણપથ ભોગવવાનો છે.

આ શ્લોકનો અર્થ સમજીને, એ હશે તો મારા દીકરાને રાજ્ય નહિ મળે એમ આશંકા કરીને તેનો વધ કરવા માટે મુંજ તેને ચંડાળોને સોંપ્યો. પછી મધરાતે વધ કરવા લઈ ગયેલા ભોજની અતિ મનોહર મૂર્તિ જોઈને જેના મનમાં અનુકંપા પ્રગટી છે અને તેથી જેઓ મુજ રહ્યા છે એવા ચંડાળોએ ' તારા ૪૪ દેવનું સ્મરણ કરી લે ' એમ ભોજને કહ્યું ત્યારે તેણે-

(૩૩) તે સત્યુગના અલંકારરૂપ રાજ માંધાતા ગયો, જેણે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો તે રાવણને મારનારા રામ ક્યાં છે ? યુધિષ્ઠિર વગેરે તમારા સુધીના બીજા રાજાઓ પણ ગયા. પણ હું રાજા આ પૃથ્વી તેમાંના કોઈ સાથે નથી ગઈ પણ હવે તમારી સાથે જશે એમ ધાઈ છું.

આ કાવ્ય કાગળમાં લખીને તે મારાઓના હાથમાં રાજાને આપવા માટે આપ્યો. ૬૭ તે જોઈને રાજાના મનમાં અતિ ખેદ થયો, અને તેણે આંસુઓ પાડતાં બ્રહ્મહત્યા (ખાળહત્યા) કરનાર તરીકે પોતાની નિન્દા કરી પછી તેઓ (મારાઓ) મારફત બહુમાન સાથે ભોજને તેડાવી લઈ તેનું સુવરાજ પદવી આપીને સન્માન કર્યું. આ વખતે તિલંબ દેશના રાજા શ્રી તૈલિપે સૈન્ય મોકલીને મુંજને દબાવ્યો. ત્યારે રાગથી પીડાતા અમાત્ય રૂદ્રાદિત્યે ના કહ્યા છતાં તેની સામે મુંજ ચડ્યો; ત્યારે રૂદ્રાદિત્યે કહ્યું કે " તમારે ગોદાવરી નદીની હદ રાખવી એ નદી ઝોળંગીને આગળ ન જવું. " ૬૮ આ રીતે સોગન આપીને વાર્યા છતાં " તેને પહેલાં છ વાર

૬૬ ૩૬ જાતનાં આયુધો તથા ૭૨ જાતની કળાઓના નામ રત્નગદિર ગણિએ આપ્યાં છે. શુભ લક્ષણોનું વર્ણન કલ્પસૂત્ર સુખ બોધિકામાં છે.

૬૭ ભોજને મારવા માટે મારાઓને આપ્યો ને તેઓએ જ ભોજને જીવંતો રાખ્યો એ રીતે ઉપર વર્ણન છે. પણ જટલાલના ભોજ પ્રબંધમાં તથા રત્ન મંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમાં જ ગાળાના રાજ વત્સરાજ ને ભોજને મારી નાખવાનો દુક્રમ કર્યો, અને તેણે સંતાડી રાખ્યો વગેરે વધારે વિસ્તારવાળી કથા છે.

૬૮ મુંજને ગોદાવરી ન ઝોળંગવાનું રૂદ્રાદિત્યે કહ્યાનું શુભશીલે પણ કહ્યું છે (ભૂઓ મૂળ ૫. ૩૩ ટિ. ૪) રત્નમદિરગણિએ એ નથી કહ્યું પણ અપશુકનો થયા એમ કહ્યું છે.

જટલાલે તો મુંજ કે ૫૬ કલ્પયાની તથા ત્યાં મરવાની વાત જ નથી આપી, પણ મુંજ ભોજને ગાદી ઉપર બેસારી તથાવનમાં ગયો એમ જ લખ્યું છે.

હરાચો. છે. ” એ રીતે તેની અવગણના કરીને, પોતાના ઉપર અતિ શ્રદ્ધા રાખી તેણે નદી ઓળંગી સામે કડિ સરકરની છાવણી નાખી. રૂદ્રાદિત્યે રાખાનું આ વૃતાન્ત સાંભળી રાખના અવિનયને પરિણામે ભાવિ વિપત્તિની આરંભ કરી જતે ચિતાગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તૈલિષે જળ અને બળવડે તેના સૈન્યને વીખેરી તથા મારી નાખ્યું અને શ્રીમુંજ રાજાને મુંજ ઘાસનાં દોરડાં-થી બાંધી, પકડી લીધો અને કેદખાનામાં લાકડાના પિંજરામાં પૂરીને રાખ્યો. ત્યાં તૈલિષની બેન મૃણાલવતી ૯૯ને મુંજની સેવા ચાકરી કરતી. તેનો મુંજની સાથે રાખેલીનો સંબંધ થઈ ગયો. પછી પાછળ રહેલા મુંજના પ્રધાનોએ કેદખાના સુધી સુરંગ (ભોંયડું) ખોદી (કેવી રીતે ભાગવું) તેના સંકેત તેને જણાવ્યો. હવે એક વખત મુંજ પોતાનું અતિર્થિજ અરીસામાં જોતો હતો ત્યાં મૃણાલવતી પાછળથી આવી અને તેનું વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયેલું મોઢું અરીસામાં દેખાયું, ત્યારે જીવાન ૧૦૦મુંજના મોદાની પાસે જ પોતાનું વૃદ્ધ મોઢું દેખાવાથી તે વધારે શીકું લાગતાં અને તેથી મૃણાલવતીને ખિન્ન જોઈને મુંજે કહ્યું કે:—

(૩૪) મુંજ કહે છે કે “હે મૃણાલવતી ! તારું મૌવન ગયું, એ માટે ખેદકર માં, દારણ કે સાકરના સેંકડો કટકા ચખા હોય તો પણ તે આવવાથી મીઠી જ લાગે છે. ”

આ પ્રમાણે તેને કહીને પોતાને દેશ જવા ઇચ્છતો, છતાં તેનો વિરદ ન સહી શકતો મુંજ ભાવથી પોતાની વાત (સુરંગ મારફત પોતે ભાગી જવા માગે છે તે) તેને જણાવી શકતો નથી. વારંવાર પૂછવા છતાં મુંજે પોતાની ચિંતા તેને જણાવી નહિ, ત્યારે તેણે મીઠાં વગરની મોળી તથા અતિ મીઠું નાખીને ખારી રસોઇ અવરસાવી પણ વિચારમાં મોવાથી તેને સ્વાદની અખર ન પડી, એ જોઈને ખૂબ રનેહ બતાવીને તથા આમદભરેલી વાળાથી મૃણાલવતીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ હું આ

૯૯ આ મૃણાલવતી તૈલિષના કાકા દેવસે રાખેલી સુંદરી નામની દારીનો પુત્રી હતી, અને તે જીવાન યતાં તૈલિષે તેને શ્રીપુરના ચંદ્રરાજને આપી હતી અને ચંદ્ર શૂળ સેનથી મરણ પામતાં તે પાછી ભાઈને મેર આવી. આ વિષય તૈલિષના કહેવાથી મુંજના ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા રાખતી. એ પ્રમાણે શશશીરો મૃણાલવતીનું ચરિત્ર આપ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૩૪ ટિ. ૧)

૧૦૦ મિશર્તમ કેદમાં પડેલા મુંજને જીવાન કહે છે પણ તેને ગાદીએ બેઠે એ વખતે બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષો મધ ગયાં હતાં એ જોતાં તેની ઉમ્મર બાવીસ ઉપર તો દોની જોઈએ.

બોધરા મારફત મારે દેશ જઈ છું, જો તું ત્યાં આવે તો મહાદેવીના પદે તારો અભિષેક કરી મારી કૃપાનું ફળ બતાવું.” આના જવાબમાં “ધરણીનો દાગડો લઇને આવું ત્યાંસુધી એક ક્ષણ વાટ જીવો” એમ કહીને મૃણાલવતી ગધ પછી તે ધરડી વિધવાએ ‘ત્યાં જઈને મને એ છોડી દેશે’ એમ વિચાર કરીને પોતાના ભાઈ-રાજાને આ વૃત્તાન્ત કહી દીધો, અને પછી તેની વધારે વિડંબના કરવા માટે, તેને દોરડાંથી બંધાવી ઘેર ઘેર તેની પાસે બીજા મગાવી. આ રીતે ઘેર ઘેર ભ્રમતા તેણે નિર્વેદથી બરેલા ચિત્તે નીચેનાં વચનો કહ્યાં છે:—

(૩૫) ૧૦૧ સર્વનાં ચિત્તને હરી લેવા માટે મન્મથની વાતો કરવામાં જ્યો કુશળ છે તે સ્ત્રીઓમાં જ્યો વિશ્વાસ રાખે છે તે માણસો અમારી પેઠે ધણી એક પાત્ર છે.

(૩૬) (બાધ્યાવસ્થામાં) બોળી ટુટીને હું કેમ ન મુઓ! હું શા માટે બળીને રાખ ન અર્ધ ગયો? આ મુંજ દોરીએ બંધાઈને માંકડા પેઠે હિંડે છે.
વળી—

(૩૭) હાથીઓ ગયા, રથો ગયા, ઘોડા ગયા, પાયદળ માણસો ગયાં, એક પણ નોકર નથી, માટે હે સ્વર્ગમાં રહેલા શ્રદ્ધાલુ! તારી સામે જોઈ રહેલા, મને તું આમનણુ કર (બોલાવી લે).

વળી એક દિવસ કોષ્ટક મૃહસ્થને ઘેર બીજા મગવા મુંજને લઈ ગયા, ત્યાં તેની પત્ની હાથમાં ક્ષુદ્ર કાચલીવાળા મુંજને હાથ પાછને ગર્વથી, માથું ઉંચું રાખી ભિક્ષા આપવાની નથી એમ કહેવા લાગી ત્યારે મુંજે તેને કહ્યું કે:—

(૩૮) હે બોળી મુગ્ધા! તું મને હાથમાં કાચલીવાળો જોઈને ગર્વ કરમાં; કારણકે મુંજના યૌદ્ધસો તે છેતરે હાથીઓ ગયા, (અને અત્યારે આ સ્થિતિ છે).

(૩૯) ૧૦૨ હે માંકડા! આ સ્ત્રીએ તને ખંડિત કર્યો એ માટે ઉદ્વેગ કરીશમાં; કારણકે રામ, રાવણ, મુંજ વગેરે કોણ કોણ સ્ત્રીથી ખંડિત નથી થયા.

૧૦૧ રત્ન મંદિર ગણિએ જે પાઠ આપ્યો છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

સ્ત્રીનાં ચિત્તમા સો, મનમાં સાક, અને દૃઢ્યમા બત્રીસ પ્રકારે દોષ છે એવા સ્ત્રીને જે અમે વિશ્વાસ કર્યો તે અમે ખરેખર મૂર્ખ છીએ. (જુઓ સાપાત્ર ૫. ૧૪)

૧૦૨ રત્ન મંદિર ગણિએ મવદ ને બદલે મદક પાઠ આપ્યો છે અને તેનો અર્થ સાપાત્રકર્તાએ “ધીથી નીતરતો અર્ધો સેટલો” એમ કર્યો છે.

(૪૦) ૧૦૩૬ ચંત્ર (રેડીયા), તું રડમાં, અને તો માત્ર કટાક્ષ મારીને આણે લમાવ્યો છે, પણ (તને) હાથથી ખેંચે ત્યારે તો વ્રાત જ શી ?

(૪૧) જે બુદ્ધિ પછી ઉપજે છે તે બુદ્ધિ જે પહેલાં ઉપજે તો, મુંજ કહે છે, હે મૃણાલવતી ! કાઈ દુઃખ ન વેડે.

(૪૨) યશના પુંજરૂપ, હાથીઓનો સ્વામી, અવન્તીનો રાજા અને સરસ્વતીના નિવાસરૂપ એવો જે મુંજ પહેલાં કૃતકૃત્ય હતો, તેને કલ્પાટિકના રાજાએ પોતાના પ્રધાનની બુદ્ધિની મદદથી જ પકડી લીધો અને પછી યશી ઉપર ચડાવ્યો. ખરેખર કર્મની ગતિ વિષમ છે.

(૪૩) ઇંદ્રના મિત્ર અને યજ્ઞપુરૂષના તેજરૂપી અંશ (રામ વગેરે) ને જન્મ આપનાર, જે દશરથ તે દોકરાના વિરહ દુઃખથી પચારીમાં મરી ગયા અને ગંદમ તેલની કાડીમાં રાખી મુકેલા તેના શરીરને અશિર્સરકાર પણ લાંબે વખતે થયો. ખરેખર કર્મની ગતિ વિષમ છે.

(૪૪) હે દ્રવ્યથી અંધ મૂઠ ! તું દુઃખમાં પડેલાની હાંસી શું કરે છે ? લક્ષ્મી સ્થિર ન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? શું તું પાણીના રેડમાં ખાલી ઘડાઓ ભરાય છે અને ભરેલા ખાલી થાય છે એ જોતો નથી ?

(૪૫) શંકા ઉત્પન્ન કરે (બીક લગાડે) એવી માણસની ખોપરી એ એનાં ઘરેણાં છે, અને જેનાં અંગે સિચિલ-લથડી ગયેલાં છે એવો ભૂંગી એ એનો સેવક છે, અને ધનમાં એક ઘરડો બળદ એની પાસે છે; સર્વ દેવોના પણ ગુરુ એવા શંકરની ન્યારે આવી અવસ્થા છે; ત્યારે માથે વિધિ વાંકા થતાં આ આપણે તો કેણું ?

(૪૬) જેની આસપાસ સમુદ્ર ખાઈ રૂપ છે તે લંકા જેવો ગદ, અને દશ માયાવાળો રાજા તેનો ગદપતિ છતાં ભાગ્યનો ક્ષય થતાં તે બધું ભાંગી ગયું માટે હે મુંજ ! તું ખેદ કરમાં.

આ રીતે લાંબા વખત સુધી બીંખ માટે લમાવીને વધ કરવાની જગ્યાએ લઈ જઈ રાજાની આજ્ઞાથી વધનો વિધિ કરવામાં આવ્યો. એ વખતે મારાઓએ ‘ષષ્ઠ દૈવતર્તુ સ્મરણ કરો’ એમ મુંજને કહ્યું; ત્યારે મુંજે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૪૭) યશના પુંજરૂપ મુંજ જતાં લક્ષ્મી તો ગોવિંદ પાસે જશે, અને વીર-લક્ષ્મી (શીર્ષ) વીરને ધેર જશે પણ સરસ્વતી આધાર વગરની થઈ જશે.

૧૦૩ ટાનીએ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે, મૂળનો ચંત્રક રાજા એ મુંજને ફેરવનાર સિપાઇને સંબોધન છે એમ તેણે ગણ્યું છે.

આ વગેરે મુંજનાં વાક્યો સમજવાં. પછી મુંજને મારીને તેનું માથું રાજ મહેલના આંગણામાં ચણી ઉપર પરાવી હમેશાં તેના ઉપર દર્દી ચોપડાવી રાજાએ પોતાનો ક્રોધ કાઢ્યો. પછી માળવા દેશમાં, આ વૃત્તાન્ત જાણીને તેના પ્રધાનોએ તેના ભાષ્ટના દીકરા ભોજનો રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો. ૧૦૪

પરિશિષ્ટ (ગ)

મેરુતુંગે શ્રી મૂળરાજ વિષે પોતાના સમયમાં લોકકથામાં-અથવા એ પોતે કહે છે તેમ સદ્ગુરુ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત જોટલી વાતો આપી છે તેમાંથી મૂળરાજના ઔલુક્ય વંશની વાત તો નિઃસંદિગ્ધ છે, કારણ કે એના પોતાનાં તથા એના વંશજોનાં દાનપત્રો એ વાતને ટેકા આપે છે. કાષ્ઠ લેખકે પણ એ બાબતમાં વિસંવાદી કથન કર્યું નથી.

ઔલુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ માટે જુઓ ટિ. ૬૬, એથી વધારે એ બાબતનો વિચાર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કરવો એ જ યોગ્ય છે. મૂળરાજના દાદાનું નામ મુંગલ હતું એમ મેરુતુંગ કહે છે, પણ એને કાષ્ટનો ટેકા નથી. હુયડ હુયદેવ કે હુયગડદેવથી મૂળરાજ સુધીની વંશાવળીનો તો મેરુતુંગ ઉદ્દેશ્ય કર્યો જ નથી એટલે એ વિચારણીય જ નથી. મૂળરાજના બાપનું નામ 'રાજ' હતું એ ચોક્કસ હકીકત છે, કારણ કે હેમચંદ્ર તેને રાજપુત્ર કહે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૬૩) એટલું જ નહિ પણ મૂળરાજે પોતે પોતાને વિ. સં. ૧૦૪૩ ના લેખમાં પોતાને 'મહારાજાધિરાજ રાજિસુત' કહેલ છે. આ રાજિને બીજા અને દંડક નામના ભાષ્ટ હોવાની વાતને કાષ્ઠ ઉત્કાર્ણ લેખનો તો ટેકા નથી પણ હેમચંદ્રે દંડક કે દંડકનો ભત્રીજો મૂળરાજને કહ્યો છે, અને તેના દીકાકારે તો રાજિ, બીજા અને દંડક એ રીતે ત્રણ ભાષ્ટઓનાં નામ આપ્યાં છે અને મૂળરાજને રાજિ પુત્ર કહ્યો છે (સ. ૪ શ્લો. ૯૯). મૂળરાજની માનું નામ મેરુતુંગે તથા તેને અનુસરી જિનમંડનગણિએ લીલાદેવી આપ્યું છે, પણ હેમચંદ્રે ચંડિકામાત

રણમાં પણ તેને મળતું ક્યન છે, પણ એ પહેલાંના કાષ્ઠ ગ્રંથકારે કાંઈ કહ્યું નથી. એટલે એ વિષયનો વધારે વિચાર અહીં કર્તવ્ય નથી. મૂળરાજને અણહિલવાડની ગાદી શી રીતે મળી એ વિષે હેમચંદ્રે મૌન સેવ્યું છે. સુ. સં. માં મૂળરાજને આપોતકટના છેલ્લા રાજાનો લાણેજ કહ્યો છે, પણ ગાદી કેવી રીતે મળી તે કહ્યું નથી. મેસ્તુંગે જ વિચાર શ્રેણીમાં મૂળરાજને દૌહિત્ર કહ્યો છે તે તો ભૂલ જ લાગે છે, અને મૂળરાજ પોતે તો “પોતાના પરાક્રમથી સારસ્વત મંડળ (સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ) મેળવ્યો” એમ વિ. સં. ૧૦૪૪ ના દાનપત્રમાં લખ્યું છે.

સપાદ લક્ષ્મી ચગાધની વાત હેમચંદ્રે કે બીજા કાષ્ઠએ નથી લખી પણ માનવા યોગ્ય છે, કારણ કે સપાદલક્ષ્મી રાજાઓના કવિ નયમંદ્ર સૂરિએ લખેલ છે (જુઓ હસ્તીર મહાકાવ્ય સ. ૨ શ્લો. ૭-૯) આ કવિએ તો મૂળરાજને વિગ્રહરાજ બીજાએ માર્યો એમ લખ્યું છે, પણ એ સાચું નથી લાગતું.

લાટના બારખને હરાબ્યાની વાત હેમચંદ્રે જુદી રીતે આપી છે, પણ બારખ મૂળરાજના વખતમાં લાટેશ હોવાની વાત તો એના પૌત્ર કીર્તિરાજનાં તથા વૃદ્ધ પ્રપૌત્ર ત્રિલોચનપાલનાં તાત્રપત્રથી માનવા યોગ્ય ઠરે છે.

લાખાને મૂળરાજે માર્યાની વાત હેમચંદ્રે જુદી રીતે લખી છે. કચ્છના લાખાને કે લાખાની સેનાને હરાવી; એટલું તો સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૬) માં, સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪) માં, વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨૪) માં તથા કી. કૌ. (લાખાને માર્યો સ. ૨ શ્લો. ૪-૫) માં કહ્યું છે, પણ સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ ઉપરની ચગાધનું લાણું વર્ણન હેમચંદ્રે કર્યું છે (સર્ગ ૨ થી ૪) ત્યારે પ્ર. ચિં. માં કે સુ. સં. વગેરેમાં તેનો ઉલ્લેખ જ નથી. માત્ર ગ્રાહરિપુ સાથે સિન્ધુનો રાજા હતો એમ દ્વાઅથ (સ. ૪ શ્લો. ૮૯) માં અને સિન્ધુરાજને હરાબ્યાનું સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪) માં તથા વ. તે. પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૬) માં કહ્યું છે.

મૂળરાજના ત્રણ લેખો મળ્યા છે. વિ. સં. ૧૦૩૦ નો, ૧૦૪૩ નો અને ૧૦૫૧ નો.

પરિશિષ્ટ (ઘ)

બોજ પ્રબંધના આરંભ તરીકે મુંજની કથા લગભગ બધા બોજ પ્રબંધોમાં મળે છે. એક બલ્લાલ શિવાય બધા બોજ પ્રબંધના લેખકો જાન છે. અને બોજના પ્રબંધ લેખકોમાં આચીનતમ અને સૌથી વધારે વિશ્વ-

આ વગેરે મુંબનાં વાક્યો સમજવાં. પછી મુંબને મારીને તેનું માથું રાજ મહેલના આંગણમાં ચણી ઉપર પરાવી હમેશાં તેના ઉપર દહીં ચોપડાવી રાજ્યે પોતાનો ક્રોધ કાઢ્યો. પછી માળવા દેશમાં, આ વૃત્તાન્ત જાણીને તેના પ્રધાનોએ તેના બાઈના દીકરા ભોજનો રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો. ૧૦૪

પરિશિષ્ટ (ગ)

મેરુતુંગે શ્રી મૂળરાજ વિષે પોતાના સમયમાં લોકકથામાં-અથવા એ પોતે કહે છે તેમ સદગુરુ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત જોટલી વાતો આપી છે તેમાંથી મૂળરાજના ઔલુક્ય વંશની વાત તો નિઃસંદિગ્ધ છે, કારણ કે એના પોતાનાં તથા એના વંશજોનાં દાનપત્રો એ વાતને ટેકા આપે છે. કાંઈ લેખકે પણ એ બાબતમાં વિસંવાદી કયન કર્યું નથી.

ઔલુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ માટે જુઓ ટિ. ૬૬, એથી વધારે એ બાબતનો વિચાર શુભરાતના ઇતિહાસમાં કરવો એ જ યોગ્ય છે. મૂળરાજના દાદાનું નામ મુંબલ હતું એમ મેરુતુંગ કહે છે, પણ એને કાંઈનો ટેકો નથી. જુયક જુયદેવ કે જુયગડદેવથી મૂળરાજ સુધીની વંશાવળીનો તો મેરુતુંગે ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી એટલે એ વિચારણીય જ નથી. મૂળરાજના બાપનું નામ રાજ હતું એ ચોક્કસ હકીકત છે, કારણ કે હેમચંદ્ર તેને રાજપુત્ર કહે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૬૩) એટલું જ નહિ પણ મૂળરાજે પોતે પોતાને વિ. સં. ૧૦૪૩ ના લેખમાં પોતાને 'મહારાજાધિરાજ રાજિસુત' કહેલ છે. આ રાજિને ખીજ અને દડક નામના બાઈ હોવાની વાતને કાંઈ ઉત્કાર્યું લેખનો તો ટેકો નથી પણ હેમચંદ્રે દડક કે દદકનો ભત્રીજો મૂળરાજને કહ્યો છે, અને તેના દીકાકારે તો રાજિ, ખીજ અને દડક એ રીતે ત્રણ ભાઈઓનાં નામ આપ્યાં છે અને મૂળરાજને રાજિ પુત્ર કહ્યો છે (સ. ૩ શ્લો. ૯૯). મૂળરાજની માતૃ નામ મેરુતુંગે તથા તેને અનુસરી જિનમંડનગણિએ લીલાદેવી આપ્યું છે, પણ હેમચંદ્રે ચંડિકામાત સંબોધન કર્યું છે અને દીકાકારે તેનો અર્થ જાણદાલદેવો નામની માતા યશ્ય એમ વિકલ્પે અર્થ કર્યો છે (સ. ૧ શ્લો. ૧૮૮).

મૂળરાજ કે તેનો પિતા રાજિ શુભરાતમાં ક્યાંથી અને શી રીતે આવ્યા એ બાબતમાં મેરુતુંગના કયનને જિનમંડનગણિ અનુસરે છે. ધર્મા-

૧૦૪ રત્ન મંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમાં પ્ર. વિ. ની કેટલીક પ્રતો પેઠે ઘોડાં પ્રાકૃત વચનો વધારે મળે છે. બાકી કયા ભાગ ઉપર પ્રગણે છે.

હવે તૈલિપનો દેહાન્ત વિ. સં. ૧૦૫૪ માં થયો અને ૧૦૫૦ માં અમિતગતિએ મુંજના રાજ્યકાળમાં સુભાષિત રત્નસંદેહ નામનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે માટે એ બે તારિખો વચ્ચે વિ. સં. ૧૦૫૧, ૧૦૫૨ કે ૧૦૫૩ માં મુંજનો દેહાન્ત થયો હશે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૦૨)

મુંજને રૂદ્રાદિત્ય નામનો અમાત્ય હોવાનું મેરુતુંગ જે કહે છે તેને મુંજનું પોતાનું વિ. સં. ૧૦૩૬ નું તામ્રપત્ર ટેકા આપે છે (જુઓ I. A. Vol. XIV p. 106)

મૃણાલવતી સાથેના આડા વ્યવહારની પ્રબંધ લેખકોની વાત વિશ્વસનીય માનવા માટે વિશેષ પુરાવાની અપેક્ષા છે.

‘ મુંજ લણુધ મુણાલવધ ’ જેવા પ્રાકૃત સુભાષિતો તેા આધુનિક લોક સાહિત્યના દુહાઓ જેવાં છે અને એ સુભાષિતોને જોડનારી મુંજ મૃણાલવતીના સંબંધની તથા મુંજ પાસે જીખ મગાવ્યાની કદપતા દુહાઓ જોડનારો વાર્તાઓ જેવી હોઈને ખાસ સાચી માનવાની જરૂર નથી. (જુઓ સરસ્વતી માર્ચ ૧૯૩૨ માં સૂર્યનારાયણ વ્યાસનો મુંજ વિષે લેખ પૃ. ૪૦૯)

મુંજના મોઢામાં છેવટ મેરુતુંગે ગતે મુંજે યશઃપુરુષે નિરાલભ્યા સરસ્વતી એવા જે શબ્દો મુક્યા છે તે ખોટા નથી. ધનપાલ, પદ્મશુભ્ર, ધનંજય (દશરૂપકનો કર્તા) અમિતગતિ અને પિંજલસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર હલાયુધ જેવા અનેક વિદ્વાનો મુંજના આશ્રિત હતા એટલુંજ નહિ પણ તે પોતે પણ કવિ હતા. જો કે તેનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ અત્યારે મળતો નથી, પણ સુભાષિતોના સંગ્રહોમાં મુંજ (કેવાકૃપતિરાજ) ના નામે ઉતારા મળે છે. ખાસ કરીને મુંજ પછી પચાસ વર્ષની અંદર થયેલા ક્ષેત્રેન્દ્રે મુંજના નામથી સુભાષિતો ઉતાર્યા છે એ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટ છે.

નીય આ મેરુતુંગ છે. મેરુતુંગ (વિ. સં. ૧૩૬૧) શુભશીલ (વિ. સં. ૧૫મું શતક ?) રાજવલ્લભ (વિ. સં. ૧૬મું શતક) અને રત્નમહિરગણિ (વિ. સં- ૧૫૦૭) બધાએ મુજરાજ પ્રબંધ લગભગ એક સરખો આપ્યો છે. બલ્લાલ ને કે મેરુતુંગ ખેલાં થયો હોવાનો સંભવ નથી અને જરૂર ઓછો વિશ્વ- નીય છે પણ એણે મુંજ અને ભોજના સંબંધની વાત એજ રીતે આપી છે જ્યારે મુંજનું છેવટ ભુદી રીતે લખ્યું છે (ભુઓ ટિ. ૯૩)

સિંધુલ મુંજનો મોટો ભાઈ હતો. અને સિંધુલ પછી મુંજ ગાદીએ બેઠો એમ બલ્લાલ કહે છે, જ્યારે જૈન લેખકો સિંધુલને ન્હાનો ભાઈ કહે છે, અને એ બાબતમા જૈન લેખકો સાચા છે; કારણ કે મુંજ અને સિંધુ- લનો સમકાલિન કવિ પરિમલ પણ સિંધુલને મુંજનો ન્હાનો ભાઈ કહે છે. વળી ભોજનું પોતાનું દાનપત્ર મુંજ પછી સિંધુલ કે સિંધુરાજ અને પછી ભોજ એવો ક્રમ આપી જૈન લેખકોની વાતને સાચી ઠરાવે છે. (ભુઓ I. A. Vol. vi. p. 53-54) પણ મુંજે સિંધુલને દેશનિકાલ કરેલો, પછી કેદમાં પૂરેલો અને કેદમાં જ ભોજનો જન્મ થયા પછી ગાદીએ બેઠો વગર તે મરણ પામ્યો, જેથી મુંજ પછી ભોજ ગાદીએ બેઠો એમ ને મેરુતુંગ વગેરે કહે છે તે સમકાલિન પુરાવાઓથી ખોટું ઠરે છે. કારણ કે મુંજ પછી તેનો નાનો ભાઈ મિંધુરાજ કે સિંધુલ ગાદીએ બેઠો હતો અને મુંજેજ તેને પોતાનો વારસ નીમ્યો હતો એમ એ બેયના સમકાલિન કવિ પરિમલ (ઉર્દૂ પદ્યશુદ્ધ)ના સ્પષ્ટ કથનથી જણાય છે (ભુવો નવસાહમાંક ચરિત સ. ૧૧ શ્લો. ૯૮) અને ભોજનો ઉપર ઉલ્લેખેલો ઉત્કર્ણ લેખ તેને 'ટકા' આપે છે. વળી ભોજને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની મેરુતુંગ વગેરેની વાત કલ્પિત લાગે છે, સમકાલિન જૈન લેખક ધનપાલ (જેને વિષે મેરુતુંગે ધણી વાતો લખી છે. ભુઓ-પ્ર. ચિ. પ્રકાશ બીનો) ભોજને મુંજેજ સુવરાજ નીમ્યો હતો એમ કહે છે (ભુઓ તિલક મંજરીની પ્રસ્તાવના શ્લો. ૪૩)

છેવટના ભાગમાં મુંજે તૈલિપને ૭ વાર હરાવ્યાનું મેરુતુંગ કહે છે તેમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે પણ મુંજ અને તૈલિપ વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયેલાં હોવાનો સંભવ છે. અને છેવટમાં મુંજ દાર્યો, કેદ પકડાયો અને તૈલિપે મરાવી નાખ્યો; એટલી વાત ઐતિહાસિક લાગે છે. કારણ કે તૈલિપ અને તેના સામન્તોના બે ચૌહુદ્ર્ય લેખોમાં એનું સૂચન છે (ભુઓ Dynasties of the Kanaries districts p. 40 ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ૫. ૧૦૦)

પરિશિષ્ટ (ઘ)

હવે તેલિખતો દેહાન્ત વિ. સં. ૧૦૫૮ માં થયો અને ૧૦૫૦ માં અમિતગતિએ મુંગના રાજ્યકાળમાં સુભાષિત રત્નમંદોહ નામનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે માટે એ બે તારિખો વચ્ચે વિ. સં. ૧૦૫૧, ૧૦૫૨ કે ૧૦૫૩ માં મુંગનો દેહાન્ત થયો હશે (ભુએ ભારત કે. પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૦૨)

મુંગને રૂદ્રાદિત્ય નામનો અમાત્ય હોવાનું મેરુતુંગ ને કહે છે તેને મુંગનું પોતાનું વિ. સં. ૧૦૩૬ નું તામ્રપત્ર ટેકા આપે છે. (ભુએ I. A. Vol. XIV p. 106)

મૃણાલવતી સાથેના આગ વ્યવહારની પ્રબંધ લેખકોની વાત વિશ્વસનીય માનવા માટે વિશેષ પુરાવાની અપેક્ષા છે.

‘મુંગ ભણુષ મૃણાલવષ’ જેવા પ્રાકૃત સુભાષિતો તો આધુનિક લોક સાદિત્યના દુહાઓ જેવાં છે અને એ સુભાષિતોને જોડનારી મુંગ મૃણાલવતીના સંબંધની તથા મુંગ પાસે બીજા મગાવ્યાની કલ્પના દુહાઓ જોડનારો વાર્તાઓ જેવી હોઈને ખાસ સાચી માનવાની જરૂર નથી. (ભુએ સરસ્વતી માર્ચ ૧૯૩૨ માં સૂર્યનારાયણ વાસનો મુંગ વિષે લેખ પૃ. ૪૦૯)

મુંગના મોદામાં હેવટ મેરુતુંગે ગતે સુંજે યજ્ઞપુરુષે નિરાલમ્બા સરસ્વતી એવા ને શબ્દો મુદ્યા છે તે ખોટા નથી. ધનપાલ, પદ્મ-શુભ, ધર્મજય (દશરૂપનો કર્તા) અમિતગતિ અને પિંગલમુત્ર ઉપર ટીકા લખનાર દલાયુષ જેવા અનેક વિદ્વાનો મુંગના આશ્રિત દત્તા એટલુંજ નહિ પણ તે પોતે પણ કવિ દત્તા. બે કે તેનો રચેલો કોઇ મન્ય અત્યારે મળતો નથી, પણ સુભાષિતોના સંગ્રહોમાં મુંગ (કેવાકપતિરાજ) ના નામે ઉતારા મળે છે. ખાસ કરીને મુંગ ખંડી પચાસ વર્ષની અંદર થયેલા ક્ષેત્રેન્દ્ર મુંગના નામથી સુભાષિતો ઉતાર્યા છે એ દર્શાવત વિશેષ સૂચક છે.

નીચ આ મેરુતુંગ છે. મેરુતુંગ (વિ. સં. ૧૩૬૧) શુભશીલ (વિ. સં. ૧૫મું શતક ?) રાજવલ્લભ (વિ. સં. તું ૧૬મું શતક) અને રત્નમંદિરગણ (વિ. સં- ૧૫૦૭) બધાએ મુંજરાજ પ્રબંધ લગભગ એક સંરખો આપ્યો છે. બલ્લાલ ને કે મેરુતુંગ પહેલાં થયો હોવાનો સંભવ નથી અને જરૂર ઓછો વિશ્વ- નીચ છે પણ એણે મુંજ અને ભોજના સંબંધની વાત એજ રીતે આપી છે જ્યારે મુંજનું છેવટ જુદી રીતે લખ્યું છે (જુઓ ટિ. ૯૩)

સિંધુલ મુંજનો મોટો ભાષ હતો. અને સિંધુલ પછી મુંજ ગાદીએ બેઠો એમ બલ્લાલ કહે છે, જ્યારે જૈન લેખકો સિંધુલને ન્હાનો ભાઈ કહે છે, અને એ બાબતમાં જૈન લેખકો સાચા છે; કારણ કે મુંજ અને સિંધુ- લનો સમકાલિન કવિ પરિમલ પણ સિંધુલને મુંજનો ન્હાનો ભાઈ કહે છે. વળી ભોજનું પોતાનું દાનપત્ર મુંજ પછી સિંધુલ કે સિંધુરાજ અને પછી ભોજ એવો ક્રમ આપી જૈન લેખકોની વાતને સાચી ઠરાવે છે. (જુઓ I. A. Vol. vi. p. 53-54) પણ મુંજે સિંધુલને દેશનિકાલ કરેલો, પછી કેદમાં પૂરેલો અને કેદમાં જ ભોજનો જન્મ થયા પછી ગાદીએ બેઠો વગર તે મરણ પામ્યો, જેથી મુંજ પછી ભોજ ગાદીએ બેઠો એમ જે મેરુતુંગ વગેરે કહે છે તે સમકાલિન પુરાવાઓથી ખોટું ઠરે છે. કારણ કે મુંજ પછી તેનો નાનો ભાઈ સિંધુરાજ કે સિંધુલ ગાદીએ બેઠો હતો અને મુંજેજ તેને પોતાનો વારસ નીમ્યો હતો એમ એ બેયના સમકાલિન કવિ પરિમલ (ઉર્ફે પદ્યશ્રુત)ના સ્પષ્ટ કથનથી જણાય છે (જુઓ નવસાહમાંક ચરિત સ. ૧૧ શ્લો. ૯૮) અને ભોજનો ઉપર ઉલ્લેખેલો ઉત્કીર્ણ લેખ તેને ટેકા આપે છે. વળી ભોજને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની મેરુતુંગ વગેરેની વાત કલ્પિત લાગે છે, સમકાલિન જૈન લેખક ધનપાલ (જેને વિષે મેરુતુંગે ઘણી વાતો લખી છે. જુઓ-પ્ર. ચિં. પ્રકાશ બીજો) ભોજને મુંજેજ યુવરાજ નીમ્યો હતો એમ કહે છે (જુઓ તિલક મંજરીની પ્રસ્તાવના શ્લો. ૪૩)

છેવટના ભાગમાં મુંજે તૈલિપને ૭ વાર દરાવ્યાનું મેરુતુંગ કહે છે તેમાં કદાચ અતિશયોકિત હશે પણ મુંજ અને તૈલિપ વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયેલાં હોવાનો સંભવ છે. અને છેવટમાં મુંજ હાર્યો, કેદ પકડાયો અને તૈલિપે મરાવી નાખ્યો; એટલી વાત ઐતિહાસિક લાગે છે. કારણ કે તૈલિપ અને તેના સામન્તોના જે ઔલુક્ય લેખોમાં એનું સ્થાન છે (જુઓ Dynasties of the Kanaries districts p. 40 ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૧૦૦)

હવે તૈલિપનો દેહાન્ત વિ. સં. ૧૦૫૪ માં થયો અને ૧૦૫૦ માં અમિતગતિએ મુંજના રાજ્યકાળમાં સુભાષિત રત્નસંદોહ નામનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે માટે એ એ તારિખો વચ્ચે વિ. સં. ૧૦૫૧, ૧૦૫૨ કે ૧૦૫૩ માં મુંજનો દેહાન્ત થયો હશે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૦૨.)

મુંજને ક્ષદ્રિત્ય નામનો અમાત્ય હોવાનું મેરુતુંજ જે કહે છે તેને મુંજનું પોતાનું વિ. સં. ૧૦૩૬ નું તામ્રપત્ર ટેકા આપે છે (જુઓ I. A. Vol. XIV p. 106)

મૃણાલવતી સાથેના આઠ વ્યવહારની પ્રબંધ લેખકેલી વાત વિશ્વસનીય માનવા માટે વિશેષ પુરાવાની અપેક્ષા છે.

‘મુંજ લણુષ્ઠ મૃણાલવધ’ જેવાં પ્રાકૃત સુભાષિતો તો આધુનિક લોક સાહિત્યના દુહાઓ જેવાં છે અને એ સુભાષિતોને જોડનારી મુંજ મૃણાલવતીના સંબંધની તથા મુંજ પાસે બીજા મગાવ્યાની કલ્પના દુહાઓ જોડનારી વાર્તાઓ જેવી હોઇને ખાસ સાચી માનવાની જરૂર નથી. (જુઓ સરસ્વતી માર્ચ ૧૯૩૨ માં સૂર્યનારાયણ વ્યાસનો મુંજ વિષે લેખ પૃ. ૪૦૬)

મુંજના મોઢામાં છેવટ મેરુતુંજે ગતે મુંજે યજ્ઞપુજ્જે નિરાલમ્બા સરસ્વતી એવા જે શબ્દો મુક્યા છે તે ખોટા નથી. ધનપાલ, પદ્મગુપ્ત, ધનંજય (દશરૂપકનો કર્તા) અમિતગતિ અને પિંગલસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર હલાયુધ જેવા અનેક વિદ્વાનો મુંજના આશ્રિત હતા એટલુંજ નહિ પણ તે પોતે પણ કવિ હતા. જો કે તેનો રચેલો કોઇ ગ્રંથ અત્યારે મળતો નથી, પણ સુભાષિતોના સંગ્રહોમાં મુંજ (કેવાકુપતિરાજ) ના નામે ઉતારા મળે છે. ખાસ કરીને મુંજ પછી પચાસ વર્ષની અંદર થયેલા કોમેન્દ્ર મુંજના નામથી સુભાષિતો ઉતાર્યા છે એ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટ છે.

પ્રકાશ બીજો

ભોજ અને લીમના પ્રપન્ધો

હવે જે વખતે માળવામાં ભોજ રાજ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે આ ગુજરાત દેશમાં ચૌલુક્ય કુળના રાજા બીમ રાજ્ય કરતા હતા.

એક વખત પાછલી રાતના ભોજ રાજાએ લક્ષ્મીની ચંચલતાનો તથા પાણીના તરંગ જેવા પોતાના જીવનનો પોતાના મનમાં વિચાર કરીને પ્રાતઃકૃત્ય કર્યા પછી દાનમંડપમાં નોકરો પાસે માગણીને બોલાવી જેમ આજુ તેમ સુવર્ણના ટંકા^૧ આપવા માંડ્યા.

પછી રોહક નામના તેના મહામાત્યે કાશ ખાલી થઇ જશે એ કારણથી ભોજના ઉદારતારૂપી ગુણને દોષ માનીને, બીજો રીતે તો એ (દાનનો પ્રવાહ) રોકી શકે એમ ન હોવાથી, સામાન્ય દરબાર ખલાસ થયા પછી સભાના ભારેટીઆમાં—

(૧) આપત્તિ માટે લક્ષ્મીને સાચવવી

એ પ્રમાણે ખડીથી લખ્યું, સવારે ચોગ્ય વખતે એ અક્ષરો જોઇને, કાણે લખ્યું છે એ કોઇ સેવકે ન કહ્યું ત્યારે રાજાએ જવાબમાં લખ્યું કે—
લક્ષ્મીવાળાને આપત્તિ ક્યાંથી આવે ?

વખતે દૈવનો કોપ થાય !

એ રીતે મન્ત્રીએ લખ્યા પછી તે જોઇને રાજાએ લખ્યું કે—

તો સાચવેલું પણ નાશ પામે.

ઉપર પ્રમાણે લખેલું જોઇને તે સચિવે રાજા પાસે માફી માગી લઇને પોતે લખેલું હતું એમ જાહેર કરી દીધું. પછી (રાજાએ કહ્યું) રખાચસો પંડિતો પણ મારા મનરૂપી હાથીને વશ રાખવા સમર્થ નથી. મહામાત્ય જેવા ચચાચોગ્ય ગરાશ ખાય છે. વળી (મારી) પોંચીમાં (મેં) નીચેની ચાર આર્યાઓ ક્રોતરાવી છે—

(૨) જ્યાંસુધી સ્વભાવથી ચળ એવી આ સંપત્તિ છે ત્યાંસુધી ઉપકાર કરવાનો આ અવસર છે. ચોક્કસ આવવાની વિપત્તિ જ્યારે આવશે ત્યારે તો ઉપકાર કરવાનો અવસર ક્યાંથી મળશે ?

^૧ ટંક એ સીકા વાચક સામાન્ય સમ્પદ છે.

૨ મૂળમાં આ બે ય વાક્યો અસ્પષ્ટ છે, કદાચ કોઈ પણ દરબારમાં સાદી પાક જળવાઈ રહ્યો નથી, મતલબ ઉપર નીચેના સંબંધથી કંઈક સમજાય છે.

(૩) હે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર ! તારાં ફિરણોની સમૃદ્ધિથી ભુવનોને (અત્યારે) રૂપેરી કરી દે : (કારણ કે) હાથ, આ દુષ્ટ વિધિ ક્રોધને પણ એક જ સ્થિતિમાં લાંબા વખત સુધી રહેવા દઇ શકતો નથી.

(૪) હે સરોવર ! જોને જરૂર હોય તેને ચાલુ પાણી આપીને ઉપકાર કરવાનો આ તારો વખત છે. (કારણ કે) પછી મેઘનો ઉદય થતાં તો આ પાણી પણ સુલભ થઇ જશે.

(૫) હે કંઠા ઉપરનાં ઝાડને તોડી પાડનારી નદી ! (તારું) ખૂબ વેગવાળું અને ધણું ઉંચે ચડેલું પૂર (તો) થોડા જ દિવસ રહેશે પણ તારું આ પાપ તો લાંબા વખત સુધી રહેશે.

વળી:—

(૬) જો સૂર્ય આયમ્યા પહેલાં અર્થાઓને ધન ન આપી દીધું તો તે ધન સવારે કાતું થશે એ જાણતો નથી.

ઉપર પ્રમાણેનો જાતે રચેલો અને કંઠના અલંકાર રૂપ (એટલે કે મોઢે કરેલો) શ્લોક છટ મંત્ર પેઠે જપતો હું, હેમન્ત્રી ! મગા જેવા તુંથી કેમ છેતરાઉં ?

ઠ વળી ક્રોધ ખીળ અવસરે સ્વારીમાં ફરતાં ફરતાં રાજા નદીને કઠિ પોચો; ત્યાં દારિદ્ર્યથી પીડાયેલાં અને લાકડાનો ભારો માથે ઉપાડીને, નદીનું પાણી ઉતરીને આવતા ક્રોધ વિપ્રને તેણે (જેણે એટલે તેને) કહ્યું:—

(૭) “કેટલું પાણી છે વિપ્ર ?”

“જાનુ છુડે નરાધિપ”

એમ વિપ્રે જવાબ આપ્યો એટલે રાજાએ કહ્યું:—

“અવસ્થા કેમ આવી છે ?”

અને વિપ્રે જવાબ આપ્યો:—

“આપ જેવા નથી બધે.”

વિપ્રના આ જવાબ પછી રાજાએ તેને જે ધનામ આપ્યું તેની તોધ મન્ત્રીએ ધર્મવહીમાં નીચે પ્રમાણે લીધી:—

(૮) લાખ, લાખ અને વળી લાખ (નાણું) અને દસ મહોન્મત હાથી એટલું “જાનુ છુડે” (જાનુદણ્) કહેવાથી સંતુષ્ટ થયેલા રાજાએ (વિપ્રને) આપ્યું.

૩ આ વાત અને તેમાં આવેલા શ્લોકો મહાભારત લોજ પ્રબંધમાં પણ છે.
૪ ધર્મવહી=ધર્મવહિષ્ણ એટલે ધર્માદા ખાતે થતા અર્ચનો. હિસાબ રાખવાનો ચોપડો.

૪ પવળી કાષ્ઠ વખતે મધરાતે અકસ્માત જાગી ઉઠેલા રાજાએ ગગન મંડળમાં નવા ઉગેલા ચંદ્રને જોઈને પોતાના સાહિત્ય સમુદ્રમાં આવેલી બરતી જેવું નીચેનું અર્ધું કાવ્ય ઉચ્ચાર્યું:—

(૯) ચંદ્રમામાં જે વાદળાના કટકા જેવું દેખાય છે તેને લોકો સસહુ કહે છે પણ મને એવું નથી લાગતું.

રાજાને ઉપર પ્રમાણેનો અર્ધો શ્લોક વારંવાર બોલતા સાંભળીને રાજાના મહેલમાં જ્ઞાતર પાડીને તેજુરીવાળા ચોરડામાં પેટેલા કાષ્ઠક ચોરે, પોતાની પ્રતિભાના જોરને ન રોકી શકવાથી, નીચે પ્રમાણે ઉપરના અર્ધો શ્લોકને પૂરા કર્યો:—

પણ હું તો, તમારા શત્રુઓની વિરહથી પીડાયેલી સ્ત્રીઓના કટાક્ષો રૂપી ઉલ્કાપાતથી પડેલાં સેંકડો ધારાઓથી ચંદ્રમાનું શરીર કલંકિત છે એમ માનું છું.

ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા પછી, ચોરને પોતાના અંગરક્ષકો મારફત પકડાવી રાજાએ કેદમાં નાખ્યો અને સવારે તે ચોરને સલામાં બોલાવી રાજાએ જે ઈનામ આપ્યું તેની નોંધ કરતાં ધર્મવહી લખનારે નીચેના શ્લોક લખ્યો:—

(૧૦) જેણે મૃત્યુની બીક છોડી દીધી હતી એવા આ ચોરને ઉપરનો અર્ધો શ્લોક રચવા માટે રાજાએ દશ કોટિ સુવર્ણ અને દાંતથી જેણે પર્વતોને ખોદી નાખ્યા છે તથા જેના મદની ગંધથી ભમરાઓ ખેંચાય છે તેવા આઠ હાથીઓ આપ્યા.

૫ વળી કાષ્ઠ વખત તે ધર્મવહી વંચાતાં પોતાને જ મોટા મનનો માનીને રાજા અભિમાની પેઠે:—

(૧૧) જે કાષ્ઠએ ન કરેલું તે મેં કર્યું છે, કાષ્ઠએ જેવું દાન ન દીધેલું તેવું દાન મેં દીધું છે, અને જે અસાધ્ય હતું તે મેં સિદ્ધ કર્યું છે, તેથી માફ ચિત્ત ફુલાતું નથી.

એ પ્રમાણે વારંવાર પોતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો; ત્યારે કાષ્ઠ જૂના મન્ત્રીએ રાજાનો ગર્વ ઉતારવાની ઇચ્છાથી શ્રી વિક્રમાદિત્યની ધર્મવહી રાજાને બતાવી, એ ધર્મવહીના ઉપલા ભાગમાં પ્લેયુજ નીચેનું કાવ્ય હતું:—

(૧૨) આઠ કોટિ સુવર્ણ,^૭ ૯૮ ઘુલા^૮ મોતી, મદની ગંધથી પ્રગત

૫ આ ચોરો પ્રબંધ અને ૯, ૧૦ શ્લોકો બોજ પ્રબંધમાં પણ મળે છે.

૬ જુઓ પ્રકાશ પૃષ્ઠો ૮૬, ૫૦

૭ મોનાના એક ભવના સીકાને જૂના વખતમાં સુવર્ણ કહેતા,

૮ એક ઘુલા=૪૦૦ તોલા

ભમરાઓ જેના તરફ ખેંચાય છે. એવા ક્રોધથી હંચી ડાકવાળા પચાસ હાથીઓ, દશ હજાર ઘોડાઓ અને વિલાસમાં ચતુર સો વારાંગનાઓ એટલું પાંચ રાજાએ દંડપે મોકલેલું તે વૈતાલિકને આપી દીધું.

(૧૩) તમારા મુખકમળમાં હમેશાં સરસ્વતી વસે છે, તમારો હોઠ લાલ છે. રામના વીર્યની યાદ આપતો તમારો જમણો જાહુ સમુદ્ર છે. આ વાહિનીઓ (નદીઓ કે સેનાઓ) તમારા પડખાને એક ક્ષણ પણ છોડતી નથી. છતાં તમારી અંદર રહેલા આ સ્વચ્છ માનસમાં, હે રાજા, પાણી પીવાની ઇચ્છા કેમ થાય છે* ?

આ કાવ્યના પારિતોષિકનું વર્ણન “ આઠ કાટિ સુવર્ણ ” વગેરે (૧૨ મા) શ્લોકમાં કરેલું છે, એમ સમજવું. આ કાવ્યનો અર્થ સમજીને, તેનું (વિક્રમાદિત્યનું) ઔદાર્ય જોઈને જેનો બધો ગર્વ ગળી ગયો છે, એવા રાજાએ (મોજે) તે ધર્મવહીને ચોગ્ય રીતે પૂજીને પાછી ઠેકાણે મુકાવી દીધી.

૧ (એક વખત) પ્રતીક્ષારે વિરપિત્ત કરી કે “ સ્વામી, આપના દર્શનની ઇચ્છાથી આવેલું એક સરસ્વતી કુટુંબ દરવાજો ઉઠ્યું છે. ” “તરત અંદર લઇ આવો” એમ રાજાએ આજ્ઞા કરવાથી તે કુટુંબમાંથી પહેલી અંદર પેઠેલી દાસીએ રાજાને કહ્યું:—

(૧૪) આપ વિદ્વાન છે, આપનો પુત્ર વિદ્વાન છે, મા વિદુષી છે, માની પુત્ર વધુ પણ વિદુષી છે, અને ખિયારી કાણી દાસી પણ વિદુષી છે, માટે હે રાજા ! આ વિદ્વત્કુટુંબ છે એમ માનું છું.

આ પ્રમાણેના તે દાસીના પ્રહમનમય વચનથી જરા હસીને રાજાએ તે કુટુંબના વડિલને નીચેનું સમસ્યા પદ આપ્યું:—

સાર લેવો અસારથી.

(૧૫) વિતતો સાર દાન આપવું તે, આયુષ્યનો સાર કાર્તિ અને ધર્મ, અને શરીરનો સાર પરોપકાર કરવો તે, આ રીતે અસારમાંથી સાર લેવો.

પછી રાજાએ તેના પુત્રને નીચેનાં બે પદો સમસ્યાપૂર્તિ માટે આપ્યાં. હિમાલય નામનો પર્વતરાજ અને વિરહાતુર મેનાં.

*આ શ્લોકમાં દ્વિઅર્થી શબ્દો વાપરીને વિરોધાવાસ બતાવ્યો છે. પહેલી પંક્તિમાં આવેલો સરસ્વતી શબ્દ નદીના નામ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ચોથા નદીનું નામ છે, બીજી પંક્તિના સમુદ્ર શબ્દનો એક અર્થ દરીઓ અને બીજો મુદ્રાઓવાળો, વાહિનીઓ-નદીઓ કે સેનાઓ, માનસ-માનસ સરોવર કે મન.

(૧૬) તમારા પ્રતાપરૂપ અગ્રિથી હિમાલય નામનો પર્વતરાજ બળવો લાગ્યો. અને વિરહાતુર મેના (હિમાલયની સ્ત્રી)એ પ્રવાહની શય્યામાં પોતાના શરીરને નાખ્યું.

ઉપર પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી થયા પછી વડિલની પત્નીને ‘ કયા મુખને દુધ પાઉ ? ’ એ પ્રમાણે સમસ્યા આપી અને તેણે તેની નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી:-

(૧૭) જ્યારે રાવણુ જનમીયો, દશ મુખ એક શરીર !

જનની મનમાં ચિંતવે, કયા મુખને દુધ પાઉ ?

પછી દાસીને “લટકું કેને કંઠ ? ” એ પ્રમાણે સમસ્યા આપી અને તેણે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:-

(૧૮) વિરહે ક્રોધ કરીને, કાઠી મુક્યો મેં કય

સખિ અચરજ મુને થતું. લટકું કેને કંઠ ?

પછી બધાને સંકાર કરીને જવા દીધાં. માત્ર (તે વિદ્રુતકુંડળની) દીકરીને રાજ ભૂલી ગયો. અને xદિવાને આમને રજ આપ્યા પછી માથે રાજછત્ર ધારણ કરીને અગાશીમાં ફરતા રાજાને પાસવાને તે કુંડળની દીકરી સંબંધી વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો એટલે રાજાએ તેને “બોલો” એમ કહ્યું, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો:-

(૧૯) હે રાજ ભોજ ! હે કુલદીપક, હે સર્વ રાજઓના મુકુટમણિ,

તમારા આ હૃવનમાં રાત્રે પણ માથે છત્રી રાખીને તમે ફરો છો તે ચોગ્ગજ છે. કારણ કે તમારું મુખ જોઇને શરમથી અંદરમાં બોઠો ન પડે અને ભગવતી અરૂંધતી દુશ્ચરિત્રનું પાત્ર ન થાય એમ તમારી ઇચ્છા છે.

ઉપર પ્રમાણેના તેના વચન પછી તેના સૌન્દર્યથી જેનું ચિત્ત હરાયું છે એવા રાજાએ તેને પરણીને રાણી બનાવી.

પછી એક વખત એ રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ હોવા છતાં સંધિમાં દૂધણુ ઉત્પન્ન કરવા માટે શ્રીભોજરાજાએ ગુજરાતની વિદ્રુતા નાણવાની મંત્રિણી સાંધિ વિગ્રહિકના હાથમાં નીચેની ગાથા આપીને તેને બીમ તરફ મોકલ્યો.

x મૂળમાં સર્વાવસર રાખ્દ છે તેનો અર્થ દિવાને આગ જેવો કરવો જોઇએ એમ ટોની પ્ર. ચિ. ના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં કહે છે તે યથાર્થ લાગે છે.

૮ મૂળમાં યમલપત્ર રાખ્દ છે તેની મતલબ સુલેહ કે સુલેહના કાર જેવી લાગે છે. ટોનીએ league of friendship અર્થ કર્યો છે.

૯ મૂળના સાંધિ વિગ્રહિક રાખ્દનો અર્થ એલથી જેવો લાગે છે. રાજના મંત્રી મંડળમાં સાંધિ વિગ્રહિકની પણ ગણતરી હતી, એમ લટકીણું લેખો તથા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે.

(૨૦) જેણે સહેલાઈથી ગળેન્દ્રોના કુંભને તોડી નાખવાનો પ્રતાપ બતાવ્યો છે; એવા સિંહને મૃગલાં સાથે સંધિ પણ શાની અને વિગ્રહ પણ શાનો ?

ઉપરની ગાથાની જવાબરૂપ ગાથા માટે ભીમે માગણી કરી અને બધા મહાકવિઓની જુદી જુદી ગાથા રચનાઓને ક્ષુદ્ર ગણગણાટરૂપ ગણીને.

(૨૧) અંધકના પુત્રોના કાળરૂપે ભીમને વિધિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, જે ભીમે સૌ શત્રુઓને ન ગણ્યા તેને તમારી એકની શું ગણુત્રી ?

ઉપર પ્રમાણેની ચિત્તમાં ચમત્કાર ઉપજાવે એવી ગોવિન્દાચાર્યની ગાથાને તે પ્રધાન (સાન્ધિવિગ્રહિક) ના હાથમાં આપીને સન્ધિનું દ્વપણ દૂર કર્યું.

વળી એક વખત પ્રતિહારે જાહેર કરેલા કોષ પુરૂષે સલામાં આવીને શ્રી ભોજને કહ્યું:—

(૨૨) મારી માને મારાથી સંતોષ નથી કે દીકરાની (મારી) વહુથી સંતોષ નથી, અને દીકરાની વહુને તેની સાસુથી કે મારાથી સંતોષ નથી અને મને તે નંદ્ર હોવા છતાં મારી પત્નીથી સંતોષ નથી, હે રાજા આમાં કોનો દોષ ?

ઉપર પ્રમાણેનું તેનું વાક્ય સાંભળીને તેની આજન્મ દરિદ્રતાને દૂર કરે એવું પારિતોષિક અપાવ્યું.^{૧૦}

૯ એક વખત હંડીની ઝડપમાં રાતે^{૧૧} વીરચર્યાથી ફરતા રાજાએ એક દેવમંદિરની આગળ કોષક પુરૂષને નીચેનો શ્લોક:—

(૨૩) ટાટથી અડધની શિંગ પેઠે હું મુજું છું અને ચિન્તારૂપ સસુદ્રમાં ડુબી ગયો છું, હોંક ફાટ્યા છે, શાસની ધર્મણુ ચાલે છે, જુખંથી માફ પેટ ઉઠું ઉતરી ગયું છે. (તાપ્યા મારેનો) અગ્નિ ઠરી ગયો છે, અપમાન પામેલી ત્રિયા પેઠે ઉંધ મને છોડીને ક્યાંક ચાલી ગઈ છે, પણ સત્પાત્રને આપેલી લક્ષ્મી પેઠે આ રાત ક્ષીણ થતી નથી.

X આ શ્લોકનો અંધક એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર અને લીમ તે પાંદું પુત્ર લીમ જેણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને માર્યા હતા.

૧૦ આ વાત તથા ૨૨ માં શ્લોક ભોજ પ્રબંધમાં પણ છે. વળી નવમો પ્રબંધ અને ૨૩, ૨૪, ૨૫ શ્લોકો પણ ભોજ પ્રબંધમાં મળે છે.

૧૧ જ્યોત્સના વખતમાં રાજાએ વેષ પધરા કરીને વરતીનાં સુખ દુઃખ જણાવવા માટે રાતે ફરેલા ભીકળતા તે વીરચર્યા.

બોલતો સાંભળીને રાત પૂરી થયા પછી સવારે તેને બોલાવીને “તમે બાકીની રાતમાં અતિ ટાઢની પીડા કેવી રીતે સહન કરી?” એમ રાતમાં કહેલો શ્લોક સંભળાવીને રાત્રીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે હે સ્વામી, “ત્રણ જાડાં કપડાંના બળથી હું ટાઢ સહન કરું છું” ત્યારે રાત્રીએ ફરી પૂછ્યું કે “એ તારાં ત્રણ કપડાં શું છે?” એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે—

(૨૪) રાતે ગોઠણ, દિવસે સૂરજ, અને બેય સંખ્યા વખતે અગ્નિ, આ રીતે હે રાત્રી મેં ગોઠણ, સૂર્ય અને અગ્નિથી ટાઢ ઉડાડી.

તેણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું એટલે રાત્રીએ ત્રણ લાખ આપીને તેને સંતુષ્ટ કર્યો.

(૨૫) તમે હાલમાં જન્મ ધરીને ત્યાગના માર્ગથી સત્પુરુષોના ચિત્તરૂપી દેહખાનામાંથી બહાર, કર્ણ વગેરેને છોડાવ્યા છે. (મતલબકે સત્પુરુષોના મનમાં આજન્મુદી બહાર કર્ણ વગેરેનું જ દાતા તરીકે સ્થાન હતું તે હવે તમે લીધું છે.)

આ પ્રમાણે સરસ્વતીની પ્રસાદીવાળા ઉદ્ધારના વેગવાળા એને જોઈને તેનું પારિતોષિક આપવામાં પોતાને અસમર્થ ગણીને રાત્રીએ તેને રાક્ષાને પાછો વાળ્યો.

૧૦ એક વખત રાત્રી સ્વામીમાં હાથી ઉપર બેસીને શહેરમાં ફરતો હતો. ત્યાં કેાઈક દરિદ્રને જમીન ઉપરથી દાણા વીણતો જોઈને તે અર્ધકવિ ૧૨(રાત્રી)એ નીચેનો અર્ધ શ્લોક કહ્યો.

(૨૬) પોતાનું પેટ ભરવાને પણ જોઓ અશક્ત છે, તેઓના જન્મ-વાધી શું ?

તેના જવાબમાં તે દરિદ્રે કહ્યું:—જોઓ સમર્થ હોવા છતાં પરોપકાર કરતા નથી તેઓના જન્મવાધી પણ શું ફળ છે ?

(૨૭) વળી રાત્રીએ કહ્યું:—બીજાઓ પાસે માગવામાં પ્રવૃત્તિવાળા માણસને હે માતા, જન્મવાધી શું માં.

ઉપરના રાત્રીના વાક્યનો તેણે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો—

૧૨ બીજા રાત્રીને મેં દુર્લભ અર્ધ કવિ શા માટે કહે છે તે બરાબર સમજાઈ નથી, ટાનીએ અર્ધકવિના ને કેાણે અર્ધકવિતા પાઠ કહ્યો છે પણ પૂર્વદિ રાત્રી છે તેથી એ પાઠ કહ્યો સાચો નથી લાગતો. પણ આ રીતે સમરથ પૂર્તિ માટે કવિતાનાં એક બે પદો રચી શકે તે અર્ધકવિ એમ મતલબ લાગે છે.

હે પૃથ્વી ! જે બીજની માગણીને નથી સંતોષતો તેવાને તું ધારણ કરીશ માં.

એટલે રાજાએ “તમે કાણ છો” એમ પૂછ્યું અને તેણે જવાબ આપ્યો કે “હું રાજશેખર છું, પણ તમારા શહેરના મુખીઓને લીધે તમારા વિવિધ વિદ્વાનોની ઘેરી દારમાં હું ખીજ રીતે પેસી ન શક્યો એટલે સ્વામીના દર્શનની ઇચ્છાથી આવો પ્રયંચ કર્યો.” પછી તેને યોગ્ય મહાદાનોથી રાજાએ પુશી કર્યો એટલે—

(૨૮) જે સરોવરમાં (પાણી સુકાઈ જવાથી) મરેલાં જેવાં દેહકાંઓ ખાડાઓમાં ભરાઈને પડ્યાં હતાં, કાચબાઓ જમીનમાં પેસી ગયા હતા, મોટાં માછલાંઓ ગારામાં આળોટી આળોટીને મૂર્છા ખાઈને પડ્યાં હતાં. તે જ સરોવરમાં, અકાલજલદે (વખત વગર આવેલા વરસાદે) ઉન્નત થઈને એવું કામ કર્યું કે હવે કુમ્ભસ્થળ સુધી કુળેશા જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં પાણી પીએ છે.*

ઉપર પ્રમાણે અકાલજલદ ૧૩રાજશેખરની ઉક્તિ થઈ.

૧૧ એક વરસ વરસાદ ન થવાથી (ગુજરાતમાં) ખડ અને દાણા મળતાં નહોતાં અને ભીમના ૧૪સ્થાન પુરોષોએ (ગુજરાત ઉપર) ભોજ ચડી આવે છે એવા ખબર આપ્યા. એટલે રાજા ભીમ ચિંતામાં પડી ગયા અનેતેણે ૧૫ડામર નામના સાન્નિધિવિગ્રહકને કહ્યું કે ગમે તે દંડ આપીને પણ આ વર્ષે

X અહીં અકાલ જલદના બે અર્થ છે. (૧) વખત વગર આવેલા વરસાદ અને બીજો અકાલજલદ રાજશેખર નામનો કવિ: કહેવાની મતલબ એમ લાગે છે કે અકાળે આકાશમાં ચડી આવેલા વરસાદે જેમ પાણી વગરના સરોવરને પાણીથી ભરી દીધું તેમ રાજશેખર કવિએ ભોજની કૃપાથી ઉન્નતિ મેળવીને પોતાના કુટુંબને સુખી કરી દીધું.

૧૩ રાજશેખર નામના એક મહાકવિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેણે ૪૫૨મંજરી, બાલ રામાયણ, બાલભારત વગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ‘અકાલ જલદ રાજશેખર’ થી એજ કવિ વિવક્ષિત હોય તો એ કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલ વિ. સં. ૯૫૯ થી ૯૬૯) અને મહીપાલ (વિ. સં. ૯૬૯ થી આગળ) ના સરકાલિન હતા. (જુઓ Duff's chronology of India p. 283 તથા નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૧ અ. ૪ પૃ. ૩૭૦) એટલે એ કવિ ભોજ રાજા ૧ વિ. સં. ૧૦૬૦-૬૫ થી ૧૧૧૦) જેવાં લગભગ સો વર્ષે ચર્ચિત.

૧૪ સ્થાન પુરુષ એટલે સરહદને અડીને આવેલા પરદેશોમાં સુકેલા નમુસો.

૧૫ મોર્ણમનો આ ડામર ઐતિહાસિક પુરુષ લાગે છે, દ્વાપરયુગમાં ભીમના દૂત તરીકે જે દમોદરનું નામ છે (જુઓ સ. ૯) તે આ ડામરજ હોવો જોઈએ. દમો-

૧૨ એક વખત ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળતાં, અર્જુનના ૧૮રાધાવેધની વાત સાંભળીને અભ્યાસને શું મુશ્કેલ છે ? એમ વિચારીને, સતત અભ્યાસ કરીને સર્વના દેખતાં રાધાવેધ કર્યો અને નગરમાં ૧૯હાટની શોભા કરાવી. તેની એક ધાંચી અને એક દરજીએ અવગા કરીને ઉત્સવ ન કર્યો, અને શ્રીભોજ-રાત્રીને (નીચે પ્રમાણે) કારણ દર્શાવ્યું. ધાંચીએ અગાશી ઉપરથી છેક જમીન ઉપર મુકેલા સાંકડા મોઢાના માટીના વાસણમાં તેલની ધાર બરાબર નાખી દીધી. અને દરજીએ જમીન ઉપર ઉભા રહીને આકાશમાંથી

“હે ભોજની સૂર્ય તમે ખરેખર પૂર્વ દિશામાં જ શોભો છો, પશ્ચિમ દિશામાં જવાથી સૂર (સૂર્ય) પણ હલકો પડે છે.”

(૨) વળી એક વખત શ્રી લીમ રાત્રી માલવમંડળમાં ડામરને મોકલ્યા પહેલાં એને ત્યાં કેમ વર્તવું તે શીખવવા મંડયા. વાત પુરી થયા પછી ડામરે ત્યાંજ પછેડી ખંખેરી નાખી, લીમને કહ્યું “તમારું શીખવેલું અહીંજ સુધી જઈ પહોંચે. કારણકે ત્યાં જઈને હું વખત ભેઠને જે સૂચરો તે જોલીશ. બીજાએ શીખવેલું કેટલું કામ આવે.” પછી રાત્રીએ સમયસર જોલવાની તેની ચાતુરી જોવા માટે એક ડાબલાને ગુપ્ત રીતે રાખથી ભરીને ભોજની સલા રિવાજ બીજા કયાક ન ઉઘાડવો એમ કહીને આપ્યો. પછી ડામરે માળવાની ભોજસભામાં જઈને તે ઘણાં કપડાંથી વીટેલો ડાબલો લાવીને ભોજ આમળ મુક્યો. ભોજ રાત્રી ઉઘાડીને જુએ ત્યાં અંદર રાખ ભરેલી, એટલે ભોજ પૂછ્યું કે આ તે કેવી ભેટ ? તરત બુદ્ધિવાળા ડામરે જવાબ આપ્યો કે “દેવ શ્રી લીમે કોટિહોમ કરાવ્યો હતો. તેની આ તીર્થબૂત રક્ષા છે અને પ્રીતિથી આપને ભેટ મોકલી છે.” આ જવાબથી ખુશ થયેલા રાત્રીએ પોતાને હાથે બધાને રક્ષા આપી. બધાએ તિલક કર્યું. અંતઃપુરમાં પણ મોકલી. પછી સન્માન પામીને સામી ભેટ સાથે ડામર પાછો આવ્યો, અને એ વૃત્તાન્ત જાણીને લીમે પણ માન આપ્યું.

(૩) વળી કૌતુક જોવાની મરજીથી લીમે સીલ કરેલો લેખ આપીને તેને માળવે મોકલ્યો. તેણે ભેટ સાથેનો લેખ ભોજને આપ્યો. ભોજે ઉઘાડીને વાંચ્યું ત્યાં ‘આને તરત મારી નાખવો.’ એમ અંદર લખેલું હતું. એટલે આશ્ચર્ય ચકિત રાત્રીએ પૂછ્યું ‘આ શું લખ્યું છે ?’ અને તરત બુદ્ધિવાળા ડામરે જવાબ આપ્યો કે “મારી જન્મ પત્રિકામાં જ્યાં મારું લોહી પડે ત્યાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડે એમ લખેલું છે, માટે પોતાના દેશનો વિનાશ ન થાય એ હેતુથી લીમે મને અહીં મોકલ્યો છે. હવે તમે જેમ ચોગ્ય લાગે તેમ કરો.”—રાત્રીએ તેને મારવાની ના પાડી અને સન્માન સાથે પાછો મોકલ્યો. ત્યાં લીમે તેની બુદ્ધિ માટે તેને ખૂબ માન આપ્યું.

૧૮ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં અર્જુનના મત્સ્યવેધ નામથી જોળખાય છે તે જ આ રાધાવેધ હતો.

૧૯ હાટની શોભા કરાવી એટલે રાધાવેધ કર્યો એ માટે બનર રાજગારવાનો દુકમ કર્યો.

પડતી સોઈના કાણામાં દોરેા ખરોતી દોષો અને આ રીતે પોતાના અવ્યાસની કુશળતા દર્શાવી રાખ્તને ચક્તિ હોય તો એ પ્રમાણે કરી બતાવવા કહ્યું. અને એ રીતે રાખ્તનો ગર્વ દૂર કર્યો.

(૨૨) હે ભોજરાખ, હું રાધાવેધનું કારણ સમજી ગયો છું. ધારાથી જે વિપરીત (રાધા) હોય તે તમારાથી સદન થતું નથી.

૧૩ વિદ્વાનો જેની ઉપર પ્રમાણે પ્રશંસા કરતા હતા તે ભોજરાખએ નહું નગર વસાવવાની ઈચ્છાથી પડો વગડાવ્યો, ત્યારે ધારા નામની વેપ્પાએ અગ્નિ વેતાલ નામના પોતાના પતિ સાથે લંકામાં જઈને તે શહેરની રચના જોઈને પાછા આવી “ આઈ નામ નવા શહેરને આપતું ” એમ કહીને તે શહેરનો નકશો આપ્યો અને ભોજે ધારાનગરને વસાવ્યું.^{૨૦}

૧૪ એક દિવસ સાંજનો દિવાને આમ ખસારા થયા પછી રાખ પોતાના શહેરની અંદર ફરતો હતો ત્યાં:—

(૩૩) આ જન્મતો તૃપ્તા ગયો: (કારણકે) હું નગન છું, ભડપીરની તરવાર ન ભાંગી, ઓઝોના તીખા કટાક્ષો ન માવ્યા કે ગોરીને ગળે ન લગાડી.

ઉપર પ્રમાણે કોષ્ટક દિગંચરને બોલતો સાંભળીને સવારે તેને બોલાવ્યો, અને રાતે તેણે બોલેલું વગન સંભળાવી તેનામાં શી ચક્તિ છે તે પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે:—

(૩૪) હે દેવ, દીવાળી આવતાં અને દાપ્તીઓના ઝંડ રથગમ્ભાળી મદ્દ કરવા માંડતાં, ગોંડ દેશ સાથે દક્ષિણપથને એક છત્ર નીચે આપી હતી !

ઉપર પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવવાથી રાખએ તેને સેનાપતિના પદ ઉપર નીમ્યો. અને સિન્ધુ દેશનો વિજય કરવામાં શ્રી બીમ રામાયો હતો ત્યાં તે દિગંચર જ્યાં સામંતો સાથે અબુદિલપુર ઉપર ચડી ગયો અને અબુદિલપુરને ભાંગીને તેના પવલગૃહ (રાખમહેલ)ના મટી મૂકના

૨૦ જે કે ગોસ્વમી ઉપર આપેલી કથા નિઃસાર છે પણ ભોજ પદેમાં માનવાના રાખજોની રાખજોની ઉજ્જવળમાં હતી અને ભોજે પાશાનમયી વસાવતો તેમાં રાખજોની કરી એટલું જનિદાસિક તરણ એ વાતમાં લાગે છે. (જુઓ કારણ કે પ્રાચીન રાખજોના ભા. ૧ પૃ. ૧૧૨)

૨૧ ભોજની બિઝાઃ વખતની મદદ શ્રી બીમ મોક્ષે મોક્ષ પારો કરવામાં છે તેમ જોઈ આપીને કે કામર જેવા બેઠકોની મદદથી પાળી પાળી દેવાનો સંભવ છે, પણ પાળી ભોજે પાળતું એક વખત છત્રુંજ દરેક દેવ ભોજને. બીમની સિન્ધુ ઉપરની મદદનો ઉદ્દેશ દેખાય છે. (દ્વાપરપર. ૮)

દાર આગળ ડાડીઓ દાડીને જયપત્ર લીધું. તે વખતથી કુલચન્દ્ર હુડી ગયો એવી આખા જગતમાં ખ્યાતિ થઇ. પછી કુલચન્દ્ર જયપત્ર લઇને માળવે ગયો અને તે વૃત્તાન્ત બોજને કહ્યો ત્યારે શ્રી સરસ્વતીકંઠાબરણ બોજે કહ્યું કે “તમે અંગારા કેમ ન દાટયા ? આતો માળવાનું ઉધરાણું (કર) ગુજરાતમાં જશે.”

૧૬ એક વખત ચાંદનીમાં બેઠેલા શ્રીભોજે પાસે બેઠેલા કુલચન્દ્રના સાંભળતાં પૂછ્યું ચંદ્રમંડળને જોઇને નીચેનો અર્ધો શ્લોક કહ્યો.

(૩૫) જેઓ વ્હાલી સ્ત્રી સાથે આખી રાતને એક ક્ષણ પેઠે પસાર કરે છે તેઓને ચંદ્રમા શીતળ ફિરણવાળો જણાય છે. પણ વિરહીઓને ઉઘાડીઆ જેવો સંતાપ કરનાર લાગે છે.

આ અર્ધો શ્લોક અર્ધકવિએ (ભોજે) કહેતાં કુલચન્દ્રે કહ્યું:—

અમારે તો વહ્નલાએ નથી, અને વિરહે નથી. તેથી ઉભય ભ્રષ્ટ અમારે તો ચન્દ્રમા અરીસા જેવો શોભે છે; એ નથી શીતળ કે નથી ઉષ્ણ.

ઉપર પ્રમાણેની તેની ઉક્તિ પછી રાજાએ એક સારી સ્ત્રી તેને બેઠા આપી. ૨૨

૧૭ પછી ડામરનામનો સાન્ધિવિગ્રહિક માલવ મંડળમાંથી ગુજરાતમાં ગયો ત્યારે તેણે ભોજની સભાનું વર્ણન કરતાં ત્યાં મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, અને ભોજની સભામાં જઇને શ્રી ભીમના અતિશય રૂપનું વર્ણન કરતાં ભીમને જોવાનું ભોજને મન થયું. અને તેણે ડામરને કહ્યું કે “ભીમને અહીં લઈ આવો અથવા મને ત્યાં લઇ જાઓ.” બીજી તરફથી માળવાની સભા જોવાની ઉત્કંઠાથી ભીમે પણ એમજ કહ્યું. એટલે એક વરસ યુક્તિઓ જાણનાર ડામર મોટી બેટા લઇને પાનનો કરંડીઓ ઉપાડનાર પાહાણના વેષમાં ભીમને સાથે લઇને ભોજની સભામાં ગયો અને પ્રણામ કર્યા. ભોજે ભીમને લઇ આવવાની વાત કહી. ત્યારે તેણે વિનંતી કરી કે “દેવ ! રાજાઓ સ્વતંત્ર છે, એની પાસે ધર્મ કાર્ય કાણુ પરાણુ કરાવી શકે ? માટે આપે આ ખોટી આશા ન રાખવી.” ડામરે આમ કહ્યું એટલે શ્રીભીમનાં અવસ્થા, રંગ, આકૃતિ કેના જેવાં છે એમ ભોજે પૂછ્યું ત્યારે ડામરે પાનનો કરંડીઓ ઉપાડનારને બતાવીને સભાસદો તરફ જોઇને કહ્યું કે “હે દેવ:—

૨૨ કુલચન્દ્ર સંબંધીના પ્ર. ચિં. ના આ વૃત્તાન્તમાં દિવંગત દેવની મંદ આવી છે. એક પ્રતમાં વારાંજના પાઠ છે તે સાચો હોય તો વેશ્યા આપી, એવો અર્થ ધાય. રાજાઓ આ રીતે વેશ્યાને આપે એવી પ્રથા ભૂના કાળમાં હતી.

(૩૬) આજ આકૃતિ, આ વર્ણ, આ રૂપ અને આજ ઉમ્મર, પણ આની અને રાજની વચ્ચે કાચ અને ચિન્તામણિ જેટલો ફેર છે.

ઉપર પ્રમાણે ડામરે કહ્યું એટલે અતુર ચક્રવર્તી ભોજરાજ તે (પાન ઉપાડનાર)નાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોવા લાગ્યા. અને એ કામમાં ભોજની સ્થિત દષ્ટિ જોઈને રાજ (શું વિચાર કરે છે તે)ને વિચાર જાણીને તે સાન્ધિવિગ્રહિતે ભેટની વસ્તુઓ લઈ આવવા માટે તે (પાનનો કરંડીયો ઉપાડનાર) ને મોકલી દીધો. અને આ વસ્તુઓ લઈ અવાતી હતી ત્યારે તે તે વસ્તુના ગુણનાં વર્ણનમાં તથા બીજી વાતોમાં ઘણો વખત નીકળી ગયા પછી રાજએ “હજી પાનનો કરંડીયો ઉપાડનાર કેમ નથી આવતો ?” એમ પૂછતાં ડામરે “તે ભીમરાજ હતા” એમ જાહેર કર્યું. રાજ ભોજે એની પછવાડે લસકર મોકલવા માંડ્યું. ત્યારે “બાર બાર યોજન ઉપર સ્વારીના ઘોડાઓ અને એક ધડીમાં યોજન જાય એવી સાંઢણીઓ તૈયાર રાખવામાં આવેલ છે. આ બધી સામગ્રીથી શ્રી ભીમ તમારી સરહદ ઓળંગે છે ત્યાં કેમ પકડાશે ?” એ રીતે તેણે કહ્યું એટલે રાજ ભોજ હાથ ધરીને ખેસી રહ્યા.

૧૮ વર્ણી શ્રી ભોજે શ્રીમાધ પંડિતની વિદ્વત્તા તથા પુણ્યવત્તાને સતત સાંભળીને, તેને મળવાની ઉત્સુકતાથી વારંવાર સંદેશ મોકલીને એક વખત શિયાળામાં શ્રીમાલ નગરીથી માધને તેડાવ્યા. અને ભોજન વગેરેથી બહુ માન સાથે મુષ્કળ સત્કાર કર્યો. પછી રાજને યોગ્ય રમત ગમતો બતાવી, રાતે રચઆરતી પછી પોતાની પાસે મુકેલા પોતાના જેવા પલંગમાં માધપંડિતને સુવાની ગોઠવણ કરી પોતાને ઓઢવાનું ગરમ કપડું તેને આપ્યું, અને લાંબા વખત સુધી મીઠી વાતો કરતાં કરતાં સુખેથી ભોજરાજ સુઈ ગયા. સવારે મંગળવાદિત્ર વાગ્યા પછી જાગેલા રાજ પાસે માધપંડિતે પોતાને ઘેર જવાની રજા માગી; આથી આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાજએ દિવસે ભોજન કપડાં વગેરેનું સ્ત્રાપ કેવું હતું એ પૂછ્યું ત્યારે માધપંડિતે કહ્યું કે “સારા ખરાબ અન્ન વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી, પણ ગરમ કપડાંના બારથી ચાક લાગ્યો છે.” આ જવાબથી ખેદ પામેલા રાજએ માંડ માંડ રજા આપવાથી માધપંડિત પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા અને રાજ શહેરના ઉપવન સુધી વળ્યા.

૨૩ એ વખતમાં રાજની સવારે તથા રાતે આરતી ઉતારવામાં આવતી એમ લાગે છે. જુઓ હેમચંદ્ર રચિત કુમારમાલ પ્રબંધ.

વવા ગયા; ત્યારે માધપંડિતે “આપે મારે ત્યાં પધારવાની કૃપા કરવી” એમ વિનંતિ કરી અને તે પોતાને ગામ ગયા. આ પછી કેટલેક દિવસે માધનો વૈભવ અને તેનાં ભોજશોખનાં સાધનો જોવાની ઇચ્છાથી શ્રીભોજ શ્રીમાલનગરમાં ગયા. માધપંડિત સામે ગયા તથા બીજો પણ સત્કાર કર્યો અને રાજાનો તેના લશ્કર સાથે માધના આંગણમાં સમાસ થઇ ગયો, પછી માધ પંડિતના મહેલમાં જઈને બેઠા હતા ત્યાં જાણીતા સોને મહેલા જોયા. વળી નાલા પછી દેવપૂજના સ્થાનમાં મણિમરકતની જમીનમાં શેવાળવાળાં પાણીનો ભ્રમ થવાથી પોતે પહેરેલાં કપડાં રાજાએ ઉઘાડીયાં ત્યારે પુરોહિતે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. અને દેવપૂજ તથા મેઘ પાઠ પુરા થયા પછી જમવાનો વખત થતાં, પીરસાયેલી રસોઇ આખતાં, રાજાના મનમાં તે દેશમાં ન મળે એવાં તથા તે ઋતુમાં ન ઉત્પન્ન થતાં એવાં શાક ફળો વગેરે જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થયું. કહેલાં દુધ સાથે ચોખવાળા (દૂધપાક ?) રસોઇ ગળા સુધી ધરાઈને ખાધા પછી ભોજન પૂર્ણ કરી ઉપરની મેડી (અન્દ્રશાળા) માં ચડીને પહેલાં ન જોયેલ કે ન સાંભળેલ કાવ્ય, કથા, અખંધ, નાટક વગેરે જોતાં જોતાં શીઆળાની ઋતુ હોવા છતાં (કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલા) આકસ્મિક ઉનાળાની પ્રાન્તિ થવાથી ધોળું સ્વચ્છ કપડું વીંટીને તથા પુષ્કળ ચંદ્રન ચોપડીને સુતેલા ભોજને વીંઝણા લઈને ઉભેલા નોકરો પવન નાખવા માંડ્યા અને ભોજને એવી સારી ઉંધ આવી ગઇ કે એક ક્ષણ પેઠે રાત નીકળી ગઇ. અને સવારમાં શંખધ્વનિથી જાગી ઉઠ્યા. આ રીતે દર વખતે શીઆળો હોવા છતાં માધપંડિતે ઉનાળાનો જોને અતુલવ કરાવ્યો છે, એવા ભોજે આશ્ચર્ય સાથે કેટલાક દિવસ રહીને સ્વદેશ જવા માટે રજા માગી અને પોતે કરાવવા માંડેલા નવા ભોજસ્વામી નામના મંદિરનું પુણ્ય (માધ પંડિતને) આપીને ભોજ રાજા માળવે ગયા.

હવે માધના જન્મ વખતે તેના પિતાએ જોયી ખાસે જાતક કરાવ્યું તો એમ આબુ કે પહેલાં ચડતી ચડતી કળામાં સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરીને ઉવટમાં વૈભવ ખુટી જતાં અને પગ ઉપર ચોડો સોજાનો રાગ થઈને માધપંડિત મરણ પામશે.

આ રીતે જોયીએ જાતાવેલાં ગ્રહનાં ફળને વૈભવથી દૂર કરવાની ઇચ્છાથી માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું માનતાં તેના છત્રીશ હજાર દિવસો યાવ એમ ગણીને નાણાથી ભરેલા છત્રીશ હજાર દારો કરાવીને નવા જનાવેલા કાશમાં રાખીને તથા તે ઉપરાંત પુષ્કળ સમૃદ્ધિ સુધીને

ભોજ અને ભીમના પ્રશ્નો

જેનું માધનામ પાડ્યું છે, એવા પુત્રને કુળને યોગ્ય કેળવણી આપીને પોતાને દૃતદૃત્ય માનતા માધના પિતાએ પરલોકવાસ કર્યો. પછી કુળેર પેઠે પુણ્ય સામ્રાજ્યના ધણી રૂપ માધ વિદ્વાનોને તેઓની ધૃષ્ટા પ્રમાણે પૈસો આપીને તથા માગણીને ન માપી શકાય એવાં દાનો આપીને દૃતાર્થ કરવા લાગ્યા. તથા ઉપર કહ્યા છે તેવા ભોજો ભોગવવાથી પોતે દેવતાનો અવતાર હોય એમ દેખાડવા લાગ્યા. વળી તેણે શિશુપાલ વધ નામનું મહા કાવ્ય રચીને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કર્યાં. પણ છેવટમાં પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પૈસો ખુટી ગયો. અને વિપત્તિ માથે પડતાં પોતાના દેશમાં ન રહી શકવાથી પોતાની પત્ની સાથે માળવામાં જઈને ધારાનગરમાં રહ્યા. અને પુસ્તક અર્પણ કરીને શ્રી ભોજ પાસેથી થોડુંક પણ દ્રવ્ય લઈ આવવાનું કહીને પોતાની પત્નીને માથે ભોજ પાસે મોકલી અને પોતે તેની વાટ જોવા લાગ્યા. ત્યાં માધની પત્નીની આવી સ્થિતિ જોઈને સંમ્રમ સાથે સળી મુકીને પુસ્તક ઉઘાડતાં ભોજે નીચેનું કાવ્ય વાંચ્યું:—

(માતાકાળ થતાં)

(૩૭) કુસુદના વનની શોભા ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને કમળની શોભા ખીલી નીકળી છે, ઘૂડનો આનંદ ઉડી ગયો છે, અને ચક્રાક આનંદમાં આવી ગયેલ છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે અને ચંદ્રમા અસ્ત થાય છે. અરે, દુષ્ટ વિધિનાં કામોનું પરિણામ વિચિત્ર છે.

અને તે કાળનેા અર્થ સમજીને “અન્ધની તો શી વાત ? પણ આ એકજ કાળની કિંમત તરીકે પણ આખી પૃથ્વી આપીએ તો ઝાઢી પડે” એમ વિચારીને સમયોચિત વાપરેલા અનુચિત હી શબ્દના પારિતોષિક રૂપે લાખ દ્રવ્ય આપીને રાજાએ તેને રજા આપી. પણ તે માધ પંડિતની પત્ની રસતામાં ચાલતાં ઝોળખાઈ ગઈ એટલે દેટલાક માગણો માગવા લાગ્યા. અને માધની પત્ની તે બધું દ્રવ્ય માગણીને આપી દઈને પ્લેલાંની સ્થિતિમાંજ ઘેર આવી અને પોતાના પતિને એ જ્ઞાન્ત કહ્યો. એ વખતે માધના પગ ઉપર થોડો સોજો આવ્યો હતો. પછી “તું મારી શરીરધારી કાર્તિકી છે” એમ પ્રશંસા કરતા પોતાને ઘેર આવેલા કોઈક ભિક્ષુને જોઈને તથા પોતાના ધરમાં તેને આપવા જેવું કંઈ ન જોવાથી નિર્વેદ પામેલા માથે નીચેના ઉદ્ગારો કહ્યા:—

(૩૮) પૈસો નથી, ખોટી આશા અને છોડતી નથી, દાન કરવામાં જેને ખોટી ટેવ પડી છે એવો મારો હાથ ઢંકો થતો નથી, ચાચના કરવામાં

હલકાઈ છે, અને આપઘાત કરવામાં પાપ છે, માટે હે પ્રાણી ! શોક કરવાથી શું ફળ છે ? તમે જાતે ચાલ્યા જવ.

(૩૯) દરિદ્રતારૂપી અગ્નિનો તાપ સંતોષરૂપ પાણીથી શાંત કર્યો પણ દીન માણસોની આશાના લંગથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ શાથી શાંત થાય ?

(૪૦) દુકાળમાં બીખ મળતી નથી, ખરાબ સ્થિતિમાં આવી ગયેલાઓને કરજો પૈસા ક્યાંથી મળે ? જમીન ધણીને કામ તો ફાણુ આપે ? (પરિણામે) કોળીઓ પણ આપ્યા વગર આ સૂર્ય આથમે છે. હે ગૃહિણી, ક્યાં જમીન અને શું કરીએ ? જીવિતવિધિ ગહન છે ?

(૪૧) જુખથી પીડાયેલો વટેમાર્ગી માઈ ધર પૂછતો ક્યાંકથી આવી ચડ્યો છે, તો હે ગૃહિણી આ જુખ્યો ખાય એવું ધરમાં કાંઈ છે ? ત્યારે ધરધણીઆણીએ વાણીથી 'છે' એમ કહીને આંખમાંથી ગળી પડતાં મોઢાં આંસુનાં ટીંપાંથી અક્ષરો વગર જ 'નથી' એમ કહી દીધું.

(૪૨) માગણુ નિરાશ થઇને પાછો ગયો; માટે હે પ્રાણી ! હવે તમે પણ જાવ. પછી પણ જવું તો છે તો આવો સથવારો ક્યાંથી મળશે ?

ઉપરનું વાક્ય પુરૂં કરતાં જ તે માથ પડિત મરણ પામ્યા. અને સવારે તે વાત સાંભળીને શ્રીમાળમાં તેની નાતના માણસો ધનવાળા હોવા છતાં તે પુરૂષરત્નનો જુખથી પીડાઇને અન્ત આવ્યો. એ જોઇને તેની જાતનું શિલ્પમાળ એ પ્રમાણે શ્રી ભોળે નામ આપ્યું.^{૨૪}

૨૪ મેરુતંગે આપેલી ઉપરની માથની કથાનો ઉવટનો માથના મરણને લગતો કહેકો તથા ૩૮, ૩૯ અને ૪૨ શ્લોકો બદલાવકૃત ભોળ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. જૈન ભોળ પ્રબંધમાંથી રત્ન મંદિર ગણિએ મેરુ તુંગને અનુસરતું સમય વર્ણન કર્યું છે. પ્રભાવક સ્થિતિમાં માથને સિદ્ધિર્ષિ (ઉપમિતિ ભવપ્રપંચના કર્તા) ના કાકાના દીકરા ભાઈ તથા ભોળના બાલમિત્ર કહેલ છે, (જુઓ સિદ્ધિર્ષિ સૂરિ પ્રબંધ શ્લો. ૧૫) પણ ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચની રચનાનો સમય વિ. સં. ૯૬૨ છે, એટલે સિદ્ધિર્ષિ કે એના કાકાના દીકરા ભાઈ ભોળના સમકાલિન ન હોઈ શકે; પણ તે પહેલાં સો વર્ષે થઈ ગયા હોવા જોઈએ. માથનો એથીયે પ્રાચીનતર હોવાનું બીજા પુરાવાઓથી નક્કી થયું છે. કારણ કે આલંકારિક વાગ્મ (ઇ. સ. ૮૫૦) કાવ્યાલંકાર વૃત્તિમાં માથના શિશુપાલવધમાંથી ઉદાહરણ લે છે. વળી માથ પોતાને રાત વર્મલાતના મંત્રી સુભદ્રદેવના પૌત્ર અને દત્તકના પુત્ર કહે છે. (આ ઉપરથી પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં તથા રત્નમંદિર ગણિના ભોળ પ્રબંધમાં માથના પિતાનું નામ કુમુદ આપ્યું છે તે બુલજ લાગે છે.) હવે વર્મલાતનો એક ઉત્કર્ષ લેખ મળ્યો છે, અને એ વર્મલાત માથના દાદાના અગ્રમયદાતા દરો એમ માનીને

મધ્યદેશમાં જન્મેલો સાંકાસ્થ ગાત્રનો સર્વદેવ નામનો એક દિવસ રહેતો હતો. જૈનધર્મના સંસર્ગથી આ દિવસમાંથી ઘણું કરી મિથ્યાત્વ (બ્રાહ્મણધર્મ વગેરે બીજા ધર્મમાં માન્યતા) નીકળી ગયું હતું. એને ધનપાલ અને શોભન નામના બે પુત્રો હતા. એક વખત શ્રી વર્ધમાનસુરિ ગામમાં આવ્યા હતા, ત્યારે એમને એમના શુભો ઉપરના અતુરાગથી પોતાના ઉપાશ્રયમાં રાખીને તથા અત્યંત ભક્તિથી એમને સંતુષ્ટ કરીને, તેઓ સર્વસુ પુત્ર છે એમ માનીને, પોતાના પૂર્વજે ક્યાંક શુભ રીતે રાખેલા નિધિ (ધન ભંડાર) વિશે આ દિવસે પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી વર્ધમાનસુરિએ ૨૫ વાક્યચ્છળથી (જે અર્થવાળું વાક્ય વાપરીને) અર્ધો ભાગ માગ્યો. પછી એમણે બતાવેલી નિશાની ઉપરથી સર્વદેવને ધન ભંડાર મળ્યો, એટલે એણે તેમાંથી અર્ધો ભાગ આપવા માંગ્યો; ત્યારે તેઓએ બે પુત્રોમાંથી અર્ધું એટલે એક પુત્ર માગ્યો. પણ ધનપાલ મિથ્યાત્વથી અન્ધ દુષ્ટિવાળો અને જૈન માર્ગની નિન્દા કરનારો હોવાથી તેણે પિતાને ના પાડી અને નાના પુત્ર શોભન ઉપર પિતાને બહુ સ્નેહ હતો તેથી પોતે (ના પાડી અને) પોતાની પ્રતિજ્ઞા વૃદ્ધવાથી લાગતા પાપને તીર્થોગાં ધોવા માટે તીર્થમાં જવા નીકળ્યો. પણ પિતૃભક્ત નાનો પુત્ર શોભન, પિતાને એ આશ્ર-દમાંથી રાક્ષા પિતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે વ્રત લઈને તે ગુફાની પછવાડે જતે ચાલી નીકળ્યો.

પછી બધી વિદ્યાઓ જાણીને તથા શ્રી ભોજરાજની કૃપાથી, બધા પંડિતોમાં ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીને, પોતાના ભાઈ સંબંધી ક્રોધથી ધનપાલે બાર વર્ષ સુધી સ્વદેશમાં જૈનદંડીન(ના અનુયાયી સાધુઓ)ના પ્રવેશનો નિર્બંધ કરાવ્યો. પણ તે દેશના જૈનધર્મના અનુયાયીઓએ ખૂબ અવ્યર્થતા કરીને જૈન મહાપુરુષોને ખોલાવવાની છૂટ મેળવી; તેથી સર્વ (જૈન) સિદ્ધાન્તોમાં પારંગત શોભન નામનો તપોધન ગુફાની રજા લઈને ત્યાં આવ્યો. અને ધારાનગરીમાં પેસતાં સ્વારીમાં જતા ધનપાલે તે પોતાનો ભાઈ છે એમ જાણખ્યા વગરજ તેને મસ્કરીમાં “હે ગધેડા જેવા હાંતવાળા લાંદત ! નમસ્કાર છે ” એમ કહ્યું; ત્યારે તેણે સામું

ઉત્તર આપના સમય ઉપરથી હાલમાં ડૉ. ડી. હર્લોર્ન અને શ્રી. ડે. રા. લાંડારકર જેવા કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞો માધ્યમે ઇ. સ. આઠમા શતકમાં મુકે છે. (જુઓ Epigraphia Indica Vol. IX p. 190)

૨૫ પ્રભાવક ચરિતમાં આ ચરિત્રું વર્ધમાનસુરિ નદિ પણ મહેન્દ્રસુરિ નામ છે. જુઓ મહેન્દ્ર પ્રબંધ; પણ રત્ન મંદિર ગણિ પ્ર-ચિં. ને અનુસરી વર્ધમાન સુરિ નામ લખે છે. પોતાના પિતાનું સર્વદેવ નામ તો ધનપાલે વિવક્ષામંદીમાં જ લખ્યું છે.

કહ્યું “ હે વાંદરાના વૃષણ જેવા મુખવાળા મિત્ર! તું સુખી છો ? ” શોભનમુનિના આ વાક્યથી મનમાં ચકિત થયેલા ધનપાલે વિચાર કર્યો કે મેં મસ્કરીમાં પણ ‘નમસ્કાર છે’ એમ કહ્યું તો તેણે ‘ મિત્ર તું સુખી છો ? ’ એવો જવાબ આપીને મોઢવાની છટામાં મને હરાવ્યો. “ પછી તમે કાના મહેમાન છો ? ” એમ ધનપાલે પૂછતાં શોભનમુનિને “અમે તમારા જ મહેમાન છીએ.” એવો જવાબ સાંભળીને પોતાના જટક સાથે તેને પોતાને મહેમે મોકલીને ત્યાં રાખ્યા. પછી ધનપાલે મહેલમાં આવીને મીઠી વાણીથી તે મુનિને તેના સાથીઓ સાથે જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. પણ મુનિએ ‘ પોતે શુદ્ધ આહાર જ લીએ છે માટે નહિ જમી શકે ’ એમ કહ્યું, ત્યારે ધનપાલે આગ્રહથી ‘પોતાને ત્યાં જમવામાં શું દોષ છે ?’ એ પૂછ્યું એટલે શોભનમુનિએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૪૩) મુનિએ એવંચ કુળમાંથી પણ મધુકરીથી મેળવેલું અન્ન લેવું પણ બૃહસ્પતિ જેવાનું પણ એકલાનું અન્ન ન ખાવું.

તેમજ દશવૈકલિક નામના જૈન શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

(૪૪) છુદ્ધો ભમરા જેવા છે, તેઓ નિશ્ચિત સ્થાન વગરના, અનેકનું અન્ન ખાનારા અને ઇન્દ્રિયોને નિષમમાં રાખનારા છે તેથી તેઓ સાધુ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે “ જૈન તેમજ અન્ય શાસ્ત્રોથી નિષિદ્ધ-ખીજ માટે તૈયાર થયેલા આહાર અમે નથી લેતા અને શુદ્ધ આહાર જ લઈએ છીએ.” એમ મુનિએ કહ્યું એટલે તેના ચરિત્રથી ચકિત થયેલા ધનપાલ પોતાને મહેલે ગયા.

પછી ધનપાલ નહાવા બેઠા હતા ત્યાં ગોચરમાં નીકળેલા તે બે મુનિઓને આવેલા જોઈને, અન્ન હજી રંધાયેલું ન હોવાથી બ્રાહ્મણીએ દહીં આપવા માંડ્યું, ત્યારે મુનિએ કેટલા દિવસનું છે ? એમ પૂછ્યું. એટલે ધનપાલે “ શું એમાં પૂરા છે ? ” એમ મસ્કરીમાં પૂછ્યું. એ વખતે બ્રાહ્મણીએ ‘બે દિવસનું છે’ એમ નક્કા કરીને કહ્યું, અને મુનિઓએ “હા પૂરા છે” એમ કહેવાથી ધનપાલ નહાવાને ઠેકાણેથી ઉઠીને તે જેવા માટે ગયા. પછી વાસણમાંની દહીં પાસે રાખેલા અળતાથી લાલ રંગેલા રૂના પુમડા ઉપર દહીંના જ રંગના દહીંના જ પિંડા જેવા ધોળા જન્તુઓથી લાલ રંગેલા ધોળું થયેલું જોઈને જૈન ધર્મમાં જીવ દયાની મુખ્યતા છે, તથા જીવની ઉત્પત્તિનું વિશેષ જ્ઞાન છે એમ ધનપાલને લાગ્યું.

(૪૫)૨૬ મગ અડદ વગેરે દ્વિદળ અન્ન ત્યારે કાચા ગોરસમાં પડે છે, ત્યારે તેમાં, તથા ત્રણ દિવસના દહીંમાં જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ જ્ઞાન જિન શાસનમાં જ છે, એમ નિશ્ચય થવાથી અને શોભન મુનિના શોભન ગ્રામથી, સમ્યક્ જ્ઞાન થવાથી તેણે સમ્યક્પણના (જૈનધર્મ)નો સ્વીકાર કર્યો. અને સ્વભાવથી બુદ્ધિશાળી હોવાથી તેણે કર્મ પ્રકૃતિ વગેરેના જૈનવિચારપ્રધાન ગ્રંથોમાં ઘણી પ્રવીણતા મેળવી. પછી સવારે સવારે જિનમૂર્તિની પૂજા કરતી વખતે નીચેના શ્લોકો તેઓ બોલતા.

(૪૬) શરીર પાઠી નાખનારી મહેનતથી પણ ન પકડાય (ન રીએ) એવા, થોડાં શહેરોના ધણીની મેં અતિ ફેલાયેલા મોહથી સેવા કરી પણ હવે બુદ્ધિથી આરાધી રાકાય એવા અને પોતાનું પદ આપે એવા ત્રિભુવનના ધણી પ્રાપ્ત થયા છે, જેથી પહેલાં જે દિવસો નકામા ગયા તે દુઃખ કરે છે.

(૪૭) હે જિન, ત્યાં સુધી જિનશાસન નહોતું સાંભળ્યું ત્યાં સુધી બધે ધર્મ છે એમ લાગ્યું, જેમ ધતુરો પીધેલો માણસ બધે સોનું જ દેખે છે, ૨૭ અને તેને પોતાનું સાચું પદ મળતું નથી.

(૪૮) દેશનો પતિ એક ગામ આપે છે, ગામઘણી એક ખેતર આપે છે, ખેતરનો ધણી થોડી શોગી આપે છે, પણ સર્વનો ધણી સંતુષ્ટ થાય ત્યારે પોતાની સંપત્તિ આપે છે.

૨૦ ઉપર પ્રમાણે વાક્યો બોલતા ધનપાલ એક દિવસ રાત્રી સાથે શિકારમાં ગયા હતા ત્યાં રાત્રીએ ધનપાલને કહ્યું:—

(૪૯) “હે ધનપાલ! આ હરણો શા માટે આકાશમાં ઉડે છે, અને આ હુકરો શા માટે જમીન ખોતરે છે?” ત્યારે ધનપાલે જવાબ આપ્યો કે “હે દેવ, તમારા અસ્ત્રથી ભય પામીને, પોતાની જાતનો આશ્રય લેવા માટે આ મૃગો ચંદ્રમાં રહેલા મૃગને અને હુકરો આદિવરાહને શોધે છે.”

પછી રાત્રીએ એક હરણાંને બાણથી વીંધ્યું અને તેના વર્ણન માટે ધનપાલ સામે બેસીને ત્યારે ધનપાલે નીચેનું વચન કહ્યું:—

૨૬ શ્લોક ૪૫ ને મળવું નીચેનું વચન હેમચંદ્રના યોગશાસ્ત્રમાં છે.

આમગોરસસંપૂર્ણત્વં દ્વિદલં પુષ્પિતોદ્રગમ્ ।

દમ્પદ્વિદિતયાતીતં કુલ્પિતાત્રં ચ ધર્મયેત્ ॥

૨૭ ધતુરો પીધેલો માણસ પીતું જ દેખે એ વિચાર જૈન સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ મળે ૨૮ ૨૯ મૃત્વિણ્ડમપિ હેમૈવ પીતોન્મત્તો દિ પદ્યતિ. પરિશિષ્ટ પર્વ.

(૫૦) તમારૂં આ પરાક્રમ રસાતલમાં જાવ, આ (શિકારની) ખરાબ નીતિ છે કે જેમાં શરણે આવેલું, દોષરહિત અને નળનું બળવાનથી મરાય છે. અરે આ તો મહાકષ્ટ છે; જગત્ અરાજક થઈ ગયું છે.

ઉપર પ્રમાણે ધનપાલના તિરસ્કારથી ક્રોધ કરીને રાજાએ ' આ શું ? ' એમ પૂછ્યું એટલે ધનપાલે નીચેનું વચન કહ્યું:—

(૫૧) પ્રાણુ જવાની સ્થિતિમાંથી, તે વખતે, મોઢામાં તૃણ લેવાથી શત્રુઓને પણ છોડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે આ પશુઓ જેઓ હમેશાં તૃણ ખાઈને જ રહે છે, તેને કેમ મારવામાં આવે છે ?

ઉપરના વચનથી અત્યંત દયા ઉત્પન્ન થતાં રાજાએ ધનુષ્ય અને ખાણને લાંગી નાખવાનું કણ્ઠ લ કરીને જીવિતના અન્ત પર્યંત મૃગયાના વ્યસનનો ત્યાગ કર્યો. પછી શહેર તરફ ચાલ્યા ફરતાં યજ્ઞના સ્તંભ સાથે બાંધેલ બકરીની દીન વાણી સાંભળીને “ આ પશુ શું કહે છે ? ” એમ રાજાએ પૂછતાં ધનપાલે “ જુઓ, તે કહે છે:—

(પશુ કહે છે.)

(૫૨) મને સ્વર્ગનું ફળ ભોગવવાની તૃષ્ણા નથી, વળી મેં તમારી પાસે (સ્વર્ગમાં મોકલો એવી) પ્રાર્થના કરી નથી, હું હમેશાં ખડ ખાવાથી સંતુષ્ટ છું. તેથી હે સાધુ ! (તમારે મને મારવો) તે યોગ્ય નથી. યજ્ઞમાં તમે મારેલાં પ્રાણીઓ જો એકસ સ્વર્ગમાં જતાં હોય તો તો તમે માખાપને મારીને, પુત્રોને મારીને તથા સગાંઓને મારીને કેમ યજ્ઞ કરતા નથી ?

એ પ્રમાણેના તેના વાક્યથી રાજાએ આ શું ? એમ ફરી પૂછ્યું. એટલે ધનપાલે:—

(૫૩) યજ્ઞનો યાજ્ઞલો નાખીને, પશુઓને હણીને તથા સોહીને ગારો કરીને જો સ્વર્ગમાં જવાનું હોય તો નરકમાં કેવાં કામથી જવાય ?

(૫૪) સત્ય એજ યુગ (યજ્ઞસ્તંભ), તપ એ જ અગ્નિ, અને કર્મો એ જ સમિધ, અને (આ યજ્ઞમાં) અહિંસાની આદૃતિ આપવી; આવો યજ્ઞ સત્પુરુષો કરે છે.

પત્યાદિ ૨૮ શુક્લવાદમાં કહેલાં વચનો રાજાની પાસે કલાં.

૨૮ શુક્લવાદ એ કોઈ ગ્રંથના નામ જેવું લાગે છે પણ એ નામનો ગ્રંથ મારા જાણવામાં નથી.

અને “હિંસા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારાઓ તથા હિંસક સ્વભાવવાળા-
ઓને બ્રાહ્મણરૂપ રાક્ષસો જાણવા” એમ કહી, રાજાને જૈન ધર્મ તરફ વાળ્યા.

૨૧ એક વખત રાજા સરસ્વતી કંઠાલરણ નામના મહેલમાં ફરતા
હતા; ત્યાં હમેશાં સર્વજ્ઞ શાસન (જૈન ધર્મ)ની પ્રશંસા કરતા પંડિત ધન
પાલને કહ્યું કે “ તમે કહો છો તેમ કદાચ તમારા માર્ગમાં પહેલાં સર્વજ્ઞ
થઈ ગયા હશે પણ હાલમાં કયાંય વિશેષ જ્ઞાન છે ? ” ત્યારે “ અહીં
કેલા અર્હત્યૂઝામણિ નામના ગ્રંથમાં ત્રણ જગતમાં રહેલા પદાર્થોનું ત્રણે
કાળના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. ” એમ ધનપાલે કહ્યું. એ વખતે ત્રણ દ્વારવાળા
મંડપમાં ઉભેલા રાજાએ ધનપાલને “ હું કયા દ્વારમાંથી બહાર નીકળીશ
એ કહો જોઈએ ? ” એમ પૂછ્યું^{૨૬}. આ રીતે રાજાને, શાસ્ત્ર ઉપર ક્ષંક
મુકવા તૈયાર થયેલા જોઈને “ શુદ્ધિમાત્રા ત્રયો દર્શી૩૦ ” એ લોકાક્રિતને
સાચી પાડતાં જોજપત્ર ઉપર રાજાના પ્રશ્નનો નિર્ણય લખીને તે જોજ
પત્ર માટીના ગોળામાં મુકી એ જાબડી ઉપાડનારને આપીને “ દેવ ! હવે
ચાલો ” એ રીતે રાજાને કહ્યું. રાજાએ તો તેની શુદ્ધિકુશળતાના સંકેતમાં
પડેલા પોતાને માનીને તથા આ ત્રણ દ્વારમાંથી એકમાંથી નીકળવાનો નિર્ણય
લખ્યો હશે એમ વિચાર કરીને, કહીઆ પાસે મંડપની વચ્ચેના કમળ
વાળા શિલા તોડાવી, એ રસ્તે બહાર નીકળી, પછી પેલો માટીનો ગોળો
ઉખેડી તેમાંના અક્ષરો વાંચ્યા, તો તે જ રસ્તે બહાર નીકળવાનું લખેલું જોઈને
રાજાનું ચિત્ત આશ્ચર્યથી પ્રકુલ થઈ ગયું અને તેણે જિનશાસનની જ પ્રશંસા
કરી. લખ્યું છે કે:—

(૫૫) દરિ એ આંખથી જે નથી જોઈ શકતા, શંકર ત્રણ આંખથી
જે વસ્તુ નથી જોઈ શકતા, બ્રહ્મા આઠ આંખથી જે નથી જોઈ શકતા
કાર્તિકસ્વામી બાર આંખથી જે નથી જોઈ શકતા, રાવણ વીસ આંખથી
જે ન જોઈ શક્યો, ઇન્દ્ર એકહજાર આંખથી જે નથી જોઈ શકતા અને
સમગ્ર જનતા જે અમુખ્ય નેત્રોથી પણ નથી જોઈ શકતી તે વસ્તુ
શુદ્ધિશાળી માણસ શુદ્ધિરૂપ નેત્રથી સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે.

૨૯ આ ને મળતી ‘ કયા દ્વારમાંથી નીકળીશ ’ એ પ્રશ્નની કયા ચહાર
મકાલ નામના એક મુસલમાની ગ્રંથમાં પણ મળે છે. એ ગ્રંથકાર ઈ. સ. ૧૨ મા
સતકમાં થઈ ગયો છે. (જુઓ ટોનીના લાપાંતરના Agenda માં પૃ. 210)

૩૦ આ ‘ શુદ્ધિમાત્રા ત્રયોદશી ’નો બરાબર ભાવાર્થ હું સમજતો નથી, પણ
શુદ્ધિથી બધી મુશ્કેલીનો માર્ગ નીકળી શકે છે એમ અભિપ્રાય જણાય છે.

૨૨ વળી એક વખત ધનપાલે^{૩૧} ઋષભપંચાશિકાસ્તુતિ રચી. વળી ૩૨ સરસ્વતી કંઠાભરણુ નામના મહેલમાં પોતે રચેલી પ્રશસ્તિની પદિકા ધનપાલે રાજ્યને બતાવી. તેમાં નીચેનો શ્લોક લખ્યો હતો.

(૫૬) આ બળવાન જીવાને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, શત્રુની છાતી ચીરી નાખી અને બલિરાજ્યલક્ષ્મી સ્વાધીન કરી, (મતલબકે) પુરાણ પુરૂષ- (હૃશ્વર) ત્રણ જન્મમાં જે કર્યું, તે આણે એક જન્મમાં કર્યું.

(નોંધ—વરાહ અવતાર, નરસિંહ અને વામન અવતારનાં કામો સાથે સરખામણી છે. વરાહ અવતારે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, નરસિંહે શત્રુની છાતી ચીરી નાખી અને વામને બલિ દૈત્યની રાજ્યલક્ષ્મી હરી લીધી. આ જીવાનના સંબંધમાં બધી એટલે બળવાન શત્રુ)

આ કાવ્યથી ખુશી થઇને તે પદિકાના પારિતોષિકરૂપે સોનાનો કળશ રાજ્યએ આપ્યો. એક વખત તે પ્રાસાદમાંથી નીકળતાં તેના દ્વારના ગોખ-લામાં રતિ સાથે હાથતાલી દેતી કામદેવની મૂર્તિ જોઇને રાજ્યએ કામદેવના હાસ્યનું કારણ ધનપાલને પૂછ્યું. ધનપાલે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૫૭) ત્રિજીવનમાં જેનો સંયમ પ્રખ્યાત છે એવા તેજ શંકર હવે વિરહથી ખીની સ્ત્રીને પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે, તેથી “ આ શંકરે મને જીત્યો હતો ! ” એમ હસવું આવીને પ્રિયાના હાથમાં પોતાના હાથની તાળી આપનાર કામદેવ જન્મ પામે છે.

(૫૮) એક દિવસે વળી શિવમંદિરમાં ભૂંગી ગણને દુર્બળ ચીતરેલ જોઇને રાજ્યએ પૂછ્યું કે આ ભૂંગી દુર્બળ કેમ છે ? ત્યારે ધનપાલે કહ્યું:—

(૫૯) જો આ શંકર દિગંધર રહે છે તો એને ધનુષ્યનું શું કામ છે ? અને ધનુષ્ય રાખે તો ભસ્મ શા માટે ? જો ભસ્મ ચોળીને રહેવું હોય તો સ્ત્રી શા માટે જોઇએ ? અને સ્ત્રી રાખે તો કામનો દ્રેષ શા માટે કરે છે ? આ પ્રમાણે પોતાના ધણીની પરસ્પરવિરૂદ્ધ એવી એટા જોઇને, આ ભૂંગી જાડી શિરાઓથી હંકાએલું હોવાથી કઠોર દેખાતું અને માત્ર હાડકાં જ જેમાં બાકી રહ્યાં છે એવું શરીર ધારણ કરે છે.

૩૧ આ ધનપાલની રચેલી ઋષભપંચાશિકાસ્તુતિ મળેલી છે અને કાવ્ય-માળામાં છપાયેલ છે.

૩૨ રાજ ભોળે સરસ્વતી કંઠાભરણુ નામનો અલંકારનો ગ્રંથ રચ્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ મેરૂતંગ ભોળના મહેલનું નામ સરસ્વતીકંઠાભરણુ આપે છે.

(૬૦) પાણિગ્રહણ વખતે જોનાં રૂવાડાં ઉભાં થયાં છે એવા શંકરનું ભરમશોભિત શરીર જય પામે છે; તે શરીરમાં ભરમીભૂત થયેલા કામદેવના (ઉભાં થયેલાં રૂવાડાં રૂપે) અંકુર કુટતા હોય તેવું લાગે છે.

(૬૧) ગાય વિવેક શન્ય હોઇને અપવિત્ર વસ્તુ (વિષ્ણ) ખાવ છે, અતિ આસક્ત થઇને પોતાના પુત્ર સાથે વિષયની ઇચ્છા રાખે છે; અને ખરીથી તથા શીંગડાંથી જન્મીએને મારે છે, મારે હે રાજન કયા ગુણથી ગાયને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે.

(૬૨) ડેડ અને દુધ આપે છે મારે જો ગાય વન્દવા યોગ્ય હોય તો જોંસ શું કામ વન્ધ નહિ ? જોંસથી ગાયમાં કંઈ વિશેષતા દેખાતી નથી.

૨૪ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ સાહિત્ય ગુણવાળાં કાવ્યોવડે રાજનું મનરંજન ધનપાલ કરતા હતાં ત્યાં એક દિવસ કોઇ વહાણુવટી આવ્યાના દારપાળે ખબર આપ્યા. અને તેણે સભામાં આવીને મીણુના પાટીઆમાં ઉતારેલાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો બતાવ્યાં. રાજાએ “ આ કાવ્યો કયાંથી મળ્યાં ! ” એમ પૂછ્યું એટલે તેણે નીચેની વાત કરી “ એક વખત સમુદ્રમાં એકાએક અમારૂં વહાણુ અટકી ગયું, એટલે ખલાસીઓ સમુદ્રમાં શું કારણ છે તે તપાસવા લાગ્યા, તો સમુદ્રમાં કુએલું શિવાલય જોયું. અને તેની દૂરતું ચારે તરફ પાણી હતું પણ શિવાલયની અંદર પાણી નહોતું અને એક ભીંત ઉપર અક્ષરો જોઇને એ શું લખ્યું હશે એમ જીજ્ઞાસા થવાથી, મીણુની પાટલી કરી તે અક્ષરો ઉપર દાખી તો તેમાંથી જે અક્ષરો મીણુ ઉપર ઉડી આવ્યા તે આ છે ” રાજાએ આ વાત સાંભળી તે મીણુની પાટલી ઉપર માટીની પટ્ટી દબાવી તેમાં અક્ષરો ઉપડાવી પંડિતો પાસે વંચાવતાં નીચેના શ્લોકો મળ્યા.

(૬૩) બાળકપણથી મેંજ આને પરમ ઉન્નતિએ પોચાડ્યો છે, પણ હવે આ રાજાનો કુંવર અમારી વાત નીકળતાં શરમાઇ જાય છે. આ રીતે

૩૩ આ ૬૧ અને ૬૨ શ્લોકોમાં, ૫૨, ૫૩, ૫૪ શ્લોકોમાં તથા મૂળમાં ૬૧, ૬૨ નીચે આપેલ ટિપ્પણીમાં ઉતારેલા બીજા શ્લોકોમાં પહેલાં બ્રાહ્મણધર્મી દોષને પાછળથી જૈન થયેલા બ્રાહ્મણના મોઢા મારફત બ્રાહ્મણ ધર્મની હિંસા પ્રધાનતાનો તથા બુદ્ધિથી ક્ષતતાં દેખાતી ખામીઓનો પરિહાસ સાથે સચોટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જૈન સાધુઓ બ્રાહ્મણની કઈ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે તેના આ નમુનારૂપ દાખલાઓ છે. બૌદ્ધોએ ચણીય હિંસાની આ પ્રકારે નિંદા કરેલી મળે છે, જુઓ સંસ્કૃત ભટકમાળામાં ચણીય ભટક.

એદ પામેલો હોય તેમ પોતાના પુત્ર રૂપ યશના ટેકાથી વૃદ્ધ થયેલો ગુણોત્તો સમુદ્ર તપ કરવા માટે જાણે સમુદ્ર કાંઠે આવેલાં તપોવનમાં ચાલ્યો ગયો;

(૬૪) ધનુષ્ય ધારણ કરનાર સત્રુઓની સ્ત્રીઓને વૈધવ્યવ્રત આપનાર આપ જ્યારે ક્રુદ્ધ થઇને દિગ્વિજય કરવા માટે દિશાઓમાં ભ્રમવા માંડ્યા ત્યારે બીજી સ્ત્રીઓની તો વાત જ શું કરતી? પણ રતિએ પણ મદાન્ધ ભ્રમ-રાઓની કાળાશયી કાળાં કપડાંથી વાટેલું હોય એવું દેખાતું કુલોનું ધનુષ્ય કામદેવના હાથમાં ન આપ્યું.

(૬૫) હે દેવ, ચિંતારૂપ ઉડા કુવામાંથી, નિરંતર ફરતા અતિશોકરૂપ રેંટ વડે ખેંચેલાં, વિશાળ નેત્રારૂપ ઘટ્ટી ચંચમાંથી નાકની ઢાંડીના વિષમમાર્ગેથી પડતાં આંસુની ધારનાં યાણીને તમારા સત્રુઓની નીસાસા નાખતી સ્ત્રીઓ સ્તનરૂપ બે કળશવડે કાયમ વહે છે.

ઉપર પ્રમાણે આખાં કાવ્યો વંચાઇ ગયા પછી નીચેનું અર્થ કાવ્ય મળ્યું:—

(૬૬) ૩૪ ખરેખર પહેલાં કરેલાં કર્મેનો વિષમ વિપાક જીવેને ભોગવવો પડે છે.

આતું ઉત્તરાર્ધ અધુરાં પલો પુરાં કરનારા સંકડો પંડિતોએ પૂરું કરી આપ્યું પણ તેનો ઉપરના અર્ધ સાથે જરાખર મેળ ન ભેસવાથી છેવટ રાજ્યો ધનપાલ પંડિતને પૂછ્યું અને તેણે નીચે પ્રમાણે પૂરું કર્યું:—

(હાખલા તરીકે જુઓ) રાવણનાં જે માયાંઓ શંકરના મસ્તક ઉપર શોભનાં હતાં તે માયાંઓ, હરિ, હરિ, ગીધની પાટુઓથી (ધૂળમાં) રગડાય છે.

આ ધનપાલે પૂરા કરેલા ઉત્તરાર્ધનો પૂર્વાર્ધ સાથે જરાખર મેળ બેસે છે, એમ રાજ્યો કહ્યું ત્યારે તે પંડિતે કહ્યું કે જે રામેશ્વરની ભીંતની પ્રશસ્તિ માં આજ રચના અને આજ અર્થ ન હોય તો આજથી જીવિતના અન્તપર્યંત મારે કવિત્વનો સંન્યાસ જ લેવો. આ પ્રમાણે તેની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તરતજ ખારવાઓને લઇને વહાણને સમુદ્રમાં ઝુકાવ્યું અને જ મહિને તે

૩૪ ૬૬ માં શ્લોકનું સાચું ઉત્તરાર્ધ ધનપાલે પૂરું કર્યોની કથા આજ પ્રમાણે પ્રભાવકચરિત [મહેન્દ્ર પ્રખંધ] માં છે. અને રત્નમંદિરગણી તો મેરૂર્ધગના ન શબ્દો ઉત્તરે છે. પણ બદલાવના યોગ્ય પ્રખંધમાં માણીમારો નર્મદામાંથી પથરો લઈ આવે છે, અને કાલિદાસ ઉત્તરાર્ધ પૂરું કરે છે, એ રીતે વર્ણન છે. એ કે એ પ્રસંગ નિર્ણયસાગરવાળા સરકરણમાં નથી. ૧૮૯૫ વાળામાં છે. મૂળ શ્લોક હનુમન્નાટકમાં છે જુઓ મૂળમાં સરકૃત શ્લોક નીચેની ટિપ્પણી.

(સમુદ્રમાં રહેલા) મંદિર પાસે પોચી જઈ ફરી મીણુની પાટલી મુકી જોતાં આજ ઉત્તરાર્ધ મળી આવ્યું. એ જોઈને તેને (ધનપાલને) ચોગ્ય પારિતોષિક રાખ્યે આપ્યું. આ પ્રમાણે ખંડપ્રશસ્તિ મુંબંધી ધણાં કાવ્યો શ્રુતપરંપરાથી^{૩૫} કહેવાય છે.

૨૫ એક વખત રાખ્યે “ હમણાં સેવામાં (રાખ પાસે હાજર થવામાં) કેમ શિથિલતા દેખાય છે ? ” એમ ધનપાલને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “હમણાં હું તિલક મંજરી નામનો અન્ય રચવામાં રોકાયેલો છું. ” પછી શીઆળાની રાતના છેલ્લા પહોર વખતે રાખને કાંઈ વિનોદનું સાધન નહોતાથી^{૩૬} તે તિલક મંજરી અન્યની^{૩૭} પહેલી લખેલી પ્રત લઈ આવીને પંડિતે વાંચવા માંડી. અને તે વંચાતાં તેનો રસ નીચે ન ચુપ જાય માટે પુસ્તકની નીચે કચોળાવાળો સોનાનો થાળ રાખ્યો. અને તે પુસ્તક પુરૂં થતાં તેની સરસ કવિતાથી ચિત્તમાં વિસ્મય પામીને રાખ્યે પંડિતને કહ્યું. “ તમે આ કથામાં નાયક તરીકે માફ નામ મુકો, અને વિનતાતે બદલે અવંતી નામ મુકો અને શંકાવતાર તીર્થને ઠેકાણે મહાકાળનું નામ મુકો તો તમે જે આગો તે તમને આપું. ” ત્યારે પંડિતે જવાબ આપ્યો. “ આગીઆ અને સૂર્ય વચ્ચે, શરસવના દાણા અને મેર પર્વત વચ્ચે, કાચ અને કાંચન વચ્ચે, તથા ધતુરા અને કલ્પવૃક્ષ વચ્ચે જેવું મોટું અંતર છે તેવું તમે કહેલાં નામે અને કથાનાં નામે વચ્ચે છે:—

(૬૭) હે ! બે મોઢાવાળા, નિરક્ષર, ને લોહમય દાંડીવાળા (લોભી બુદ્ધિવાળા) ત્રાજવા, (રાખ !) ! તને શું કહીએ ! ચણોડી સાથે સોનાને તોળનાર તું પાતાળમાં કેમ ન ગયો ? ”

આ પ્રમાણે પંડિતે આકોશ કરી મુક્યો એટલે શ્રી લોભ તે મૂળ પ્રતને બડબડ બળતા અગ્નિમાં નાખી દીધી. પછી તે પંડિત^{૩૮} બે રીતે

૩૫ આ વાક્યનો અર્થ એવો લાગે છે, કે આ કથાને લગતાં ખીલ કાવ્યો પણ પ્રચલિત હશે. રત્નમંદિર ગણીએ ૬૩, ૬૪, ૬૫ શ્લોકોને બદલે શુદ્ધાન્ન શ્લોકો આપ્યા છે. બાકીની કથા સરખી જ છે.

૩૬ જૂના વખતના રાખોની સંમાન્ય દિનચર્યા પ્રમાણે જે ચાલે તે રાખ્યો રાતનો છેલ્લો પહોર બાકી હોય ત્યારે જ ઉઠતાં અને એ વખતે કાંઈક ધાર્મિક કથા વાર્તા સાંભળતા. ગઈ પેઢી સુધી કેટલાક રાખ્યો આ મોરણ પ્રમાણે વર્તતા.

૩૭ ધનપાલનો રચેલો તિલકમંજરી અંથ મળે છે અને છપાઈ ગયો છે.

૩૮ બે રીતે નિર્વેદ પામ્યો એનો અર્થ રત્નમંદિર અણિના લોભ પ્રબંધના વાપાંતરની ટિપ્પણીમાં (૧) ખેદ પામેલો અને (૨) વેદ એટલે શાસ્ત્ર વગરનો એવો કર્યો છે અને નીચા મોઢાવાળાનો ખીલ અર્થ મોળ મારણ કરેલો એવો કર્યો છે.

નિવેદ પામીને તથા બે રીતે નીચું મોઢું રાખીને પોતાના મકાનના પાછલા ભાગમાં જૂના ખાટલા ઉપર નીસાસા નાખતો પડી રહ્યો. પછી તેની બાથ પંડિતા પુત્રીએ પ્રેમ પૂર્વક પિતાને ઉઠાડીને સ્નાન, બોજન, પાન વગેરે કરાવી પછી પોતે તિલક મંજરીની પ્હેલી પ્રત બોધ હતી તે ઉપરથી ચાદ કરી ને અર્ધો ગ્રન્થ લખાવ્યો, તથા બાકીનો અર્ધો પંડિતે નવો રચ્યો એ રીતે ગ્રંથ પૂરો કર્યો. ૩૯

૨૬ એક વખતે બોજની સભામાં ધનપાલે નીચેનું કાવ્ય કહ્યું:—

(૬૮) હે ધારાના અધીશ, બ્રહ્માને પૃથ્વીના રાજ્યોની ગણતરી કરવાનું કુત્સહ થવાથી તેણે તમારી ગણના કરવા આકાશમાં ખડીથી જે લીંટી દોરી તે જ આ સ્વર્ગગંગા ચંદ્ર, અને તમારા જેવા રાજાનો અભાવ હોવાથી પછી બ્રહ્માએ ખડીનો કટકો નીચે નાખી દીધો તે પૃથ્વી ઉપર હિમાલય થયો.

બીજા પંડિતાએ આ કાવ્યનો ઉપહાસ કર્યો એટલે તેણે કહ્યું:—

(૬૯) વાસ્તીકિ કવિએ વાંદરાઓએ ઉપાડી આણેલા પર્વતોથી સમુદ્ર બાંધ્યો અને વ્યાસે અર્જુનના બાણોથી સમુદ્ર બાંધ્યો. છતાં તે બે ઉપર અતિશયોક્તિનો દોષ કોઈ મુકતું નથી. અને આગે કાંઈક પ્રસ્તુત વસ્તુનીજ વાત કરીએ, છતાં લોકો મોઢું ફાડીને મોટેથી હસે છે, માટે હે પ્રતિષ્ઠા! તને નમસ્કાર છે.

એક વખત કોઈ પંડિતે “હે રાજા, મહાભારતની કથા સાંભળો” એમ કહ્યું ત્યારે તે પરમ જૈન ધર્મીએ જવાબ આપ્યો.

(૭૦) પોતાના બાહ્યની વહુનાં વેધવ્યનો ભેગ કરનાર અને જાતે કાનીન (કન્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) સુનીએ રચેલી અને ગોલક (પતિ મર્યા પછી જાર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા)ના પુત્રો તથા જાતે કુંડરૂપ (પતિ છવતો છતાં જારકર્મથી સ્ત્રીએ ઉત્પન્ન કરેલા) અને એક સ્ત્રીના પતિ રૂપ પાંચ (પાંડવો)ની કથા એ જો પુણ્ય અને માણસોને કલ્યાણકારક હોય તો પાપની શી ગતિ ? (પાપ રૂપ કંઈ કથા ?)

૨૭ એક વખત હમણાં કાંઈ ગ્રન્થધાદિની રચના ચાલે છે ? એમ રાજાએ પૂછતાં ધનપાલે કહ્યું:—

૩૯ રતનમંદિર ગણી કહે છે. આ રીતે ગ્રંથ પાછો સજીવન કરવામાં મદદ કરનાર પુત્રીનું નામ તિલક મંજરી દોવાથી ધનપાલે ગ્રંથનું નામ તિલકમંજરી પાડ્યું.

૪૦ (૭૧) ઉની રાજ પીવાથી ગળામાં દાહ થવાની બીકે મારા મોઢામાંથી સરસ્વતી પાછી ફરી ગઇ છે, તેથી વૈરીઓની લક્ષ્મીના વાળ પકડવામાં રોકાયલા હાથવાળા હે રાજ ! મારામાં કવિત્વ નથી રહ્યું.

(૭૨) ધનપાલનાં વચનો અને મલય પર્વતનું ચંદ્ર એ બે સરસ વસ્તુઓને હૃદયમાં ધારણ કરીને કોણ આનંદ નથી પામતું ?

એક વખત સર્વદર્શનોના ઉપદેશકોને એક સાથે બોલાવી રાજાએ મુક્તિનો માર્ગ પૂછ્યો; ત્યારે સૌ પક્ષપાતથી પોતપોતાના દર્શનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પણ સત્ય માર્ગની જીજ્ઞાસાથી એક મતની માગણી થતાં, જ માસની અવધિ કરીને તેઓએ શ્રીશારદાનું આરાધન કરવા માંડ્યું. પછી એકાદ પેરોડીએ “જગો છો ?” એમ પૂછવા સાથે ઉઠાડી, શારદાએ રાજાને કહ્યું:—

(૭૩) બૌદ્ધ ધર્મ સાંભળવા યોગ્ય છે, જૈન ધર્મનાં કર્મ કરવા યોગ્ય છે, વૈદિક ધર્મ વ્યવહારમાં પાળવા યોગ્ય છે. અને પરમ શિવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અથવા અક્ષય પદ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

આ શ્લોક રાજાને તથા જુદા જુદા દર્શનવાળાઓને ખતાવી શારદા અંતર્ધ્યાન થઇ ગઇ.

(૭૪) ધર્મ અહિંસા લક્ષણ છે, ભારતી દેવી માન્ય છે અને ધ્યાનથી (માણસ) મુક્તિ પમાય છે એ પ્રમાણે બધા દર્શનવાળાઓનો મત છે.

આ પ્રમાણે બે શ્લોકો રચીને રાજાને દુષણ વગરનો નિર્ણય કહ્યો.

શોભન મુનિની ચતુર્વિંશતિકા સ્તુતિ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૧

૪૦ ૭૧ મો શ્લોક ભોજ પ્રબંધમાં મળે છે પણ ધનપાલનો કહેલો છે એ રીતે નહિ: નવધર દેશના વિદ્વાને કાલિદાસાદિ વિદ્વાનોને ભોજની સભામાં જોઇને જીમ ક્ષદાજ નવાથી આ શ્લોક કહ્યો એમ છે.

૪૧ આ ધનપાલ અને શોભનની કથા લગભગ આ પ્રમાણે પ્રસાવક ચરિત (મહેન્દ્ર પ્રબંધ) માં છે. એ કથાને લગતા અનેક શ્લોકો બેચમાં એક સરખા છે. રાનમંદિર ગળીએ તો મોટા બાગે મેરતુંગમાંથી રાખ્દસ: ઉતારો કર્યો છે, અને થોડો નવો ઉમેરો પણ (ધણું કરી કલ્પનાથી) કર્યો છે. ધનપાલકવિના તિલક મંજરી, પાઉચલચી વગેરે ગ્રંથો અને શોભનમુનિની ચતુર્વિંશતિકા અત્યારે મળે છે. (કાવ્યમાળામાં છપાયેલ છે) ધનપાલ કવિ જેઠાં બ્રહ્મણ ધર્મી હતા અને પાછળથી જૈન ધર્મી થયા. એ વૃત્તાન્ન પણ ડા. જુદહર કહે છે, તેમ માનવા નેવાં લાગે છે. કારણ કે તિલકમંજરીમાં સર્વ: પાતુ જિન. એ શીતે મંજલાત્યજી મળે છે. પણ ધનપાલને મુનના પ્રતિપત્નપુત્ર અને ભોજના બાલમિત્ર પ્ર. ચિં. માં તથા પ્રમા.

૨૮ વર્ષી એક વખત ભોજના સહેરમાં રહેનારી શીતા નામની એક રાંધનારીને ત્યાં કોઇ પરદેશી કાપડી સૂર્યપર્વને દિવસે આવ્યો અને તેણે પાક કરાવીને ખાવાનું લઇ જલાશ્રયે જઇને ખાધું અને પાછો રાંધનારીને ઘેર આવતાં માલકાંકણીનું તેલ ખાધેલું હોવાથી ઉલટી થઇને મરી ગયો. આ જોઇને શીતાને પોતાને માથે તહોમત આવશે એમ બીક લાગી એટલે મરવાની હાથથી ને બાકી વધેલું ખાઈગણ, ૪૩ પણ તે એના પેટમાં રહ્યું અને શીતામાં પ્રતિભાનો વૈભવ જાગૃત થયો. અને તે, ત્રણે વિદ્યા અને રઘુવંસ, વાત્સ્યાયનકમશાસ્ત્ર, ચાણક્યનીતિશાસ્ત્ર (વગેરે) નો શોડા અભ્યાસ કરીને પોતાની વિજ્યા નામની નવ યુવાન તથા વિદુષી પુત્રી સાથે શ્રી ભોજના દરબારને શોભાવતી શ્રી ભોજને કહેવા લાગી:—

(૭૫) શત્રુઓનાં કુળનો ક્ષય એ સૌમ્યનો અવધિ છે, બ્રહ્માંડ રૂપ વાસણુ યશનો અવધિ છે, માગણોની વાંચા ત્યાગનો અવધિ છે, સમુદ્ર પૃથ્વીનો અવધિ છે અને પાર્વતીના પતિનાં ચરણકમળ એ બ્રહ્માનો અવધિ છે; પણ શ્રી ભોજ રાજના બાકીના ગુણોનો સમૂહ તો નિરવધિ છે.

પછી વિનોદ પ્રિય રાજાએ કુચનું વર્ણન કરવાનું વિનંતીને કહ્યું એટલે તેણે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૭૬) સ્ત્રીની ઉંચાઈ દાઢી સુધી છે, તેની શરૂઆતનો અવધિ હાથના મૂળ (કાંખ) સુધી છે, વિસ્તાર હૃદય સુધી છે, એનો સંગોગ એટલો ગાઢ છે કે

વક ચરિત (જુઓ મહેન્દ્ર પ્રખંધ શ્લોક ૪૪) માં કહેલ છે તે ભૂલ જણાય છે. કારણ કે ધનપાલે પાઈઘલમ્હી નામમાળા વિ. સં. ૧૦૨૬ માં લખી છે. વળી તિલકમંજરીના આરંભમાં રાજા મુંજ તરફથી પોતાને સરસ્વતીનું ભિક્ષુ મળ્યાનું ધનપાલ કહે છે. ગાંઠ એ કવિ ભોજના નહિ પણ મુંજના સમકાલીન હોવા જોઈએ. છતાં તિલકમંજરી કથા શ્રેષ્ઠ અને પ્રસાદ્ય કહે છે તેમ ભોજના વખતમાં લખાઈ હોય એમ તેની પ્રરતાવનાના એક શ્લોક (શ્લોક-૫૦) ઉપરથી લાગે છે. અલગત એ વખતે ધનપાલ જદ્દ અને ભોજ નવયુવાન હશે.

૪૨ વીસી રાજનારી એવો અર્થ લાગે છે.

૪૩ મૂળમાં અહીં વાક્યરચના ગરબડવાળી છે પણ વાતપર્ય એમ લાગે છે કે રસોઈમાં ભૂલથી શીતાએ માલકાંકણીનું તેલ નાખી દીધું અને તેથી પેલાનું ઉલટી થઇને મરણ થયું. પછી એક પ્રદમાં અને પેલીનાર છપાયેલા અંકમાં તે ઉલટી કરેલું શીતા ખાઈ ગઈ એમ છે. માલકાંકણી (સં. જ્યોતિષ્મતી) બુદ્ધિવર્ધક રસી વૈદકમાં મનાય છે તેથી આવા વાર્તા જોડાઈ હશે.

ફક્ત કમળનોતંતુ વચ્ચે રહી શકે, વર્ણુ સોના જેવો છે અને કંકણપાણ્ય વજ્રમૂર્તિ જેવું છે પણ તન્વંગીના સ્તનમંડળમાં જે સૌન્દર્ય છે તેનો તો અવધિ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના તેના વર્ણુન પછી અર્ધ કવિ રાજાએ નીચેનો અર્થોર્થ શ્લોક કહ્યો:—

(૭૭) આ કમળ સરખાં નેત્રવાળીનાં બે કુચનું કેમ વર્ણુન થઈ શકે ?
ત્યારે તેણે (વિજયાએ) કહ્યું:—

સપ્ત દ્વીપવાળી પૃથ્વી પાસેથી કર લેનાર તમે જે (કુચ) ને કર (હાથ) આપો છો.

પછી રાજાએ કહ્યું:—

(૭૮) મુંદંગના જેવા ગંભીર ગાજતા અને ભ્રમર જેવા ક્યામ મેધાએ એજ દિશા કેમ રાક્ષી દીધી છે ?

વિજયાએ કહ્યું:—

(કારણ કે) તે દિશામાં પેલી વખતના વિરહના ખેદથી મ્હાન થઈ ગયેલી અને આંખોમાંથી નીકળતા આંસુઓથી જેતું મોઢું ધોવાઈ ગયું છે એવી બાબત ઉભી છે.

રાજાએ કહ્યું:—

(૭૯) જગત્તે આનંદ આપનાર સુરત કીડાને નમસ્કાર છે.

વિજયાએ કહ્યું:—

ભોજ રાજા ! તમારા જેવા જે (સુરત)નું અનુયંગી ફળ છે.

ઉપર પ્રમાણે વિજયાએ કહ્યા પછી રાજા લજ્જા પામીને નીચે મોઢે ઉભો રહ્યો. પછી રાજાએ તેને ભોગિની (રખાત) બતાવી.

વળી એક વખતે જાળીમાંથી ચન્દ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતો હતો તે બેધને વિજયાએ કહ્યું:—

(૮૦) હે કલંકની શોભા ધારણ કરનાર મને કર (હાથ અને કિરણ) નો સ્પર્શ કરવાની લીલા કરવાની જરૂર નથી, હે ચન્દ્ર ! તું સંકરનું નિર્મોલ્ય છે માટે સ્પર્શ ચોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે આં શીતાં પ્રબંધ પૂરો થયો. ૪૪

૪૪ મેરઠંગે ઝાઝી વાત આ પ્રબંધમાં વિજયાનીજ કરી છે. પણ શીતાનો લક્ષ્ય બલ્લાલકૃત ભોજ પ્રબંધ (૧૮૯૫ સંસ્કરણમાં) વધારે છે નિ. સા. ના સંસ્કરણમાં એક સ્થળે જ છે જુઓ મૂળ શ્લોકો ઉપરની દિગ્દર્શીમાં પણ છે.

૨૬ મયૂર અને બાણ નામના પંડિતો બનેલી અને સાજા થતા હતા અને પોતાની વિદ્વતાથી પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા આ બે પંડિતોએ રાજાની સલામત સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એક વખત બાણ પંડિત બનેલીને મળવા માટે તેને ઘેર ગયા. ત્યાં (રાતે ઘર બંધ હોવાથી) બાણમાં સુષ્પ રહ્યા. તે વખતે બનેલી પોતાની બેનને મનાવતા હતા એમ જોઈ તે ઉપર ધ્યાન આપ્યું તો નીચેનું વચન સાંભળ્યું:—

(૮૧) રાત લગલગ પૂરી થવા આવી છે, ચન્દ્રમા જાણે શીર્ણ થઈ જાય છે. આ દીવો જાણે નિદ્રાધીન થયો હોય એમ કંપે છે, હે કૃષ્ણતનુ! (અપરાધી) પ્રજ્ઞામ કરે એટલે માનનો છેડો આવવો જોઈએ, છતાં તું ક્રોધ નથી છોડતી.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ પદ વારંવાર બોલાતાં સાંભળી, બાણે નીચે પ્રમાણે ચોથું પદ કહ્યું:—

માટે હે ચંદી, સ્તનની પાસે રહેવાથી તારૂં હૃદય પણ કંઈક થઈ ગયું છે.

ઉપર પ્રમાણે બાણને મોઢેથી ચોથું પદ સાંભળીને તેને ક્રોધ થયો તેમ શરમ પણ આવો, અને તેણે ' તું કોઢીઓ થા ' એવો શાપ આપ્યો. અને પતિવ્રતા મતના પ્રભાવથી તે ક્વિસથી તેને (બાણને) રોગ થયો અને રોગી થયેલા બાણ ક્વિ સવારે શાકથી શરીર ઢાંકી સભામાં ગયા. ત્યારે મયૂરે મયૂર જેવી કોમળ વાણીથી ' વરકોઢી ' (કોઢીઓ) એ પ્રમાણે પ્રાકૃત શબ્દથી કહ્યું. પણ ચતુર ચક્રવર્તી રાજા બાણને આશ્ચર્ય સહિત જોઈ રહ્યા. અને બીજી વાતનો પ્રસંગ ચાલતો હતો ત્યારે તેણે દેવતાનું આરાધન કરવું એ ઉપાય છે એમ વિચાર કર્યો.^{૪૫} પછી બાણ લગભગ પાંચી ત્યાંથી

આ સીતા (કે સીતા) નામની કોઈ સ્ત્રી ક્વિ જૂના વખતમાં માળવામાં ખરેખર થઈ ગઈ હોવાનો સંભવ નવસાહસાંક ચરિત્રમાં રાજા હિચેન્દ્રના વર્ણનમાં સીતોચ્છવસિતહેતુના એવા ક્વિચ્છર્ધી શબ્દો મળે છે એ ઉપરથી ડ. બ્રુસ્ટર માને છે, (જુઓ, Indian Antiquary Vol. XXXVI P. 163) એ વિદ્વાન એમ પણ લેખી શકે છે કે મેદલુંગનાં પાત્રો કાળકેસ હોવા છતાં મોટે ભાગે ઐતિહાસિક હોય છે.

^{૪૫} મૂળનું વચન સ્પષ્ટ નથી. બાણે દેવતાનું આરાધન કરવાનો ઉપાય વિચાર્યો એમ મેં અર્થ કર્યો છે.

હી નગરની બહાર ગયા અને એક થાંભલો ખોદી તેની નીચે ખેરના અંમરાના તાપ વાળો કુંડ બનાવ્યો; પોતે થાંભલા ઉપર લટકતાં સીંકામાં બેઠા અને પછી સૂર્યની સ્તુતિ રચના માંડી અને આ સ્તુતિનું એક એક કાવ્ય પૂરું થતાં સીંકાનો એક એક ભાગ કાપી નાખવા માંડ્યો. આ રીતે પાંચ કાવ્ય પૂરાં થયાં ત્યાં સીંકાની પાંચ દોરી કપાઈ ગઈ અને એક છટ્ટી દોરી ઉપર સીંકું લટકી રહ્યું. પણ સૂર્યસ્તુતિનો છટ્ટો શ્લોક કહેતાં સૂર્યનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં અને તેના પ્રસાદથી તરતજ શુદ્ધ સોના જેવી કાયા થઈ ગઈ. બીજો દિવસે પીંછું ચન્દન શરીરે લગાવી ઘોળાં દિવ્ય કપડાં પહેરી તે સભામાં ગયા; ત્યારે તેના શરીરનું આરોગ્ય રાજ્ય જોતા હતા ત્યાં મથૂરે “સૂર્યના વર-દાનનું ફળ છે” એમ કહ્યું. આ સાંભળી બાણે બાણુ જેવું મર્મભેદી વચન કહ્યું કે “જો દેવતાનું આરાધન સહેલું હોય તો તમે પણ કાંઈક એવો ચમત્કાર કરી બતાવો.” એટલે મથૂરે જવાબ આપ્યો કે “નીરાગી હોય એને વૈદ્યનું શું કામ? છતાં તમારું વચન સત્ય પાડવા મારા હાથ અને પગ છરીથી કાપી નાખી, તમે તો જો કાવ્યે સૂર્યને સંતુષ્ટ કર્યા પણ હું તો પહેલાજ કાબને જોઈ અક્ષરે ભવાનીને સંતુષ્ટ કરીશ.” આ રીતે પ્રતિજ્ઞા કરી સુખાસનમાં બેસીને ચંડિકાના મંદિરના પાછલા બાગમાં જઈને બેઠા અને “મા માહુર્ચિન્નમમ્” એ રીતે પહેલા શ્લોકનો છટ્ટો અક્ષર પૂરો બોલાતાં ચંડીએ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કૃપા કરી, એટલે તરતજ તેનું શરીર પહેલાં જેવું થઈ ગયું. અને ચંડીનું મંદિર તેની સામે ફરી ગયું. એ વખતે સામે આવેલા ભોજ રાજ વગેરે રાજ લોકોએ મોટા જયજયકાર કર્યો, પછી મોટા ઠાડથી મથૂર પહોંતે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧

૩૦ ઉપરનો પ્રસંગ બન્યો ત્યારે મિથ્યાદષ્ટિવાળાઓ (બાહ્ય ધર્મો) ના શાસનનો વિજય થતો જોઈને, સમ્પર્કદર્શન (જોન ધર્મ) નો દેવ કરનારાં રાજ્યનાં કેટલાંક મોટાં માણસોએ રાજ્યને કહ્યું કે જો જોન

૪૬ આ બાણમથૂરના પ્રબંધમાં મેરૂતમે કેટલાક ગોટાળો કર્યો છે. બાણુની સ્ત્રીએ શેતાના લાઇ (પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે પિતા) મથૂરને સાથ આપ્યો અને મથૂરને તેથી કોટ નીકળ્યો જે તેણે કરેલી સૂર્યસ્તુતિથી મર્યો અને પછી બાણે ચંડીની સ્તુતિ કરી એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રભાવકચરિતમાં તથા રત્નમંદિર મળીના લોજા પ્રબંધ (અધિકાર છટ્ટો) માં એ રીતેજ આપી છે. વળી મથૂરનું રંગેલું સૂર્યસંતક મળે છે જે કાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ વર્ણ છે અને બાણુનું રંગેલું ચંડીસંતક પણ કાવ્યમાળામાં ઉપર્યું છે. છતાં મેરૂતમે કેમ ઉઠતાં નામ લખ્યાં કરો? ખોટી પાદ-સાર લખાવી લખ્યું હોવાનો સંભવ છે.

મતવાળા તરફથી આવેા કાંઇક પ્રભાવ જતાવવામાં આવે તો સ્વેતાંબરીને સ્વદેશમાં રહેવા દેવા બેઠાએ નહિ તો સ્વદેશમાંથી કાઢી મુકવા; આ પ્રમાણે તેઓનું વચન સાંભળી રાજાએ શ્રીમાનતુંગાચાર્યને સભામાં બોલાવી “તમારા દેવનો કાંઇક ચમત્કાર જતાવો” એમ કહ્યું. એટલે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “અમારા દેવો તો મુક્ત છે એટલે તેઓનો ચમત્કાર શું હોય? છતાં તેના સેવકરૂપ સુરલોકાનો જગતને ચક્રિત કરે એવો કાંઇક પ્રભાવ, જુઓ (દેખાડીએ).” આ પ્રમાણે કહીને ચુમાલીશ સાંકળોથી પોતાના શરીરને બંધાવીને તે નગરમાં આવેલા શ્રી યુગાદિદેવના મંદિરના પાછલા ભાગમાં બેઠા અને પછી બક્તામર નામનું મંત્ર ગર્ભ નવું સ્તોત્ર રચીને બોલવા માંડ્યું. આ સ્તોત્રમાં દરેક કાવ્યના પદન સાથે માનતુંગાચાર્યની એક એક સાંકળ તુટતી ગઇ અને જોટલી સાંકળો હતી તેટલાં કાવ્યો બોલી સ્તોત્ર પૂર્ણ થયું; ત્યાં મંદિર એમની સામે ફરી ગયું. આ પ્રમાણે શ્રીમાન તુંગાચાર્યનો પ્રખંધ પુરો થયો. ૪૮

૪૭ માનતુંગાચાર્યનું બક્તામર સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

૪૮ ઉપર પ્રમાણે મેરૂતંગે બાણ, મયૂર અને માનતુંગને લોભના સમયમાં મુક્યા છે. અને બલ્લાલ, રત્નમંદિર બાણ વગેરે લોભ ચરિતના લેખકો તેને અનુસર્યા છે. પણ મેરૂતંગનો જ સમકાલિન જૈન લેખક પ્રભાચંદ્ર આ ત્રણે કવિઓને શ્રી હર્ષના સમકાલિન કહે છે. (જુઓ માનતુંગસૂત્રિ પ્રખંધ શ્લોક. ૪. પ, પ્રભાચંદ્ર હર્ષને વારાણસીના રાજા કહે છે.) મેરૂતંગે આપેલો બાણમયૂરનો પ્રસંગ પ્રભાચંદ્ર ચરિતમાં પણ છે. પણ ત્યાં બાણને મયૂરના જભાઈ કલા છે. માનતુંગ રચિત બક્તામર સ્તોત્રની ટીકામાં પણ એમજ કહ્યું છે. એ જગે તેમ હો પણ મેરૂતંગે આ કથા ઉતારતાં રમૂતિચૂક કરી છે એ ચોક્કસ લાગે છે.

ઐતિહાસિક પુરાવાઓ જોતાં બાણ અને મયૂર સમકાલિન હોવાનો સંભવ છે. બાણે મયૂરનો હર્ષ ચરિતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને બાણ શીહર્ષ (ઈ. સ. ૧૦૧ થી ૧૪૮) ના સમયમાં થઈ ગયા એ ચોક્કસ છે. કવિરાજોપર (ઈ. સ. ૯૦૭ થી ૯૧૭) એક શ્લોકમાં બાણ અને મયૂરને શીહર્ષની સભાના સભ્ય કહેવ છે.

બહો પ્રમાણો વાગ્દેવ્યા યન્માત્મદિવાકરઃ ।

શ્રીહર્ષસ્યામવત્સમ્યઃ સમો વાણસયૂરયોઃ ॥

(જુઓ રાણેંધર પદ્ધતિ શ્લોક. ૧૮૬)

૪૯. જુલહર પણ બાણ, મયૂર અને માનતુંગ ત્રણેને પ્રભાચંદ્ર જે સંપન્ના સમકાલિન કહે છે.

માનતુંગ પ્રખંધ ઉપર પ્રમાણે પ્રભાચંદ્ર ચરિતમાં પણ મળે છે.

૩૧ એક વખત ભોજરાજ પોતાના દેશના (માળવાના) પંડિતોનાં વખાણ કરતા હતા, અને ગુજરાતની અવિદ્યવૃત્તા માટે નિન્દા કરતા હતા ત્યારે-ગુજરાતના ૪૯ સ્થાનપુરુષે કહ્યું કે “ અમારા દેશના બાલગોપાળ સાથે તમારા દેશનો કોઇ મોટો પંડિત પણ ન સરખાવી શકાય. ” પછી આ વ્રત્તાન્ત શ્રી ભીમરાજને જણાવવામાં આવ્યો. એટલે તેણે ગોવાળનો વેપ ધારણ કરેલા પંડિતને તથા એક વેશ્યાને મોકલ્યાં. પછી સવારમાં રાજ પાસે ગોવાળને લઇ ગયા; ત્યારે ભોજ રાજએ “ કાંઈક બોલો ” એમ કહ્યું અને તેણે કહ્યું “ હે સરસ્વતી કંઠાલરણુ ગોપ !

(૮૨) હે ભોજ ! (તમારા) કંઠનું આ ધરણું કેવું લાગે છે તે કહો. તમારી છાતીમાં લક્ષ્મી છે અને તમારા મુખમાં સરસ્વતી છે તેનો આ (ધરણું) શું સીમાડો છે ?

તેની આ ઉક્તિથી વિસ્મય પ્રાપ્તેલા રાજએ સુંદર વેપ ધારણ કરેલી વેશ્યાને પૂરી ભરાયેલી સહામાં સામે ઉભેલી નોંધતે “ અહીં કેમ ? ” એ પ્રમાણે સંબંધ વગર પૂછ્યું. ત્યારે પોતાની જાત (—સ્ત્રી જાત) ઉપરના પક્ષ-પાતથી કેમ જાણે સરસ્વતીએ તેને કૃપાપાત્ર બનાવી હોય તેમ શુદ્ધિના લંડાર ૨૫ અને શરીર ધારી પ્રતિભા હોય તેવી તે વેશ્યાએ રાજના ગંભીર વચનનું પણ તરત સમજી લઇને “ પૂછે છે માટે ” એ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો. આ રીતનાં તેનાં યોગ્ય વચનથી જોતું મોઢું પહોળું થઇ ગયું છે એવા ભોજે ત્રણ લાખ તેને અપાવવા માંડ્યા. પણ શું વાત થઇ એ ન સમજેલો હોવાથી કોપાધ્યક્ષે, રાજએ ત્રણ વખત કહ્યા છતાં, ત્યારે દ્રવ્ય ન આપ્યું ત્યારે રાજએ ખુલાસો કર્યો કે “ દેશની સગવડ એટલી જ હોવાથી તથા સ્વ-ભાવની કૃપણતાથી આને ત્રણ લાખ અપાય છે; ઉદારતાથી આપીએ તો તો સામ્રાજ્ય આપીએ તોમ ઓર્ધ્વજ પડે ” ત્યારે બધા સહાસદોએ રાજના તથા તે વેશ્યાના વચનો વચ્ચે શું સંબંધ છે એ પૂછ્યું; એટલે રાજએ કહ્યું કે “ આના આંખના ખૂણાની આંજણની રેખા છેક કાનના છેડા સુધી પોચે છે એ નોંધતે એ “ અહીં કેમ ” ? (કાન પાસે આંખ કેમ) એ રીતે પૂછ્યું ત્યારે આણે પ્રાકૃત ભાષાના નિયમને અનુસરી બહુવચનમાં જવાબ આપ્યો કે “ પૂછે છે માટે ” અર્થાત્ કાન પાસે આંજણની રેખાનાં બંધાનાથી જાહેર આંખો પૂછે છે કે જે ભોજ વિષે કાનોએ સાંભળ્યું હતું તે જ

૪૯ અહીં સ્થાન પુરુષ સંપદને સાન્નિવિવ્રહિક પદેલાં જે અર્થમાં વાપર્યો હતો તે એકથી નેવા અર્થમાં મેરડાંને વાપર્યો છે. અન્યત્ર તેણે જ બહુસંખ્યા અર્થમાં એ સંપદને વાપર્યો છે.

કાંઈ ભરવાડે (પશુપાલે) કહ્યું, કે “ હું જ તમારા ધણીને આનો ખુલાસો કરીશ. પણ હું જુદું હોવાથી આ કુતરાને ઉપાડી શકતો નથી અને તેના ઉપરની વતસલતાથી તેને છોડી પણ શકતો નથી. ” આમ તેણે કહ્યું એટલે પોતાને ખભે કુતરાને ઉપાડી લઈને, તે ભરવાડને સાથે લઈ રાજની સભામાં આવ્યા અને આ જવાબ આપશે એમ કહ્યું. પછી રાજએ તે ભરવાડને એજ વાક્ય પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું “ હે રાજ ! આ જીવસૌક્યમાં માત્ર એક લોભ જ લભ્ય (સારો) નથી. ” રાજએ ‘ કેમ ? ’ એમ ફરી પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું “ બ્રાહ્મણ કુતરાને ખભે ઉપાડે છે એ લોભનું જ પરિણામ છે માટે એક લોભ જ લભ્ય નથી. ” આ પ્રમાણે ‘ એક લભ્ય નથી ’ એ પ્રખંધ પૂરો થયો.

૩૬ એક વખત એક મિત્રને સાથે લઈને રાજ સતમાં ફરતા હતા, ત્યાં પાણીની તૃષા લાગવાથી વેશ્યાને ઘેર જઈ મિત્ર દ્વારા પાણી માગ્યું. એટલે અત્યંત વાત્સલ્યથી તે વેશ્યાએ ધણી વખત પછી શેરડીના રસથી ભરેલો પ્યાલો જરા ખિન્ન થઈને આપ્યો. ત્યારે મિત્રે તેને ખેદનું કારણ પૂછ્યું. અને તેણે કહ્યું કે “ એકજ શેરડીમાંથી પહેલાં એક આખો ધડો અને ઉપર એક વાટકી એટલો રસ નીકળતો પણ હાલમાં રાજનું માનસ પ્રજાવિરુદ્ધ હોવાથી ધણીવારે એક વાટકી જ રસની ભરાણી; એ ખેદનું કારણ છે. ” આ સાંભળીને, કાંઈ વાણીઆએ શિવમંદિરમાં મોટું નાટક કરાવ્યું ત્યારે તેને હુટી લેવાનો વિચાર પોતાને આવ્યો હતો એમ વિચારીને, એ વાત સાચી ગણીને, ત્યાંથી પાછો ફરીને રાજ પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને ઉંડી ગયો. પછી બીજો દિવસે, પ્રજા ઉપર જેને કૃપા થઈ છે એવા રાજ વેશ્યાને ઘેર ગયા તો તેણે “ આજે શેરડીમાંથી ધણો રસ મળ્યો માટે આજે રાજ પ્રજા ઉપર વતસલ છે ” એમ કહીને રાજને સંતુષ્ટ કર્યો. આ પ્રમાણે ઈશુ રસ પ્રખંધ પૂરો થયો. ૫૨

૩૭ એક વખત ધારાનગરીના ૫૪પરામાં આવેલા ગોત્રદેવીના મંદિરમાં

પર પ્રજામાંથી કાંઈને સમૃદ્ધિવાળો લુએ તો રાજએ તેને હુટી લીધે એ બનાવ પહેલાં ધણો સામાન્ય દોષો બેઠાએ; કારણકે મેરુતંગે પોતે અતિ વદાર સ્ત્રીતરેલા ભોજ જેવા રાજ માથે આવેા આરોપ મુક્યો છે. આજ કથા પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં વિક્રમાર્જુના સંબંધમાં લખી છે. લુએ વિક્રમાર્જુન પ્રખંધ-નગરમાં પ્રજા નીચેની દિપ્તિપણી.

૫૩ મેરુતંગે મૂળમાં દારાનગર રાષ્ટ્ર વાપર્યો છે તેનો પરા જેનો અર્થ લાગે છે.

દેવીને નમસ્કાર કરવા હમેશાં જતા તે રીતે ગયેલા ત્યારે તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલી દેવીએ રાજાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને કહ્યું કે “શત્રુનું સૈન્ય નજીક આવી ગયું છે માટે તરત ચાલ્યા જાવ” આ વચનથી તરત પાછા વળી નીકળેલા રાજાએ ક્ષણમાં પોતાને ગુજરાતના લશ્કરથી વીંટાયેલા જોયો. એટલે વેગવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને ભાગતો હતો ત્યાં ધારાનગરના દરવાજામાં પેસતાં આલૂયા અને કોલૂયા નામના ગુજરાતના ઘોડેચારોએ તેની ડોકમાં ધનુષ્ય નાખીને “મારવામાં આટલી વાર છે પણ છોડી દઇએ છીએ” એમ કહી છોડી દીધો:—૫૪

(૬૧) આ ગુણવાન છે તે ભલે નમે, એમ વિચારીને ગુણવાળું ધનુષ્ય ભોજના ગળામાં નાખ્યું અને ભોજને ઘોડા ઉપરથી પાડી દીધો.

આ પ્રમાણે અશ્વવાર પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૮ એક વખત ને રાજા સ્વારીથી પાછા વળતાં શહેરના દરવાજામાં પોતાની મેળે ચાલતા ઘોડા ઉપર બેસીને પ્રવેશ કરતા હતા ત્યાં લોકોને ગભરાયેલા તથા અહીંતહીં દોડતા જોઇને તપાસ કરી તો લોકોની બીડને કીધે માથું હલવાથી જેનું હાથનું ઠામ ભાંગી ગયું છે અને હાથ નદીના પ્રવાહ પેઠે વહી જાય છે એવી હાથ વેચનારી હસતી ઉભી છે. એ જોઇને રાજાએ તેને પૂછ્યું કે “તને ખેડ નથી થતો તેનું શું કારણ?” ત્યારે તેણે કહ્યું:—

(૬૨) જે હું રાજાને હણીને, પતિને સર્પથી મરેલો જોઇને, ખીજા દેશમાં ભાગ્યશોગથી ગણિકા થઇ અને ત્યાં વળી દીકરા સાથે મુકોગ થવાથી ચિતામાં

૫૪ નીચેના શ્લોક મેરૂતંગે શોભેશ્વરની કીર્તિઠોમુદીમાંથી ઉતર્યો છે અને એ શ્લોક ઉપરથી જ આ વૃત્તાન્ત ગોઠવ્યું હોવાનો સંભવ છે. મેરૂતંગ મહેલોના ખીજા કોઈ પ્રાંથમાં આ વાત નથી. એક ધારાનગરનાં પરાં સુધી ગુજરાતનું લશ્કર આવે અને ધારાના રાજાને ખબર ન પડે એ વાત માનવા યોગ્ય લાગતી નથી. એ વખતના રાજાએ નસુસખાતું રાખતાં એમ પ્રબંધકારે જ કહે છે. આ કથામાં કાંઈક સત્યાંશ દોષ તો ભોજ ધણીવાર ચિતોડમાં રહેતા (જુઓ જનપ્રસારિના વિવિધતીર્થ કલ્પમાં વિમલ વૃત્તાન્ત) અને ચિત્તોડથી માળવે જતાં રસ્તામાં કોઈવાર ગુજરાતની સરહદની નજીક ગુજરાતના લશ્કર આવે ભેટો ચઈ એવો દોષ અને ભોજ પાસે ઘોડું લશ્કર હોવાથી તેને ભાગતું પડ્યું દોષ એ સંભવિત છે.

આ શ્લોક મેરૂતંગે કીર્તિઠોમુદીમાંથી ઉતર્યો છે, પણ પાઠમાં ધણી ફેર છે. એટલું જ નહિ પણ અર્થ અસ્પષ્ટ છે અને પાઠ ભ્રષ્ટ છે. જુઓ મૂળ શ્લોક ઉપરની ટિપ્પણી. કદાચ મેરૂતંગે ચાદદારેત ઉપર આધાર રાખ્યો હશે. ડી. કૈ. ના પાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—આ ભોજરાજા ગુણવાન છે એમ જાણીને જ ભોજના કંઠમાં આવેલા ગુણવાળા ધનુષ્યે જાતે નાશ પામતાં ભોજને ઘોડા ઉપરથી ન પાડ્યો.

પેઠી (ત્યાંથી ચે બચીને ગોવાળણુ થઇ) તે હું ગોવાળણુ આજે જાશને શું શોક કરું ?

એ પ્રદેશમાંથી મહો નદી નીકળી એમ લોકો કહે છે. આ પ્રમાણે ગોપશુહિણી પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૯ એક વખત ભોજ રાજા ખુશી થઇને એક શિલાનું નિશાન કરીને જિસાહથી ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યાં એજ વખતે મળવા માટે આવેલા શ્વેતાંજર શ્રીચન્દનાચાર્યે તરત શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી નીચેનું સરસ વચન કહ્યું:—

(૬૩) હે રાજા, શિલા વીંધાઇ ગઇ, હવે આ ધનુષ્યની રમત છોડો, હે દેવ ! પથરાને વીંધવાના વ્યસનની રસિકતાને, પ્રસન્ન થઇને, 'હવે મુકી દીઓ. કારણકે આ રમત બે વધી જશે, અને કુળપર્વતોના સમૂહને તમે ભે તમારી આ કીડાનું નિશાન બનાવશો તો આધાર ભાંગી પડવાથી, હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! આ પૃથ્વી પાતાળના મૂળમાં પેશી જશે.

(આ શ્લોકમાં પૃથ્વીના વિશેષણ રૂપે ધ્વસ્તાધારા એમ સખ્દો છે તેનો એક અર્થ આધાર ભાંગી પડવાથી અને બીજો અર્થ 'ધારાનગરી નાશ પામી.')

આ પ્રમાણે તેની કવિતાથી અતિશય પ્રસન્ન થયા છતાં જરા વિચાર કરીને રાજાએ કહ્યું: "તમે સર્વશાસ્ત્ર પારંગત છતાં 'ધારા ધ્વરત થઈ' એવું ૫૬ જે કહ્યું તે કાંઇક ઉત્પાતનું સૂચન કરે છે."

૪૦ અહલદેશના રાજાને દેમતી નામની રાણી હતી, જે મહાયોગિની હતી. એક વખત તેને સુવાવડ આવવાની હતી ત્યારે તેણે બેપીઓને પૂછ્યું કે "કયા શુભ મુહૂર્તમાં છોકરો જન્મે તો એ ચક્રવર્તી થાય ?" ત્યારે તેઓએ સારી રીતે વિચાર કરીને "જ્યારે સૌમ્ય ગ્રહો ઉચ્ચરાશીના અને કેન્દ્રસ્થ હોય અને કર ગ્રહો ત્રીમ, છઠ્ઠા અને ૧૧મા ઘરમાં હોય એવા અમુક ૫૫૬૩માં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચક્રવર્તી થાય છે" એમ કહ્યું.

આ સાંભળીને જે વખતે સુવાવડ આવવાની હતી તે વખતે પછી પછી સોળ પ્રહર મુધી યોગની સુક્રિતથી ગર્ભને રોકી રાખીને બેપીઓએ કહેલા

પરંપ આ ગ્રહ નિયતિ મટિ ભુઓ સવુન્નતક (૯-૨૫) નું નીચેનું વર્ણન:—

एकोऽपि नृपतिजन्मप्रदो ग्रहः स्वोद्यगः सुहृद्दृष्टः ।

चलिभिः केन्द्रोपगतैः त्रिप्रभृतिभिरवनिपालमयः ॥

રાણીનું અંગેજી સાપાંચક ૫. ૭૨ ડિ. ૨

શુંલ લક્ષમાં જ કર્ણ નામના પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. આ રીતે ગર્ભને રોકી રાખવાના દોષથી તે પોતે તે પછી આડમે પહેરે મરણ પામી.

અને તે પુત્ર શુભલક્ષમાં જન્મેલો હોવાથી તેણે પોતાના પરાક્રમથી દિશાઓને વશ કરી અને એકસો છત્રીશ રાજ્યો તેની સેવામાં રહેવા લાગ્યા. તે આરે વિદ્યાઓમાં પરમ પ્રવીણ હતો. તથા વિદ્યાપતિ^{૫૬} વગેરે મહાકવિઓ તેની નીચ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા:—

(૬૪) મુખમાં હારાવામિ (છાતી ઉપર હારને બદલે મોઢામાં અરેરાટી), બે નેત્રો ઉપર કંકણનો ભાર, (કંકણ એટલે અહીં હાથમાં પહેરવાની ચુડકી નહિ, પણ આંસુનાં ટીપાં), નિતંગ ઉપર પત્રાલી (પત્રાલી એટલે ચંદનની ચર્ચા તે પહેલાં કપાળ ઉપર જે સ્ત્રીઓ કરતી તે હવે નિતંગ ઉપર પત્રાલી એટલે પાંદડાં બાધે છે) અને બે હાથમાં તિલક (પહેલાં પોતાના કપાળમાં તિલક કરતી તે હવે મહેનતથી હાથમાં તિલક જેવા અથવા ધારણ કરે છે) હે કર્ણ, તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ વિધિને વશ થઈને, જંગલમાં, હાલમાં ઉપર કહ્યું તેવી રીતે અપૂર્વ અલંકારો ધારણ કરે છે.

(૬૫) હે કર્ણરાજ! હાલમાં હક્ષમી ગોપીઓના પીન સ્તનોથી ધસાયેલી વિષ્ણુની છાતીને ત્યજીને કમળની શંકથી તમારા નેત્રોનો આશ્રય કરીને રહી છે એમ માનું છું. કારણકે જે તરફ તમારી ભ્રમર (મીઠી નજર) પડે છે ત્યાં બીકથી ભાંગી પડે એવી દરિદ્રતાની મુદ્રા (સીધ) ઘુટી જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે જેની કવિઓ સ્તુતિ કરતા હતા તે કર્ણરાજ્યએ એક વખત દ્વૈત ભારદ્વજ રાજા બોળને કહેવરાવ્યું કે “તમારા નગરમાં તમે કરાવેલાં ૧૦૪ મંદિરો છે. અને એટલાજ તમારા ગીત પ્રબન્ધો^{૫૭} છે. અને એટલાજ

^{૫૬} વિદ્યાપતિ નામના એક કરતાં વધારે કવિઓ થઈ ગયા જણાય છે. મિથિલાના રાજા શિવસિંહે વિ. સં. ૧૪૫૫ ના એક લેખમાં પુરુષ પરીક્ષાના લેખક કવિ વિદ્યાપતિને એક ગામનું દાન આપ્યાનું લખ્યું છે. પણ મેરૂંગ જેની વાત કરે છે તે એ નહિ. આ તો આશ્વમેધ રાજા વિક્રમાંક પાસેથી વિદ્યાપતિનું બિરુદ મેળવનાર (જુઓ વિક્રમાંક દેવ ચરિત સ. ૧૮ શ્લોક. ૧૦૧) બિહલુ કવિ હોવાનો સંભવ છે. એ આ કર્ણના સમકાલિન હતા. (જુઓ કૌમુદી ૧૯૩૩ ક્રેશ્નચારીમાં ‘વિદ્યાપતિ બિહલુ’).

^{૫૭} રાજા બોળના રચેલા અનેક ગ્રન્થો મનાય છે. રાજમુગાંક, રાજમાર્તંડ વગેરે જ્યોતિષના, સરસ્વતી કંઠાકરણ (અલંકારનો ગ્રંથ), રાજમાર્તંડ (યોગસાધ) પૂર્ત-માર્તંડ (ધર્મશાસ્ત્ર), રામરાજણ સૂત્ર (સિદ્ધ), અમ્પૂરામાયણ (કાવ્ય) વગેરે અનેક વિષયોના અનેક ગ્રન્થો બોળને નામે ચડેલા છે. પણ એણે જાતે કેટલા લખેલા હશે અને કેટલા પરિતો પાસે લખાવી પોતાને નામે ચડાવ્યા હશે એ કાલ કહી શકે ?

તમારાં બિરોધ છે. માટે પદ્યતુરંગ યુદ્ધથી કે દન્દ્યુદ્ધથી, પદ્યાર વિદ્યામાં વાદ શક્તિથી કે દાન શક્તિથી મને જીતીને ૧૦૫ બિરોધનું પાત્ર તમે થાવ; નહિ તો તમને જીતીને હું ૧૩૭ રાજાઓનો સ્વામી બનું.” તેનાં આ વચનથી જોનું મોહું પડી ગયું છે એવા શ્રી ભોજો બધે પ્રકારે કાશીના રાજા જીતે એવા છે એમ વિચારીને પોતે હારી જ જશે એમ ધારીને કાશીના રાજાને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીને નીચેની શરત કબુલ કરાવી. કે “મારે (ભોજો) અવનતીમાં અને શ્રી કહેા કાશીમાં, એક જ દિવસે એક જ મુહૂર્તમાં, પાંચે ખોદવાથી આરણી (જિયામમાં) પચાસ હાથ પ્રમાણનું મંદિર, હું પહેલો થાઉં એવી સ્પર્ધાથી, બાંધવા માંડવું અને પછી જેના મંદિર ઉપર પહેલાં કળશ તથા ધ્વજ ચડે તેના ઉત્સવમાં બીજા (પાછળ રહે તે) રાજાએ જીત અને ચામર છોડી દઈને હાથણી ઉપર હાજર થવું.” આ શરત ભોજો પોતાની મરજીથી કબુલ કરી એવું શ્રી કહેા સાંભળ્યું એટલે તેણે એ રસ્તે પણ ભોજને નીચે પાડવાની ઇચ્છા કરી. અને એકજ મુહૂર્તમાં બે જુદે જુદે ઠેકાણે બે મંદિરો બંધાવા માંડ્યાં. હવે પૂરી ખેતથી પોતાનું મંદિર બંધાવનાર કહેા પોતાના સૂત્રધારને પૂછ્યું કે “એક દિવસમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કેટલું કામ થઈ શકે?” ત્યારે તેણે સૌદાશના અણગમને દિવસે સાત હાથ પ્રમાણનાં અગ્નીઆર મંદિરો સવારે શરૂ કરી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કલશ ચડાવવા સુધી પૂરાં તૈયાર કરી રાજાને બતાવ્યાં. અને આટલી અંપૂર્ણ સામગ્રી જોઈને રાજા મનમાં ખુશ થયો. પછી ભોજ રાજાના મંદિરનું કામ કંદોરા સુધી આવ્યું ત્યાં આજસ છોડીને કામ કરાવતા કહેા મંદિર ઉપર કલશ ચડાવી દીધો અને ધ્વજ ચડાવવાનું મુહૂર્ત નક્કી કરી, ભોજને તેની પ્રતિજ્ઞા પાળવા હ્રત મોકલીને નિમંત્રણ કર્યું. પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દેવા તૈયાર નહિ તથા એ રીતે-જીત ચામર છોડીને-જવાને પણ અશક્ત એવા માલવ મંડળના રાજા શુપસ્યુપ બેસી રહ્યા.

૪૧ પછી મંદિરમાં ધ્વજ ચડાવવાનો ઉત્સવ પૂરો કર્યા પછી એ માટે આવેલા રાજાઓ સાથે શ્રી ભોજને હરાવવાને શ્રી કહેા પ્રસ્થાન કર્યું. એ વખતે શ્રી ભોજના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપવાનું કબુલ કરીને શ્રી કહેા માલવ મંડળ ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા માટે શ્રી ભીમને બોલાવ્યા. આ રીતે બે રાજાઓએ બીડાયલા ભોજનું અભિમાન મંત્રને વશ થયેલા સર્પના

પદ તુરંગ એટલે હાથી, રથ, પોરેચાર લશ્કર, અને પાચદળ.

પદ ચાર વિદ્યાઓ તે વેદો, આન્વીદિપ્તી (ન્યાયશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર (રાજનીતિ) અને વાર્તા-(વેપાર કારીગરી વગેરે બધાં બધાં ધંધાઓનું શાસ્ત્ર)

કેર પેઢે ગળી ગયું. આ સ્થિતિમાં ભોજનું શરીર અકરમાત્ લથડી ગયું, પણ ભોજની તપ્તીઅતના ખચર છુપાવવામાં આવતા હતા. એટલે કોઈ પારકો માણસ પેઢી ન શકે, એ રીતે બધા માર્ગો પોતાનાં માણસોથી બંધ કરીને, શ્રી કર્ણુ પાસે રહેલા પોતાના એલચી ડામરને ભોજના ખચર માટે માણસ મોકલીને ભીમે પૂછાવ્યું. તેણે તે માણસને નીચેની ગાથા શીખવીને શ્રી ભીમની સભામાં મોકલ્યો.

(૬૬) આંખાનું ફળ સારી રીતે પાટી ગયું છે, ફળનું ડીટકું લીધું ધણ ગયું છે, પવન ખૂબ પુકે છે અને ડાળાં સુકાઈ જવા માંડી છે; હવે શું પરિણામ આવશે તે અમે જાણતા નથી.

આ ગાથા સમજીને શ્રી ભીમ એમને એમ રહ્યા, જેનો પરલોકમાં જવાનો સમય પાસે આવ્યો છે એવા શ્રી ભોજ એ વખતને યોગ્ય ધર્મ કાર્ય કરી લઈ મારા મરણ પછી મારા હાથ વિભાન (શબને ઉપાડવાની પાલખી) ની બહાર રાખવા એમ કહીને સ્વર્ગમાં ગયા.

(૬૭) દીકરા ને કે સ્ત્રીને શું કરું ? આ આખી વાડીને શું કરું ? એકલો આવ્યો અને હાથ ને પગ એય ખંખેરીને એકલા જવાનું છે.

૪૨ ભોજનું આ વાક્ય લોકોને વેશ્યાએ કહ્યું. ભોજનો ઉપરનો વૃતાન્ત જાણીને શ્રી કર્ણુ કીલ્લો તોડીને ભોજની બધી સમૃદ્ધિ હાથ કરી લીધી એ જોઈને ભીમે ડામરને કહ્યું કે તારે શ્રી કર્ણુ પાસેથી તેણે આપવા કરેલું અર્ધું રાજ્ય લાવી આપવું અથવા તારે મારું હાજર કરવું. રાજાના આ હુકમને અમલ કરવાની ઇચ્છાથી શ્રી ડામરે બનીસ પાપલજ માણસોને સાથે લઈ શ્રી કર્ણુના તંત્રમાં ખપેર વખતે પેશો જઈ મુતેલા શ્રીકર્ણુને બાન તરીકે પકડી લીધા. પછી તે (શ્રી કર્ણુ) રાજ્યએ એક વિભાગમાં શ્રી નીલકંઠ મહાદેવ, ચિન્તામણિ નામના ગણપતિ વગેરે દેવમૂર્તિઓ અને તેને લગતી સામગ્રી એ રાખ્યું; અને બીજા વિભાગમાં બધી રાજ્યવસ્તુઓ રાખી અને પછી એમાંથી ગમે તે અર્થો લાગ લઈ લેવાનું કહ્યું. સોળ પહોર સુધી વાટ જોવા પછી ભીમની આજ્ઞાથી દેવમૂર્તિઓ અને તેની સામગ્રી લઈ ડામરે ભીમ આગળ બેઠ ધરી. આ પ્રબંધનો સાર નીચેના પદ્યમાં સંપ્રદાયો છે:—

(૬૮) પચાસ હાથ પ્રમાણનાં બે દેવમંદિરો એકજ મુદ્દર્તક્ષણમાં બંધાવવાનું શરૂ કરી જેના મંદિર ઉપર કળશ રહેલો ચડે તેના, હિસવમાં બીજા રાજ્યએ છત ચામર છોડીને હાજર થવું એ રીતે કરાવ ચપેલો પણ ખરચ કરવામાં ૬૦હીલા ભોજરાજ્ય કર્ણુથી છતાઈ ગયા.

(૯૯) ભોજરાગ સ્વર્ગમાં જતા, ધારા નગરીને હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અતિ બળવાન કર્ણ પાસે આગ્રહ કરીને શ્રી ભીમને મદદમાં લીધા, અને તે (ભીમ)ના સેવક ડામરે બાન તરીકે પકડેલા કર્ણ પાસેથી નીલકંઠ મહાદેવ, ગણપતિ અને સોનાનો મંડપ એટલું લીધું.

(૧૦૦) કવિઓમાં, વાદીઓમાં, ભોગીઓમાં, ચોગીઓમાં, પૈસા આપનારાઓમાં, સજ્જનો ઉપર ઉપકાર કરનારાઓમાં, ધનવાનોમાં, ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં અને ધર્મ પરાયણ માણસોમાં પૃથ્વીના પદ ઉપર ભોજ જેવો કોઈ રાજા થયો નથી.

(૧૦૮) આ શ્લોકનો અર્થ ખેલાં અપાધ થયો છે (ભુએ શ્લો. ૮૬) આ વગેરે ભોજના અનેક વિધ પ્રબંધો છે બાકીના જેમ સાંભળી જવામાં આવે તેમ સમજી લેવા. ૬૧

૧૦૨ હે દેવ, જેણે પુણ્ય રૂપી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા માંડી છે તે તમારા હાથ રૂપી વાદળાંએ સોનાનાં કંકણના તેજ રૂપી વીજળીના બળ-કારા સાથે સોના રૂપી અમૃત (પાણી) વર્ષવા માંડતાં, કીર્તિ રૂપી નદી ભરાઈ મધ છે, શુભોના સમૂહ રૂપી જમીન પ્રસન્ન થઈ ગઈ છે, માગણો રૂપી સરોવર ભરાઈ ગયું છે અને વિદ્વાનોનો દરિદ્રતા રૂપી ઘાવાનળ ફરી ગયો છે.

(૧૦૩) શ્રી ભોજ જ્યારે શીકારે જતા ત્યારે તેઓ એકદમ ધન-

છતા છેલ્લા પ્રસન્નતા મેરુવૃક્ષ તેને લોકી કહે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ખેલાની ક્ષાર-તાથી છેલ્લી અવસ્થામાં ભોજરાગનો ખજનો ખાલી થઈ ગયો હતો એમ તર્ક કરવા માટે સાધનભૂત વાચ એવી મેરુવૃક્ષની આ વાત છે.

૬૧ અહીં એક હસ્તલિખિત પ્રવચન તથા ખેલા છપાયેલ પુસ્તકમાં કપૂર કવિ અને કર્ણ વિષે તથા નાચિરાજ કવિ અને કપૂર વિષે એક પ્રબંધ વધારે છે. તેની મતલબ એટલી જ છે કે શ્રી કપૂર કવિએ એક શ્લોક (ભુએ મતો. ૯૬) કર્ણને સલામતો પછી તેમાં અપરાધ આવતો! હોવાથી કર્ણ અને કાઈ ન આશ્ચર્ય, પછી નાચિરાજ કવિને એક શ્લોક સલામતવા માટે એક કાઠિ મુવલ અને દસ હાથીઓ આપ્યા. પછી કપૂર કવિએ નાચિરાજ કવિની પ્રશંસા કરી અને તેણે કર્ણ પોતાને આપેલું બધું કપૂર કવિને આપી દીધું.

(ભુએ મ. પૃ. ૮૦ ની ટિપ્પણી)

આ રચણે બદલાવના ભોજ પ્રબંધમાં મળી આવતા ભોજ સંબધી ભુદા ભુદા ૨૭ શ્લોકો અમુક પ્રતોમાં તથા સુદિત પુસ્તકમાં ટિપ્પણીમાં આપેલા મળે છે (ભુએ મૂળ પૃ. ૮૧)

બની પંજીય ચડાવે, પજીબને કાન સુધી ખેંચે, પછી હાથમાંથી બાણ છોડી દીગે અને મૃગલાના શરીરમાં એ બાણ લાગે ત્યાં સુધી પજી આ (ભોજ) કામદેવ છે અને મારા બહાલાને મારે વશ કરવા માટે કામબાણ મારે છે એમ સમજી હરણી નહોતી ખેંચતી, નહોતી લાગતી, નહોતી ધુજતી, નહોતી હાલતી કે નહોતી ઠેકતી.

(૧૦૪) જોણે કલ્પદ્રુમ નેરે દાનો વડે સર્વ દરિદ્રતાને લગાડી મુકી છે. જોણે બૃહસ્પતિ પેઠે શીઘ્રતાથી અનેક પ્રબંધો રચ્યા છે, વળી જોણે અબુજા પેઠે રાધાવેધ કર્યો છે; તે ભોજની લાંબા વખતથી કાર્તિ સાંભળીને તેને જોવા ઉત્સુક થયેલા દેવોના સમૂહે તેને એકદમ બોલાવી લેવાથી ભોજ-રાજ સ્વર્ગે ગયા.

આ રીતે શ્રી મેરુતુગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધ ચિંતામણીમાં શ્રી ભોજ અને ભીમરાજની અનેક સારી વાતો વર્ણવનારો બીજો પ્રકાર ખૂબી થયો.

પરિશિષ્ટ

ભોજ અને ભીમ પ્રબંધો જે અહીં આપેલા છે, તેમાં મુખ્ય માર બાબતો દેખાય છે. (૧) ભોજની દાન વીરતાના દાખલાઓ આમાં મોટે ભાગે સંસ્કૃત ભાષા તથા સંસ્કૃત પ્રદરમના જાણુનારને દાનો અપાયાના દાખલાઓ છે. (૨) ભોજનું જીવન ચરિત્ર-એમાં ભોજના જીવનના આરંભનો ભાગ હેલા પ્રકાશમાં મુંજ પ્રબંધમાં આવી ગયો છે અને અન્તનો ભાગ આ પ્રકાશના અન્તમાં છે જેનો વિચાર નીચે કર્યો છે. (૩) ભીમ અને ભોજનો સંબંધ (૪) ભોજ અને ધનપાલ અથવા જૈન પ્રમ્ને મહિમા.

(૧) ભોજની દાનવીરતા જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતી. તેની પાસેથી દાનો મેળવનાર કવિઓએજ આ મહિમા વધાર્યો હશે. પણ વખત જતાં ભોજના દાનો સંબંધી દાખલાઓ અતિશયોક્તિ ભરેલા તથા એક જ પ્રકારના- (અમુક લાખ કે અમુક કોટિ દ્રવ્ય અને હોથીઓ) લોક કથામાં ચડી ગયા જણાય છે. અથવા પ્રબંધકારોએ લગભગ સરખાં દાખલા આપ્યા છે. ભોજ રાજની સલામા કવિઓ તર્ણવર્તા મેરુતુગે બાણ, મયૂર, રાજશેખર અને માનતુંગને ભોજના સમકાલિન કહ્યા છે, એમ કૂલ છે. એ આગળ ટિપ્પણીમાં નોંધ્યું છે, માધ પ્રબંધ પણ જો કારણથી કલ્પિત ન હોય છે. બદલાલે તો કાલિદાસ અને ભવજીતિને પણ ભોજના સમકાલિન કહ્યા છે. વળી તેણે તો બીજી કાંઈ વાતજ લખી નથી. ભોજ સંબંધી જૈન પ્રબંધોમાં મેરુતુંગ પછી રત્ન સંદિર ગણિતો ભોજ પ્રબંધ જોવા મળે છે. એમાં મેરુતુંગ કહેલી બધી માત્ર તો છેજ, પણ તે વિપરીત કિટલોક મને

ઉમેરે છે. ભોજના જીવન ચરિત્રના પ્રસંગોમાં સૌભાગ્ય સુંદરી સાથે તથા મદનમેજરી સાથે ભોજ રાજાનાં લગ્નની વાત નવી છે. પાઠક રાજવંશને વળી જાનુમતીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે પણ એ બધો ભાગ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ જીમ અને ભોજનો સંબંધ અને ભોજનો અન્ત એ વધારે આકર્ષક વિષયો છે. જીમ અને ભોજના સંબંધમાં મેરુતુંગની દૃષ્ટિ ગુજરાતના લોકોની ચતુરાઇ અને હુશીઆરી ગર્વથી વર્ણવવા ઉપર છે. માળવા જેવા પંડિતો ગુજરાતમાં નથી એ હકીકતના પ્રતિકાર રૂપે ગુજરાતના લોકોની બ્યવહારચતુરતા—કુશળતાના (જુઓ સાંધિવિમ્બહિકકામરના પ્રસંગો પ્ર. ૧૧ વગેરેમાં તથા જીન પ્ર-૭, પ્ર-૩૧ માં) દાખલા મેરુતુંગ આપે છે. આ બાબતમાં રત્નમંદિર ગણિ મેરુતુંગને અનુસરે છે. પણ રત્નમંદિર ગણિએ વિમલ મંત્રી પ્રબંધ નવો લખ્યો છે. જોકે મેરુતુંગે વિમલ મંત્રીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ એ મંત્રી જીમના વખતમાં થઇ ગયો હોવાના જીન પુરાવા છે, એટલે રત્નમંદિર ગણિનો એ પ્રબંધ જોવા જોવો છે. મેરુતુંગ અને રત્નમંદિરનો સાંધિવિમ્બહિક કામર (હિમચંદ્ર તેને દામોદર કહે છે) એ સાચું ઐતિહાસિક પાત્ર હોવાનો સંભવ છે.

જીમ અને ભોજ વચ્ચે બનેલા બતાવેલું આ પ્રબંધકારોએ જે વર્ણન કર્યું છે તેમાંથી સાચું કેટલું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. રત્નમંદિર ગણિએ “ ભોજ પાટણ જોવા ગયા, ભોજ પાટણ ઉપર ચડાધ કરી ” વગેરે જે ભાગો પ્ર. ત્રિ. કરતાં વધારે ઉમેર્યા છે તે તો કલ્પિત જ લાગે છે. પણ મેરુતુંગે જે પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેમાંથી કુલચંદ્ર વાળો પ્રસંગ અને ભોજ પકડાતાં પકડાતાં રહી ગયો એ બેમાં કાંઇકે તત્પ્રાંશનો સંભવ છે. કુલચંદ્ર વાળી વાત તો જો ખોટી હોય તો ગુજરાતનો અભિમાની મેરુતુંગ લખેજ નહિ અને બીજી વાત માટે જુઓ ટિ. ૫૪

આ જૈન પ્રબંધકારો જૈનધર્મનો ઉપદેશ ન આપે તથા વ્યાજ્ઞિક ધર્મ કરતાં કે જૈનનાજ દિગંબર મત કરતાં પણ પોતાના મતની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા પ્રયાસ ન કરે તો એ જૈન શાના ? એ માટે ધનપાલ પ્રબંધ જોવા જોવો છે. પણ ભોજ ઉપર ધનપાલના ઉપદેશની અસર થઇ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.

ભોજનો અન્ત—મેરુતુંગે આપેલું ભોજના અન્તનું વર્ણન વિગતમાં કયાંય હોવા છતાં ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ ધણું ઉપયોગી છે. ભોજરાજ માળવાના

પરમારોમાં સૌથી પ્રતાપી હતા. એણે ચાળીસથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એજ વંશની ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર) પ્રશસ્તિ પ્રમાણે તો ભોજે કર્ણાટ, લાટ અને ગુજરાતના રાજ્યોને તથા તુરુષ્કાને જીત્યા હતા. (ગુજરાતને જીત્યાનું મેરુતુંગ સ્વીકારે છે) પણ છેવટમાં ભોજ વૃદ્ધ થયા અને કદાચ ઉદારતાને પરિણામે ખમ્મનો ખાલી થઈ ગયો ત્યારે ચેદીશ્વર ક્ષેત્ર અને ભીમે મળી ધારાને ઘેરો ધાવ્યો અને ભોજના મરણ બાદ ધારા શહેરને કદાચ હુટયું હશે. વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ (સ્લો. ૯) માં, સુકૃત સંકીર્તન (અ. ૨ સ્લો. ૫) માં, કીર્તિ કૌમુદી (સ-૨ સ્લો. ૧૭) માં, વસન્તવિલાસ (અ. ૩ સ્લો. ૧૫) માં, વં-તે. પ્રશસ્તિ (સ્લો. ૧૩) માં, ભીમની ધારા ઉપરની ચડાઈનું કોઈક પ્રકારનું વર્ણન મળે છે. જો કે દ્વાપરમાં કોઈ નથી. છતાં માળવાની સ્વર્ણ મંડપિકા કર્ણ પાસેથી ભીમને મળ્યાનું હેમચંદ્રે પણ લખ્યું છે (જુઓ-સ-૬ સ્લો ૫૫, ૫૭) માળવા જીતીને તેની નીલકંઠની મૂર્તિ ભીમે ગુજરાતમાં આણી હતી એમ સુ-સં. (સ-૨ સ્લો-૨૩) માં પણ કહ્યું છે. પરમાર રાજ લક્ષ્મદેવના નાગપુરમાંથી મળેલા એક લેખમાંથી પણ ભોજના મરણ પછી એના રાજ્ય ઉપર વિપત્તિ ફરી વળ્યાનું કથન છે. ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર) પ્રશસ્તિમાં પણ એ હકીકતનું સ્પષ્ટન છે.

ડાહલ કે જેમકે ભુક્તિ (એટલે બુદ્ધેલખંડ) નો હૈહય રાજ્ય કર્યુંદેવ ગંગિયદેવનો પુત્ર થાય એ ભીમ તથા ભોજનો સમકાલિન હોતો અને તેણે લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ભોજ ઉપરની ચડાઈમાં વધારે લાભ કર્યુંને જ મળ્યો એમ મેરુતુંગના વર્ણનથીજ દેખાય છે. કદાચ પરાક્રમ પણ વધારે તેજેજ કર્યું હશે.

પ્રકાશ ત્રીજો.

સિદ્ધરાજ પ્રબંધ.

૧ એક વખત મૂર્છર દેશમાં વરસાદની તાણ પડવાથી દેશના લોકો (ખેડુઓ) રાજને આપવાનો ભાગ^૧ આપી શક્યા નહિ. એટલે રાજનો ભાગ ઉધરાવવા માટે રાજ્ય તરફથી રોકાયેલાં માણસોએ તે લોકો (રાજનો ભાગ આપવા અશક્ત ખેડુઓ) ને શ્રી પાટણમાં લઈ આવીને ભીમ રાજ પાસે રજુ કર્યા. ૨ પછી એક દિવસ સવારમાં જે સ્થળે જમીનની પેદાશ ના કર માટે બધા ખેડુઓને કનેડવામાં આવતા હતા ત્યાં (ભીમ રાજનો) કુંવર મૂળરાજ ફરતો ફરતો જઈ ચડ્યો અને ખેડુઓની એ રિયતિ જોઈને મોતાના ખાસવાનો ખાસેથી તેણે આપી વાત જાણી. લીધી અને લોકો ઉપર દયા આવવાથી જેની આંખમાં આંસુ આવી અર્થાં છે એવા તેણે ઘોડા ફેરવવાની કળામાં અસાધારણ કુશળતા દેખાડીને રાજને ખુશી કર્યા; ત્યારે રાજએ 'વરદાન માગી લીઓ' એમ કહ્યું, પણ કુંવરે "ભંડારમાં જ આ વરદાન રાખી મૂકો" એવી વિનંતિ કરી. રાજએ "કેમ માગી નથી લેતા?" એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મળવાની આશા ન હોવાથી એમ કહેતાં, રાજએ ખુબ આમહ કર્યો એટલે કુંવરે તે વસ્તુઓ આપેથી^૪ રાજ ભાગ છોડી દેવાનું માગ્યું. આ સાંભળી જેને હર્ષાંશુ આપી અર્થાં છે એવા રાજએ એ માગણી કહ્યુંલ રાખી લીધું વરદાન માગવા કહ્યું. પણ—

૧ મૂળમાં રાજદેવવિભાગ એમ રાખેલ છે. એટલે રાજને કર નાણામાં નહિ પણ માલમાં આપવાનો અર્થાત્ ભાગ બઠાઈનો રિવાજ હરો એમ નાણાં છે. મનુના વખતથી એજ રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો અને જે પેઢી પેઢી સુધી ધણાં દેશી રાજ્યોમાં એ રિવાજ ચાલતો હતો પણ ભાગ બઠાઈમાં આ કનડગત શા માટે? રાજભાગ ખાધો હરો?

૨ ખેડુઓનાં હળરોનાં ટોળાંને પાટણ લઈ આવ્યા હરો ૧ કદાચ રાજની ખાલસા જમીનના ખેડુતોનેજ આ રીતે પાટણમાં રાજ પાસે લવા રાખ્યા હોય તો એ સંભવે.

૩ મૂળમાં કુટુમ્બિક રાખેલ છે તે ગુજરાતી કહ્યો—કુલ્યોનું સંસ્કૃત રૂપ લાગે છે.

૪ મૂળમાં દાની રાખેલ છે. ઉપર તથા અન્યત્ર પણ આ રાખેલ રાજભાગ અથવા કરના અર્થમાં વપરાયો છે.

(૧). પોતાનું ભારણ પોપણ કરવાના જ કામમાં લાગી રહેતા કુદ્ર માણસો તો હજારોની સંખ્યામાં મળે છે, પણ પરાય (પારકાનું કામ કરવું) એજ જેને મન સ્વાર્થ છે એવો પુરુષ જ સંજ્ઞામાં અગ્રેસર ગણાય છે. દાખલા તરીકે ન ભરી શકાય એવું પેટ ભરવા માટે વડવાનલ સંસુદ્રને પીએ છે, ભારે મેઘ-ઉનાળાથી એકઠા થયેલા જંગલના તાપને શમાવવા માટે સંસુદ્રનું પાણી પીએ છે.

એ કાળના અર્થના વિચારથી મનમાં બળ ધારણ કરી વધારે લોભ રાકી દષ્ટને વધારે માગવા માટે વારંવાર આગ્રહ થયા છતાં માની સ્વભાવ વાળો હોવાથી, કાંઈ માગ્યા વગર કુંવર પોતાને ઉતારે ગયો. ત્યાં તે કણ્વીઓ તેના વખાણ કરતા હતા અને મૂળરાજ ત્રીજે દિવસે સ્વર્ગસ્થ થઈ ગયો.^૫ એના શોક સંસુદ્રમાં રાજ, રાજલોક તથા જેને છોડાવ્યા હતા તે લોક બધાં કુબી ગયાં. પછી ચતુર માણસોએ જુદી જુદી જાતના બોધ આપીને તેના બળથી તે શોક રૂપી ખીલાને તે બધાના મનમાંથી ખેંચી કાઢ્યો.

પછી બીજે વર્ષે વરસાદ સારો થવાથી પૂરું ધાન્ય પાક્યું એટલે તે ખેડુઓએ આગલા વર્ષનો તથા ચાલુ વર્ષનો રાજભાગ સાથે આપવા માંડ્યો. રાજ્યે આગલા વર્ષનો ભાગ લેવા ના પાડી ત્યારે તે લોકોએ તેનો નિર્ણય કરવા માટે સભા^૭ બોલાવી. આવી સભાના સભાસદોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

(૨) જેમાં વૃદ્ધો ન હોય તે સભા નહિ. જેઓ ધર્મ શું છે તે ન બતાવે તે વૃદ્ધો નહિ. જેમાં સત્ય ન હોય તે ધર્મ નહિ. અને જેમાં બનાવટી અંશ હોય તે સત્ય નહિ.

આ શોક પ્રમાણેના નિર્ણયથી સભાસદોએ બેય વર્ષનો રાજભાગ

^૫ મૂળરાજ કુંવર એકાએક રાથી મરી ગયા એ ઉપર નથી કહ્યું પણ પ્ર.અ. ની ત્રણ હાથપ્રતો (જુઓ. મૂળ પૃષ્ઠ ૮૧, ૮૨, ૧) માં જે પાઠ મળે છે તે પ્રમાણે તે કણ્વીઓની સંતોષ દૃષ્ટિથી મરી ગયા એમ અર્થ નીકળે છે. એટલે કે નજર લાગી ને તેથી માંદો પડી મરી ગયો. આ નજર લાગવાનો વહેગ એ વખતે ધણો વ્યાપક હશે. આગળ આ પુરતકમાં નજર લાગવાના બીજા દાખલાઓ આવે છે.

^૬ ભાગ જટાર્હના રિવાજ પ્રમાણે તો વધારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રાજભાગ પણ વધારે ભય પછી ખેડુઓ આગલા વર્ષનું ચીંરીતે આપી શકે ? પછી રાજભાગ અમુક ચોક્કસ માપમાં આપવાનો હોય તો જુદી વાત; પણ એ ભાગ જટાર્હ ન કહેવાય.

^૭ મૂળમાં ઉત્તરસમા શબ્દ છે. આવી સભા રાજ્ય વ્યવસ્થાનું આવશ્યક અંગ હશે ? અને તેના અધિકાર શું હશે ?

રાજ્યને અપાવ્યો. પછી એ દ્રવ્યથી અને રાજ ક્રોધના દ્રવ્યથી શ્રી મૂળરાજ કુમારના કલ્યાણ માટે શ્રી ભીમે નવો ત્રિપુરપ્રાસાદ કરાવ્યો.

૩ આ ભીમરાજએ શ્રી પાટણમાં શ્રી ભીમેશ્વર દેવનું તથા ભટ્ટારિકા ભીરઆણીનું એમ બે મંદિરો કરાવ્યાં. શ્રી ભીમે સં ૧૦૭૮ થી આરંભી ૪૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેની રાણી શ્રી ઉદયમતીએ શ્રી પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગથી પણ વધારે શોભાયમાન નવી વાવ કરાવી.

પછી સં—૧૧૨૦ ના વર્ષમાં મહારંગુગારી શ્રી કર્ણને રાજ્યાભિષેક થયો. ૬

૪ એક વખત કર્ણાટનો રાજા શુભકેશી ઘોડો હાથમાં ન રહેવાથી જંગલમાં નીકળી ગયો. અને ત્યાં ઘણાં પાનના ઘેરાથી ઘટાદાર ઝાડની ઊંચામાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો, એટલામાં જંગલમાં લાગેલા દાવાનળ તેની નજીક આવી પહોંચ્યો. પણ કૃતચરત્તિથી વિશ્રાન્તિ આપી પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર તે ઝાડને છોડીને જવાની ધમ્મજા ન હોવાથી તે રાજા તે ઝાડ સાથેજ તે દાવાનળમાં બળી મુવો. પછી જ્યેષ્ઠેશી નામના તેના પુત્રનો પ્રધાનોએ રાજ્યાભિષેક કર્યો. આ જ્યેષ્ઠેશી રાજાને એક દીકરી યધ, જેનું નામ મયણુલ્લ દેવી રાખ્યું હતું. આ મયણુલ્લ દેવીના સાંભળતાં કોઈ શિવભક્તોએ સોમેશ્વરનું નામ લીધું કે તરતજ તેને પોતાનો પૂર્વજન્મ નીચે પ્રમાણે સાંભરી આવ્યો. તેને યધું કે “ પોતે પૂર્વ જન્મમાં બ્રાહ્મણી હતી અને બાર * માસોપવાસ કરી તેના ઉજવણીમાં દરેક વસ્તુ બાર

૮ એક પ્રતમાં ભીમના રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૪૨ ને બદલે ૫૨ છે, બીજા એક પ્રતમાં સં. ૧૦૭૭ થી આરંભી વર્ષ ૪૨, માસ ૧૦ અને દિવસ ૬ રાજ્ય કર્યું એમ પાઠ છે. જિનમંડનગણિ કુ. પ્રબંધમાં ભીમના રાજ્યકાળનાં વર્ષો ૪૨ જ કહે છે. (પૂ. ૩) વિચારક્રેણીનો પાઠ પ્ર-ચિં. નેજ અનુસરે છે. પ્રવચન પત્રિકા પણ. ભીમના વિ. સં. ૧૦૮૬ નો તથા ૧૧૧૬ નો એમ બે લેખો મળ્યા છે (જુઓ અનુક્રમે I. A. Vol. VI અને E. I. Vol. IX p. 148.)

૯ કર્ણના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ એક પ્રતમાં સં. ૧૧૨૮ આપ્યું છે અને બીજા માં સં. ૧૧૨૦ ચૈત્ર વદિ ૭ સોમવાર, દરેક નક્ષત્ર અને મીન લગ્નમાં કર્ણને રાજ્યાભિષેક થયો એમ પાઠ છે. વિચારક્રેણીમાં પણ કર્ણનું ગાદીએ બેસવાનું વર્ષ સં. ૧૧૨૦ જ આપ્યું છે.

* બાર માસોપવાસ (દ્વાદશ માસોપવાસાન્તર્યા) એ પ્રમાણે રાત્રો ૮ તેનો આ. શિવમંદિરની વાત દોવાથી દરેક શ્રાવણ મંદિરે આવ્યો મંદિરે મેકાત કેવળ દૂધ, કે પાંચકેશીઆજ અન્ન, વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના ઉપવાસો કર્યા અને આ રીતે બાર વર્ષ સુધી માસોપવાસ કર્યા પણ એ પ્રત ઉલ્લેખ ત્યારે બાર બારની સંખ્યામાં દરેક વસ્તુનું દાન કર્યું, વગેરે પ્રવચિત મત પ્રકારને અનુસરી અર્ધ સમજવો.

ભારતી સંખ્યામાં આપીને શ્રી સોમેશ્વરની જાત કરવા નીકળી. પણ ૧૦ આઠ-
લોહ શહેર પાસે આવતાં ત્યાં આગળ (જાત્રાળુઓ પાસેથી ગુજરાતના
રાજ્યથી લેવાતો) કર ન આપી શકવાથી આગળ ન જઈ શકી; તેથી
નિરાશ થઈને 'હું આવતા જન્મમાં આ કર દૂર કરાવનારી યાદ, એવો
નિશ્ચય કરીને અન્નનો ત્યાગ કરી મરણ પામી હતી, તે આ જન્મે મયણદેવ
દેવી રૂપે આ કુળમાં જન્મી છું' આ રીતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું. પછી
બાહુલોદનો કર મુકાવવા માટે તેણે ગૂર્જર દેશના રાજાને વરવાની ઇચ્છા
કરી અને તે વાત પોતાના પિતાને જણાવી. એટલે જન્મકેથી રાજાએ પોતાના
પ્રધાનો મારફત શીશ્યને આ વાત જણાવોને પોતાની પુત્રી મયણદેવેની
શીકાર કરવાની માગણી કરી. પણ શી કહ્યું તે કદાપી છે એમ સાંભળેલું
હોવાથી તેની દરકાર ન કરી. પણ મયણદેવેનીએ તો તેજ રાજાને પરણ-
વાનો આગ્રહ પકડ્યો એટલે તેના પિતાએ જાતે વરી લેવા તેને મોકલી;
ત્યાં શી કહ્યું છુપી રીતે તેને જોઈ લીધી અને કદાપી છે એમ જોઈ એના
તરફ તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયો. પછી (આ વાત સાંભળ્યા પછી) રાજાને
માથે શ્રી હત્યાનું પાપ નાખવા ૧૧ મયણદેવેનીએ આઠ સખીઓ સાથે
પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; આ વાત સાંભળીને શી કહ્યુંની મા
ઉદ્ભવની રાણીએ તેઓની વિપત્તિ પોતાથી ન જોઈ શકવાથી તેઓની
સાથેજ મરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે;—

(૪) મોટાં માણસોને જેટલો બીજનાં દુઃખ વખતે જોઈ યાંચ છે
તેટલો પોતાનાં દુઃખ વખતે નથી થતો. પોતાના ઉપર ગમે તેટલો બોલો
પડે તો પણ ન દેવનારી પૃથ્વી બીજાઓનાં કટથી કંપે છે. ૧૨

૧૦ આ બાહુલોદ તે શમ્ભવીયથી જતા ઉપર નર્મદાના એક આરાતું બાલોદ
નામે યામ એમ રાસમાળામાં કહ્યું છે અને તે ટાનીએ પણ કણુલ રાખ્યું છે.
(જુઓ રાસમાળા ગુ. ભા. ત્રીજી આશ્રિત પૃ. ૧૪૮) પરંતુ મુંબઈ ગેઝીટીઅરના
કોષે ગુજ્જાન કાઠીઆવાડની રાસદહ ઉપર મોળપ્રાથી નીચે માધવ દહિલ પાશ્વિમે
આવેલું બોલાદ મામ તે બાહુલોદ એમ લખ્યું છે. (મુંબઈ ગેઝીટીઅર મં. ૧ ભા.
૧ પૃ. ૧૭૨) અને એ યોગ્ય લાગે છે. રાસમાળાના યાત્રાળુઓ પાસેથી ગુજરાતનો
સાલ એ કેમ્બ્રિજ ૪ સદેશાઈથી કર લઈ રાહે.

૧૧ મૂળમાં નૃપતિદ્વયાદ્યો એના વિવિધ પાઠ છે. એનો અર્થ ૧૦
Compass the death of the king એ રીતે ટાનીએ કહ્યો છે. પણ એ રી
રીતે અને ૧ પાઠ સાથે નથી પણ કહેવાની મતલબ ઉપર પ્રમાણેજ લાગે છે. રા.
સી. સાંઝીએ પણ એનાજ અર્થ કહ્યો છે.

૧૨ બૃહસ્પે દેશનાં રાજાનું મરણ કે એવી બીજી ગાદી આપત્તિનો સૂચક
મનાય છે.

આ રીતે મોટી આપત્તિ આવી પડેલી જોઈને શ્રી કણે માતાની ભક્તિને લીધે તેની સાથે લગ્ન કર્યું પણ પછી તેના ઉપર નજર પણ ન કરી. ૧૩

૫ પછી એક વખત કોષ્ટક હલકી સ્ત્રી તરફ કણેને આકર્ષણ થયું છે ૧૪ એમ કુંચુકી પાસેથી મુંબઈ મંત્રીને ખબર પડતાં, તેણે ઝડપે પછી

૧૩ મયણુલ્લહેવીના કણે સાથે કેવી રીતે લગ્ન થયાં તે સંબંધી ઉપરના વર્ણનમા દંતકથાનો જે અંશ છે તે બાદ કરતા બાકીની હકીકત નીચેના ફેરફાર સાથે ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ છે. પ્ર-ચિં. જને કણાટકના રાજા કહે છે તે મયણુલ્લહેવીના બાપ તથા દાદા ગોઆના કાદંબવંશના રાજા હતા. મયણુલ્લહેવીનો બાપ જયકેશી કલ્યાણના આલુક્ય રાજા ત્રિભુવનમંદીર વિક્રમાદિત્ય (જેના આશ્રિત કવિ બિલહણે વિક્રમાદ્ય ચરિત લખ્યું છે) નો મિત્ર હતો. (જુઓ વિક્રમાદ્ય દેવ ચરિત સ. ૫) અને વિક્રમાદિત્યે પોતાની પુત્રી મહામ મહાદેવીને આ જયકેશી સાથે પરણાવી હતી. (જુઓ Journal of the B. B. R. A. Society Vol IX તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭) આ કાદંબવંશના લેખો ઉપરથી આ જયકેશી તે રાષ્ટ્રીય દેવ કે છત્ર (ગોઆના કાદંબવંશના બીજા રાજા) નો પુત્ર જયકેશી પહેલો હોવો જોઈએ. કારણ કે એનો રાક સં. ૯૭૪ (વિ. સ. ૧૧૦૮) નો લેખ મળ્યો છે, (જુઓ Fleet's Kanarese Dynasties 91) એમ મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં તર્ક છે (જુઓ Vol I Part I p. 170 n. 5)

હેમચંદ્રે દ્વાપથ્રમમાં દક્ષિણના ચંદ્રપુરના કાદંબ રાજા જયકેશીની પુત્રી મયણુલ્લહેવી કણેને તેની છત્રી જોઈને વરી એમ લખ્યું છે, અને આ ચંદ્રપુર તે દક્ષિણમાં ઉત્તર કાનડામાં ગોકર્ણ પાસે આવેલું ચાલુક્ય હોતું જોઈએ, એમ મુંબઈ ગેઝીટીરના ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખક તર્ક કરે છે. (એનન પૃ. ૧૭૧ ટિ. ૧) પણ ફક્ત કાનડી રાજવંશોનો ઇતિહાસ લખતાં એલગમ જીલ્લાનું ચાલુક્યગમ પારે છે. (જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં ઝં. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૮) એ વધારે સંભવિત લાગે છે, મીનજહેવી કણેને વરવા, તતે પાટણ આવી હતી એમ તો દેગમંદ્ર પણ કહે છે. હેમચંદ્રે મયણુલ્લહેવીને કદુપી નથી કટી પણ રૂપાળી કટી છે.

કણેની રાણીઓમાં જ્યાં નામની એક કણાટરાજની પુત્રી હતી (સ. ૧. ૧. સ્ત્રો. ૨૮) અને પછી કાર્મીરના રાજાની પુત્રી મીનજહેવી (સ. ૧. ૨. સ્ત્રો. ૧) બીજી રાણી યદ્દ એમ ચારિત્ર મુંદર ગણિ કહે છે તે તો ચટ્ટણ હોય છે.

૧૪ મયણુલ્લહેવી તરફ કણે જોતો પણ ન હતો અને કોઈ અપમ સી તરફ આકર્ષણો હતો અને મુંબઈમંત્રીએ મુન્નિયા તે હલકી સ્ત્રીને બદલે મયણુલ્લહેવીને ગોકર્ણ વગેરે વાત દ્વાપથ્રમમાં નથી પણ નિનમંડન ગણિએ (પૃ. ૪) તથા ચારિત્ર મુંદર ગણિએ પ્ર-ચિ-ને અનુસરીને લખી છે.

ન્હાયેલી મયણુદેવીને એ હલકી સ્ત્રીનો વેપ પહેરાવી કર્ણ પાસે એકાંતમાં મોકલી દીધી, અને કર્ણે તેને જોળખ્યા વગર પોતાનું પ્રેમપાત્ર માનીને સપ્રેમ જોગવી. પરિણામે મયણુદેવીને ગર્ભ રહ્યો. મયણુદેવીએ એકાંતમાં મળતી વખતે સંકેત બતાવવા માટે રાજની આંગળીમાંથી તેના નામવાળી વીંટી કાઢી લઇને પોતાની આંગળીએ પહેરી લીધી હતી. પછી સવારે પોતાના હલકા વર્તનથી કર્ણને પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તેથી પ્રાણુ તજી દેવા સુધી તૈયાર થયેલા રાજાએ એ બાબત (પ્રાયશ્ચિત્ત) નું સાત્ત્વ જાણુનારાઓને પોતાના ખરાબ કામનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ 'તપાવેલી ત્રાંખાની પુતળીને બેટલું' એમ પ્રાયશ્ચિત્ત ગતાવ્યું. એટલે રાજા તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર થતાં મુંગલ મંત્રીએ સાચી વાત કહી દીધી.

૬ (ઉપર કહેલા સંબંધમાંથી મયણુદેવીને) શુભ લગ્નમાં જન્મેલા તે પુત્રનું રાજાએ જયસિંહ નામ પાડ્યું. ત્રણ વર્ષનો આ બાળકુમાર થયો ત્યારે એક દિવસ પોતાના બાપમંધો સાથે રમતાં રમતાં સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. જોષીઓએ એજ વખતે અવ્યુદય કરે એવું સાઈ સુદર્ત હોવાનું કહેવાથી રાજાએ તેજ ટાણે તે પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સં. ૧૧૫૦ ના વર્ષમાં પોપ વદી ત્રીજ ને સનિવારે રૂપ લગ્ન અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો ૧૫

૭ પછી કર્ણે જાતે ૧૬ આશાપક્ષીમાં વસતા આશા બીજ નામના

૧૫ આ છઠ્ઠો પ્રબંધ જિ. ગણિના કુ. પ્રબંધમાં વધા ચા. ગણિના કુમારપાલ ચરિતમાં ઉપર પ્રમાણે જ છે. જયસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ જિ. ગણિ કહે છે, અને ચા. ગણિ જયસિંહ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ કહે છે. (જુઓ ક. ચ. સ. ૧ વ. શ્લો. ૨૭) પણ દયાશ્રમમાં હેમચંદ્ર જયસિંહ જુવાનોમાં આવ્યો (સ-૧૧ શ્લો. ૫૭) એમ વર્ણન કર્યો પછી કર્ણે તેને રાજ્ય સંભાળવા કહ્યું એ રીતે વર્ણન કરે છે. (સ-૧૧ શ્લો. ૭૧, ૭૨)

૧૬ આ આશાપક્ષી કે આશાવલ ગામ અમદાવાદની સામે, નદીને ધીને કાંઠે હાલ જ્યાં કોચરજ પાલકી ગામ છે ત્યાં હોવું જોઈએ એમ કોચરજ દેવીના ઉલ્લેખથી લાગે છે. પણ આ સાતમા કટકમાં ધણું અસ્પષ્ટ રહે છે. અને પાછળથી માહિતી થું ચવાડો વધારે છે. નામ સાદૃશ્યથી અસારવાને આશાવલ ધારવાની ધણું લેખકોએ ભૂલ કરી છે. પણ અમદાવાદ અને તેનાં પરાંઓ વિષે મળી આવી તેટલી માહિતી એકલી કરનાર શ્રી. રતનભુસાવ તો નિર્ણય કરે છે કે સાળરમતીને જ કાંઠે અમદાવાદ છે તે કાંઠેજ આશાવલ હવું, આશાવલ એજ કર્ણવતી, અને પાછળથી બેષ નામનો પ્રચાર

બીલને^{૧૭} હરાવીને ભેરવ દેવીનું શકુન થતાં ત્યાં કોછરળ નામની દેવીનું મંદિર કરાવી છ લાખ બીલોના સરદારને છતીને ત્યાં મંદિરમાં જળાન્તી દેવીની મૂર્તિને સ્થાપીને તથા કર્ણુસાગર તળાવથી શેભાયમાન કર્ણુશ્વર દેવનું મંદિર બંધાવ્યું અને કર્ણુવતી શહેર સ્થાપીને ત્યાં પોતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

૮ શ્રી પાટણમાં કર્ણુ રાજાએ શ્રી કર્ણુભેડ પ્રાસાદ કરાવ્યો. સં. ૧૧૨૦ ના ચૈત્ર સુદિ ૭ થી આરંભી સં. ૧૧૫૦ ના પોષ વદિ ૨ પર્યંત ૨૬ વર્ષ, આઠ માસ અને ૨૧ દિવસ સુધી આ રાજાએ રાજ્ય કર્યું.^{૧૮}

ચાલુ રહેલો. આ કર્ણુવતી કે આશાવલ ન્યારે મોટું રાહેર હરો ત્યારે ઉત્તરે રાહેરની અંદર ખાનજહાન અને રાયખડ સુધી, અને પૂર્વે આરતોડીયા સુધી એની હા હોય એમ જણાય છે. પાછળથી હાલના અમદાવાદનું નહાતું પડે એ થઈ ગયું ત્યારે જમાલપુર દરવાજા પહાર નદી કિનારે કેલીકા મીલ છ તેની પાસે હવે, એમ મીરાતે અહમદી, તખ્તકાતે અઠગરી વગેરે મુસલમાની ઇતિહાસ ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ શુજરાતનું પાઠનગર અમદાવાદ.)

ઉપરનો નિર્ણય બરાબર હોય તો કર્ણુવતીમાં બધાવેલા કર્ણુસાગરનું શું થયું? અમદાવાદમાં કે આસપાસ તેનો ખત્તો નથી અને છેક ચાલુરમાં તાલુકામાં કર્ણુસાગર ગામ પાસે એક કર્ણુસાગર પુરાયેલું પડ્યું છે. કર્ણુ શું જ કર્ણુસાગરે બંધાવેલું? ખીલું ઉપરના વાક્યમાંથી કોછરળા દેવીનું મંદિર એક સ્થળે—નદીને એક કાંઠે બંધાવ્યું અને કર્ણુવતી રાહેર સામે કાંઠે વસાવ્યું એવો અર્થ નીકળે ?

૧૭ આ ભેરવ તે હાલમાં જે ભેરવ કે ચીખરી કહેવાય છે તે પક્ષી હરો. ટોનીએ ઠગલા હરો એમ ટિપ્પણીમાં મોંઘ્યું છે.

૧૮ કર્ણુ ૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ મિ. ગણિ કહે છે. રત્નમાળમાં કર્ણુના રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૩૨ લખ્યાં છે પ્રવચન પરીક્ષામાં સં. ૧૧૩૦ થી ૧૧૫૦ સુધીમાં વીસ વર્ષ કર્ણુ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે, તે તો ભૂલજ લાગે છે. વિચાર ફેણીએ સં. ૧૧૨૦ માં આદી ઉપર જોડેલા કર્ણુ ત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે.

જે રાજાઓએ એક સ્થળે રહેવું યોગ્ય નથી એમ ગણીને કર્ણુ આશાપરકી ગયો અને કર્ણુવતી સ્થાપીને રહ્યો. એવું વર્ણન જિનમંડનગણિએ તથા ચાવિન સુંદર ગણિએ કર્યું છે. [કુ. પ્ર. પૂ. ૫; કુ. ચ. સ. ૧. ૧. ૨ સ્તો. ૨૬] પણ દ્વાપાયમાં તો જ્યોતિર્હને ગાદીએ બેસાર્યા પછી તરત કર્ણુ રાજા હવે રમરલ્ય કરતો કરતો રવર્ગમાં ગયો એમ લખ્યું છે. કર્ણુવતીની સ્થાપના કર્યાની કે આશાલીલને છત્યાની વાત દ્વાપાયમાં નથી.

કર્ણુરાજ વિષે પ્ર. ચિં. માં ઉપર આપી છે તેટલીજ વાત છે અને દ્વાપાયમાં તો તેથીયે થોડી છે પણ કર્ણુની માળવા ઉપરની ચડાઈનાં સૂચનો ખીલ ગ્રંથોમાં મળે છે. અરિસિંહ કહે છે માળવા છતીને ત્યાંથી નીલકંઠની મૂર્તિ આણી હતી. (સ્તો. ૨૭) પણ નીલકંઠની મૂર્તિ તો લીમને મળ્યાનું પ્ર-ચિં-માં કહેલું છે (જુઓ પૂ. ૧૮૫)

૯ શ્રી કણ્વે સ્વર્ગે ગયા પછી શ્રી ઉદયમતિ દેવીનો લાઇ મદનપાલ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. (દાખલા તરીકે) પાટણમાં એ વખતે દેવનું વરદાન પામેલો હોય એવો લીલા નામનો રાજવૈવ રહેતો હતો એની વૈદક કળાથી રાજ તથા ચક્રિત થયેલા, ચહેરના લોકો તેને સારી પેઠે ધન આપી ને પૂજતા હતા. આ લીલા વૈદને મદનપાલે એક દિવસ પોતાના મહેલમાં તેડાવ્યો. અને પછી દરદનો ખોટો ડોળ કરી નાડ ખતાવી. લીલા વૈદે "તમે પથ્ય પાળવા તૈયાર છો?" એમ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે 'એજ નથી, તમને મેં રોગોનો ઉપાય કરવા નહોતા બોલાવ્યા, પણ મને પથ્ય (ખોરાકી-પૈસા) આપીને મારી જખનો ઉપાય કરવા બોલાવ્યા હતા. માટે બીજી કળાર લાવો' એમ કહીને તેને કેદ રાખ્યો. લીલા વૈદે એના કહેવા પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યા પછી નિમગ્ન કર્યો કે 'હવેથી રાજમહેલ સિવાય કોઇ ઠેકાણે દવા કરવા જવું નહિ.'

૧૦ એ વખત પછી દરદીઓના પેશાબને જોઇને નિદાન ચિકિત્સા કરતા લીલા વૈદને એક દિવસ કોઇ ઠગ માણસે બનાવડી-રોગની ચિકિત્સામાં એની કેટલી કુશળતા છે એ જોવા માટે બળદનું મૂત્ર દેખાડ્યું; પણ એ શું છે તે બરાબર જણી જઇને માથું ધ્રુણવીને લીલા વૈદે કહ્યું કે "આ બળદ ઘણું ખાવાથી મોઢો પડી ગયો છે માટે એને તરત તેલની નાળ પાઓ; નહિ તો મરી જશે." આ રીતે તે ઠગને વૈદે આશ્ચર્ય ચક્રિત કરી દીધો.

૧૧ એક વખત રાજાએ પોતાના ડોકના દુઃખાવાનો ઉપાય પૂછ્યો, ત્યારે તેણે આઠ તોલા કસ્તુરી વાટીને તેનો લેપ કરવાથી માથાનો દુઃખાવો મટી જશે એમ જવાબ આપ્યો. અને એમ કરવાથી ડોક સરખી થઈ ગઇ. પછી એક વખત રાજાની પાલખી (સુસ્વાસન) ઉપાડનાર હલકી કામના માણસે (મૂળમાં વામર નર શબ્દો છે) પોતાના માથાના

સુ. સ. ને સુરયોત્સવ ટેકો આપે છે. (સ. ૧૫ શ્લો. ૨૦) અને કણ્વે સુન્દરીમાં મુસલમાનો સાથે કણ્વેને વિજયી યુદ્ધ થયાનું કહ્યું છે.

કણ્વે અતિ રૂપાળો હતો એમ સુકૃત સંકીર્તન (શ્લો. ૨૦), કીર્તિ કૌમુદી (૨-૨૧), રત્નમાળા, સિદ્ધ હૈમપ્રસન્નિ, (શ્લો. ૧૭), વસન્ત વિદ્યાસ (સ. ૩ શ્લો. ૧૮) તથા વસન્તપાલ તેજપાલે પ્રસન્નિ વગેરેમાં કહ્યું છે.

કણ્વેના 'વિ. સં. ૧૧૩૨ નો વર્ષ ૧૧૪૮ નો બે લેખો મળ્યા છે. (જુઓ સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ તથા E. I. Vol. 1 p. 317)

દુઃખાવાનો ઉપાય પૂછ્યો. ત્યારે તેને કેરડાના મૂળનો રસ એની માટી સાથે લગાડવાનું કહ્યું. આ જોઈને રાજાએ “ (એકજ દરદમાં દવાનો) આવો ફેર કેમ ? ” એમ પૂછ્યું ત્યારે તેણે “ દેશ, કાળ, બળ, શરીરની પ્રકૃતિ વગેરે આખતોનો વિચાર કરીને આયુર્વેદ જાણનારા ચિકિત્સા કરે છે ” એમ વિનંતિ કરી.

૧૨ એક વખત કેટલાક હુતારાઓએ એકમત થઈને તથા જુની જુદી જોડીમાં વહેંચાઈને (નીચેના પ્રયોજ કર્યો), એ હુતારાઓની પહેલી જોડીએ બજારમાં “ આજ કાંઈ તમારી તખીઅત ઠીક નથી ? ” એમ લીલા વેંચને પૂછ્યું. બીજી જોડીએ શ્રી મુંગલ સ્વામી મંદિરના પગથીઆ ઉપર સામા મળા એજ પ્રમાણે પૂછ્યું. ત્રીજી જોડીએ રાજમદના બારણામાં પૂછ્યું અને ચોથી જોડીએ તેના પોતાના ઘરના^{૧૯} બારણામાં મળાને એજ પ્રમાણે પૂછ્યું. આ રીતે વારંવાર પૂછાવાથી પોતાની તખીઅત વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈને તેજ વખતે કાળજ્વર^{૨૦} આવીને આ વેંચ તેરમે દિવસે મરણ પામ્યો.

આ રીતે લીલા વેંચનો પ્રબન્ધ છે. ૨૧

૧૩ પછી સાન્ત^{૨૨} મંત્રીના બતાવ્યા પ્રમાણે કર્ણના પુત્રે (સિદ્ધરાજે)
૨૩ સ્વારીના મિથે બન્યાય કરનાર મદનપાલને મરાવી નાખ્યો.

૧૪ એક વખત મરૂ દેશમાં વસનારો, શ્રીમાળ વંશનો ઉદા નામનો ઠાક વાણીઓ પુઠકળ ધીની ખરીદી કરતા માટે ચોમાસામાં રાતની મુસાફરી કરતો હતો; ત્યાં એક ક્યારાનું પાણી બીજા ક્યારામાં વાળતા મજુરો

૧૯ મૂળમાં ફક્ત દ્વારતોરણે એટલુંજ છે. પણ ઉપરના સંબંધથી રાજમદમાં જઈને પાછો ઘેર આવ્યો ત્યાં પોતાના ઘરના બારણામાં એજ પ્રશ્ન મથો એ રીતે અર્થ જોડાયો છે.

૨૦ મૂળમાં માહેન્દ્ર જ્વર રાખે છે.

૨૧ લીલા વેંચ ઉપર હુતારાઓએ કરેલા પ્રયોજની આ વાત આ નામ રાખાય જુદી જુદી રીતે લોકમાં પ્રચલિત છે.

૨૨ સાન્ત મંત્રી કર્ણના વખતમાં પણ મદ્દામાત્ય હતો એમ બિરદાવતી કર્ણ સુન્દરી ઉપરથી જણાય છે.

૨૩ મૂળમાં રાજપાટિકાવ્યાજેન એ રીતે રાખે છે. રાજપાટિક એટલે રાતની સ્વારી, પણ મદનપાલને મરાવવામાં એનો શું ઉપયોગ ? બીજી પ્રતેભા પાઠ ઉપરથી (જુઓ મૂળ પૃ. ૯૦ દિ. ૩) સ્વારીના ગિરથી તેને ઘેર જઈ માણસો પાસે મારી નખાવ્યો એમ અર્થ લાગે છે.

તેના જોવામાં આવ્યા; એટલે તેણે “ તમે કાણ છો ? ” એમ તેઓને પૂછ્યું. તેઓએ “ અમે અમુક માણસના મજૂરો છીએ ” એમ કહેતાં “ મારા ક્યાંય છે ” ? એમ ઉદાસે પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ “ કહ્યું રતીમાં છે ” ૨૪ એમ કહ્યું. એટલે તે વાણીઓ પોતાના કુટુંબ સાથે ત્યાં ગયો. અને વાયટીય જિન મંદિરમાં જઈ વિધિપૂર્વક દેવાને નમસ્કાર કરતો હતો ત્યાં લાછી નામની કાંઈ શ્રાવક છીપણે ૨૫ તેને સંધાર્મિક (ધર્મભાષ) જાણીને નમસ્કાર કર્યો, અને “ તમે કેના મહેમાન છો ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે “ હું તો પરદેશી છું. માટે (તમે કહો તો) તમારો, જ મહેમાન ” એમ જવાબ આપ્યો; એટલે તે પોતાની સાથે ઘેર તેડી મંઈ તથા કાંઈ વાણીઆને ઘેર રસોઈ કરાવી, જમાડી, પોતાના કાંઈ ઘરમાં ભોતળીયે રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી.

૧૫ વખત જતાં પોતાની પાસે પૈસો વધતાં ઇટનું ઘર બંધાવવા માટે પાંચો બોદાવતાં તેમાંથી અઢળક ધન ઉદાને મળી આવ્યું. એટલે તેણે તે છીપણને બોદાવી તે ધન આપવા માંડ્યું પણ તેણે લીધું નહિ. આ ધનના પ્રભાવથી, ત્યારથી તે ઉદયન મંત્રી નામથી પ્રખ્યાત થયો. તેણે કહ્યુંવતીમાં બૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળના ચોવીસ તીર્થકરોથી સુશોભિત શ્રી ઉદયન વિહાર બંધાવ્યો. તેને જુદી જુદી સ્ત્રીના ચાહડદેવ, આંગડ, વાહડ અને સોલાક નામનાં પુત્રો હતા. ૨૭

૨૪ આ રીતે માત્ર મરઝરીમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નનો પણ ચોક્કસ સ્થાન કહેનાર જવાબ મળે તો તેને શકુન ગણવાની-તેજ ઠેકાણે જરૂર ભાગ્યોદય સાથે એવી ભૂતા કાળમાં માન્યતા હતી એમ જણાય છે. (જુઓ પાંચમા પ્રકાશમાં ૨૬ની વાર્તા.)

૨૫ છીપણ=છીપાની સ્ત્રી, છીપા એટલે કપડાં છાપનાર (Clothprinter) અસાર પેઠે ઉદાસ વખતમાં નહિ તો મેરઝગના વખતમાં તો છીપાની જુદી નાતેલી ભેટાં. વાણીઆઓ તેનું ખાતા ન હોય એમ જણાય છે. કાઠીઆવાડમાં તો છાપવાનું કામ ખત્રીઓ કરે છે, પણ ઉદેપુર વગેરે બીજાં સ્થળોમાં હિંદુ તેમજ મુસલમાન છીપાઓ એ કામ કરે છે.

૨૬ અહીં મૂળનો પાઠ જરા અસ્પષ્ટ છે, બીજા પ્રતોના પાઠોમાં આથી વધારે ગડગડ છે. ટોની પેઠે મેં પણ મને સૂચ્યો તે અર્થે કર્યો છે.

૨૭ ઉદયન મંત્રીનો આ વૃત્તાન્ત જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. (પૃ. ૨૬)

ઉદયન સંબંધી તથા તેના ચાર પુત્રો સંબંધી વધારે વૃત્તાન્ત આગળ કુમારપાલ પ્રબંધમાં આવશે. ઉપર આપેલો ઉદયન સંબંધી વૃત્તાન્ત ને સાચો

૧૬ એક વખત મહામાત્ય સાન્નુ હાથણી ઉપર બેસીને સ્વારીમાં નીકળ્યા હતા ત્યારે પાછા વળતાં પોતે કરાવેલા સાન્નુસહિકામાં દેવને નમસ્કાર કરવાની ઈચ્છાથી, પેસવા બચ છે તો વેચાના ખભા ઉપર હાથ રાખીને ઉભેલા કોઇ ચૈત્યવાસી શ્વેતાંજર સાધુને બોલ્યા. એટલે હાથણી ઉપરથી ઉતરીને ઉત્તરાશ્વ કરી (બેસથી મોઢું ઢાંકી.) પાંચ અંગોથી ૨૮ નીચા નખી (ખમાસણું દેખ) તેને નમસ્કાર કર્યો, અને ત્યાં જરાવાર રોકાઇને, ફરી પ્રણામ કરીને, ચાલી નીકળ્યા. આથી તેને એટલી ચરમ લાગી કે તે પાતાળમાં પેસી જવા ઇચ્છતો હોય એમ નીચે મોઢે (ઉભો રહ્યો.) અને તેજ વખતે બધું છોડી દઇને મલધારિરજ શ્રી હેમસુરિ પાસે આનાય મહણ કરી, વૈરાગ્ય રસનો અતિ ઉદ્દેશથી મંત્ર ભરાઇ જતાં શેત્રુંજી જઈ બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. [વળી તેણે પોતાના જવા બીજાને પણ ઉપદેશ આપી જગાડ્યા. (તે) મુનિ વિચાર કરે છે કે:—

(૪) હે, ભાઇ, મનડા, તું પિશાચ પેટે કેમ દોડવા કરે છે ? એક અભિન્ન આત્માને જો અને રાગ તજી દઇને સુખી થા.

- ૫ હે મન, સંસારની મૃગ તૃષ્ણામાં નકામું શા માટે દોડે છે ? અને આ અમૃતમય અહા સર્વોવરમાં શા માટે કુબળી મારતું નથી.]^{૨૦}

૧૭ એક વખત તે (સાન્નુ.) મંત્રી શેત્રુંજી દેવનાં દર્શન કરવા ગયા હોય તો કહ્યું છેવટના વર્ષોમાં કર્ણાવતી વસાવ્યું અને કર્ણાવતી સારી રીતે વસી ગયા પછી ત્યાં ઉઠે રહેવા આવ્યો અને તે પછી અમુક વખતે તે પૈસાદાર મધે તથા મંત્રી તરીકે પ્રખ્યાત થયો; અર્થાત્ સિદ્ધરાતના રાત્રીકાળના પણ કેટલાક વર્ષો ગયા પછી ઉઠે ઉદયન મંત્રી થયે હોવા જોઇએ અને એ વખતે એ પ્રૌઢ ઉગમને હોવા જોઇએ. એટલે મુંબઈ ગેઝીટીઆરમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ લેખકે ઉદાને પાપુ મરૂને મંત્રી બનેલ છે. (પૃ. ૧૭૦) તે ધર્માર્થ નથી લાગતું. એજ મથા ઉદાને પાપ દીકરા કલા છે, અને ઉપરના ચાર નામો ઉપરાત પાંચમું આદર નામ લખ્યું તો તે પણ ઉપરનું સ્પષ્ટ વચન જોતાં ભ્રમ લાગે છે. પ્ર-વિ, ની કોઈક પ્રતોમાં આદરને બદલે આદર કે આરથળ લખ્યું છે ખરું.

૨૮ શાલાળુ સાહિત્યમાં જેમ અઠાંજ પ્રણામ કહેવાય છે તેમ જૈન સાહિત્યમાં પન્નાંજ પ્રણામ કહેવાય છે.

૨૯ જાન કર્ણ પારોથી ગવધારી બિરહ મેળવનાર અસધરેવ સુનિતા (૧૫ આ મલધારી દેમયનિ (જુઓ પોર્ટર્સનનો ગાયો રિપોર્ટ પૃ. ૬ અને ૧૬૦)

૩૦ આ કૌસલમાં મુકેયો કટકો ચાર પ્રતોમાં નદોત્તો અને સળમ જેમ પ્રસિદ્ધ નેચો લાગે છે, કતો મૂળમાં લખ્યા છે એટલે તેનું આપાંવો પણ થયું છે.

હતા; ત્યાં પહેલાં ક્યાંક જોવા હોય એવા તે મુનિને પ્રણામ કરીને, તેનાં ચરિત્રથી જોના મનને ઘણું કુતુહલ થયું છે એવા મંત્રીએ તે મુનિને તેનાં ગુરુકુળ વગેરે પૂછ્યાં. ત્યારે " ખરી રીતે તમેજ ગુરુ છો " એમ તેણે કહેતાં; કાન આડા હાથ દ્ધ 'એવું ન જોલો' એમ વસ્તુ સ્થિતિ જાણ્યા વગર ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું, ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે:

(૧) જે, જેને શુદ્ધ ધર્મમાં સ્થાપે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય પણ તેજ; ધર્મદાન કરવાથી તેનો ધર્મ ગુરુ થાય છે.

આમ કહીને મૂળ વૃત્તાન્ત જણાવી તેમને ધર્મમાં દ્રઢ કર્યાં.

આ રીતે મંત્રી સાન્તનો દ્રઢ ધર્મતા પ્રબંધ પુરો થયો.

આ પછી (સિદ્ધરાજ ગાદીએ બેઠા પછી ?) શ્રીમયણુદેવીએ પૂર્વ જન્મના સ્મરણથી જાણેલો પોતાના આગલા જન્મનો વૃત્તાન્ત શ્રીસિદ્ધરાજને જણાવી, શ્રી સોમનાથને યોગ્ય સવા કોડની સુવર્ણમય પૂજની સામગ્રી સાથે લઇને યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. ત્યારે તે ગાહુ લોદ (જોળાદ) પોચી ત્યારે ત્યાં પંચકુલ તરફથી બહુ ત્રાસ વેઠતા તથા રાગનો કર ન આપી રાકવાથી આંખમાં આંસુ સાથે પાછા ફરતા કાપડી (એક જાતના શિવભક્ત સાધુઓ)-એને જોઇને; જેના હૃદયરૂપી અરીસામાં તેઓને ચતા ત્રાસનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એવી મયણુદેવી જાતેજ પાછી વળી. ત્યાં રસ્તામાં સિદ્ધરાજ મળતા તેણે પોતાની માતાને રાજાને વિનંતિકરી કે " માતાજી ! આ સંબ્રમ છોડી દીયો, અને શા માટે પાછાં વળો છો એ કહો. " ત્યારે મયણુદેવીએ જવાબ આપ્યો કે " જે આ કર લેવાનું છોડી દેવામાં આવશે તોજ હું સોમેશ્વરનાં દર્શન કરીશ તથા અન્ન લઇશ, નહિ તો નહિ. " આ સાંભળીને રાજાએ પંચકુલને જોલાવાને તેની સનદ ૭૧માં જેતેર લાખની (વાર્ષિક) આવકના આંકડાનો વિચાર કરીને તે સનદનો કાગળ ફાડી નાખીને, માતાના ગ્રેય માટે કર છોડી દઇને માના હાથમાં તેનું પાણી મુક્યું. પછી મયણુદેવીએ શ્રી સોમનાથ જઈ સાથે આણેલી સુવર્ણ પૂજની દેવને પૂજને વૃદ્ધા પુરુષદાન, ગજદાન વગેરે મહાદાનો આપ્યાં. ૭૩

૭૧ મૂળમાં પટક સંદ છે. રા. દી. રાસ્ટ્રીએ પ્રદો અર્થ કર્યો છે. ટાનીએ patient અર્થ કર્યો છે. આ કરનો ઇનરો અપાતો હોય તો ઇનરો આપણીની સનદ-ખતપત્ર એવો અર્થ થાય. એમ જ અર્થ દોલો જોઇએ, નહિ તો કાગળ ફાડી નાખવાની શું મતલબ હોય ?

૭૨ વૃદ્ધા પુરુષદાન, ગજદાન વગેરે મહાદાનના પ્રકારો છે. પહેલામાં પોતાના વગન જેટલું સોનું આપવામાં આવે છે, બીજામાં રાણાંરેલો દાંથી.

૭૩ મીનલદેવીએ ફરેલી સોમનાથની યાત્રાનો તથા બાહુલોદ આગળનો કર ઇરાખાનો આ પ્રબંધ નિ-અણિના કમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે.

(૭) કેવળ સંગ્રહ કરનાર સમુદ્ર પણ રસાતલને (નીચી સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થયો અને દાતા મેઘ જીવનોની ઉપર ગર્જે છે; એ દાખલો જુઓ.

(૮) લશ્કર, પરિવાર વગેરે બધું નાશ પામે છે;

ત્યારે દાનથી થયેલા આનંદમાં એકલી કાર્તિક જીવે છે.

(૯) દાતાનો, માગણ જેવો કોઈ સગો નથી, કારણ કે તે દાતાનો બાર ઉપાડી લે છે, અને લક્ષ્મીરૂપી શત્રુમાંથી તેને છોડાવે છે. ૭૪

ઉપર પ્રમાણે મહાદાનો આપવાથી ' મારા જેવી કોઈ ચક્ર નથી કે થશે નહિ ' એમ અભિમાનથી પુલાહ જીવને રાતે નીરાંતે મીનલદેવી સુતી હતી. ત્યાં (સ્વપ્નમાં) તપસ્વીનો વેષ ધારણ કરેલા તેજ દેવે (સોમેશ્વર) કહ્યું કે " યાત્રાએ આવેલી એક કાપડી સ્ત્રી અહીં મારા મંદિરમાં જ છે; તેની પાસેથી તેનું પુણ્ય તારે માગવું. " આમ કહીને તે દેવ અંતઃસ્થાન ચક્ર ગયા. પછી મીનલદેવીના કહેવાથી રાજસેવકો તે બાવીને શોધીને લઇ આવ્યા. તેની પાસે યાત્રાનું પુણ્ય માગ્યું પણ ત્યારે તેણે કોઈ રીતે આપ્યું નહિ, ત્યારે " યાત્રામાં તે શું ખરચ કર્યું ? " એમ પૂછ્યું, એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે " હું બીજા ઉપર જીભરો કરતી કરતી સો યોગ્ય (લગભગ ૮૦૦ મૈલ) છેડેથી આવી છું અને આગલે દિવસે તીર્થોપવાસ કરી પારણાને દિવસે કોઈ પુણ્યશાળી પાસેથી મળેલા ખોળ (કે સાથવા ?) પડના કટકાથી સોમેશ્વરને પૂજીને, તથા તેમાંથી થોડો ભાગ અતિથિને આપીને મેં જાતે પારણું કર્યું; તમે તો પુણ્યશાળી છો, તમારા બાપ અને ભાઈ, તેમજ પતિ અને પુત્ર બધા રાજાઓ છે. તમે બાહુલોદનો કર છોડાવીને આવ્યાં છો, અને સવાકોડની પૂજાથી સોમેશ્વરને પૂજ્યા છે; આટલું પુણ્ય કરનાર તમે માફ પુણ્ય મેળવવા કેમ છવો છો ? જો ગુસ્સે ન થાવ તો કંઈક કહું ? ખરી રીતે તો તમારા પુણ્યથી માફ પુણ્ય પૃથ્વી ઉપર વધારે મોટું છે, કારણ કે:-

(૧૦) સંપત્તિવાળી સ્થિતિમાં સંપત્તિ રાખવો, સક્રિય હોય છતાં મદન કરવું, જીવાનીમાં મત કરવું, અને દરિદ્ર સ્થિતિમાં થોડું પણ દાન કરવું, એ મોટો લાભ આપનાર થાય છે.

૭૪. આ વલ્લ્લ્લ્લ્લ્લ્લ પ્રક્ષિપ્ત જેવા છે એ માટે જુઓ ૩૦ મી દિવસી તથા મૂળ પૃ. ૬૨ દિ. *

૩૫ મૂળમાં પિપ્પાક શબ્દ છે, તેનો અર્થ ખોળ થાય છે, જે ગાય બેંધને ખોરાક તરીકે અપાય છે. રા. દી. રાજીએ મોળો સાથવા એમ અર્થ કર્યો છે. ટાનીએ oilcake અર્થ આપ્યો છે.

આ પ્રમાણે શુક્રિયુક્ત વાક્યથી તેના ગર્વને દૂર કર્યો.

૨૦ સિદ્ધરાજ સમુદ્રને કાઠે^{૩૬} ઉભા હતા ત્યાં એક ચારણે કહ્યું:—

(૧૧) હે સ્વામી! તમારા મનને કાણુ જાણી શકે છે? તમે ચક્રવર્તી
પદ તો મેળવ્યું છે, હવે, હે કર્ણના પુત્ર, લોકના કુળને લેવાનો માર્ગ
શોધો છો કે શું?

આ રીતે સિદ્ધરાજની સ્તુતિ થતી હતી.

૨૧ આ રીતે રાજા (સિદ્ધરાજ) યાત્રામાં હતા, (પાટણમાં નહોતા)
એ વખતે અવકાશ શોધતા માળવાના રાજા^{૩૭} યશોવર્માએ શુન્દરાત પ્રદેશમાં
ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. ત્યારે સાન્ન મંત્રીએ “તમે શી રીતે પાછા વળો?”
એમ પૂછ્યું. અને તે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે, “તમે જો તમારા રાજાની
જત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો વળી જાઉં.” એટલે મંત્રીએ તે રાજાના
પગ ધોઈ તેનું પુણ્ય આપવાના ચિહ્નરૂપે હાથમાં પાણી મુક્યું અને આ
રીતે (માળવાના) રાજાને પાછો વાળ્યો. પછી સિદ્ધરાજે જ્યારે આ વૃત્તાન્ત
જાણ્યો ત્યારે તેને મંત્રી ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. પણ તે મંત્રીએ “હે સ્વામી,
જો મારા આપવાથી તમારું પુણ્ય વ્યાપ્યું જતું હોય, તો તેનું અથવા બીજા
પુણ્યશાળીઓનું પણ પુણ્ય મેં તમને આપ્યુંજ છે, (એમ સમજાવ્યું.) ગમે તે
ઉપાયથી શત્રુના સૈન્યને, પોતાના દેશમાં આવતું અટકાવવુંજ જોઈએ.”
આમ કહીને રાજાના મનનું સમાધાન કર્યું.

૨૨ પછી માળવાના રાજા ઉપરના ક્રોધના વેગમાંજ માળવા ઉપર
ચડી જવા ઇચ્છતા સિદ્ધરાજે સચિવોને તથા કારીગરોને સહસ્રલિંગ સરો-
વરરૂપી ધર્મસ્થાન બાંધવાના કામની સૂચનાઓ આપી. અને એ કામ
એકદમ થવા માંડ્યું એટલે રાજાએ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં બાર વર્ષની લડાઈ
થઈ તેમાં સિદ્ધરાજનો જય થયો પણ માળવાની રાજધાની હાથ આવી
નહિ એટલે સિદ્ધરાજે એક દિવસ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “આજે ધારા પડ્યા
પછી ભોજન લઈશ,” પણ સચિવોએ, પાવદળ લશ્કરે તથા પાંચસો
પરમાર રજપૂતોએ પ્રાણ આપ્યા છતાં પણ સાંજ સુધીમાં રાજાની પ્રતિજ્ઞા

૩૬ મયણુલ્લ દેવી સાથે સિદ્ધરાજ પણ જત્રા કરવા ગયેલા એમ આ પ્રસંગ
ગતા વર્ણનથી જણાય છે.

૩૭ સિદ્ધરાજ યાત્રામાં હતા ત્યારે શુન્દરાત ઉપર ચડી આવનાર માળવાનો
રાજા યશોવર્મા નહિ પણ નરવર્મા હોવાનો જોઈએ. કારણ કે વિ. સં. ૧૧૯૦ સુધી નરવર્મા
માળવાની ગાદી ઉપર હતાં (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ પૃથ્વી ૫, ૧૪૯)

પુરી થઈ શકી નહિ, એટલે લોટનો ધારાનો કિલ્લો બનાવી, તે તોડી, એ રીતે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી રાજાએ પાછા ફરી જવાને વિચાર કર્યો અને એ વાત મુંબલ મંત્રીને જણાવી. તેણે પણ ચૌદાંઓમાં, ચોકમાં અને મંદિરોમાં પોતાનાં માણસો (જાસુસો) રાખી ધારાનો કિલ્લો કેવી રીતે તુટે વગેરે વાતો કરાવી, ત્યારે ધારામાં રહેનાર કાંઈ માણસ પાસેથી “જો દક્ષિણ દરવાજા ઉપર શત્રુનું લશ્કર જોર કરે તોજ કિલ્લો પડે, તે શિવાય પડે એમ નથી” એવી વાત સાંભળીને તે મંત્રીએ ગુપ્ત રીતે રાજાને ખબર આપ્યા.^{૩૮} આ ખબર મળ્યા પછી રાજા સિદ્ધરાજે પણ દક્ષિણ દરવાજા સૈન્ય લઈ કિલ્લો દુર્ગમ છે એમ વિચાર કરી, યશ:પટલ નામના જળવાન હાથી ઉપર સામળ નામના માવઢને બેસારી હાથીના પાછલા ભાગથી દરવાજા (ત્રિપેશી) નાં બેય કમાડ^{૩૯} ઉપર જોરથી ધક્કા મરાવ્યા. પરિણામે અંદરની ભોગળ ભાગી ગઈ (અને દરવાજા ઉઘડી ગયો.) પણ અતિ જોર કરવાને લીધે અંદરથી તુટી ગયેલા હાથી ઉપરથી સિદ્ધરાજને^{૪૦} ઉતારીને જેવો માવઢ ઉતરવા જાય છે તેવો હાથી જમીન ઉપર પડી ગયો. પોતાના યશથી ધવલ એવો તે હાથી ચરવીર હોવાથી મરી જઇને વડસર ગામમાં યશોધવલ નામના ગણપતિ રૂપે અવતર્યો.^{૪૧}

૩૮ આ વર્ણન જરા વિચિત્ર લાગે છે. મુંબલ મંત્રી આ ઘેરા વખતે ક્યાં હતા ? જો રાજાની સાથેજ હોય તો ધારાની અંદર પોતાનાં માણસો શી રીતે મોકલીશકે ? તેમ પછી પણ ગુપ્ત રીતે- ‘ગુપ્ત વિજ્ઞપ્તિ’ દ્વારા શા માટે ખબર આપવા પડે ? પણ જો ધારાની અંદર હોય તો આ બધું જરાખર છે. પણ તો લડાઈ વખતે પણ લડતા રાત્રીના એલચી સામાના સહેરમાં રહી શકતા હતા એમ માનવું પડે, લીમ લોજ પ્રખંધમાં પણ લીમતું લશ્કર બહાર હતું ત્યારે લીમનો એલચી ડામર ધારામાં હોય એવું વર્ણન છે.

૩૯ એ વખતના કિલ્લાના દરવાજા તોડવા માટે આ રીતે હાથીનો ઉપયોગ થતો; પણ હાથી જેવું ક્ષીમતી જનાવર કમાડના ખીલાઓ વાગી મરી ન જાય એ માટે હાથી અને કમાડ વચ્ચે ઉંટને રાખવાનો રિવાજ હતો, એમ કહેવાય છે. આહીં તે હાથી એકલોજ છે.

- ૪૦ દરવાજા તોડવાના હાથી ઉપર રાજા પોતે બેઠો હોય એ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૪૧ હાથીનું નામ એક પ્રલમાં યશોદેવ આપ્યું છે, ત્યારે નિલમડન મણિએ યશ: પટલ નામ આપ્યું છે અને તે મરીને જ્યંતર થયો એમ લખ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૯૫ દિ. ૧) માળવા સિદ્ધરાજે ખાર વર્ષે લીધું અને હાથી દ્વારા દરવાજા તોડયા એટલી વાત નિ. મણિએ, નયસિંહ મૂરિએ તથા આશિર મુંદર મણિએ

(૧૨) સિદ્ધિના સ્તન ૩૫ પર્વત સાથે અક્ષળાઈ ને જાણે એક દાંત પડી ગયો. હોય એવા એક દાંત વાળા ગજવદન ગણપતિ તમારું કદમાણુ કરો. આ તેની સ્તુતિ છે.

૨૩ ઉપર પ્રમાણે ધારાનો દુર્ગ તોડ્યા પછી, (પોતાની સાંમે) રણે ચડેલા યશોવર્માને છ દોરડાંથી બાંધીને, તથા પોતાની જગન્માન્ય આંતા ત્યાં (માળવામાં) ફેરવીને યશોવર્મા રૂપી પ્રત્યક્ષ યશધન સાથે શોભતા સિદ્ધરાજ શ્રી પાટણમાં આવ્યા. ૪૨

સરખી લખી છે. માત્ર આલિંગ નામનાં સચિવને સ્વદેશની રક્ષા માટે રાખીને સિદ્ધરાજે ચડાઈ કરી હતી એટલું આ, ગણિએ ઉમેર્યું છે. પણ કુમારપાણે આલિંગને મંત્રી બનાવ્યો એમ પ્ર. ચિં. તો કહે છે. આલિંગ નામના પુરોહિતનો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં મળે છે ખરો (જુઓ મૂળ પૃ. ૬૬ ટિ.)

૪૨ એ વખતે માળવાનો રાજા કાણુ હતો અને માળવા જત્યા પછી તેના રાજાનું સિદ્ધરાજે શું કર્યું એ વિષે કાંઈક હેરફેર વાળાં વર્ણનો મળે છે. જ્યસિંહ સુરિએ તથા જિનમંડન ગણિએ માળવાના રાજાનું નરવર્મા નામ લખ્યું છે. કી. કૌ. માં 'નરવર્માની નગરી ધારા લીધી' (સ. ૨ શ્લો. ૩૨) એમ સબંધ છે. પણ સમકાલિન દ્વાયાધયમાં (સ. ૧૪ શ્લો. ૧૮) તથા સુકૃત સંકીર્તન (સ. ૨ શ્લો. ૩૪) માં યશોવર્મા નામ છે. અને વિ. સં. ૧૧૬૫ના સિદ્ધરાજના સમયના ઉલ્લેખના સેખમાં પણ યશોવર્મા નામ છે. છતાં એક બીજા સંવત વચરના (તલવાડા-સંવાડા માંથી મળેલા) લેખમાં નરવર્માનું માન મહાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, અને એ ઉપરથી નરવર્માના વખતમાં ચડાઈ ત્રણ કરેલી પણ સિદ્ધરાજે જેને હરાવ્યો તેતો યશોવર્માજ એમ માનવું યોગ્ય છે.

બીજો પ્રશ્ન યશોવર્માનું શું કર્યું ? " બાંધીને કેદમાં નાખ્યો " એમ પ્ર. ચિં. કહે છે. " સહકૃદ્ગુણ (દારા સાથે) કારાગૃહમાં નાખ્યો "— " લાકડાના પાંચરામાં નાખ્યો " એમ સોમેશ્વર કહે છે. (સુરચોતસવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૨; કી. કૌ. સ. ૧ શ્લો ૩૧) અરિસિંહે પણ " કારાગૃહમાં નાખ્યો " એમ લખ્યું છે (સ. ૨ શ્લો ૩૪), હેમચન્દ્રે પણ યશોવર્માને કેદ કર્યો એમ લખ્યું છે. અને સિદ્ધરાજના પોતાના-દોહડના લેખમાં માળવાના રાજાને કારાગૃહમાં નાખ્યો એ પ્રમાણે છે, એટલે જ્યસિંહ સુરિએ (ક. ચ. સ. ૧) લખેલી નીચેની વાત કે " સિદ્ધરાજની તરવાર ખાર વર્ષ ગયાન વગર રહી ત્યારે સિદ્ધરાજે ક્રોધમાં આવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે માળવાના રાજાના આમડાથી તરવારનું ગમાન ચઢાવીશ, અને તેણે રાજાના પગનું આમડું ગયાન ઉપર મઢાવ્યું " તથા જિનમંડન ગણિએ તેમાં સુધારો કરી ગયાન માટે ઘોડી આમડી ઉતરડયા પછી મંત્રીઓએ એ કામ નીતિ સાસ્રે વિરૂધ્ધ છે એમ કહેતાથી કેદ કર્યો એ રીતે ને લખ્યું છે (ક પ્ર. પૃ. ૮) તે કથનો ઉપરના પુરાવા ભેતાં કલિપત જણાય છે.

૨૪ એ વખતમાં હમેશાં બધા ધર્મના મુખ્ય પુરોહિતે આશીર્વાદ લેવા બોલાવવામાં આવતા હતા, તેમાં હેમચંદ્રને અગ્રેસર કરીને જૈન આચાર્યો પણ પોતાને ટાણે આવ્યા, અને સિદ્ધરાજને મળ્યા. જે વખતે રાજાએ વસ્ત્રો વગેરે આપીને ખુશી કર્યા, તે વખતે બધાએ એ રીતે આગળ કરેલ અપ્રતિમ પ્રતિભાથી શોભતા શ્રી હેમચંદ્રે નીચે પ્રમાણેનો આશીર્વાદ રાજાને આપ્યો:—

(૧૩) આ સિદ્ધરાજ પૃથ્વીને જીતીને આવે છે, માટે હે કામદુષા ! તારા જાણના રસથી આ ધરતીને સીંચી દે, હે રત્નાકર સાગરો ! તમે મોતીઓના સાથીઆ રચો, હે ચંદ્ર ! તું તારો ઘડો (અમૃતથી) પૂરો ભર, અને હે દિશાઓના હાથીઓ ! તમે કલ્પવૃક્ષોનાં પાંદડાંને તમારી ઉંચી કરેલી સુંદરમાં બાંધી તેનાં તોરણો બાંધો. ૪૩

૨૫ પ્રબંધ વગરના આ કાવ્યને વિસ્તારથી અર્થ કરવામાં આવતાં તેની વચનની ચતુરાઈથી ચિત્તમાં ખુશી થયેલા રાજાએ હેમચંદ્રની ૪૪ જ્યારે પ્રશંસા કરી ત્યારે આ ન સહન કરી શકતા કેટલાકોએ “ અમારાં શાસ્ત્રોનજીને આ વિદ્વાતે તો મેળવીનાં ? ” એમ કહ્યું, એ વખતે રાજાના પૂછવાથી હેમચંદ્રે કહ્યું કે “ જૂના કાળમાં શ્રી મહાવીર જૈન લગવાન પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં ઇન્દ્ર પાસેથી જે બ્યાકરણ શીખેલા તે જૈન બ્યાકરણ અમે બધીએ છીએ. ” આ વાક્ય સાંભળી “ એ પુરાણ વાર્તા છોડી દીઓ, આપણી નજીકના કોઈ બ્યાકરણ કર્તા થયા હોય તો બતાવો ” એ પ્રમાણેનાં ચાલી ખાનારનાં વચન પછી હેમચંદ્રે કહ્યું કે “ જો શ્રી સિદ્ધરાજ સહાય કરે તો થોડાક દિવસોમાં નવું પંચાંગ બ્યાકરણ રચી આપું.”

માળવાના રાજાને સિદ્ધરાજે ક્યારે જીત્યો એ કોઈ પ્રબંધમાં કહ્યું નથી પણ સિદ્ધરાજના તથા માળવાના લેક્ષીર્ણુ લેખો ભેતાં ૧૧૬૨-૬૩ માં માળવા જીત્યું જણાય છે. ૧૧૬૩ ના ગાળા (માંગધરા રાજ્ય) માં મળેલા લેખમાં પહેલ બેઠેડું સિદ્ધરાજનું અવતીનાથ બિરૂદ ભેવામાં આવે છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અ. ૧. ૨.)

૪૩ ૧૩ સું કાવ્ય તથા તેને લગતો વૃત્તાન્ત પ્રભાવકચરિત (હેમચંદ્રિ પ્રબંધ) માં પણ છે.

૪૪ એક પ્રતમાં આ રચણે હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજ પાસે માન્યતા કેવી રીતે મેળવી તે વિષે હલકા ચમત્કારો ગુચિલી વાર્તા લખી છે; જેમાં આઠમે વધા ચોદશે હેમચંદ્ર સૂરિ જયસિંહના મહેલમાં જતા એમ કહ્યું છે અને કપર પ્રમાણે વિરોધ દરનારનું નામ આલિંગ પુરોહિત લખ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૬૬ દિ.)

પછી " આ તમે કણુલ કર્યું છે તે કામ પૂરું કરવું " એમ કહીને રાજ્યે રાજ આપવાથી શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિ પોતાને સ્થાનકે ગયા.

૨૬ પછી (માળવા જીતીને પાટણમાં આવ્યા ત્યારે) " યશોવર્મા રાજાના હાથમાં ઉઘાડી જરી આગીને તથા તેની આગળ હાથી ઉપર બેસીને અમે શહેરમાં પ્રવેશ કરશું " એ પ્રમાણે રાજ્યે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવું સાંભળીને મુંગલ મંત્રીએ પ્રધાન પદનું રાજીનામું આપવા માંડ્યું ત્યારે રાજ્યે આગ્રહથી એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. અને મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે:—

૧૪ " રાજ્યો ભલે સંધિ ૪૫ કે વિગ્રહમાં ન સમજે પણ જો (મંત્રીઓનું) કહ્યું સાંભળે, તો એટલાથી જ તેઓ પંડિત થઈ જાય.

આ પ્રમાણે રાજનીતિ રાજ્યમાં કહેલું હોવાથી સ્વામીએ પોતાની શુદ્ધિથી જ એ આ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પરિણામે હિતકારક નથી. " પછી " ભલે પ્રાણુ જાય પણ જગતવિદિત પ્રતિજ્ઞા તો નહિ છોડું " એમ રાજ્યે કહ્યું, ત્યારે મંત્રીએ ધોળા રંગની રાજ ચોપડેલી જરી રાજાની પાછળ બેઠેલા યશોવર્માના હાથમાં આપી. અને એ રીતે તેની આગળ બેસી શ્રી સિદ્ધરાજે પરમ ઉત્સવ સાથે અણહિલપુર શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧

૨૭ ઉપર કહેલા પ્રવેશનું મંગલ કાર્ય પૂરું થયા પછી રાજ્યે વ્યાકરણની વાત સંભારી એટલે અનેક દેશોમાંથી વ્યાકરણ જાણનારા પંડિતો પાસેથી મગાવી બધાં વ્યાકરણો એકઠાં કર્યા; અને પછી શ્રી હેમાચાર્યે શ્રીસિદ્ધહેમ નામનું પાંચેય અંગોવાળું સવાલાખ શ્લોકના પૂરવાળું વ્યાકરણ એક વર્ષની અંદર રચ્યું. પછી રાજાને બેસવાના હાથીના માથા ઉપર એ

૪૫ આ શ્લોકમાં સંધિ, વિગ્રહ અને આગ્રહ એ પ્રમાણે જે ત્રણ રાખ્ધો છે તે વ્યાકરણની તથા રાજનીતિ રાજ્ય બેચની પરિભાષાના અર્થવાળા છે.

૪૬ ઉપરના વર્ણનઉપરથી સિદ્ધરાજે ખેલવાં કેદ કરેલા યશોવર્માને પાછળથી છોડ્યા હોય એમ લાગે છે. જરા આગળ ૨૮ મા પ્રબંધમાં યશોવર્માને સિદ્ધરાજે પાટણનાં સદસ્યવિંમ સરોવર, મંદિરો વગેરે ધર્મસ્થાનો બતાવ્યાં એમ વર્ણન છે એ જોતાં પણ પાટણમાં યશોવર્માને છુટા રાખ્યા હોય એમ લાગે છે. ચરિત્ર સુંદર ગણિતો " માળવાનો રાજા નમી પડવાથી તેને રાજ્ય પાકું સોંપ્યું " (સ. ૧, ૨ શ્લોક. ૩૧ થી ૩૯) લખે છે; પણ વત્કીર્ણ લેખો જોતાં માળવાનો કેટલોક ખાસ કરીને પૂર્વનો ભાગ કુમારપાલ અને અજયપાલ સુધી ગુજરાતના રાજ્યોને તોષે હતો એમ જણાય છે (જુઓ I. A. 1932 octomber માં ગંગુલીનો પ્રમાણ વિષે લેખ)

પુસ્તકને પધરાવી, ઉપર શ્વેતછત્ર ધરાવી તથા ચામર વૉઝનારીઓ પાસે બે ચામરથી પવન નખાવતાં રાજમહેલમાં લંઈ આવી, ઉત્તમ પૂજાપાથી તેની પૂજા કરી, લંડારમાં મુકાવ્યું. અને ત્યાર પછીથી રાજની આદાથી ખીન્ન બાકરણો બંધ કરી આ બાકરણુજ બધે (ગુજરાતમાં) ભણાવા માંડ્યું. ત્યારે કોઈ અદેખાએ “ તમારા વંશનું વર્ણન આ બાકરણમાં નથી ” એમ કહેતાં રાજને ક્રોધ ચડ્યો છે, એવું રાજનાં માણસો પાસેથી સાંભળીને શ્રીહેમાચાર્યે બત્રીશ શ્લોકો નવા રચીને (સિદ્ધહૃદનાં) સૂત્રનાં બત્રીશ પાદોમાં સંબંધ પ્રમાણે ગોઠવીને એક એક લખી દીધા. પછી સવારે રાજની સભામાં બાકરણુ વંચાતાં ચૌલુકવંશની પ્રશંસાના શ્લોકો વંચાવી રાજને સંતોષ આપ્યો. ૪૭ આ શ્લોકો (ની રચનાત) નીચે પ્રમાણે છે :

૪૭ આ સિદ્ધહૃદ બાકરણની રચના શી રીતે થઈ એ વિષે પ્રભાવક ચરિતમાં થોડી વિગતો વધારે આપી છે; માળવા જીવીને આવેલા સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ આપવા બધા ધર્મોચાર્યો આવેલા વગેરે ઉપર આવી ગયેલને મળઈ વર્ણન કર્યા પછી લખ્યું છે કે એ વખતે સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રને વારંવાર પોતાની પાસે આવવા કહ્યું. હવે માળવાને જીતી ત્યાંની ને સમૃદ્ધિ-કુટ સિદ્ધરાજે પાટણમાં આજીવી તેમાં માળવાનો મોટો પુસ્તક ભંડાર પણ હોતો. અને રાજ્યના પુસ્તક ભંડારના અધિકારીઓ માળવેથી આવેલાં પુસ્તકો તપાસતા હતા, ત્યાં એક પુસ્તક વિષે રાજાએ હેમચંદ્રાચાર્યને “ આ શું છે ? ” એમ પૂછ્યું અને હેમચંદ્રે “ જોન બાકરણુ છે ” એમ કહ્યું. (શ્લો. ૭૫) તથા જોન રાજનાં ગ્રંથકર્તા તરીકે વખાણુ કર્યા (શ્લો. ૭૬ થી ૭૮) આ સાંભળીને સિદ્ધરાજે કહ્યું કે “ શું આપણે ભંડારમાં આવી શાસ્ત્ર પદ્ધતિ નથી ? આખા ગુર્જર દેશમાં શું કોઈ વિદ્વાન નથી ? ” આ સાંભળી બધા પડિતોએ હેમચંદ્ર સામુ જોયું અને રાજાએ ભક્તિથી પ્રાર્થના કરી કે “ તમે બાકરણુ શાસ્ત્ર લખો. તમારા સિવાય બીજા કોઈ પડિત લખી શકે તેમ નથી. ” (શ્લો. ૮૦, ૮૧). આ રીતે હૈમ બાકરણુ રચાયું. આ વાતના મુખ્ય મુદ્દાને હેમચંદ્રનાં પોતાનાં વચનો દેકો આપે છે. તેઓના ત્રિપઠિટ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રમાં રાજ કુમારપાલ હેમચંદ્રને કહે છે કે “ તમે પૂર્વ સિદ્ધરાજની માગણીથી સાંગ બાકરણુ રચ્યું છે ” અને સિદ્ધ હૈમ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે “ અતિ વિસ્તૃત, કુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ બાકરણુના સમૃદ્ધથી કદર્ધિત સિદ્ધરાજ જ્યસિદે સર્વાંગ પૂર્ણ એક નૂતન રાખંદાનુસાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી. ”

જોનો પાસે બાકરણુ નથી એમ ખાદાણોની ટકોર વગેરે પ્ર. ચિં. ની વાત પ્ર. ચરિતમાં પણ છે (શ્લો. ૮૨, ૮૩) પ્રભાવક ચરિતમાં કાશ્મીરથી બાકરણુ મેલે મંગાવેલા એમ કહ્યું છે. (જોન શ્લો. ૮૬)

(૧૫) વિષ્ણુ પેઠે બલિને બાંધનાર, તથા શંકર પેઠે ત્રણ શક્તિયુક્ત અને ઘલાપેઠે કમલ (કમલા-લક્ષ્મી)ના આશ્રયરૂપ શ્રીમૂલરાજ રાજા નવ્ય પામે ૪૮ છે.

વગેરે (પ્રસરિતતા સ્થોકો છે). વળી શ્રીસિદ્ધરાજના દિગ્વિજયનાં વર્ણનનો ૪૯ દ્વાપરાધ્યાયમાં અન્ય પણ શ્રીદેવમન્દ્રે રચ્યો છે.

(૧૬) ભાષ, હવે પાણિનિના પ્રલાપો વીંટી લીએ; (પાણિનિ વ્યાકરણ બધું બંધ કરે) કાતંત્ર (એક વ્યાકરણ અન્ય)ની ગોદડી તો નકામી છે, શાકટાયનની કડવી વાણી હવે બોલોમાં; હુદ્ર આન્દને તો કરવું શું? અને કંઠાકરણ વગેરે બીજાં (વ્યાકરણો)થી તો હવે કાણુ પોતાને ભારે મારે? કારણ કે હવે મીઠા અર્થવાળી શ્રીદેવમન્દ્રની ઉક્તિઓ સંભળાય છે.

૨૮ એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજ પાટણના ત્રિપુરપૃષ્ઠ વગેરે રાજપ્રાસાદો અને સહસ્રસિંગ વગેરે ધર્મસ્થાનો યશોવર્માને દેખાડીને પૂછ્યું કે “દેવો સંબંધે દર વર્ષે એક કોડ દ્રવ્ય વપરાય છે તે કીકા કે નહિ?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “હું અદાર લાખ માળવાનો ૫૧ ધણી તમારી પાસે કેમ હારી ગયો?”

સિદ્ધદેવ વ્યાકરણ ૧૧૯૭ ની આસપાસમાં રચાયું હોવાનો ખુલ્લો તર્ક કયો છે. ૧૧૯૪-૯૫ માં રચાયું હોવાનો મારો તર્ક છે. કુમારપાલના વખતમાં એ બણાવવામાં વપરાયું (જુઓ ગોદપરાજય અ. ૧). આ વ્યાકરણ રચનાનો પ્રબંધ બિ. ગણિતા ક્ર. પ્ર. માં છે. (પૃ. ૧૬)

૪૮ સિદ્ધદેવ પ્રસરિતનો આ પેટો સ્થોક છે, એમાં દેવમન્દ્રે વિષ્ણુ, શંકર અને ઘલા સાથે મૂળરાજની ઘુલના કરી છે. બધાં એટલે વિષ્ણુપક્ષે બધાં રાજા અને મૂળરાજપક્ષે બળવાન સમુદ્રો, એ કે દોનીએ બલિનો અર્થ કર ગણીને કર રિપર કરનાર એવો અર્થ કયો છે. ત્રિશક્તિ એટલે શંકરપક્ષે ત્રણ શંકરપત્નીઓ અને મૂળરાજ પક્ષે ત્રણ શક્તિ, મંત્ર શક્તિ અને ઉત્સાહ શક્તિ. કમલાધ્યયનો અર્થ ઘલા પક્ષે કમળમાં રહેલા અને મૂળરાજ પક્ષે કમલા=લક્ષ્મીનાં આશ્રયરૂપ.

૪૯ દેવમન્દ્રે રચેલા દ્વાપરાધ્યાયમાં કેવળ સિદ્ધરાજના દિગ્વિજયનું વર્ણન નથી, પણ મૂળરાજથી કુમારપાલ સુધીના રાજાઓનું વર્ણન છે.

૫૦ ત્રિપુરપ્રાસાદો મૂળરાજ પ્રબંધમાં ધર્મસ્થાન કહેલ છે (જુઓ મૂળ ૫, ૨૬, ૨૭) અને અદો રાજપ્રાસાદ કહે છે, તે સુન્દરમંત્ર ? એ જ કે રાજપ્રાસાદનો અર્થ રાજમહેલ નહિ પણ મીઠું મંદિર.

૫૧ આ અદારલાખ, (કે સપાદ લક્ષ=સવા લાખ) વગેરેથી વિવક્ષિત શું છે? શર્ણગ સાદેજે વાર્ષિક અદાર લાખ ઉત્પન્ન જેનું દોષ તે દેરા એવો અર્થ કયો છે, દોનીએ અદાર લાખ ગામડાં અર્થ કયો છે. પણ એતો અસંભવ છે, સાત લાખની આસપાસ વ્યોરે આખા હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની સંખ્યા છે ત્યારે માળવામાં અદાર લાખ કેમ દોષ ?

વાત એમ છે કે પહેલાં મહાકાળ દેવને આપેલા હોવાથી માળવા એ દેવ દ્રવ્ય મણાય, અને એ (દેવ દ્રવ્ય)ને બોમવનારા અમે તે (મહાકાળ) ના પ્રભાવથી ઉદય તથા અસ્તને પામીએ છીએ. અને તમારા વંશના રાજાઓ પણ આટલા બધા દેવ દ્રવ્યનો કાયમ નિભાવ નહિ કરી શકે. અને પરિણામે બધાં દેવદાનો બંધ કરીને (દેવના કૌપથી) વિપત્તિમાં પડશે.

૨૯ એક વખત સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં ૩૬ મહાકાલનું^{૫૨} મંદિર કરાવવાનો વિચાર કરી એક સ્થપતિ (સલાટ-એન્જનીઅર) ને પોતાની પાસે રાખી મંદિરનો આરંભ કરવાના મુહૂર્ત વખતે એક લાખના કરજ માટે ગીરવી મુકેલા સ્થપતિના માપણી કરવાના રાચને^{૫૩} (તેનું કરજ ચુકવીને) છોડાવ્યું. પણ જ્યારે ત્યાં જોયું ત્યારે તે વાંસનું બનાવેલું ભોવામાં આવ્યું. રાજાએ આનું કારણ પૂછતાં ' મેં સ્વામીની ઉદ્ધરતાની પરીક્ષા કરવા માટે આમ કર્યું હતું, ' એમ તેણે કહ્યું એટલે રાજાએ તેની ધ્રુષ્ટા નહોતી છતાં તે દ્રવ્ય (એક લાખ) તેને આપી દીધું. પછી કમે કરીને ૨૩ હાથ પ્રમાણનું સંપૂર્ણ મંદિર થઇ જતાં, અશ્વપતિ, ગજપતિ અને નરપતિ એવા ઉત્તમ રાજાઓની મૂર્તિઓ કરાવીને તેની આગળ હાથ જોડેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી દેશનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ મંદિરનો નાશ ન કરવાની સિદ્ધરાજે યાચના કરી.^{૫૪} એ મંદિર ઉપર ધન ચડાવવાનો સમારંભ કરતી વખતે બધાં જૈન મંદિરો ઉપરથી ધનજો ઉતરાવી. જેમ માળવામાં મહાકાલની ધન ફરકતી હોય ત્યારે કોઈ પણ જૈન મંદિર ઉપર ધન નથી ઉડતી તેમ (ગુજરાતમાં પણ કર્યું.)

૫૨ આ ૩૬ મહાકાલનું મંદિર સિદ્ધરાજે જ બંધાવ્યું હોય એવું વર્ણન છે, પણ ખરી રીતે એ મૂળરાજે, માળવાના, કવિ કાલિદાસથી પણ પ્રાચીન રામચના મહાકાલ મંદિરની હરીફાઈમાં બંધાવ્યું હોવું જોઈએ; કારણ કે મૂળરાજે શ્રીસ્થળના ૩૬ મહાલયને પૂજીને વિ. સ. ૧૪૪૩ માં એક દાન આપ્યું છે. (જુઓ I. A. Vol. VI. ગુજરાતનાં ૧૧ દાનપત્રોમાં પહેલું દાનપત્ર) સિદ્ધરાજે એનો વિશાળ છોજોદ્ધર કર્યો હોય એ સંભવ છે.

૫૩ મૂળમાં વસ્ત્રાસિકા શબ્દ છે. આપેના કાપમાં તો આ શબ્દ નથી મળતો, ટોનીએ મંદિરનો કલશ એવો અર્થ કર્યો છે. પણ રા. દી. શાસ્ત્રીએ માપણી કરવાનું રાચ (કદાચ ગજ) એવા અર્થ કર્યો છે જે સ્વીકાર્યો છે.

૫૪ આ ૩૬ મહાલયને ન લાંગવાની સિદ્ધરાજની પ્રાર્થના સફળ થઇ નથી. અને ઇ. સ. ૧૨૬૭-૯૮ માં તથા ૧૪૧૫ માં એ મંદિરનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં અત્યારે જે અવશેષો મળે છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા આંગણામાં જે કે ત્રણ માળનું મંદિર હશે એમ જણાય છે. (જુઓ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો પૃ. ૬૦)

૩૦ એક વખત સિદ્ધરાજ માળવે જતા હતા ત્યારે ક્રાંત વેપારીએ સહસ્રલિંગ જેવા ધર્મસ્થાનના ખરચમાં પોતાના તરફનો હાગ રાખવાની માગણી કરી પણ રાજાએ તેની ના પાડી અને પોતે માળવે ગયા. એ પછી કેટલોક વખત જતાં રાજ્યના કાશમાં પૈસા ન હોવાથી સહસ્રલિંગનું કામ ટાલું પડ્યું છે એમ સાંભળીને તે વેપારીએ પોતાના પુત્ર પાસે ક્રાંત પૈસાદારની પુત્ર વધૂનું કાનનું ધરેલું ચોરાવી તેના દંડ તરીકે ત્રણ હાંખ આપ્યા. આથી એ કામ પૂરું થયું, એમ સાંભળીને માળવામાં ચોમાસું ગાળવા પ્રચ્છતા રાગને અવધર્ષ આનંદ થયો. પછી ચોમાસામાં ન્યારે વરસાદે ખૂબ વરસીને પૃથ્વીને એક સમુદ્ર જેવી બનાવી દીધી ત્યારે વધામણી ખાવા, મંત્રીઓએ મોકલેલા એક મારવાડી રાજા આગળ હાંખાણથી વરસાદ કેવો પડ્યો વગેરે વાત કરતો હતો, ત્યાં એ વખતેજ આવેલા એક ગુજરાતી ધૂર્ત માણસે “સ્વામી, સહસ્રલિંગ સરોવર ભરાઇ ગયું એની વધામણી છે.” એમ તરત કહી દીધું અને આ વાક્ય સાંભળીને તરતજ રાજાએ પોતાના ચરીર ઉપરનાં બધાં ધરેલ્યાં, સીકાં ઉપર પડેલી બીલાડીને નેતો હોય તેમ, મારવાડી તેને નેતો રહ્યો, અને તે ગુજરાતીને આપી દીધાં.

૩૧ ચોમાસું ઉતર્યા પછી રાજાએ પાછા વળતાં શ્રીનગરમાં મુકામ કર્યો, ત્યાં તે શહેરનાં મંદિરો ઉપર ધજાઓ નોંધ એટલે “આ કોનાં મંદિરો છે ?” એમ પૂછ્યું. તેઓએ “જૈનોનાં તથા બ્રહ્માનાં છે” એમ કહ્યું. એટલે રાજાએ ક્રોધમાં આવીને કહ્યું કે “ગુજરાતમાં જૈન મંદિરો ઉપર ધજા ચડાવવાની મેં મના કરી છે અને આ તમારા ગામમાં જૈન મંદિરો ધજા વાળાં કેમ છે ?” ત્યારે તેઓએ વિનંતિ કરી કે “આપ સાંભળો, વાત એમ છે કે સત્ય યુગમાં ન્યારે મહાદેવે આ મોટા (તીર્થ) સ્થાનની સ્થાપના કરી ત્યારે શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીનું, તથા શ્રી બ્રહ્માનું એ બે મંદિરો પોતેજ કરાવ્યાં, અને તે ઉપર ધજા ચડાવી. તે આ મંદિરોના પુણ્યશાળી માણસોને હાથે છુર્ણોદ્ધાર ચતાં ચતાં ચાર યુગો વહી ગયા. વળી શ્રી શત્રુંઘ્ય મહાગિરિના આ નગર તળ પ્રદેશ ગણાય છે. કારણ કે નગર પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

(૧૭) (શત્રુંઘની) મૂળ આગળની ભૂમિનો પચાસ ચોજન વિસ્તાર, ઉપરની ભૂમિનો દસ ચોજન અને ઉચ્ચાઇ આઠ ચોજન એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના પર્વત (શત્રુંઘ)નું ક્ષેત્રફળ ગણાય છે.

સત્યયુગમાં આદિ દેવ શ્રી ઋષભ ધર્મ ગયા છે; તેના પુત્ર હરત થયા; જેના નામથી આ દેશ હરતખંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(૧૮) આ ઋષભ દેવ નાભી રાજના અને મરૂ દેવીના પુત્ર હતા, તેઓ સમદષ્ટિ વાળા, સ્વચ્છ (હૃદયવાળા), જેની ઇન્દ્રિયો પ્રશાન્ત છે એવા, અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા હતા અને તેઓએ મુનિઓના યોગ માર્ગનું આચરણ કર્યું હતું; એમના પદને ઋષિઓ આહતોનું પ્રથમ પદ કહે છે.

(૧૯) નાભિરાજના મરૂદેવીમાં વિષ્ણુનો આક્રમો અવતાર થયો; જેણે બધા આશ્રમેથી પૂજાયેલો ધીર પુરૂષો (યોગીઓ) નો માર્ગ દેખાડ્યો. "

આ અને આવાં પુરાણ વચ્ચેની કહીને વધારે વિશ્વાસ આવે માટે પાંચ માણસો ઉપાડી શકે એવું હરતરાજના નામવાળું કાંસાનું પત્રું (લેખનું) ઋષભદેવના મંદિરના લંડારમાંથી લઈ આવીને રાજને દેખાડી જૈન ધર્મનું આદિ પશું સિદ્ધ કર્યું. આથી ખિન્ન થયેલા રાજાએ એક વર્ષ પછી (બીજા ?) જૈન મંદિરો ઉપર ધન ચડાવવાનો હુકમ કર્યો.

કર પછી રાજા પાટણ આવ્યા. અસંગોપાત (સહસ્રલિંગ) સરોવરના ખરચના આંકડા વંચાતા હતા તેમાં ગુન્હેગાર શેઠના દંડમાંથી મળેલા ત્રણ લાખ એ કામમાં ખરચાયા; એ સાંભળી, રાજાએ ત્રણ લાખ તેને ધેર મોકલી આપ્યા. આથી શેઠે રાજા પાસે હાજર થઈ, બેટ ધરી, 'આ થું' એવું પૂછ્યું. એટલે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે " જે કોટિબ્દજ શેઠ તે કાનનું ધરેણું તે ચોરે ? પણ તમે આ ધાર્મિક કામમાં લાગ માગ્યો હતો, પરંતુ મળ્યો ન હતો તેથી પ્રપચ કરવામાં ચાલુ, અને જેનું મોઢું મૃગનું પણ અંતર વાધનું છે એવા અને બહારથી સરલ પણ અંદરથી શંક એવા તમે આ કામ કર્યું છે. "

કેટલાક સહસ્રલિંગ સરોવરની શ્રીપાલપપ કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ પ્રશસ્તિ પદિકા (લેખ કૈાતરરાના પથરા) માં કૈાતરાતી હતી માટે તેનું

પપ આ 'શ્રીપાલ કવિએ વિ. સ'. ૧૨૦૮ મા વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ રચી હતી (જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૧ નં. ૪૫) તે મળે છે. પણ આ સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ નથી મળતી.

આ રચણે રાજના પૂજારી અધિવાચાર્જ જય મંગલસૂત્રિએ કહેલા રાહેના વર્ણનના બે સ્તોકો તથા ઉપર કહેલ શ્રીપાલની પ્રશસ્તિમાં આ સ્તોક છે એમ કહીને એક સ્તોક પૂઠેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં છે. જે પૃ. ૧૦૨ ની તથા ૧૦૧ ની ટિપ્પણીમાં હતાયાં છે. શ્રીપાલની પ્રશસ્તિને કહેલો સ્તોક કીર્તિ કોમુદીમાં મળે છે, એટલે પ્રશસ્તિમાં હોવાનો સંભવ થોડો છે.

શોધન કરવા બધા માર્ગના વિદ્વાનોને બોલાવ્યા હતા. ત્યારે શ્રી હેમ-ચન્દ્રાચાર્યે પોતાના શિષ્ય પંડિત રામચન્દ્રને^{૫૬} “ જો પ્રશસ્તિ કાવ્યને બધા વિદ્વાનોની સંમતિ હોય તો તારે કાંઈ પંડિતાઈ ન બતાવવી ” એમ કહીને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પછી બધા વિદ્વાનો પ્રશસ્તિનાં વંખાણું કરવા મંડ્યા. વળી રાજની એમાં મમતા હોવાથી તથા શીખાઈ કવિનાં કહાપણુ તથા દાક્ષિણ્ય (સૌની સાથે સાઈ રાખવાનો સ્વભાવ) ને લીધે બધાં કાવ્યો બરાબર છે, અને ખાસ તો ત્રીયેનું કાવ્ય:—

(૨૦) આ લક્ષ્મીએ કમળનો ત્યાગ કરીને તમારો (સિદ્ધરાજની) તરવારનો આશ્રય કર્યો છે, કારણ કે કમળ કોરાં (—કોડવો તથા ખળનો) અને દળ (—પાન તથા લરકર) સંદિત છે તો મણુ પોતાના સ્પષ્ટ (શત્રુરૂપ) કંટકના સંબંધને કાપી રાકતું નથી, વળી એ કોઈ વખત પુરપત્તવ ધારણ કરતું નથી, પણ આ અંસિ (તરવાર) એકસો—કોરાં (મ્યાન) રહિત હોવા છતાં આખી પૃથ્વીને કંટક (શત્રુ) વગરની કરે છે (વળી તેને દક્ષ—સૈન્યની જરૂર નથી અને પુરપત્તવ ધારણ કરે છે એટલે કે એ શબ્દ પુર્ણિમ છે), ખાસ સૌએ વખાણ્યું ત્યારે રાજના પૂજવાથી રામચંદ્રે કહ્યું કે “ એ જરા વિચારવા જેવું છે ” અને પછી સૌના પૂજવાથી “ આ કાવ્યમાં સૈન્ય વાચક દક્ષ શબ્દ છે અને કમળ શબ્દને નિત્ય નપુંસક ગણ્યો છે; તે જો દ્વયણ વિચાર કરવાં જેવાં છે. પછી બધા પંડિતોને આમલ કરીને રાજએ દક્ષ શબ્દનો સૈન્ય અર્થ સ્વીકારાવ્યો; પણ સિંગાનુ શાસનથી કમળ શબ્દ પુર્ણિમમાં વપરાયજ નહિ એવો નિગમ ન હોવાથી એનું શું કરવું ? એ મુશ્કેલીનો “ પુરપત્તવને પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય ” એવો પાઠ ઉપસા શ્લોકમાં સ્વીકારીને તોડ કાઢ્યો. આ વખતે સિદ્ધરાજને ચર્ચેલા દષ્ટિ દોષથી પં. રામચંદ્રની, ઘરમાં પેસતાંજ એક આંખ ખુલી ગઈ. ૫૭

૫૬ દેવચંદ્રના સિખ પંડિત આ રામચંદ્ર એ વખતના એક રામચંદ્ર કવિ નાટકકાર હતા. તેણે પણ મન્યો લખ્યા છે; જેમાંથી રાત્ર દલિચન્દ્ર, નયવિહાર, કૌમુદી મિત્રાણુંદ નાટ્યકર્મણુ વગેરે દમણાં છપાયા છે. મૂળ પૃ. ૧૭૨ ની દિપ્તિણીમાં રામચન્દ્ર કવિને સિદ્ધરાજે “ જનાગમાં દિવસો કેમ વધારે લાંબા દોષ છે. ” એમ પૂછ્યું અને તેણે જવાબમાં રાજની પ્રશંસા કરતાં જોડોડો કલા એટલે વિરોધ છે, આ રામચંદ્ર કવિને આ શ્લોક રચના માટે કવિકથારમણનું ગિરદ મળ્યું હતું એમ રત્નમંદિર અંગિએ વિ. તા. ૧૫૧૭ માં ઘણેવ ઉપદેસ તરંગિણીમાં કહ્યું છે.

૫૭ કુલિદોષ—નગર ઘાગવા—નો એ વખતે બહુ વદેમ દોષ એમ ગણાય છે. આ અંગમાં દષ્ટિ દોષની ત્રણ વારંવાર આવે છે. ઉપર પ્રમાણે કવિ

૪૪ એક વખત—

(૨૧) (જે) આથી યુક્ત પ્રાણ પોષે છે, વિથી યુક્ત મુનિઓને પ્રિય છે, સંથી યુક્ત સંપૂર્ણ રીતે અનિષ્ટ છે, અને એકલો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે છે. (એ કયો શબ્દ ?)

આ પ્રમાણે ડાહ્ય દેશના રાજાના યમલ (મૈત્રી સંબંધ દર્શાવનારા) પત્રને છેડે એક શ્લોક લખવામાં આવ્યો હતો. આ શ્લોકના અર્થનો વિચાર આલતાં બીજા પંડિતોએ મૌન રાખ્યું, ત્યારે રાજાના પૂછવાથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે હુર શબ્દ આ વગેરે સાથે જોડી શ્લોકની મતલબ રજૂ કરી આપી. (૧) આહાર, (૨) વિહાર (૩) સંહાર (૪) હાર.)

એક વખત સપાદલક્ષના રાજ્યે નીચેનો સમસ્યાનો દૂધો લખી મોકલેલો:—

(૨૨) પડવાના (ખરી રીતે બીજના) ચન્દ્રની શોભા ગૌરી (સ્ત્રી) ના મુખ કમળની શોભાને અનુસરતી નથી,

આ સમસ્યા બ્યારે (સિદ્ધરાજની સજાના) કવિઓ ન પૂરી કરી શક્યા ત્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:—

(કારણ કે) ચન્દ્રની ન દેખાતી બાજીની કલાનું કેમ અનુમાન થઈ શકે ?

(૩૫) એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે આબીરોના રાણા નવધણને તાણે કરવાની તૈયારી કરી, પણ પહેલાં અગીઆર વખત, પોતાનું સૈન્ય તેનાથી હારેલું હોવાથી, ૫૮ શ્રી વદવાણ વગેરે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બંધાવી, જતેજ પ્રવાણ કર્યું. તેના (નવધણના) બાણેજ સંકેત આપતી વખતે (મઠને તોડવાનો રસ્તો બતાવતી વખતે) કરાર કરેલો કે ગઢ હાથમાં આવે ત્યારે નવધણને અઓ વગેરેથી નહિ પણ દ્રબથી મારવો, આ કરાર રાણીઓએ વચ્ચે પડીને કરાવેલો હોવા છતાં નવધણને (તેના) વિરાગ

રામચન્દ્રની આંખ કુટ્યાની વાત પ્રભાવક ચરિતમાં પણ મળે છે:—“અતિથાપ પીડા થઈને જગણી આંખ કુટી, પણ રામચન્દ્ર કર્મનું કારણ આની સાન્ત રહી ગાર મહિના વપમાં બેઠા રહ્યા ” (દે. સુરિ પ્રબંધ શ્લોક. ૧૩૯)

૫૮ આ ૩૬ મા પ્રબંધની વાકચરચના અરપટ અને અચંતી ગૂઢગૂઢ કરે એવાં પાઠાંતરવાળાં છે. પહેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં નિજલેન્યે: એ રીતે પાઠ હતો. જેનો અર્થ સિદ્ધરાજના સૈન્યથી અગીઆરવાર નવધણ હાર્યો હતો એવો સાધ પણ એ અર્થ આમળ, પાછળના સંદર્ભ જોડે બેસતો નથી. અને વધારે દસ્તખતોમાં નિજલેન્યે વાળો પાઠ મળે છે, વળી એ પાઠને પ્રભાવક ચરિત (મહેન્દ્ર સુરિ પ્રબંધ, શ્લોક ૪૩૦) નો ટેકો છે.

મહાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી, દ્રવ્ય રાખવાનાં વાસણોથીજ મારીને મારી નાખ્યો. અને એને દ્રવ્યથીજ માર્યો છે એ પ્રમાણે તેની રાણીએને શબ્દ સ્થગથી સમજાવી.

શોકમાં પડેલી તેની રાણીનાં નીચેનાં વચનો પ્રચલિત છે:—

(૨૩) લુઓ સખિઓ ! હવે તે રાણો નથી, અને તેનું કુટુંબ પણ નથી. તે બધું અને પ્રાણો પણ ખંગાર સાથે અગ્નિમાં હોમીએ છીએ.

(૨૪) મધા રાણા વાણીઆ છે અને જેસલ મોટા શેક છે. અમારા ગઠ હેઠળ આ શું વેપાર માંડ્યો ?

(૨૫) હે મોટા ગિરનાર, તેં મનમાં શું અદેખાઇ રાખી છે ? કે ખંગાર મરતાં એક ચિખર પણ હેઠું ન પાડ્યું ?

(૨૬) અરે જેસલ ! અમારા રહેઠાણને છાદીને અમે વારે ઘડીયે ખરાબ દેખાઇએ છીએ. કારણ કે નદી પેઠે નવધણ (નવધણ રાગ તથા નવાં વાદળાં) વગર નવો પ્રવાહ આવતો નથી.

(૨૭) વઢાઈ ગયા છતાં વઢવાણ જીલ્લાંવું લુલાતું નથી. કારણ કે સોના જેવા પ્રાણ ભોગાવે ભોગવ્યા છે.

આ અને આવાં બીજાં ધણાં વાક્યો આ પ્રસંગને યોગ્ય મળી આવે તે અહીં સમજી લેવાં. ૫૯

પરિશિષ્ટ

ખંગાર (કે ખંગાર) અને તેની રાણી

સોરઠ ઉપર શિવરાજ કરેલી ચડાઈનો દ્વાપ્રયમાં તો ઉલ્લેખ જ નથી. તેમજ સુ-મ્મ, સુ-કી-ક, વ-વિ, તથા વ-તે-પ્ર-માં પણ નથી. પણ પ્ર-ચિ. ઉપરાંત પ્રભાવક ચરિત, તીર્થ કલ્પ, કી-કૌ-, રેવંત ગિરિરાસુ, તથા સિદ્ધરાજના દોહડના ભેખમાં કાંઈક સ્પષ્ટ મળે છે. એટલે એ બનાવને ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો નથી. પણ પ્ર-ચિ. માં આપેલી કુંકી વાતનો લોક કથામાં ખાટ ચારણો તથા તૂરીએને હાથે ખૂબ વિસ્તાર મળે છે. હાલમાં પ્રચલિત રાણકદેવી રાખંગારની વાર્તા અતિ લોકપ્રિય છે. તૂરીઓ પાસેથી સાંભળેલી રાણકદેવી રાખંગારની વાર્તા તેમાં આવતા કુંકી-સોરઠા સાથે રાસમાળામાં ઉતારી છે.

૫૯ ચેરતુંગે જલ્લા વાક્યમાં કહ્યું છે તેમ આવા ધણાં કુંકીઓ એ જમાનામાં પ્રચલિત હશે. અને તેમાં જમાને વધારો પણ થયો હશે. પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં તથા કુંકી વધારે મળે છે. (લુઓ મૂળ પૃ. ૧૦૪ ટિ.)

૩૪ એક વખત—

(૨૧) (૭) આથી યુક્ત પ્રાણ પોષે છે, વિથી યુક્ત મુનિએને પ્રિય છે, સં થી યુક્ત સંપૂર્ણ રીતે અનિષ્ટ છે, અને એકલો હોય ત્યારે સ્ત્રીએને પ્રિય લાગે છે. (એ કયો શબ્દ ?)

આ પ્રમાણે ડાહલ દેશના રાજાના યમલ (મિત્રી સંબંધ દર્શાવનારા) પત્રને છેડે એક શ્લોક લખવામાં આવ્યો હતો. આ શ્લોકના અર્થને વિચાર આલતાં બીજા પંડિતોએ મૌન રાખ્યું, ત્યારે રાજાના પૂછવાથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે હાર શબ્દ આ વગેરે સાથે બોડી શ્લોકની મતલબ સ્પષ્ટ કરી આપી. (૧) આહાર, (૨) વિહાર (૩) સંહાર (૪) હાર.)

એક વખત સપાદલક્ષના રાજાએ નીચેનો સમસ્યાનો ફૂડો લખી મોકલેલો:—

(૨૨) પડવાના (ખરી રીતે બીજના) ચન્દ્રની શોભા ગૌરી (સ્ત્રી) ના મુખ કમળની શોભાને અનુસરતી નથી,

આ સમસ્યા બ્યારે (સિદ્ધરાજની સભાના) કવિએ ન પૂરી કરી શક્યા ત્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:—

(કારણ કે) ચન્દ્રની ન દેખાતી બાકીની કલાનું કેમ અનુમાન થઈ શકે ?

(૩૫) એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે આબીરોના રાણા નવધણને તાબે કરવાની તૈયારી કરી, પણ પહેલાં અગીઆર વખત, પોતાનું સૈન્ય તેનાથી હારેલું હોવાથી, પછી શ્રી વદનાથ વગેરે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બંધાવી, જાતેજ પ્રયાણ કર્યું. તેના (નવધણના) બાણેને સંકેત આપતી વખતે (મહેને તોડવાનો રસ્તો બતાવતી વખતે) કરાર કરેલો કે જદ હાથમાં આવે ત્યારે નવધણને અસ્ત્રો વગેરેથી નહિ પણ દ્રવ્યથી 'મારવો, આ કરાર રાણીએએ વચ્ચે પડીને કરાવેલો હોવા છતાં નવધણને (તેના) વિશાળ

રામચન્દ્રની આંખ કુટ્યાની વાત પ્રભાવક ચરિતમાં પણ મળે છે:—“અતિરાધ પીડા થઈને જમાણી આંખ કુટી, પણ રામચન્દ્ર કર્મનું કારણ માની રાત્રત રહી ચાર મહિના તપમાં બેઠા રહ્યા ” (દે. સુરિ પ્રજ્ઞાંધ સ્તો. ૧૩૯)

૫૮ આ ૩૬ મા પ્રજ્ઞાંધની વાકચરચના અસ્પષ્ટ અને અર્થની જડબદ કરે એવાં પાઠાંતરવાળી છે. પહેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં નિજસૈન્ય: એ રીતે પાઠ હતો, જેનો અર્થ સિદ્ધરાજના સૈન્યથી અગીઆરવાર નવધણ હાર્યો હતો એવો થાય પણ એ અર્થ આગળ પાછળના સંદર્ભ જોડે જોડતો નથી. અને વધારે દરેક પ્રતોમાં નિજસૈન્યે વાળો પાઠ મળે છે. વળી એ પાઠને પ્રભાવક ચરિત (મહેન્દ્ર સુરિ પ્રજ્ઞાંધ, શ્લોક ૪૩૦) નો ટકા છે.

મકાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી, દ્રવ્ય રાખવાનાં વાસણોથીજ ભારીને ભારી નાખ્યો. અને એને દ્રવ્યથીજ માર્યો છે એ પ્રમાણે તેની રાણીએને શબ્દ સ્પષ્ટ થઈ સમજાવી.

શોકમાં પડેલી તેની રાણીનાં નીચેનાં વચનો પ્રચલિત છે:—

(૨૩) ભુજો સખિઓ ! હવે તે રાણો નથી, અને તેનું કુટુંબ પણ નથી. તે બધું અને ત્રાણો પણ ખેંગાર સાથે અગ્નિમાં હોમીએ છીએ.

(૨૪) બધા રાણા વાણીઆ છે અને જેસલ મોટો શેક છે. અમારા ગઢ હેઠળ આ શું વેપાર માંડ્યો ?

(૨૫) હે મોટા ગિરનાર, તેં મનમાં શું અદેખાઈ રાખી છે ? કે ખેંગાર મરતાં એક શિખર પણ હેંદું ન પાડ્યું ?

(૨૬) અરે જેસલ ! અમારા રહેઠાણને છોડીને અમે વારે ધડીયે ખરાબ દેખાઈએ છીએ. કારણ કે નદી પેઠે નવધણુ (નવધણુ રાજ તથા નવાં વાદળાં) વગર નવો પ્રવાહ આવતો નથી.

(૨૭) વઢાઈ ગયા છતાં વઢવાણુ શુભાંચું ભુલાતું નથી. કારણ કે સોના જેવા પ્રાણુ ભોગાવે ભોગવ્યા છે.

આ અને આવાં બીજાં ઘણાં વાક્યો આ પ્રસંગને યોગ્ય મળી આવે તે અહીં સમજી લેવાં. ૫૬

પરિશિષ્ટ

ખેંગાર (કે ખંગાર) અને તેની રાણી

સોરઠ ઉપર સિદ્ધરાજે કરેલી ચક્રાર્પણ દયાપ્રવર્તમાં તે ઉલ્લેખ જ નથી. તેમજ સુ-સં, સુ-કી-ક, વ-વિ, તથા વ-તે-પ્ર-માં પણ નથી. પણ પ્ર-ચિં. ઉપરાંત પ્રભાવક ચરિત, તીર્થ કલ્પ, કી-કૌ-, રવંત ગિરિરાસ, તથા સિદ્ધરાજના દોહરના લેખમાં કાંઈક સ્પષ્ટ મળે છે. એટલે એ બનાવને ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો નથી. પણ પ્ર-ચિં. માં આપેલી ટુંકી વાતનો લોક કથામાં ભાટ મારણો તથા તૂરીઓને હાથે ખૂબ વિસ્તાર થયો છે. હાલમાં પ્રચલિત રાણકદેવી રાજેંગારની વાર્તા અતિ લોકપ્રિય છે. તૂરીઓ પાસેથી સાંભળેલો રાણકદેવી રાજેંગારની વાર્તા તેમાં આવતા ફક્ત-સોરઠ સાથે રાસમાળામાં ઉતારી છે.

૫૬ મેરૂતે છેલ્લા વાક્યમાં કહ્યું છે તેમ આવા ઘણા ફક્તો એ જમાનામાં પ્રચલિત હશે. અને તેમાં જમાને જમાને વધારો પણ થયો હશે. પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં ત્રણ ફક્ત વધારે મળે છે. (ભુજો મૂળ પૃ. ૧૦૪, ટિ.)

(જુઓ રાસમાળાનું શુ. ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૭ થી. ૨૧૯) આ વાર્તાનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ બીજા પ્ર-ચિ. ના ઉપરના-૩૪ મા પ્રબંધમાં મળે છે, પણ મેસ્તુગનું તેમજ બીજા જૈન લેખકોનું લક્ષ્ય તો ગિરનાર ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બંધાવાનો પ્રસંગ થી રીતે આવ્યો એ કહેવા ઉપર છે. સોરઠનો રાજા કોણ હતો? તેનું શું થયું? એ બધી, એ લેખકોને મન, ગૌણ બાબતો છે. એટલે એ ગૌણ વિષયના વર્ણનમાં ક્વચિત્ ગોટાળો પણ થઈ જાય છે. પણ આપણે માટે તો રાણકદેવી રાખેગારની વાર્તાનો કેટલો અંશ પ્ર-ચિ. માં મળે છે અને એમાં ઐતિહાસિક તથ્ય કેટલું હોવાનો સંભવ છે એજ મુખ્ય વિચારણીય વસ્તુ છે.

૧ રાણકદેવી નામની, તેના જન્મની, તે કુંભારને ઘેર ઉછર્પાની સિદ્ધરાજ સાથે તેના સગપણની કે ખેંગાર તેને પરણી ગયાની કશી વાત પ્રબંધ ચિંતામણીમાં નથી. બાટોના કહેવા પ્રમાણે કાલદીના દેવડાની પુત્રી રાણકદેવી હોવાની પણ પ્ર. ચિ. ને ખબર નથી. પણ (૧) સિદ્ધરાજે પહેલાં અનેક વખત નિષ્ફળ પ્રયાસો કર્યા (૨) પછી સોરઠના^x આભીર રાણાને હરાવ્યો, (૩) તથા માર્યો (૪); આ કામમાં સોરઠના રાણાના બાણેજોએ તથા તેની રાણીએ કાંધક સંકેત તેમજ કરાર કરેલો (૫) પણ સિદ્ધરાજે એ કરાર શબ્દચ્છેદ કરીને ખરેખર પાલ્યો નહિ. (૬) છેવટ સોરઠના રાણાની રાણીએ શોકમાં પડીને કેટલાક માર્મિક સોરઠઓ કલા. આટલી વાત પ્ર. ચિ. માં ટુંકામાં છે. સોરઠ લીધા પછી ત્યાંની બ્યવસ્થા માટે સિદ્ધરાજે મનજનને નીમ્યો વગેરે ૩૬ મા. પ્રબંધની વાત ને રાણકદેવી રાખેગારની વાત સાથે કરી. સંબંધ નથી.

(૧) સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે વખત સોરઠ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. પ્ર. ચિ. અને પ્રભાવક ચરિત (હેમચંદ્ર સૂરિ પ્ર. શ્લો. ૪૩૭) એકમાં એક સરખું કથન છે: અને મૂળરાજની વખતથી તે લગભગ છેવટ સુધી પાટણના રાજાઓ સોરઠના રાજાઓ સાથે લડ્યા કર્યા છે. પ્ર. ચિ. અગીયાર વખત કહે છે તે આંકડો સાચો માનવાની જરૂર નથી. પૃથ્વીરાજે મ્લેચ્છ રાજા (શાહજીદીન) ને એકરીય

X જ્ઞાતિગટના રાજાઓ દ્વારમાં યાદવ કહેવાય છે, બાટો તેઓને યાદવ જ કહે છે. પણ પ્ર-ચિ. તથા દ્વાયાત્રય તેને આભીર કહે છે. એક મહાભારતના કાવ્યથી યાદવોને ગાળ દેવી હોમ ત્યારે આભીર-ઓવાળ કહે છે. આ વિશે વધારે વિવેચન માટે જુઓ 'યાદવોનું કુળ' નામે મારો નડિઆદની સાદિત્ય પરિપટ્ટમાં આવેલો નિબંધ

વારે હરાવેલો એમ પ્ર. ચિ. કહે છે, ખરી વાત એક વખત હરાવ્યો હતો એમ છે.

(૨) સોરઠના રાણાનું નામ શું હતું ? પ્ર. ચિ. માં નવધણ લખ્યું છે, પણ તે નવધણની રાણીના મોઢામાં મુઢલાં વચનોમાં ખંગાર અને નવધણ બેય નામ મળે છે. ભાટોની દંતકથા આ મોઢાનાનો ખુલાસો નવધણ અને ખંગારને પિતા પુત્ર માનીને તથા સિદ્ધરાજે નવધણને પહેલાં હરાવ્યો, પછી એનું વેર લેવા ખંગારે પાટણનો પૂર્વ ભણીનો દરવાજો તોડી પાડ્યો; પછી સિદ્ધરાજ સાથે જેનું લગ્ન નક્કી થયેલું તે રાણકનું ખંગારે હરણ કર્યું, પરિણામે સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરી અને ખંગારના ભાણેજ દેશળ વીરાળની મદદથી ખંગારને મારી નાખ્યો અને રાણકદેવી વઢવાણ આગળ સતી થઈ; એ રીતે વાર્તા એકવીને કરે છે (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૦ થી ૨૦૫) રાસમાળાના કર્તા તથા તેને અનુસરીને શ્રી. ક. મા. મુનશી ગુજરાતના નાથમાં એ ક્રમમાં પ્રસંગો વર્ણવે છે.

પણ પ્ર. ચિ. માંથી નવધણ અને ખંગાર બેય સાથે સુદ્ધ થયાનો અર્થ કાઢી રીતે નીકળતો નથી. ખીજું પ્ર. ચિ. થી પ્રાચીનતર કીર્તિકોમુદો (સ. ૨ શ્લો-૨૫) રેવંતગિરિ રાસ (કડવું. ૧ શ્લો. ૮) અને પ્ર. ચિ. ના સમકાલિન પ્રભાવક ચરિતમાંથી પણ સોરઠના રાજાને સિદ્ધરાજે બે વખત હરાવ્યાનો અર્થ નીકળતો નથી અને સોરઠના રાજાનું નામ એ ગ્રંથોમાં ખંગાર આપ્યું છે. ત્યારે સાચું શું ? વધારે પુરાવાઓ સિદ્ધરાજથી હારનાર રાજાનું ખંગાર નામ હોવાનું કહે છે. પણ પ્રભાવક ચરિતમાં એક સ્થળે ખંગારને સિદ્ધરાજે માર્યો (હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૬૩) એમ કહેલું છે અને ખીજે સ્થળે સિદ્ધરાજને કનેડનાર તથા કુમારપાલ રાજાના વખત સુધી જીવતા સોરઠના રાજાનું નામ નવધણ લખેલું છે (એજન શ્લો. ૪૩૦) પ્ર. ચિ. ના દ્વારમાં તથા પ્ર. ચ. માં આ રીતે નવધણ અને ખંગાર બેય નામો મળે છે તેનો એક ખુલાસો એ સાચ કે સોરઠના એ ચૂડાસમા રાજાઓ બધા નવધણ કહેવાતા હોય, અથવા ભાટો કહે છે તેમ ખંગારના પિતા તથા પુત્રનું નામ નવધણ હોય. (જુઓ ભાટોના ચોપડાઓ ઉપરથી તારિખ. ૯, સોરઠમાં તથા તે ઉપરથી કાઠીઆવાડ ગેઝીટીઅરમાં ઉતારેલી ચૂડાસમાઓની વંશાવળી પૃ. ૪૯૩-૪૯૪).

સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના ઐતહાસિક જ્ઞાન-તના છેલ્લા લેખક શ્રી. ગો. હી. ઝોઝા પણ રાસમાળાને અનુસરી નવધણ અને ખંગાર બેય સાથે સુદ્ધ થયાનું માને છે. પણ ભાટોની દંતકથાને એટલું બધું વજન આપવા જેવું

કારણ હું જોતો નથી. એટલે સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે વાર નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા પછી સોરઠના રાજા ખેંગારને હરાવ્યો અને દોહદના લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે કેદ કર્યો, એમ માનું છું. માળવાના રાજાને કેદ કરીને પાટણ લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેમ સોરઠના રાજાને પણ કદાચ લઈ જવામાં આવ્યો હોય એવો મંભવ છે. રાણકદેવીના કહેવાતા દુહાઓમાં પાટણના ઉદ્ધેષો આવે છે તેનો ખુલાસો એ રીતે થઈ શકે છે. પાછળથી—કદાચ સિદ્ધરાજે છેડયા પછી ગમે તે કારણથી વઢવાણ આગળ સોરઠનો રાજા મરી ગયો હોય અને તેની રાણી ત્યાં સતી થઈ હોય એમ સંભવે. પ્ર. ચિ. ના ટુંકા પ્રબંધમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય નીકળે એમ મને લાગે છે. દેરાળ વીરાળની લાંબી કથા તો કથા જ હશે પણ પ્ર. ચિ. માં કહેલું તેનું સંક્ષિપ્ત બીજાં જોતાં કાંઈક કપટ થયું હોય એવો મંભવ છે. સોરઠના રાજાને તેના શહેર આગળ જ માર્યો એ પ્ર. ચિ. નું તથા ભાટો અને વૂરીઓની કતકથાનું કથન તો સિદ્ધરાજના દોહદનાઃ લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી ખોટું જ માનવું પડશે. (આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ શારદા ૧૯૩૧ જાનેવારી પૃ. ૯૫૩ 'રાણક એક નહીં બે ?' ઉપર મારી ચર્ચા.)

પરિશિષ્ટ સમાપ્ત.

૩૬ પછી મહં. જામખના ૧૦ વંશના સંજ્ઞન દંડાધિપતિને^{૧૧} ચોખ્ખા જાણીને સોરઠનો કારભાર શ્રી સિદ્ધરાજ સોંપ્યો. તેણે મહારાજાને જણાવ્યા શિવાય ત્રણ વર્ષની આવક વાપરીને શ્રી ગિરનાર પર્વત ઉપર, શ્રી નેમીના-

* દોહદનો વિ. સ. ૧૧૯૬નો લેખ સ્પષ્ટ કહે છે કે—

શ્રી જયસિદ્ધદેવોસ્તિ મૂપો ગૂજૈરમેઘલે ।

ચેન કારાગ્રહે ક્ષિપ્તૌ દુરાષ્ટ્રમાલવેશ્વરૌ ॥

અર્થ:—ગૂજૈરમડળના રાજા શ્રી, જયસિદ્ધદેવે સોરઠના તથા માળવાના રાજાને કેદખાનામાં નાખ્યા.

(હિન્દીઅન એન્ટીક્વેરી ઍ. ૧૦. પૃ. ૧૫૬)

૬૦ વનરાજનો મહામાત્ર જગમ કે જંગમ હોવાનું પ્ર-ચિ-માં જ વનરાજ પ્રબંધમાં આવી ચૂકું છે. આ સંજ્ઞન તેના વરાજ હોવાની દંતકથા પ્ર-ચિ-ના વખતમાં પ્રચલિત હશે.

૬૧ દંડાધિપ કે દંડપતિનો અર્થ કટલાક ફોર્મદાર જેવો કર્યો છે, ટાનીએ Police Magistrate અર્થ કર્યો છે. રા. દી. એ ખંડણી ઉધરાવનાર અર્થ કર્યો છે. ખરી રીતે ચક્રવર્તી સરકાર તરફના અધિકારી 'ટેસીડેન્ટ' જેવો અર્થ લાગે છે. આ અધિકારીઓ ઘણા સત્તાવાળા થઈ જતા એમ આ પ્રબંધથી તજા બીજા વિષય પ્રબંધ વગેરેમાના દાખલાઓથી લાગે છે.

યનું લાકડાનું મંદિર કાઢી નાખી તેની જગ્યાએ નવું પથ્થરનું મંદિર ઠરાવ્યું. એથી વર્ષે ચાર સામન્તોને મોકલીને સમગ્ર દેશાધિપતિને પાટણમાં તેડાવ્યો અને તેની પાસે રાજ્ય વર્ષની આવકની માગણી કરી. ત્યારે તેણે તે (સોરઠ) દેશના વેપારીઓ પાસેથી તેટલું દ્રવ્ય લઈ રાજ્ય આગળ મુક્યું અને "એ દ્રવ્ય અથવા ગિરનારના મંદિરના છર્ણોદ્ધારનું પુણ્ય એમાંથી જે ઠીક પડે તે એક આપ લીઓ" એમ રાજાને કહ્યું.

આ વચનથી તેની હુદ્દિ કુચગતા બેઠને ખુશી થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજે તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય સ્વીકારી લીધું. અને તેણે (સમગ્ર) તે દેશનો અધિકાર ફરી પ્રાપ્ત કરીને બાર બાર યોજનનાં ચતુર્જય તથા ગિરનાર જેવ તીર્થોને કપડાંની ધળાઓ આપી. આ રેવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો થયો. ૧૨

૭૭ પછી સોમેશ્વરની યાત્રામાંથી ફરી ૬૩ પાછા ફરતાં શ્રી સિદ્ધરાજે

૬૨ આ રેવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રમાણક ગરિત (દે-૨૫. પ્રબંધ ૨૬૦. ૩૨૭ થી ૩૩૭)માં તથા જિ. ગ. ના કુમારપાલ પ્રબંધમાં મળે છે. પણ ક. પ્રબંધમાં કર્ણના જીવતાં સમયને છર્ણોદ્ધાર કર્યો અને સમગ્રનના પુત્ર પરશુરામે પ્ર-ચિં-માં સમગ્રને આપ્યો છે તે જવાબ સિદ્ધરાજને આપ્યો. એનું વર્ણન છે (૫. ૫). પ્ર-ચિ-માં પ્ર-ચિ-ને મળ્યાં જ વર્ણન છે પણ જયસિદ્ધ સોમનાથની યાત્રાએ જતાં ગિરનાર ગયા, ત્યારે સમગ્રના પાસે ત્રણ વર્ષની આવકનો ખુદારો પુકાયો અને તેણે ૭૫૨ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો એનું વર્ણન છે. પ્ર-ચિ-માં ૫૫૧ નવ વર્ષ ૨૬૦માં સમગ્રને અધિકારી નીમેલા અને તેણે ૨૭ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચાં દત્તા એટલું ઉમેર્યું છે. દ્વાપામ-યમાં આ પ્રસંગનું વર્ણન જ નથી પણ રેવતગિરિ રામમાં દેશાધિપ સમગ્રને ૧૧૮૫ માં છર્ણોદ્ધાર કર્યો એમ સાબ પળ આપી છે. (જ્ઞાપત્યવલ્લભીય પંચાસીય વચ્ચરિ ૬૨૩. ૧ શ્લોક. ૬.)

૬૩ મૂળમાં મૂલ્ય: સબ્દ છે. મૂલ્ય: એટલે ફરીવાર પણ એ સબ્દની મતલબ શું? સિદ્ધરાજે એક વખત સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી. કદાચ ચોતાની મા સાથે અને આ બીજી વાર કરી એમ સમજવું ૧ વળી માગવાનો રાજા સિદ્ધરાજ ઉપર થતી આવ્યો દત્તો તે પહેલી યાત્રા વખતે કે આ બીજી યાત્રા વખતે ૧ સિદ્ધરાજે પુત્રની ઉચ્છાથી સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી એમ દ્વાપામયમાં કહ્યું છે. (૨૧-૨૫) કુમારપાલના સમયના ચિતોડના એક લેખમાં પણ પુત્રેચ્છાથી પતે ગાલીને જતના કર્યાં વર્ણન છે. (જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇલિદામ ખં. ૧ ૫. ૨૧૮ શ્રિ ૩) પ્રમાણક ગરિત (દે. ૨૬. પ્ર. ૨૬૦. ૩૧૦ અને આગળ)માં જયસિદ્ધ ચરિતા (૩-૩), જિનમંડલ ગણિતા (૫. ૨૨) તથા ચારિત સુદરગણિતા કુમારપાલના પ્રબંધોમાં આ યાત્રાનો પાત્ર છે. પ્ર-ચિ-માં સિદ્ધરાજ સાથે દેમવંદ્ર દત્તા અને તેમણે યજ્ઞ તપ્ત રામયે વગેરે શ્લોક બોલીને નમસ્કાર કર્યા વગેરે વર્ણન છે. (શ્લોક. ૭૪૫ થી ૭૪૮) પ્ર-ચિ-માં કુમારપાલ સાથે દેમવંદ્ર સોમેશ્વરની યાત્રાએ ગયા ત્યારે ૭૫૨માં શ્લોક તેણે ૬૭૦ એમ વર્ણન છે. સિદ્ધરાજ સાથે દેમવંદ્ર દોવાનું તો જયસિદ્ધ ચરિ વગેરેએ પણ કહ્યું છે.

ગિરનારની તળેટીમાં રહેવાનું રાખીને ત્યારેજ તે (સભજને કરાવેલું નેમીના-યનું) મંદિર બોવાની ઇચ્છા કરી, પણ અદેખામ અને ગર્વથી ભરેલા બ્રાહ્મણોએ “આ (ગિરનાર) પર્વત જલાધારી સાથે શિવલિંગના આકારનો છે, માટે એને પગ ચડાડવો યોગ્ય નથી.” વગેરે બનાવટી વચનો કહીને સિદ્ધરાજને રોક્યા. એટલે તેણે ગિરનાર ઉપર પૂજા મોકલીને જાતે શત્રુજય મહાતીર્થ પાસે લશ્કરનો પડાવ નાખ્યો. ત્યાં રહેલાં કહેલા, પોતાની જાત દેખાડી આપનારા, નિર્દયો (બ્રાહ્મણો) એ હાથમાં તરવાર લઇને આડા ફરી રાખીને રોક્યો. એટલે સિદ્ધરાજે રાત પડતાં કાપડીનો વેષ પહેરી બે પાસ ગંગાજળ ભરેલા વાસણોવાળી કાવડ ખભા ઉપર મુકી તેઓની વચ્ચે યાત્રા, ઝોળખાયા વગર જ, પર્વત ઉપર ચડી, ગંગાજળથી શ્રી યુગાદિ દેવને ન્હવરાવી, પર્વતની નજીક આવેલાં બાર ગામો શ્રી દેવની પૂજા માટે આપ્યાં. તીર્થના દર્શનથી આંખો જાણે ઉઘડી ન ગઇ હોય, અમૃતથી જાણે ન્હાયા ન હોય એવો તેણે અનુભવ કર્યો. “આ પર્વતમાં વિંધ્યાચળ જેવી સહ્યદ્રી (એક જાતનું ખડ) વાળી નદીઓ છે માટે આને જ હું વિંધ્યાચળ કહીશ” એવો વિચાર જેની પ્રતિજ્ઞા નિષ્ફળ નથી જતી એવા રાખીને આવ્યો. પણ હાથીઓનાં ટોળાં પૂરાં પાડવાને વિચાર આવતાં, મન ભાંગી પડ્યું, અને તીર્થને નાશ કરે એવો વિચાર કરવા માટે પોતાને પાપી ગણીને શ્રી દેવના ચરણ પાસે રાજસોડના દેખતાં સિદ્ધરાજે ‘મને ધિક્કાર છે!’ એ રીતે પોતાની નિન્દા કરી અને આનંદ સાથે પર્વત ઉપરથી ઉતરી ગયા. ૧૪

૩૮. હવે શ્રીદેવસુરિનું ચરિત્ર કહીએ છીએ. એ વખતમાં કુમુદચન્દ્ર નામના દિગંબર તે તે દેશમાં ૮૪ પ્રકારના વાદોથી વાદીઓને જીતીને પછી ગુર્જર દેશને જીતવા માટે કર્ણાટકથી કર્ણાવતીમાં આવ્યા. ત્યાં ભટ્ટારક શ્રીદેવસુરિ આતુર્ભાસ ગાળવા રહ્યા હતા. અને શ્રી અરિષ્ટનેમિ મંદિરમાં ધર્મશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે એમના વચનોની અપૂર્વ ખુબી જોઇને શ્રી કુમુદચન્દ્રના ધડિતોએ એ વાત તેને કરી એટલે તેણે તેના અપાશર- (ઉપાશ્રય)માં ૬૫ખડ સાથે પાણી નંખાવ્યું. પણ ખંડનમાં તથા તર્ક

૧૪ સિદ્ધરાજે શત્રુજયના યુગાદિ દેવને પૂજાને બારગામ તેની પૂજા માટે આપ્યાં હતાં એમ પ્ર. ચ. (દે. સુ. પ્ર. શ્લો. ૩૨૪, ૩૨૫) માં જયસિંદસુરિના ગ્રંથ (સ. ૩ શ્લો. ૨૭) માં તથા જિનમંડન ગણિતા ગ્રંથ (પ્ર. ૫) માં પણ લખ્યું છે.

૧૫ ખડ સાથે પાણી નાખવું એ વાદવિવાદ માટે આદ્યવાન કરવાની રીત દોષ એમ લાગે છે. આગળ પણ પ્ર. ચિ. માં એ પ્રયોગ આવે છે.

વગેરે પ્રમાણમાં જાતે પ્રવીણ પંડિત હોવા છતાં તે મહર્ષિ (દેવસૂરિ)એ, જાણે એ વાત સાંભળીજ ન હોય એમ તેની દરકાર ન કરી. એટલે શ્રી દેવાચાર્યની બહેન જે સાંખી હતી તેને પોતાનાં માણસો મારફત પાણી ભરાવી, તથા નાય વગેરે અનેક કષ્ટો આપી હેરાન કરી. એટલે તે નોકરોને ખસેડી, એ અતિ અપમાન માટે (નોકરોને દેવસૂરિએ ખસેડ્યા એ માટે) વઢવા મેડેલા કુમુદચન્દ્રને રાકીને શ્રી દેવાચાર્યે કહ્યું કે “વાદવિદ્યાના વિનોદ માટે તમારે પાટણુ જાતું. ત્યાં રાજસભામાં તમારી સાથે હું વાદવિવાદ કરીશ.” આ સાંભળીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા તે દિગંબર મુનિ શ્રી પાટણુના પાદ-રમાં ગયા. ત્યારે શ્રીસિદ્ધરાજે પોતાની માતાના પિતાના ગુરૂ ગણીને તેનું સામ્રથ્ય કરી સત્કાર કર્યો, તથા ઉતારો આપ્યો. પછી શ્રીસિદ્ધરાજે એની સામે વાદ કરી શકે એવી કુશળતા કેનામાં છે એ શ્રીહેમાચાર્યને પૂછ્યું. ત્યારે એમણે “ચાર૧૧ વિદ્યામાં પરમ પ્રવીણતા ધરાવતા કર્ણાવતીમાં રહેલા દેવાચાર્ય જૈનમુનિઓરૂપી હાથીઓના ટોળાના નાયક જેવા, રાજ-સભાને શોભાવનાર, વાદવિદ્યા જાણનાર તથા વાદીઓરૂપી હાથીઓના સિંહ જેવા છે,” એમ કહ્યું. એટલે તેમને તેડાવવા માટે રાજાએ વિનંતિપત્ર મોકલ્યું અને એ સાથે જ (પાટણુના) શ્રી સંઘનું લખાણ પણ ગયું, એટલે શ્રીદેવસૂરિ પાટણુ આવ્યા. અને રાજાના આગ્રહથી એમણે વાગ્દેવતાની આરાધના કરી. અને તે દેવતાના “વાદીઓ માટે વેતાલ જેવા ભયંકર શ્રીશાન્તિસૂરિએ રચેલ ૬૭ ઉત્તરાખ્યન ગૃહદ્રવૃત્તિમાં દિગંબરો સાથેના વાદ-સ્થળે ૮૪ વિકલ્પોનો જે ઉપન્યાસ છે તેનો તમે વિસ્તાર કરશો એટલે દિગંબરના મોઢાને તાણું દેવાઈ જશે.” એવા આદેશ પછી કુમુદચન્દ્ર કયા શાસ્ત્રમાં ખાસ કુશળ છે એ જાણવા માટે શુભવૃત્તિથી પંડિતોને મોકલ્યા હતા. તેમને તેણે કહ્યું કે :—

(૨૮) હે ભૂદેવ, ૬૮ તમે કહો શું કઈ? કહો તો એકદમ લંકા

૧૧ અહીં ચાર વિદ્યાઓ એટલે ત્રી, આત્મીક્ષિપ્રી, દંડ નીતિ અને વાર્તા એ અર્થ શાસ્ત્રોક્ત ચાર વિદ્યા હોવાનો સંભવ છે.

૧૭ શ્રી શાન્તિસૂરીના ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર બૃહદ્ વૃત્તિ નામના ગ્રંથમાં આ દિગંબર સાંપોનો ઉપન્યાસ મળે છે.

૧૮ આ શ્લોક અને તેના પ્રસંગની વાક્યરચના જરા અસ્પષ્ટ છે. ટાનીએ સ્ત્રોતના પહેલાં ચપ્પ દેવનો અર્થ ‘રાજા’ કરીને આ શ્લોક રાજાને કહેવાયો ગણ્યો છે, ત્યારે રા. દી. શાસ્ત્રીએ “પંડિતોને મોકલ્યા” એની સાથે સંબંધ જોડીને દેવ એટલે ‘ભૂદેવ’-પંડિત એવો અર્થ કર્યો છે.

અહીંજ લઈ આવું, કહો તો જમ્બુદ્વીપને અહીંથી ઉપાડી જઈ; અથવા સમુદ્રને શોધી લઈ, અથવા સહેલાઈથી કૈલાસપર્વતનાં શિખરોના મોટા મોટા પથરાઓ ઉખેડી, એને સમુદ્રમાં નાખી એના ફોબથી જેનાં પાણીમાં ભરતી આવી છે એવા સમુદ્રને પાળ બાંધી દઉં.

આ જવાબ સાંભળીને એ સિદ્ધાન્તમાં ઝાંઝા ફુટળ છે એમ માનીને શ્રીદેવાચાર્ય અને હેમચંદ્ર ખુશી થયા. ૬૬

પછી દેવસૂરિના રત્નપ્રભ નામના મુખ્ય શિષ્ય રાત પડતાં ગુપ્ત વેષમાં કુસુદ્યન્દ્રના તંબુમાં ગયા, અને તેણે “તમે કાણુ છો?” એમ પૂછ્યું એટલે “હું દેવ છું” એમ જવાબ આપ્યો. “દેવ કાણુ?” “હું.” “હું કાણુ?” “તમે;” “તમે કાણુ?” “કુતરો;” “કુતરો કાણુ?” “તમે;” આ રીતે કાણુ, હું, તમે એ શબ્દોને એ (દિગંબર અને રત્નપ્રભ) બેના સવાલજવાબરૂપ ફરતા ચગડાળમાં ચડાવી પોતાને દેવરૂપ અને દિગંબરને કુતરારૂપ ઠરાવી જેમ આવ્યા હતા તેમ ગયા. આ રીતે તેણે ચક્રદોષ ઉત્પન્ન કરવાથી, ખેદરૂપ ચંડાળનો પોતાને સ્પર્શ થતાં નીચેનું કાવ્ય કુસુદ્યન્દ્રે:—

(૨૯) અરે સ્વેતાંબરો, મોટા આડંબરવાળાં વચ્ચેના બોલીબોલીને ભોળાં માણસોને સંસારરૂપી અતિ વિકટ અને લેડા ખાડામાં કેમ નાખે છે? પણ તમને જો તત્ત્વ શું છે એ જાણવાની લગીરે ઇચ્છા હોય તો ખરેખર કુસુદ્યન્દ્રના ચરણચુમલનું રાતદિવસ ધ્યાન કરો.

તે (સ્વેતાંબરો)ને યોગ્ય બનાવીને કાષ્ઠ સાથે શ્રી દેવસૂરિને મોકલ્યું.

પછી શ્રી દેવસૂરિના ચરણના સેવક (શિષ્ય) અને સુદ્ધિર્વંશવમાં ચાલુક્યને હાંવી હીએ એવા પંડિત માણિક્યે:

(૩૦) અરે કાણુ સિંહની ડોક ઉપરની કેશવાળીને પગ ચડાડે છે? અથવા કાણુ તીખી ધારવાળી બાલાની અણીથી પોતાની આંખ ખંજવાળવા ઇચ્છે છે? અથવા કાણુ મોટા સર્પરાજના માથા ઉપરનો મણિ લઈ પોતાની શોભા વધારવા તૈયાર થાય છે? અથવા (એના જેવુંજ) પૂનમ સ્વેતાંબર શાસનની આ નિન્દાનું કામ કાણુ કરે છે?

૬૯. અહીં એક હરતપ્રવચ્ચા નીચેની મતવળનો ઉમેરો છે (નૃસિંહ મૂળ ૫. ૧૦૭ ટિ.) વાહકતામના એક જૈન ગૃહસ્થે શ્રી દેવસૂરિને કહ્યું કે “દિગંબરે અગિય વગેરે શાસ્ત્રના મંત્રી મહાજના પુરૂષોને વૈષ્ણવ આપીને પોતાના પક્ષમાં લોધા છે. એ તમે આજ્ઞા આપો તો હું પણ એમ કરૂં” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—“જો વિદ્યાના પ્રસાદથી જશ નહિ મળે તો આ ખટપટથી શું થવાનું?”

અને રત્નાકર પંડિતે:—

(૩૧) નખો (દિગંજરો) સ્ત્રીઓની મુક્તિની ના પાડે છે, એ વાત તો ઉઘાડી છે. પછી નકામી કર્કશ તર્કની રમત શા માટે કરવી ? તમારી આ પ્રશ્ન અનર્થનું મૂળ છે. ૭૦

આ પ્રમાણેના બે શ્લોકો મરકરી સાથે કુમુદચન્દ્ર તરફ મોકલી આપ્યા. હવે શ્રી મયણસ્વરૂપીને કુમુદચન્દ્ર તરફ પક્ષપાત દતો તેથી તેઓ હમેશાં પોતાની પાસે આવેલા સભ્યોને, કુમુદચન્દ્રનો જય થાય એ માટે આગ્રહ કર્યા કરે છે એમ સાંભળીને, શ્રીદેવચન્દ્રે તેઓ (દિગંજરો) પાસે કહેવરાવ્યું કે વાદ વખતે દિગંજરો સ્ત્રીઓએ કરેલું પુણ્ય નકામું જાય છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે અને શ્વેતાંજરો સ્ત્રીઓએ કરેલું પુણ્ય સફળ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ ઉપરથી બ્યવહારથી બહિર્મુખ એવા દિગંજર તરફનો પક્ષપાત રાણીએ છોડી દીધો. હવે પોત-પોતાનો મત ખેલેથી લખી આપવા માટે કુમુદચન્દ્ર પાલખીમાં બેસીને અને રત્નપ્રબ ચાલતા અક્ષપટલમાં ૭૧ ગયા. અને તેના અધિકારીઓ પાસે

(૩૨) દેવલપદને પામેલો આહાર નથી કરતો, વસ્ત્રોવાળાને નિર્વાણ નથી મળતું, સ્ત્રીઓને (દેવલપત્રી) સિદ્ધિ નથી થતી એ કુમુદચન્દ્રનો મત છે.

એ રીતે કુમુદચન્દ્રે પોતાનો સિદ્ધાંત લખાવ્યો.

હવે શ્વેતાંજરોનો જવાબ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૩૩) દેવલપદને પામેલો પણ આહાર કરે, વસ્ત્રધારણ કરનારનો પણ મોક્ષ થાય, અને સ્ત્રીનો પણ મોક્ષ થાય; એવો દેવસૂરિનો મત છે.

૭૦ રા. દી. શાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે તેમ આ શ્લોકમાંથી બીજો અર્થ એવો નીકળે કે—નામાં માણસો સ્ત્રીઓને રોકે-પોતાની પાસેથી છુટી ન કરે-એનું કારણ ઉપાકૃત છે. આમાં દિગંજરોનો ઉઘાડો ઉપહાસ છે. અને અન્યકર્તાએ ‘ મરકરી સાથે ’ શબ્દોમાં સ્વમુખે એ કહ્યું જ છે.

૭૧ અક્ષપટલ—આ શબ્દ નૂના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા હર્ષ ચરિત જેવા ગ્રંથોમાં મળે છે. હર્ષ ચરિતનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરનાર કોવેલ અને ધોમરે અક્ષ-પટલનો અર્થ લેખ—document કર્યો છે, પણ ગોનીઆરવીલીઅરે ‘ લેખોને રાખવાનું સ્થાન ’ depository of legal documents એવો અર્થ આપ્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રી ‘ અદાલતની કચેરી ’ અર્થ કરે છે. આપનેના કોષમાં પણ એ અર્થ છે. રાજ્યના દફતરે archive અક્ષપટલિક કહેવાતાં એમ બુલ્લર ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી કહે છે. દુકામાં રાજ્ય તરફનાં લખાણો,—દા. ત. દાનપત્રો, ક્યાં લખાય અને સંચાલ્ય તે અક્ષપટલ અને તેની વ્યવસ્થા કરનાર અક્ષપટલિક રાજ્યના મંત્રી

આ પ્રમાણે ભાષામાં (પદ્મ અને પ્રતિપદ્મના મતો) ઉત્તર લખાયા પછી વાદ માટે નક્કી થયેલા દિવસે અને સ્થળે શ્રી સિદ્ધરાજ તથા છઠ્ઠ દર્શનો જાણનારા સભ્યો સભામાં આવ્યા પછી જેની આગળ જય ડંકો- (ડિડિમ) વાગે છે, ઉપર સ્થિત છત્ર ધર્યું છે, પોતે પાલખીમાં બેઠા છે અને આગળ વાંસને છેડે પત્રો (જય પત્રો)નો દાબડો લટકે છે, એવા દાકથી કુમુદચન્દ્રવાદી સિદ્ધરાજની સભામાં આવ્યા. અને રાજાએ માનથી આપેલા સિદ્ધાસન ઉપર બેઠા. ત્યારે શ્રીદેવસૂરિએ શ્રીહેમચન્દ્ર સુનિ સાથે રાજાના એકજ સિદ્ધાસનને શોભાવ્યું. પછી જાતે મોટી ઉન્મરના એવા કુમુદચન્દ્રવાદીએ હમણાંજ જેણે શૈશવ અવસ્થા પુરી કરી છે એવા શ્રી હેમચન્દ્રને “ તમે છાશ પીધી ? ” (પીતં તક્તં) એમ પૂછ્યું ત્યારે શ્રી હેમચન્દ્રે (પીતં શબ્દનો અર્થ પીણું કરીને) “ ઘડપણથી જેની પ્રુદ્ધિ ચંચળ થઈ ગઈ છે એવા એ ડાસા ! આવું ખોટું શું બોલો છો ! છાશ તો ઘીળા હોય છે, પીળા તો હળદર હોય. ” આ રીતે એનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી કુમુદચન્દ્રે “ તમારા બેમાં કાણુ વાદી છે ? ” એમ પૂછતાં, શ્રી દેવસૂરિએ “ આ હેમચન્દ્ર તમારો પ્રતિવાદી છે ” એમ આ વાતનું નિરાકરણ થઈ જાય માટે જવાબ આપ્યો. એટલે કુમુદચન્દ્રે કહ્યું કે “ આ બાળક સાથે મારો વૃદ્ધનો વાદ કેમ થતો ? ” તેનું આ વચ્ચત સાંભળીને હેમચન્દ્રે કહ્યું કે “ હું જ મોટો છું અને તમે કેડ ઉપર દોરો અને કપડું-લંગોટી પણ નથી વીંટતા માટે બાળક છો. ” આ પ્રમાણેની તેઓની વિતંડાને રાજાએ અટકાવી. એટલે નીચે પ્રમાણે પરસ્પર કરાર થયો કે—જે સ્વેતાંબરો હારે તો તેઓએ દિગંબરપણું સ્વીકારવું, અને દિગંબરો હારે તો તેઓએ દેશ છોડી દેવો. આ પ્રમાણે નિર્ણય થઈને કરાર થયા પછી સ્વદેશને કલંક લાગવાથી બહીતા, દેશનો મહિમા વધે એવો પ્રયત્ન કરતા અને પોતાના કહેવાનો અનુવાદ કરીને પ્રતિવાદી લાલ લજ્જા જમ એમ ન થવા દેવા માગતા શ્રીદેવાચાર્યે કુમુદચન્દ્રને કહ્યું કે

મંડળમાં એક ગણાતો. ઐ. હી. ઓઝા અક્ષપટલાધીશ એટલે આવક ખર્ચનો હિસાબ રાખનાર, એમ કહે છે. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૨૦૬ ટિ. ૩)

૩૩ છ દર્શનોનો અર્થ બાહ્ય ધર્મનાં છ આસ્તિક દર્શનો હોય તો (૧) ન્યાય (૨) વૈશેષિક (૩) સાંખ્ય (૪) યોગ (૫) પૂર્વ મીમાંસા (૬) અને ઉત્તરમીમાંસા એ પ્રમાણે ગણાય છે પણ જેન સંપ્રદાયમાં હરિભદ્રના વડ્ડર્શન સમુચ્ચયમાં આપેલ (૧) બૌદ્ધ, (૨) ન્યાય (૩) સાંખ્ય (૪) જૈન (૫) વૈશેષિક (૬) અને નૈમિશીય (પૂર્વ મીમાંસા) હોવાનો વધારે સંભવ છે.

પ્રેલાં તમે તમારો પક્ષ માંડો.” ત્યારે કુમુદ્યન્દ્રે રાજને આશીર્વાદનો નીચેનો શ્લોક કહ્યો :—

(૩૪) જે આકાશની મહત્તા આગળ સૂર્ય આગીઆના પ્રકાર જેવા લાગે છે, ચંદ્ર કરોળીઆના ધર ઉપર ધોળો ડાઘ હોય એવો લાગે છે અને પર્વતો મસલાં જેવા જણાય છે, તે આકાશનું, આ પ્રમાણે નું વર્ણન કરતાં, હે રાજન, તમારા યશનું સ્મરણ થયું, એટલે તો તે આકાશ ભરના જેવું લાગવા માંડ્યું અને (એથી મોટી બીજી વસ્તુ ન દેખાવાથી) વાણી બંધ થઈ ગઈ.

આ શ્લોકમાં ‘વાણી બંધ થઈ ગઈ’ (વાચસ્તતો મુદ્રિતાઃ) એ અપશુકનના શબ્દો (હારવાથી વાણી બંધ થઈ જવાના ભાવિ સૂચક) પોતાને કાથે પોતાને બાંધી લેવા જેવા લાગવાથી સભ્યોને આનંદ થયો. પછી દેવાચાર્યે રાજને નીચેનો આશીર્વાદ આપ્યો :—

(૩૫) જે જિનસાસન સ્ત્રીઓને નિર્વાણનું પદ આપી શકે છે, જે સ્વેતાંબરની વધતી જતી કીર્તિથી મનોહર લાગે છે, જેમાં નય માર્ગના સમ લંગી વિસ્તારની ખુબી ભરેલી છે અને જેમાં સામા પક્ષના ગર્વને છતી લનારા કેવળ યાત્રીને પણ આહાર કરવાનું કહ્યું છે; તે જિન-સાસન અને હે ચૌલુક્ય રાજ, (રાજ્ય પક્ષનો બીજો અર્થ) —જે રાજ્યમાં શત્રુઓને સુખનું ઠેકાણું નથી તથા સ્વેત વસ્ત્ર જેવી કીર્તિના ફેલાવાથી જે મનોહર લાગે છે અને જેમાં દમેશાં શત્રુઓના ગર્વને છતી લે એવા જળવાનું ઠેકાણું નથી ? (માણસો તો છે જ પણ કાથીઓયે છે.) તે રાજ્ય કાંખે વખત જીવે. ૭૪

પછી વાદી કુમુદ્યન્દ્રે કેવલ યાત્રીનો આહાર, સ્ત્રીઓને નિર્વાણ, અને (જન સાધુઓએ) વસ્ત્રો ન પહેરવાં જોઈએ એ ત્રણ મુદ્દાઓ વાજો પોતાનો પક્ષ પારવાં જેવી (ધીમી ધીમી) અને વચ્ચે વુટતી વાણીમાં શરૂ કર્યો, એ જોઈને સભ્યોએ બહારથી વખાણ કર્યા તથા ઉત્સાહ આપ્યો. પણ અંદરથી તેની કાંસી કરી. કુમુદ્યન્દ્રે થોડે સંધી પોતાનો પક્ષ માંડ્યા પછી હવે તમે જોલો એમ દેવાચાર્યને કહ્યું. અને તેણે પ્રલપકાળના પ્રચંડ વાયુના જળથી ફોબાં પામેલા સમુદ્રના ઉછળતા તરંગો જેવી ગર્જના

૭૪ આ શ્લોકના શબ્દોના બે અર્થ કરીને તથા શબ્દોને તોડીને કાજલા તરીકે ત્રીજી પંક્તિમાં કેવલિનો અને કે ચલિનો એ રીતે તથા સદ્ગદનિતનો અને સદા અદનિત નો એ રીતે બે અર્થ કરેલા છે.

કરતી વાણીમાં બૃહદ્દુતરાધ્યયન વૃત્તિના ચોરાણી વિકલ્પ જાળનો ઉપન્યાસ
 ન્યાં શરૂ કર્યો, ત્યાં તો સૂર્યનો પ્રકાશ ફેલાવા માંડતાં જેમ પોયણી કર-
 માઈ બન્ય તેમ કરમાઈ ગયેલા અને સંભ્રમથી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું
 છે એવા કુમુદચન્દ્રે તેનાં વચનોનો અર્થ ન પકડી શકવાથી
 ફરી વાર એજ વસ્તુ કહેવા માટે માગણી કરી. સિદ્ધરાજના સંબોધે
 (એ માગણી કશુંલ કરવાની) જો કે ના પાડી છતાં અસંખ્ય વિપ્રો
 ની લહરીઓથી તેને પ્રમાણ સમુદ્રમાં કુબાડી દેવા માટે શ્રી દેવાચાર્યે
 આરંભ કર્યો પણ બોલતાં બોલતાં સોળમે દિવસે દેવાચાર્યનું ગળું એકા-
 એક ફંધાઈ ગયું. ત્યારે કુરુકુલા દેવીની કૃપાથી જેને અપૂર્વ વરદાન મળેલ
 છે એવા શ્રી યશોભદ્ર સૂરિ વગેરે માંત્રિકાએ શ્રી દિગંબરના કામણથી
 શ્રી દેવસૂરિના ગળામાં બેઠેલો વાળનો દડો એક ક્ષણમાં ગળામાંથી
 પાડી નાખ્યો. આ વિચિત્ર વસ્તુ જોઈને ચતુર માણસોએ શ્રી યશોભદ્ર
 સૂરિનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં અને કુમુદચન્દ્રની નિંદા કરવા માંડી.
 પરિણામે યશોભદ્ર સૂરિ આનંદ પામ્યા અને કુમુદચન્દ્ર ખિન્ન થયા. પછી
 શ્રી દેવસૂરિના ઉપન્યાસમાં કોટાકોટિ શબ્દ બોલાતાં, કુમુદચન્દ્રે એ શબ્દની
 બ્યુત્પત્તિ પૂછી એટલે જેને આઠે વ્યાકરણો કંઠસ્ય છે એવા ૭૫ કાકલ
 પંડિતે શાકટાયન વ્યાકરણમાં કહેલ ટાપટીપ સૂત્રથી સિદ્ધ થયેલા તરીકે
 કોટાકોટિ, કોટીકોટિ, અને કોટિકોટિ એ ત્રણ શબ્દોનો નિર્ણય કર્યો. પછી
 શરૂઆતમાં 'તેથી વાણી બંધ થઈ ગઈ' એ રીતે પોતેજ કહેલું હોવાથી,
 પોતાના જ અપશુકનીયાળ શબ્દના પ્રભાવથી એ વખતે જેનું મોઢું બંધ
 થઈ ગયું છે એવા કુમુદચન્દ્રે પોતે જ " શ્રી દેવાચાર્યે મને જાત્યો છે " એમ
 કહ્યું અને શ્રી સિદ્ધરાજે હારેલાઓના ઘોરણને અનુસરી તેને પાછલે બાર-
 જેથી ખ્હાર કાઢ્યો. અને હારી જવાના ખેદની અસરથી વિસ્ફોટક રોગ
 થઈને તે મરણ પામ્યો.

૩૯ પછી હવેથી જેનું મન પ્રજ્ઞ થઈ ગયું છે એવા શ્રી સિદ્ધરાજે
 શ્રી દેવાચાર્યની મહત્તાને જાહેર રીતે માન આપવાની કૃપા કરી અને

૭૫ કાકલ પંડિત જાતે કાચસ્ય હતો, અને આચાર્ય દેમચન્દ્રે પોતાના
 વ્યાકરણને તેને અધ્યાપક નીમ્યો હતો. દરેક જ્ઞાન પંથગીએ એ પોતાના વિધાર્થી-
 ઝાની પરીક્ષા લેવરાવતો; રાજ પરીક્ષામાં યાચ યનારને કંઠેજો આપતા; સિદ્ધદેવ
 ને પૂરે લણી રહે તેને રાજ તરફથી દુકલ, સ્વર્ણલંકાર, પાદબી અને છત્ર મળતાં
 એમ પ્રભાવક ચરિતમાં કહ્યું છે. (હે-સુ. પ્ર. ૫. ૩૦૩)

જેના માયા ઉપર ચાર શ્વેત છત્રો ધરેલાં છે, અનેક સેવકો જેને ચામર કરે છે, આગળ જોડી સંખો ધ્રુવકાય છે, વળી ત્રાંસાં નગારાંના અવાજથી તથા ઉત્તમ પ્રકારની તૂરીઓના અવાજથી જેમાં આકાશનું પેટાળ તથા દિશાઓ ગાછ રહે છે એવી સ્વારી કાઢી અને રાજ્ય પોતે શ્રી દેવસૂરિના હાથને ટેકા દઇને તેની સાથે આસ્થા. આ ઉત્સવમાં ચાહડ નામના ઉપાસકે ત્રણ લાખ રૂપીઆ ખર્ચીને માગણોના સમૂહને સંતોષ પમાડ્યો, એ વખતે " વાદીઓના ચક્રવર્તીના પગ પૂજો " વગેરે વગેરે સ્તુતિવાણું અત્યંત આનંદને. એક ફેલાવનાર મંગલ ન્યાં વારંવાર બોલાય છે ત્યાં ચાહડે પોતે જ કરાવેલા મંદિરમાં શ્રી મહાવીરને નમસ્કાર કરાવીને શ્રી દેવાચાર્યને અપાશરામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અને તેના પારિતોષિક તરીકે જો કે સૂરિની ધ્રુવજા નહોતી તો પણ રાત્રીએ છાલા વગેરે બાર ગામોનું તેમને દાન કર્યું. આ પ્રસંગ વિષે તેની પ્રશંસામાં નીચેનાં વચનો કહેવાય છે:—

(૩૧) વસ્ત્ર પ્રતિષ્ઠાના આચાર્ય શ્રી દેવસૂરિને નમસ્કાર છે. જૈન માર્ગમાં " કેમ સુખી છે ? " એવા પ્રશ્નો (અને તેના જવાબો) માં જાણે એની કૃપાનું ફલ દેખાય છે. ૭૬

એ પ્રમાણે પ્રભુમાયાર્યે કહ્યું.

(૩૭) સૂર્યના જેવા પ્રખર પ્રકાશવાળા દેવસૂરિએ જો કુસુદ્યંત્રને ન છુટ્યા હોત તો કોઇ પણ શ્વેતાંબર કેડ ઉપર કપડું કેમ રાખી શકત ? એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે કહ્યું.

(૩૮) દિગંબરાએ કીર્તિ રૂપી કંથા મેળવીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા (નમ્મ રહેવાની) ના ભંગનું પાપ વહોર્યું હતું. પણ એ કંથાને ફાડી નાખીને દેવસૂરિએ દિગંબરને પાછો નિર્ગન્ધ ૭૭ (નાગો) બનાવી દીધો છે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉદયપ્રભદેવે કહ્યું.

(૩૯) હજી સુધી લેખશાળા (લખવાનું ધર અને દેવોનું સ્થાન)

૭૬ પ્રલોક ૩૬ માના બીજા પદનો અર્થ કાંઈક સંદિગ્ધ છે. રા. દી. રાઘવીએ તો જેમ ઘણા શ્લોકોના અર્થ નથી આપ્યા તેમ આ ૩૬ થી ૪૧ ના પણ નથી આપ્યા. ટોનીએ દેવાચાર્યની તબીબત માટે પ્રશ્નો પૂછાતાં એનો દેખાવ (વર્ણન) ન જાણે કે એની કૃપા કહી આપે છે એમ અર્થ કર્યો છે અને Corrigendum & Addendumમાં જેના વિચારો(દર્શન) તેની માનસિક સ્પષ્ટતા (Mental clearness) ને જાણે જતાવે છે એમ સુધાર્યો છે.

૭૭ આ નિર્ગન્ધ કે નિગ્ગન્ધ શબ્દ મૂળ તો મહાવીર પ્રજા માટે વપરાતો શબ્દ છે અહિં તિરસ્કારમાં વપરાયો છે.

ને ન છોડતા દેવોના ગુરૂ સાથે વાદ વિવાદાળા આ દેવસૂરિની સમાનતા કેમ થાય ?

એમ શ્રી મુનિદેવાચાર્યે કહ્યું.

૪૦ જેની પ્રતિભાની ગરમીથી નગ્ને (દિગંબરે) કીર્તિયોગ રૂપી કપડાંને છોડી દીધું એટલે તેને, શરમથી બળે, સરસ્વતીએ પણ છોડી દીધો તે દેવસૂરિ તમારા આનંદ માટે યાવ.

(૪૧) દિગંબરને જીતવાથી જેણે બધા કેવલ જ્ઞાનીઓ માટે અન્ન સત્રની તથા તેઓને ખાવાની છુટની સ્થાપના કરી, જેના યુક્તિવાળા જવાબોથી સ્ત્રીઓના મોક્ષ માટે પગથીઆં બંધાયાં અને જે શ્વેતાંબર માર્ગની પ્રતિષ્ઠાના ગુરૂ થયા તે શ્રી દેવસૂરિ પ્રભુ દેવોના ગુરૂથી પણ વધારે અમેય મહિમાવાળા છે.

આ છેલ્લા બે શ્લોકો શ્રી ગેરુડા સૂરિના છે.

આ રીતે દેવસૂરિ પ્રબંધ પુરો થયો. ૭૮

૭૮ દિગંબર કુમુદચન્દ્ર સાથે શ્રી દેવસૂરિના વાદનો આ પ્રસંગ જૈનોમાં બહુ લોકપ્રિય હશે એમ લાગે છે. કદાચ ગુજરાતમાં દિગંબરો ન રહેવાનું એક મુખ્ય કારણ એ વાદ પણ હોય. પ્રભાવક ચરિતાંતર્ગત દેવસૂરિ પ્રબંધમાં આ પ્રબંધ લગભગ આ પ્રમાણે છે. પણ આ બેચ અન્યો કરતાં ભૂતાકાળમાં યશસ્વન્દે આ પ્રસંગ ઉપર જ સુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર નામનું નાટક લખ્યું છે. અને પ્રભાવક ચરિતમાં તથા પ્ર-ચિં. માં એ નાટકમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉતારવામાં આવ્યા છે. (ભુઓ મૂળની ટિપ્પણીઓ) હતાં નાટકના વર્ણનમાં અને પ્ર-ચિં-ના વર્ણનમાં કેટલાક ફેર છે. દા. ત. પ્ર-ચિં-માં હેમચન્દ્ર દેવસૂરિ સાથે હતા એમ કહ્યું છે, નાટકમાં નથી કહ્યું. છેવટ લેયાહડનો ઉલ્લેખ પ્ર-ચિં-કરે છે તે યાહડ તથા દેવસૂરિના શિષ્ય પં. માણિક્ય એ બેય નામો મુન્કુ. નાટકમાં મળે છે. પણ સાધારણ રીતે પ્ર. ચિં. કરતાં પ્ર. ચ. નાટકને વધારે અનુસરે છે.

આ વાદ સં. ૧૧૮૧ માં થયો એમ પ્રભાવક ચરિત (શ્લો. ૧૯૩) માં કહ્યું છે, એ ભેટાં પ્ર-ચિં. માં હેમચન્દ્ર એ વળતે “કિચિદ્ અતિકાન્તરીયવ” હતા એમ જે કહ્યું છે તે બરાબર નથી લાગતું; કારણ કે પ્ર. ચ. પ્રમાણે હેમચન્દ્ર સં. ૧૧૪૫ માં જન્મ્યા હોઈને વાદ વળતે ૩૬ વર્ષના હતા. આ દેવસૂરિની જન્મદિની સાલો પ્ર-ચિં-માં નીચે પ્રમાણે આપી છે. જન્મ સં. ૧૧૪૩, દીક્ષા ૧૧૫૨, સૂરિપદ ૧૧૭૪ અને મરણ સં. ૧૨૨૬ (ભુઓ શ્લો. ૨૮૪, ૨૮૬) તમામચ્છનીપદાવ-લીમાં પણ આ જ સાલો આપી છે, (ભુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ ખીને લાગ પ. ૫ ૧૪)

૪૦ શ્રી પાટણનો રહેવાસી અને જેનો વંશ ઉચ્છિન્ન થઇ ગયો છે એવો આલક નામનો વાણીઆનો દીકરો કંસારા (કંસાની ધાતુનું કામ કરનાર) ની દુકાને વાસણ ધસવાનું કામ કરી પાંચ વિગોપક^{૭૬} મેળની પોતાનું રોજનું ગુજરાન કરતો હતો, પણ એવ વખત શ્રી હેમચંદ્રિના ચરણમાં પરિક્રમણ કરવા જતો હતો. એ સ્વભાવે ચતુર હતો અને રત્ન પરીક્ષાને લગતા અગત્ય મત, બૌદ્ધ મત^{૮૦} વગેરે અન્યે ભણ્યો હતો તથા રત્ન પરીક્ષક ઝંઘેરીઓ પાસે રહીને પોતે પણ રત્નની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ થઇ ગયો હતો. એક વખત આ વાણીઆએ શ્રી હેમચંદ્ર પાસે પરિમદના નિયમો^{૮૧} લેવાની ઇચ્છા કરી અને પોતાની પાસે ધન ન હોવાથી બહુ થોડું ધન પોતાની પાસે રાખવાનો નિયમ લેવા તૈયાર થયો ત્યાં સામુદ્રિક જાણનાર શ્રી હેમાચાર્ય આગળ જતાં તેનું સહભાગ્ય ઉધરીને તેને વંભવ મળવાનો છે એમ જાણીને તેની પાસે ત્રણ લાખ દ્રમ્મના પરિમદનો નિયમ લેવરાવ્યો. આવો નિયમ લેવરાવનાર શ્રી હેમાચાર્ય સાથે સંતુષ્ટ થઇને સંબંધ રાખતો તે એક વખત કામ ગામ જવા નીકળ્યો, ત્યાં રસ્તામાં એક બકરીઓના ટોળાંને જતું જોયું. આ ટોળાંમાંની એક બકરીની ડોકમાં એક પથરાનો કટકો બાંધેલો હતો. પણ જાતે રત્ન પરીક્ષક હોવાથી એ પથરા રત્નની જાતનો છે એમ જોઇને તેના લોભથી તે બકરીને તેની કિંમત આપી તેણે ખરીદી લીધી. પછી મણિકાર (રત્નો ધરીને તેજસ્વી બનાવનાર) પાસે તેણે તે રત્નને ધરાવી સિદ્ધરાજનો મુકુટ બનાવવાના કામમાં એક લાખ દ્રમ્મ લઇને રાત્રને વંચી નાખ્યું. પછી આ મૂળ ધનથી તેણે વેપાર કરવા માંડ્યો, તેમાં એક વખત મજાકની ગુણો બદારથી આવેલી તેણે ખરીદ કરી અને પછી

આ દેવચરિ સુનિચંદ્રના શિષ્ય દના, તેમણે સ. ૧૨૦૪ માં કુલોગીમાં ચૈત્ય બંધાવ્યું અને આશાસજીમાં નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમણે સ્વાદયાદ રત્નાકર નામનો પ્રમાણ ગ્રંથ રચ્યો જેમાંથી ચતુર્વિંશતિ ચરિ રાખ્યા જન્મ પામી. એમ પદ્માવલીમાં કહેતું છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો ભાગ. પૃ. ૭૧૪) આ દેવચરિએ આ વાદ પદેલાં સપાદ લક્ષના અણેશાજીની સત્યામાં દિગંબર ગુણ ચંદ્રને દર્શાવેલો એમ મુ. ક. નાટકમાં કવું છે.

૭૬ વિગોપક કે વીસોપક એ એક જાતના દલકા સીકાનું નામ છે.

૮૦ રત્ન પરીક્ષાને લગતા મનોનાં આ નામો છે. એમ. શ્રીનેટિ ઝોલ્ફાક્ટ રત્ન પરીક્ષા, અગત્યમત અને અગત્યમત રત્ન પરીક્ષા એ ગ્રંથો ઉપરના છે.

૮૧ જૈનોમાં શુદ્ધરથે લેવાના જે નિયમો તેમાં આ પરિમદ નિયમ પણ છે.

વેચવા દાણે બોયું તો વહાણવટીઓએ ચાંચીઆઓની ખીકથી તે ગુણોમાં સંતાડી રાખેલ સોનાના લાટાટર જોયા, એટલે બધી ગુણોમાંથી તે લાટા કાઢી લીધા. આ પછી તે પાટણ શહેરનો મુખ્ય, સિદ્ધરાજનો માન્ય અને જિનશાસનનો પ્રભાવક શ્રાવક ગણાવા લાગ્યો. અને તેણે દર વર્ષે જેમ આવે તેમ જૈન મુનિઓને આજ્ઞા, વસ્ત્ર વગેરે આપવા માંડ્યું તથા તેણે ગ્રામ રીતે નવાં ધર્મસ્થાનો કરાવ્યાં અને સ્વદેશમાં જીર્ણ સધ ગયેલાં ધર્મ સ્થાનો નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, પણ તેમાં (પોતાની) પ્રશસ્તિ ન મુકાતી.

(૪૨) વેલીથી વીંટાયેલાં ઝાડ પેઠે તથા માટીથી ઢંકાયેલાં બીજ પેઠે ગ્રામ રીતે કરેલું પુણ્ય કાર્ય ઘણે ભાગે સેંકડો સાખામાં વૃદ્ધિ પામે છે.

આ પ્રમાણે સાહુ આભડ પ્રબંધ પુરો થયો. ૮૩

૪૧ એક વખત સંસાર સાગરને તરવાની ઇચ્છાથી શ્રી સિદ્ધરાજે સર્વ દેશના સર્વ દર્શનોના માણસોને દેવતત્ત્વ, ધર્મતત્ત્વ અને પાતતત્ત્વ જાણવા માટે જીવું જીવું પૂછી બોયું તો દરેકે પોતાના મતની સ્તુતિ કરી અને પારકાના મતની નિન્દા કરી. આથી રાજાનું મન સંકોને ચક્રોળે ચડ્યું અને તેણે હેમાચાર્યને બોલાવી પોતાની ગુંચ પૂછી. પણ હેમાચાર્યે ચૌદ વિદ્યા-૮૪ સ્થાનોનાં રહસ્યનો વિચાર કરીને નીચેનો પૌરાણિક નિર્ણય કહેવા માંડ્યો-પૂર્વે એક વેપારીએ ખેલાં પરણેલી પોતાની સ્ત્રીને તજી દઇને બધું પોતાની રાખેલીને આપી દીધું. આથી ખેલાં પરણેલી સ્ત્રી હમેશાં પતિને વશ કરવાનું કામજી જાણકારોને પુછ્યા કરતી. એક વખત કોઈ ગૌડ (બંગાળ) દેશનો માણસે “ તારા વરને તું દોરડાંથી બાંધીને દોરે એવો કરી દઉં ” એમ કહીને કાંઇક અચિન્ત્ય શક્તિવાળું ઔષધ લઇ આવ્યો. “ આ ખાવામાં આપી દો” એમ કહીને ચાલ્યો ગયો. અમુક દિવસ પછી ક્ષયતિથિને દિવસે તે ખાઇએ

૮૨ મૂળમાં કમ્વિકા. ચૌદ છે તેનો કોષમાં ચમત્સા અર્થ કર્યો છે. પણ રા. દી. શાસ્ત્રીએ કાંબી-લાંબી લાકડીઓ-એવો અર્થ કર્યો છે.

૮૩ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આભડ પ્રબંધ વધારે વિસ્તારવાળો છે. આ આશંક શ્રાવક છેક અજ્ઞપાદના વખત સુધી જીવંતો હતો એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં કહ્યું છે.

૮૪ બાકાણ સાહિત્યમાં તો ચૌદ વિદ્યા નીચે પ્રમાણે ગણાવી છે, (૧) પુરાણ (૨) ન્યાય, (૩) મીમાંસા, (૪) ધર્મશાસ્ત્ર, (૫ થી ૧૦) છ વેદાંગો અને (૧૧ થી ૧૪) ચાર વેદો. જૈનો વારંવાર ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે તે આજ્ઞ કે બીજાં? બૌદ્ધો અઠાર વિદ્યાસ્થાનો કહે છે. પુરાણોમાં ૧૪ અને તેમાં ચાર વધવેદો ઉમેરીને ૧૮ એ રીતે બેચ ઉલ્લેખો મળે છે.

તે પ્રમાણે કર્યું, તો તેનો વર સાક્ષાત્ બળદ થઇ ગયો. હવે તે ખાઇ આનું વાળણ શું કરવું એ તો બલુતી નહોતી, એટલે બધા લોકોની નિન્દા સહન કરતી. પોતાનાં ખોટાં કામનો શોક કરતી, એક દિવસ બપોરને વખતે સૂર્યના પ્રખર તાપમાં તડકો વેડીને પણ લીલાં ખડગાળી જમીનમાં પોતાના બળદેથી પતિને ચરાવતી હતી અને એકાદ ઝાડનાં મૂળ પાસે બેઠી બેઠી થાક ખાતી તે રેતી હતી; ત્યાં આકાશમાં થતી વાતચીત તેણે સાંભળી. એ વખતે (આકાશમાં જતા) વિમાનમાં બેઠેલા શંકરને પાર્વતીએ આ બાઈના દુઃખનું કારણ પૂછ્યું; એટલે જે બન્યું હતું તે કહી બતાવી, તે ઝાડની છાયામાં જ તે બળદને પાછું પુરવપણું આપે એવું ઔપધ છે એમ પાર્વતીના આગ્રહથી કહી, શંકર અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. પછી તે ખાઇએ તે ઝાડની છાયાને ફરતી લોંબી દોરી લીધી અને તેની અંદર આવેલી વનસ્પતિ માત્રના અંકુરો કાપી કાપીને બળદના મોઢામાં આપવા માંડ્યા, આ રીતે તેને ન ઝોળખાયેલા પણ બળદના મોઢામાં પડેલા ઔપધાં કુરથી તે બળદ મનુષ્યરૂપ પામ્યો. જેમ તે ઔપધે તેનું સ્વરૂપ ન ઝોળખાયેલું હોવા છતાં ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. તેમ કળિયુગમાં ગોદથી પાત્રશાન ઢંકાઇ ગયું છે માટે સર્વ દર્શનો (ધર્મો)નું ભક્તિથી કરેલું આરાધન અનલભ્યતાં પણ મુક્તિ આપનાર ધાય છે. એમ મારો નિર્ણય છે. આ પ્રમાણે હેમચન્દ્રે સર્વ દર્શનના સન્માન માટે મત આપ્યો એટલે શ્રી સિદ્ધરાજે સર્વ ધર્મોની આરાધના કરવા માંડી.

આ પ્રમાણે સર્વદર્શન માન્યતા પ્રખંધ પુરે થયો. *

૪૨ વર્ષી એકવાર રાતને વખતે રાત્ર કર્ણગેર મંદિરમાં નાટક જોતા હતા; ત્યાં કોઈ ચણા વેચનાર સાધારણ વાણીજો રાત્રના ખતા ઉપર દાઘ મુકીને ૮૫ બેઠો. (૩ ઉલો), એની આ રમતીઆળ એણથી જેના મનમાં આશ્ચર્ય થયું છે એવા રાત્રએ વારંવાર તેણે આપેલાં કપૂર વાળાં પાનનાં બીડાં પ્રસંગ થઇને સ્વીકાર્યાં. અને નાટકમાંથી છુટતી વખતે, સેવકો મારફત એ વાણીજાનું ધર વગેરે જરાબર બણી લીધું, પછી મહેલમાં આવીને સુઈ ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં રાત્રએ પ્રાતાઃકાળના

* આ પ્રખંધ જ્યોતિર્દસરિના કુ-ચ-માં (રા-૨ શ્લો. ૨૮૦) તથા ત્રિ-માં, અષ્ટિના કુ. પ્ર. (૫. ૧૩) માં છે.

૮૫ આ નાટક જોનારાઓની એકકો કેવી રીતે દરો તેનું કાંઈ વર્ણન મળતું નથી પણ ગમે તે સામાન્ય માણસ રાત્રના ખતા ઉપર દાઘ મુકી શકે છે, એ ઉપરથી રાત્ર ગ્રા વેપમાં નાટક જોવા ગયા દરો એમ લાગે છે.

કામથી પરવારી, આમ દરબારમાં સલા મંડપમાં બેસોને તે ચણા વેચનાર દુકાનદારને બોલાવી કહ્યું કે “ રાતે મારા ખસા ઉપર તમે મુકેલા હાથથી આ મારી ડોક દુઃખે છે. ” આ સાંભળી એજ વખતે તેનો જવાબ સૂઝી આવવાથી તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ, જો આપના ખલાને સમુદ્ર સુધી લંબાયેલી પૃથ્વીનો બાર પણ પીડા નથી કરી શકતો તો પછી તૃણ જેવો, હાટડી માંડી જીવતો અને નિર્જીવ જેવો હું તેનો તે બાર આપના ખલાને શું લાજે ? ” આ તેના ઔચિત્યવાળા હાજર જવાબથી રાજાએ ખુશી થઈને તેને પ્રનામ આપ્યું. ૮૬

ચણા વેચનાર વાણીઓનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૩ વળી એક વખત રાજાએ કર્ણમેર મંદિરમાંથી નાટક જોઈને પાછા વળતાં, કોઈક વાણીઆના મહેલમાં ઘણા દીવાઓ જોઈને “ આ શું છે ? ” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે (માણસે ?) લાખ સૂચક દીવા છે એમ જવાબ આપ્યો. અને એ ધન્ય છે એમ કહ્યું. પછી રાત વીતી જતાં પોતાના મહેલમાં બેસી રાજાએ પોતાને ધન્ય માનનાર તે વેપારીને બોલાવીને કહ્યું કે આટલા બધા દીવાઓ બાળવાથી તમારે હમેશાં બધું સળગાવવાની તકલીફ રહે છે; તે તમારી પાસે ફટલા લાખ છે ? ત્યારે તેણે પોતાની પાસે ચોરાથી લાખ હોવાનું કહ્યું. તેના ઉપરની અનુકંપાથી જેતું મન કંપી રહ્યું છે એવા રાજાએ તેને ઘેર પોતાના કાશમાંથી સોળ લાખ મોકલી આપ્યા. અને આ રીતે તેના મહેલ ઉપર કાટિશ્વજ ચડાવરાયો.

આ રીતે ષોડશ લક્ષ પ્રબંધ પુરો થયો. ૮૭

૪૪ એક વખત રાજાએ વાળાક દેશમાં કુંગરાળ પ્રદેશમાં સિંહપુર નામનું આહાણું અગ્રહાર (આહાણું જ ગામ) સ્થાપ્યું. અને તેની હકુમતમાં ૧૦૬ ગામ રાખ્યાં. પછી એક વખત સિંહના અવાજોથી બહી ગયેલા આહાણાંએ દેશની વચ્ચે ક્યાંક રહેવાનું આપવાની સિદ્ધરાજને

૮૬ આ પ્રબંધની મૂળ વાક્ય રચના જરા અસ્પષ્ટ છે; પાનનાં બીડાં રાજાનાં આપેલાં વાણીઆએ ખાધાં કે વાણીઆએ આપેલાં રાજાએ ખાધાં ? રા. દી. શાસ્ત્રીએ તેા તે વાણીઆએ નાટકમાં ઘણા બાર ઉપાડીને રાજાને ખુશી કર્યો વગેરે વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે.

૮૭ જિનમંદનગણિના ક્ર. પ્રબંધ (પૃ. ૧૬) માં પણ આ પ્રબંધ મળે છે. આ વાત જરા વિચિત્ર છે, પણ પાટણમાં તે કાળે એક જુદરથ જેટલા લાખનો પ્રાણી દોમ તેટલા દીવા તે બાળે અને કાટિપતિ ધન ચડાવે એવો રિવાજ હોવાનું એમાં સૂચન છે.

વિનતિ કરી. એટલે તેણે સાબરમતીને કઠિ આવેલું આશાંબિલી ગામ તેઓને આપ્યું. અને સિંહપુરથી ધાન્ય લઇને જતાં આવતાં આપવાનો કર માફ કર્યો. ૮૮

૪૫ એક વખત સિદ્ધરાજે માળવે જતાં વારાહી ગામના પાદરમાં ઉતારો કરીને, તે ગામના પટેલીઆઓને બોલાવ્યા અને તેઓની ચતુરાઇની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાની મુખ્ય પાલખી ચાપણુ તરીકે તેઓને સોંપી. પછી રાજ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા એટલે તે બધા પટેલીઆઓએ ભેગા મળી તે પાલખીના બધા ભાગો છુટા કરી જેમ ઠીક પડ્યું તેમ સૌએ પોત પોતાને ઘેર રાખી દીધા. જ્યારે રાજ પાછો આવ્યો અને તે ચાપણુ તેઓ પાસે પાછી માગી ત્યારે તેઓ જુદા જુદા કટકાઓ લઇ આવ્યા; એ બેઠને રાજને આશ્ચર્ય થયું અને “આનો શું અર્થ ?” એમ પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ જવાબમાં વિનતિ કરી કે “મહારાજ ! અમારામાંથી કેાઇ એક તો આ વસ્તુ સાચવી શકે એવો શક્તિવાળો નથી. અને કદાચ ધાડપાકુઓ વગેરેથી કાંઇ તુકચાન થાય તો મહારાજને કાણુ જવાબ આપે ?” આમ વિચાર કરીને એમ આ રસ્તો લીધો છે. ” આ સાંભળી આશ્ચર્ય સાથે મનમાં હસતા રાજએ તેઓને ખૂચ (કે જુચ) ૮૯ નું ભિરદ આપ્યું.

આ પ્રમાણે વારાહીય ખૂચ પ્રબંધ પુરો થયો.

૮૮ આ સિંહપુર તે તો હાલનું સિદ્ધરાજ છે. એ સિદ્ધરાજે વસાવ્યું તથા ત્યાં બાંધણીને ગામો આપ્યાં એટલી વાત દ્વયાશ્રય (૧૫ શ્લોક, ૬૭-૮૮) માં પણ છે. જે કે દંતકથા મૂળરાજે : બાંધીઅ બાંધણીને સિદ્ધરાજ આપ્યું એમ છે. (જુઓ. રાસમાળા પૃ. ૬૧)

એ ગામને અગ્રહાર કહે છે એ કૃપરથી તો એ બાંધણીને દાનમાં આપ્યું જણાય છે. પણ તાંત્રિકાને પહુતરવર્ત પ્રામાઃ એ મૂળના શબ્દોનો ફાળસ સાહેબે એકસો ગામ બાંધણીને દાનમાં આપ્યાં (એમની પ્રાસેની હસ્ત પ્રતમાં પહુતર શબ્દ નહિ હોય) એવો અર્થ કર્યો છે. ટોનીએ એ દાનના લેખમાં ૧૦૬ ગામ હતાં એમ અર્થ કર્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ પણ એને મળતો અર્થ કર્યો છે. વાલક દેશમાં સિંહપુર વસાવ્યું એમ મૂળનો સ્પષ્ટ અર્થ છે પણ રાસમાળામાં વાલક દેશ તથા વાલમાં સો ગામ આપ્યાં એમ વાક્ય છે.

આશાંબિલી તે કયું ગામ ? રાસમાળામાં આશાવલી લખ્યું છે. સાબરમતીને કિનારે જ આશાપલ્લીથી જુદું કોઈ આશાંબિલી હશે ? કે આશાપલ્લી જ પાક જોઇએ ?

૮૯ ફાળસ સાહેબે જુચપાક પસંદ કર્યો છે અને તેનો અનુધ-બોળા-મૂખા. નવો અર્થ કર્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રી પણ એવોજ અર્થ કરે છે. બીજું મૂળમાં ચાપણની વસ્તુનું નામ સેજવાલી છે તે શું ? પાલખી કે રાસમાળામાં કહ્યું છે તેમ રથ ? ટોની તો litter અર્થ કરે છે.

૪૬ એક વખત થી જયસિંહદેવ માળવા જીતીને પાછા આવતા હતા ત્યારે ઉંઝા ગામ આગળ લરકરનો પડાવ નાખ્યો. એટલે તે ગામના લોકોએ મોસાળીયાં ૯૦ બનીને મુખ્યત્વે દુધવાળા ખેરાકથી તથા બીજી ચોગ્ય ગીજ વસ્તુઓ પુરી પાડીને રાજને સંતુષ્ટ કર્યો. પછી રાતે સિદ્ધરાજ ગૃહ વેષમાં તેઓનાં સુખ દુઃખ જાણવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યો અને કાષ્ઠક ગામડીઆને ઘેર ગયો. જતે ગાય દોહવામાં રોકાયેલ હોવા છતાં તે ગામડીઆએ 'હું કાણુ છો ?' એમ પૂછ્યું, ત્યારે રાજએ "હું મહારાષ્ટ્ર દેશનો રહેવાસી સોમેશ્વરનો (યાત્રાળુ) કાપડી-ખાવો છું" એમ જવાબ આપ્યો. એટલે તેણે મહારાષ્ટ્ર દેશના તથા ત્યાંના મહારાજના ગુણદોષ સંબંધી પૂછ્યું. ત્યારે રાજએ ત્યાંના રાજમાં ૯૬ ગુણો છે એમ પ્રસંસા કરી, તેની સરખામણીમાં ગૂર્જર દેશના રાજના ગુણદોષ પૂછ્યા. એટલે ગામડીઆએ સિદ્ધરાજની પ્રજાને પાળવાની હુશીઆરી, સેવકો ઉપર અસામાન્ય વતસલતા, વગેરે ગુણો કહેવા માંડ્યા. પછી બાવાએ રાજના બતાવટી દોષો ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યા, ત્યારે ગામડીઆએ "અમારાં મંદ લાગ્યથી રાજને દીકરો નથી એ એકજ તેનો દોષ છે." એ પ્રમાણે નિષ્કપટ ભાવથી આંખમાં આંસુ સાથે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે રાજને સંતોષ થયો. પછી બીજે દિવસે સવારે બધા મળીને રાજનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી રાજમહેલમાં ગયા અને રાજને પ્રણામ કરીને રાજના પોતાના અતિથય સુંદર પલંગ ઉપર જ બેસી ગયા. આવનારને આસનો આપનારા રાજ સેવકોએ જુદાં આસનો આપ્યાં પણ એ ગામડાના લોકો તો હાથ ફેરવીને રાજના પલંગની કુમાર બેતાં બેતાં "અમે તો અહીં જ ઠીક બેઠા છીએ" એમ કહીને બેઠા રહ્યા, અને રાજએ ધીમું ધીમું હસ્યા કર્યું.

આ પ્રમાણે ઉંઝા ગામના ગામડીઆઓનો અખંધ પુરો થયો.

૪૭ હવે ઝાલા જતનો માંગૂ નામનો એક ક્ષત્રિય થી સિદ્ધરાજની સેવા માટે એની સભામાં જાય ત્યારે રાજ બે પરાધ (કોરા) જમીનમાં નાખીને (તે ઉપર) બેસે અને ઉભો થાય ત્યારે બેય ઉપાડી લીએ, અને જમવામાં એક કુડલો ઘી બોદાય અને ઘી ચોટેલ દાદીને ધોવા છતાં તેમાં સોળમો લાગ ઘી લરાધ રહેતું. એક વખત તેની તખીયત ઠીક ન હોવાથી પથ્થમાં પાંચ માનક (લગભગ ચાર રતલ) જેટલી થવાયુ (ચોખ્ખા

૯૦ મૂળમાં પ્રતિપદ્મમાતુલ્ય: એમ રાજે છે આ મોસાળીયાનો દારો ક્યાંથી આવ્યો, એ માટે રાસમાળા પૃ. ૨૨૭ માં એમ લખ્યું છે કે મધ્યલલિતેવીનું ઇચ્છ્યું તે પટેલાં તેને ઉઝાના મુખી દિમાળાના ઘરમાં રક્ષણ મળ્યું હતું, એવી દત્ત-કથા ૬૯ સુધી ત્યાં ચાલે છે.

વગેરેની પાતળા બનાવટ) પી ગયા પછી વેંઢે કપડા આપ્યો કે વચ્ચે-અર્થુ ખાધા પછી-પાણી કેમ ન પીધું ? કારણ કે:-

(૪૩) સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય ત્યારે સો ઘડા પાણી પણ પીવાય; પણ સૂર્ય ઉગ્યા પછી પીધેલું એક ટીપું પાણી એક ઘડા બરાબર થાય છે. રાતની છેલ્લી ચાર ઘડીઓમાં, સૂર્ય ઉગે નહિ ત્યાં સુધીમાં, જે પાણી પીવામાં આવે તે વજ્રોદક કે અશ્વતોદક કહેવાય છે. પણ સૂર્યોદય થયા પછી અન્ન ખાધા શિવાય જે પાણી પીવામાં આવે તો એને ઝેર સમજવું. એ પાણીનું એક ટીપું સો ઘડા બરાબર થાય છે. વળી બોજનની વચ્ચે જે પાણી પીવાય, તે અશ્વત જેવું સમજવું અને બોજન પછી તરત જે પાણી પીવામાં આવે તો એ છત્ર કે છત્રોદક^{૯૧} કહેવાય છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે " ખેલ્યાં ખાધું હતું એ અર્ધો આહાર થયો એમ ગણીને હવે પાણી પીને પાછો અર્ધો આહાર કરે ?" પણ તેને એમ કરવા જતાં તે વેંઢેજ રોક્યો. એક વખત રાજાએ કાંઈ હાથીઆર પાસે ન રાખવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે વિનંતિ કરી કે "જે વખતે જે મળે તે માઈ હાથીઆર." પછી એક વખત તે ન્હાતો હતો ત્યાં તેના ઉપર માવતે હાથી ચલાવ્યો, એ જોઈને પાસે ઉભેલા કુતરાને ઉપાડી હાથીની મુઠ ઉપર માર્યો અને પછી મર્મસ્થાનમાં જોને વાગ્યું છે એવા હાથીનાં પૂછડાંને પકડીને એલું ખેંચ્યું કે તેના અસાધારણ બળથી હાથીની નસો અંદરથી ઘુટી ગઈ અને માવતને ઉતારી લીધો કે હાથી જમીન ઉપર પડીને મરી ગયો. એમ્હો ચક્રી આવતાં^{૯૨} યુજરાતને રાજા ભાગી ગયો ત્યારે એમ્હોને યુદ્ધમાં યથેચ્છ કાપતાં કાપતાં પાટણમાં જે ઠેકાણે આ માંગૂ સ્વર્ગમાં ગયો તે જગ્યા માંગુ સ્થંડિલ-યાનક નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે માંગૂ છાલા પ્રબંધ પૂરો થયો.

૪૮ એક વખત એમ્હો (રાજા)ના પ્રધાનો-મુખ્ય દૂતો-આબ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજે મધ્ય દેશમાંથી આવેલા વેપ લેનારાઓ (લાંડા)ને બોલાવી ગુપ્ત રીતે કાંઈક કહીને તેઓને રજા આપી. પછી બીજે દિવસે રાત્રે પ્રલયકાળ આવવાનો હોય એવો પ્રચંડ વાયુ ઝુકાવા લાગ્યો, ત્યારે રાજા ઇન્દ્રની રાજા જેવી સલામાં બેસીને જુએ છે તો અંતરિદ્વમાંથી ઉતરતા,માથે ચુકેલી સોનાની બે

૯૧ છત્રોદક શબ્દ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં મારા વાંચવામાં આવ્યો નથી પણ અત્રને દાંડી દેનાર એટલે બરાબર પાક ન થયા દેનાર એવો અર્થ કદાચ દરો.
૯૨ એમ્હો ચક્રી આવતાં પાટણમાંથી ભાગી ગયો એ કયો રાજા ? અને કયારે એ બનાવ બન્યો દરો ?

ઘટાથી સોનેરી શોભા ધારણ કરતા જે રાક્ષસોને જોઇને સભાતો ભયથી ભ્રમિત થઇ ગઇ પણ તે રાક્ષસોએ સોનાની ઘટાની બેટ રાજના પગ રાખવાની પાટ ઉપર મુકી અને જમીન ઉપર આઘોટીને પ્રણામ કર્યા પછી વિનંતિ કરી કે, “આજે દેવપૂજન વખતે લંકા શહેરમાં મહારાજાધિરાજ વિભીષણ પોતાને ગાદી ઉપર બેસારનાર રઘુકુલતિલક રામચંદ્રના અનેક સુંદર ગુણોનું રમરથ કરતાં જ્ઞાનમય-દિવ્યદષ્ટિથી જોયું તો હાલમાં ચાલુક્ય કુળના ભૂષણરૂપ શ્રીસિદ્ધરાજને પોતાના ધણી (રામચંદ્રજી) એ અવતાર લીધો છે, એમ જોઇને ‘ઉત્કંઠાથી જેનું મન ભરાઇ ગયું છે એવો હું મહારાજને પ્રણામ કરવા આવું ? કે મહારાજ અહીં આવવાની મારા ઉપર કૃપા કરશે !’ એવી વિનંતિ સાથે અમને બેને મોકલ્યા છે. માટે હવે આપનો નિર્ણય આપને મોટી જ સંભળાવો.” એ જે રાક્ષસોએ આ રીતે કહેતાં રાજાએ મનમાં થોડો વિચાર કરીને તે બેયને નીચે પ્રમાણે સંદેશો આપ્યો કે “અમે જ પ્રકુલ ઉત્કંઠાની લહેરથી પ્રેરાઇને અનુકૂળ વખતે વિભીષણને મળવાને આવશું” એમ કહીને પોતાના ગળાને શોભાવતા એકાવલી હારને સામી ભેટ તરીકે આપ્યો. પછી “મને અને આને પણ મહારાજ સેવકોને મોકલતી વખતે ન ભુલી જવા” એ પ્રમાણે વિશેષ વિનંતિ કરીને તે બેય રાક્ષસો અંતરિક્ષમાર્ગે દેખાતા બંધ થઇ ગયા. એજ વખતે રાજાની પાસે બોલાવવામાં આવેલા તે ભલેજ રાજના પ્રધાન પુરોહ ભયથી ભ્રમિત થઇને પોતાના બળનું અભિમાન છોડી દઇને ભક્તિથી દીપી ઉડતાં વચ્ચે બોલવા લાગ્યા અને શ્રીસિદ્ધરાજે તેઓના રાજા માટે યોગ્ય ભેટ આપીને તેઓને વિદાય કર્યા.

આ પ્રમાણે ભલેજગમનિવેધ પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૯ હવે એક વખત ૯૩ કાલાપુર શહેરના રાજાની સલામાં બન્દી-જનોએ શ્રીસિદ્ધરાજની કીર્તિની વાતો કરી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ કહ્યું કે “જો સિદ્ધરાજ અમને પણ કાંઈક પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બતાવે તો તેને સાચો (ચમત્કાર કરી શકે એવો) માનીએ, આમ કહીને તે રાજાએ તે બન્દીજનોને પાછા પાડ્યા. અને તેઓએ આ પ્રશ્નનું સિદ્ધરાજ પાસે વર્ણન કર્યું. પછી રાજાએ સભા સામું જોવા માંડ્યું એટલે તેનું મન

૯૩ મૂળમાં અચાનન્તરં એમ રાખ્યો છે એનો અર્થ આ પછી એમ થાય પણ મૂળ લેખકે કોઇ અવાંતર પ્રબંધ લખતાં કાલાનુક્રમનું નરાયણ જ્ઞાન રાખ્યું હોય એમ દેખાતું નથી એટલે સાધાંતરમા એક વખત રાખ્યો વાપર્યો છે.

સમજનાર કોઈ સેવકે હાથ જોડીને પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. પછી રાજાએ એકાંતમાં તેને હાથ જોડવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “આપનો આશય હું સમજ્યો છું.” અને ઉમેર્યું કે “પણ ત્રણ લાખ દ્રવ્યથી એ વાત બની શકે એવી છે.” તેજ વખતે જોષીએ જોષ આપેલા મૂર્તિમાં તે સેવક રાજા પાસેથી ત્રણ લાખ લઈને જાતે વાણીઆનો વેપ લઈ, બધાં વેપાર માટેનાં વાસણોનો સંગ્રહ કરી તથા (યોગીવેપ કાઢવા), રત્ન જડેલી સોનાની એ ચાંપડીઓ, અદ્ભુત દેખાતો યોગદંડ, બે મણિમય કુંડો એ જાતના ૯૪યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવે એવું યોગપદ્મ, અને સૂર્યજેવો તેજસ્વી ટુંકો ધાધરા એટલું સાથે લઈ રસ્તો ઝાળંગી કેટલાક દિવસ પછી તે કાલાપુર પહોંચી ગયો, અને ત્યાં (દુકાન માંડીને) રહ્યો. પછી નજીક આવતી દીવાળીની રાતે તે સહેરના રાજાની રાણીઓ મહાલક્ષ્મીની પૂજા કરવા માટે તેના મંદિરમાં ગઈ ત્યારે આ માણસ સિદ્ધ પુરપતો બનાવડી વેપ ઉપર કહેલ વસ્તુઓથી ધારણ કરી, ઉડવા જેવો મોટો કુદકો મારવાની જેણે સારી રીતે ટેવ પાડેલી હતી એવાદેખ બર્બર સાથે એકાએક દેવીના આસન ઉપર પ્રગટ થયો. અને દેવીની રત્નમય તથા સોનેરી કપુરવાળી પૂજા કરીને તથા તે રાણીઓને એવાંજ જ બીડાં આપીને તથા શ્રીસિદ્ધરાજના નામની છાપવાળો સિદ્ધવેપ પૂજાને બદલે ત્યાં રાખી બર્બરકને ખરો ચડી જેમ આવ્યો હતો તેમ ઉડીને ગયો. એ રાત પૂરી થતાં રાણીઓએ આ વિરોધી રાજાનો વૃત્તાન્ત કાલાપુરના રાજાને કહી સંભળાવ્યો એટલે બપોરનાં રાત્રીએ પોતાના મંત્રીઓ સહિત તે ભેટ (સિદ્ધવેપ) સિદ્ધરાજને મોકલી આપી, પછી તે સેવકે વાસણો વેચવા ખરીદવાનું કામ આટોપી ગ્રહ, “હું આવી પહોંચું ત્યાંસુધી આ મંત્રીઓને આપે દશન ન આપવું” એમ ઉતાવળે દોડી શકે એવાં જોષીઆ સાથે સિદ્ધરાજને વિનંતિ કરી. અને પોતે પણ થોડા દિવસમાં એકદમ પહોંચી ગયો. પછી શું બન્યું હતું તે જાણી લઈ રાજાએ તે મંત્રીઓનો તેઓને યોગ્ય સત્કાર કર્યો.

આ પ્રમાણે કાલાપુર રાજપ્રબંધ પુરો થયો.

૯૪ જુદા જુદા પંથનાં યોગીઓ જુદી જુદી જાતના વેપ રાખે છે, એટલે જે જાતના યોગીનો વેપ લીધો હશે તે જાતના યોગીમાં વપરાતું હશે એવું યોગપદ્મ એમ મતલબ જણાય છે. એ જાતના યોગીઓ કેડ નીચે ટુંકા ધાધરા જેવું પેરતાં હશે એમ લાગે છે.

૯૫ બર્બરક શબ્દ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખૂબ વપરાયેલો મળે છે. એ શબ્દનું અર્થેજ Barbarian શબ્દ સાથે સામ્ય છે. સાધારણ રીતે જંગલી અનાર્થ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજે બર્બરક છળ્યુ બિરદ મહાકવેલું તે કયા બર્બરને છતીને ? લીલોને છતીને હશે ?

૫૦ શ્રી સિદ્ધરાજે જ્યારે માંજવા દેશથી યશોવર્માને કેદ કરીને આણ્યો, ત્યારે તેના ઉત્સવની રાજસભામાં સીલ નામના કોઇ કૌતુકી માણસે (ભાટે ?) “એડા-(મછવા)માં સમુદ્ર છુડી ગયો” એમ પછવાડેથી ગાયું, ત્યારે “આવું અપશુકનીઆજ શું બોલજ ?” એમ તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પણ તેણે કહ્યું “એડા-(મછવા) જેવો ગુજરાત દેશ, તેમાં માળવાણી સમુદ્ર છુડી ગયો.” આવો વિરોધાલંકારનો અયપિત્તિથી ખુલાસો કરીને તેણે રાજ પાસેથી સોનાની છલનું ઇનામ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે કૌતુકીસીલણુ પ્રખંધ પુરો થયો.

૫૧ એક વખત સિદ્ધરાજના એક હાજર જવાનમાં હુશીઆર એકચ્છી (સાન્ધિવિગ્રહિક)ને કાશીના રાજ જયચંદ્રે અણુહિલપુરનાં તળાવ, કુવા, પરજ વગેરે વિષે પૂછતાં પૂછતાં નીચે પ્રમાણે દ્વપણુ બતાવ્યું કે “સહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું પાણી શિવ નિર્માલ્ય હોવાથી અરપૃથ્થ છે એટલે, આલોક અને પરલોક એમ બગાડે એવું એ પાણી વાપરનાર તમારા લોકોનો પ્રભાવ કેમ ઉલ્લેખ પામે ? સિદ્ધરાજે આ સહસ્ત્રલિંગ સરોવર બંધારીને ખરેખર અયોગ્ય કામ કર્યું છે.” તે રાજનાં આવાં વચનો સાંભળીને અંદરથી કોપેલા તે એકચ્છીએ રાજને પૂછ્યું કે “અહીં કાશીમાં કર્યાનું પાણી પીવાય છે ?” રાજએ “ગંગાનું પાણી” એમ જવાબ આપ્યો એટલે તેણે તરત કહ્યું કે “શું ગંગાનું પાણી શિવનિર્માલ્ય નથી ? ગંગાને રહેવાનું ઠેકાણું જ શંકરનું મરતક છે.”

જયચંદ્ર રાજ સાથે ગૂજર પ્રધાનના સલાહ જમાવ્યોનો પ્રખં. ૯૧

૫૨ એક વખત કર્ણાટદેશથી આવેલા સાન્ધિવિગ્રહિકને શ્રી મયણ્વલ્લેવીના પિતા જયકેશીરાજના પુત્રી ખચર પૂછવામાં આવતાં તેણે આંખમાં આંસુ સાથે મયણ્વલ્લેવીને નીચે પ્રમાણે ખચર આપ્યા. બાઈ સાહેબ ! પ્રજાતમાં નામ લેવા જેવા જયકેશી મહારાજએ જમવા વખતે પાંજરામાંથી પાળેલા પોપટને બોલાવ્યો. પોપટ “બીલાડું” એમ બોલ્યો. એટલે રાજએ ચારે તરફ જોઇને પોતાને જમવાના ભાતના વાસણની નીચે છુપાયેલ બીલાડીને બોલ્યા વગર પોપટને કહ્યું કે “જે બીલાડાંથી તારો નાશ થાય તો હું પણ તારી સાથે મરણ સ્વીકારીશ.” રાજએ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે જેવો પોપટ પાંજરામાંથી ઉડીને તે સોનાના વાસણ ઉપર બેઠો કે એકદમ તે બીલાડીની દાદથી તેનો નાશ થયેલો જોઇને રાજએ અનાજનો કોળીઓ

૯૧ કાશીનો રાજ જયચંદ્ર તે કબોળનો ગહડવાલ જયચંદ્ર જ; એ વિ. સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૭૦) માં ગાદીએ બેઠો હતો એટલે તે સિદ્ધરાજનો સમકાલીન નહતો. (જુઓ ડકની કોનાલોજ એન્ડ ઈન્ડિયા પૃ. ૨૮૫)

મુકી દીધો. અને વચનોના મુકતથી ખુલાસા કરવામાં હુશીઆર એવા રાજવર્ગે રોક્યા છતાં:-

(૪૪) બલે રાજ્ય જવ, લલે લક્ષ્મી જવ, લલે એક સુણમાં ત્રાણ જવ, પણ મેં જાને જ જે વાણી કાઢી તે વાણી કોઈ કાળે બ્યર્થ ન જવ.

આ શબ્દો, તે ઇષ્ટ દેવત ન હોય તેમ, જપતા જપતા જવકેશી પોપટ સાથે લાકડાં ખડકેલી ચિતામાં પેઠા. આ વાત સંભળીને શોક સમુદ્રમાં હુળી ગયેલી મયણુલ્લદેવીને ખાસ ધર્મોપદેશરૂપ હાથનો ટેકા આપીને, વિદ્વાનો એ તે શોક સમુદ્રમાંથી ખજાર કાઢી.

૫૪ પછી શ્રી મયણુલ્લદેવી પિતાના કલ્યાણ માટે શ્રી સોમેશ્વર પાટણની યાત્રાએ ગયાં. અને ત્યાં કોઈ ત્રણ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણને બોલાવીને તેના હાથમાં પાણી મુકતી વખતે “જે ત્રણ જન્મ (પૂર્વજન્મ, વર્તમાન જન્મ અને ભાવિ જન્મ)નું પાપ લેતો હોતો, આ દાન આપું નહિતો ન આપું.” એમ કહ્યું. તેના આ વચનથી વધારે સંતોષ પામીને તેણે હાથી, ઘોડા સોનું વગેરેવાળા પાપઘડનું દાન લીધું. અને પછી તેણે એ બધું બ્રાહ્મણોને આપી દીધું, એટલે રાણીએ “ આનો શું અર્થ ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી આ જન્મે તમે રાજાની રાણી, અને રાજમાતા થયાં છો અને આ લોકોત્તરદાતાથી અને સત્કર્મોથી ભાવિજન્મ પણ તમારો કલ્યાણકારી થશે. એમ વિચારીને મેં ત્રણ જન્મનું પાપ ગ્રહણ કર્યું. તમે પાપઘડનું દાન આપવા માંડ્યું એટલે કોષ્ઠક અધમ દ્વિજ પાપઘડને લખને પોતાને અને તમને સંસાર સમુદ્રમાં હુઆડી દેશે એમ ધારીને બધાં ધનનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એના મેં આ ધન લખને પાછું દાનમાં આપી દીધું એટલે જે (ધન) મેળવ્યું હતું તેથી આઠગણું પુણ્ય મેળવ્યું ” આ રીતે તેણે કલ્યાણ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે પાપઘટ પ્રબંધ પુરો થયો.

૫૪ એક વખત માળવા દેશ સાથે લડીને સ્વદેશના લશ્કરી મુકામ તરફ નીકળેલા શ્રી સિદ્ધરાજે વચ્ચે શુરવીર બીલોએ રસ્તો રોક્યો છે એમ જોયું. આ જ્ઞાતા જાણવામાં આવતાં સાન્ન નામના મંત્રીએ મામેશામથી અને દરેક સહેરમાંથી ઘોડાઓ ઉઘરાવી તમા દરેક બળદ ઉપર પલાણું નાખી મોઢું સૈન્ય એકઠું કરી બીલોને નસાડી શ્રીસિદ્ધરાજને મુખપૂર્વક આપ્યા.

આ પ્રમાણે સાન્ન મંત્રી પ્રબંધ કે બુદ્ધિ વૈભવ

પ્રબંધ પુરો થયો.

૫૫ એક વખત રાતે એક બીભત્તી વાદમાં હારે નહિ એવા એ સિદ્ધરાજના સેવકો તેના પગ ચાપતા હતા, ત્યારે રાજાએ ઉઘથી આંખ મોંચી છે, એમ ધારીને બેચ ચર્ચા કરવા મેડયા. એક લાલ આપવા માટે તથા નુકસાન કરવા માટે સમર્થ સિદ્ધરાજનાં નોકરોના કલ્પવૃક્ષ તરીકે વખાણ કર્યા; ત્યારે બીભત્તીએ એ રાજાને વિશાળ રાજ્ય આપનાર પૂર્વજન્મના કર્મ નાજ વખાણ કર્યા. રાજાએ આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને કર્મનાં વખાણ ખોટા પાડવા માટે તથા પોતાની પ્રશંસા કરનાર સેવકને લાલ આપવા માટે, બીજે દિવસે, શું છે તે જણાવ્યા વગર પોતાની મહેરબાની દેખાડનારો લેખ તેને આપ્યો. આ લેખ લાવનાર સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપવું એમ અંદર લખીને તે લેખ આપીને મહામાત્યશ્રી સાન્તુ પાસે તેને મોકલ્યો. પછી જ્યાં તે સેવક રાજમહેલનાં પગથીઆં ઉતરતો હતો ત્યાં પગ સરકી ગયો અને જમીન ઉપર પડી જતાં તેનો એકાદ અવયવ જરાક ભાંગી ગયો. તેની પાછળ આવતા બીભત્તી સેવકે “ શું થયું ? ” એમ પૂછતાં પેલાએ પોતાની સ્થિતિ જણાવી એટલે તેને ખાટલામાં સુવારી ધેર લઇ જવામાં આવ્યો. અને પેલો લેખ તેણે બીભત્તી સેવકને આપ્યો. પરિણામે એ લેખને અનુસરીને મહામાત્યે આ બીભત્તી સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપ્યું. છેવટ આખી વાત વચ્ચે ચાલળીને તે દિવસથી રાજાએ કર્મનેજ બળવાન માનવા માંડ્યું. કહ્યું છે કે:—

(૪૫) આકૃતિ, કુળ, શીળ, વિદ્યા કે જાતે કરેલી સેવા કોઇ માણસોને ફળ આપતાં નથી; પણ પહેલાંના તપથી એકદું થયેલ પુણ્ય, જેમ જાડ પોતાને ટાણે ફળ આપે તેમ, કાળે કરીને ફળ આપે છે.

આ પ્રમાણે વંઠકર્મપ્રાધાન્ય પ્રબંધ પુરો થયો.

(૪૬) જે જેસલ રાજાએ રાજવંશોને કાપી નાખીને એક જ રાજ્ય કર્યું, તે કૃડથી ઉચ્છેદ કરનાર રાજા ત્રણલોકમાં જ્ય પામે છે.

(૪૭) મોટું મંદિર, મોટી (વિજય) યાત્રા, મોટું સ્થાન, અને મોટું સરોવર, વગેરે જે સિદ્ધરાજે કર્યું છે તે પૃથ્વીમાં બીજું કોણ કરશે ? ૧૮૭

(૪૮) વિજયની ઉચ્છાવાળા એક માત્રાની અધિકતા પણ સદન

૬૭ આ શ્લોકમાં કહેલ મોટું મંદિર તે સિદ્ધપુત્રનું ૩૬ મહાલય દરો, મોટી વિજયયાત્રા તે માળવાનો વિજય, મોટું સરોવર તે સદસચિંત્ર સરોવર અને મોટું સ્થાન તે ક્રીડું ? એવો દરો ?

કરતા નથી. શું જોટલા માટે હે ધરાનાથ (રાજા) તમે ધારાનાથ (માળવાના રાજા)ને દૂર કર્યો ?

(૪૯) હે સરસ્વતી ! માન છોડી દે, હે ગંગા ! તારા સૌભાગ્યની વિશેષતા મુકી દે, હે યમુના ! તારી વાંકી શાભા નકામી છે, અને હે રેવા ! તારો વેગ(નો ગર્વ) તજ દે. કારણ કે શ્રીસિદ્ધરાજની તરવારથી ફાટેલી સનુ-જોની કાંધમાંથી ઉછળતા લોહીના પ્રવાહથી બનેલી નદીરૂપી નવી સ્ત્રીમાં સમુદ્ર (હાલમાં) આસક્ત થયો છે.

(૫૦) હે વિજયી સિંહદેવરાજ ! ખરેખર, તારા પ્રયાણના ઉત્સવ વખતે જળાશયો સુકાઈ જવાથી માછલીઓ રૂવે છે, વીરોએ કરેલાં મણો ઉપર ખેસવાનું મળશે એ આશાથી હાથીઓના ગંડસ્થળ ઉપર બેઠેલી માંખીઓ હસે છે અને પોતપોતાના પતિના વિનાશનો સમય પાસે આવ્યો છે એમ વિચારીને ચિન્તાતુર રહેતી સનુઓની સ્ત્રીઓ ગમગીનીમાં હુખી ગઈ છે.

(૫૧) આનાકે રાજા નથી ગયો તો એને સપાદલક્ષ્દેશ ખીજ લાખો (દ્રવ્ય) સાથે આપી દીધો; અને યશોવર્મા સનુ અભિમાનમાં રહ્યો તો એને માલવ (દેશ અથવા લક્ષ્મીનો અંશ) પણ હે સિદ્ધરાજ, તેં સહન ન કર્યો—રહેવા ન દીધો.

આ વગેરે તેની ધણી જાતની સ્તુતિઓ તથા પ્રબંધો છે.

સંવત્ ૧૧૫૦થી શ્રી સિદ્ધરાજ શ્રી જયસિંહદેવે ૪૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે મેરૂતુ ગાથાચે રચેલ પ્રબંધ ચિંતામણિનો શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી સિદ્ધરાજનાં વિવિધચરિત્ર અને અનેક પરાક્રમેનાં વર્ણનનો ત્રીજો પ્રકાશ પુરો થયો.

પરિશિષ્ટ ક.

સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળનાં જે વર્ષો પ્ર-ચિ-માં આપ્યાં છે તેજ વિચારણામાં તથા ખીજ પ્ર-ચોમાં આપ્યાં છે. અને તેને જોટાં માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. સિદ્ધરાજ માદીએ બેઠો ત્યારે જોટી ઉમ્મરનો નહિ હોય; પણ પ્ર-ચિ. કહે છે તેમ છેક ત્રણ વર્ષનોયે નહિ હોય.

સિદ્ધરાજના વૃત્તાન્તમાં ચણા વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ, વારાંહી બુચ પ્રબંધ વગેરે પ્રબંધો સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતાની સૂચક દંતકથાઓ છે. પણ એનાં જોટાં કામોમાં સોરઠનો, માળવાનો તથા બર્બરકનો જય એ મુખ્ય લાગે છે. ચાલુક્ય ઉત્કીર્ણ લેખોમાં અવન્તીનાથ અને બર્બરકબિજણ એ સિદ્ધરાજનાં મુખ્ય ગિરો છે. તેમાં અવન્તીનાથનો માળવાને જીતીને

૫૫ એક વખત રાતે એક બીજાથી વાદમાં હારે નહિ એવા એ સિદ્ધરાજના સેવકો તેના પગ ચાંપતા હતા, ત્યારે રાજાએ હિંમતી આંખ ખોલી છે, એમ ધારીને એમ ચર્ચા કરવા મંડ્યા. એકે લાલ આપવા માટે તથા નુકશાન કરવા માટે સમર્થ સિદ્ધરાજનાં નોકરોના કદપદ્મ તરીકે વખાણ કર્યા; ત્યારે બીજાએ એ રાજાને વિશાળ રાજ્ય આપનાર પૂર્વજગના કર્મનાંજ વખાણ કર્યા. રાજાએ આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને કર્મનાં વખાણ ખોટાં પાડવા માટે તથા પોતાની પ્રશંસા કરનાર સેવકને લાલ આપવા માટે, બીજા દિવસે, થું છે તે જણાવ્યા વગર પોતાની મહેરબાની દેખાડનારો લેખ તેને આપ્યો. આ લેખ લાવનાર સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપવું એમ અંદર લખીને તે લેખ આપીને મહામાત્યથી સાન્નિધ્ય પાસે તેને મોકલ્યો. પછી જ્યાં તે સેવક રાજમહેલનાં પગથીયાં ઉતરતો હતો ત્યાં પગ સરકી ગયો અને જમીન ઉપર પડી જતાં તેનો એકાદ અવયવ જરાક ભાંગી ગયો. તેની પાછળ આવતા બીજા સેવકે “થું ચયું?” એમ પૂછતાં પેલાએ પોતાની સ્થિતિ જણાવી એટલે તેને ખાટલામાં સુવારી ઘેર લઈ જવામાં આવ્યો. અને પેલા લેખ તેણે બીજા સેવકને આપ્યો. પરિણામે એ લેખને અનુસરીને મહામાત્યે આ બીજા સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપ્યું. છેવટ આખી વાત જરાજર સાંભળીને તે દિવસથી રાજાએ કર્મનેજ બળવાન માનવા માંડ્યું. કહ્યું છે કે:—

(૪૫) આકૃતિ, કુળ, શીળ, વિદ્યા કે જાતે કરેલી સેવા કાંઈ માણસોને ફળ આપતાં નથી; પણ પહેલાંના તપથી એકદું થયેલ પુણ્ય, જેમ જાડ પોતાને ટાણે ફળ આપે તેમ, કાળે કરીને ફળ આપે છે.

આ પ્રમાણે વંકટર્મપ્રાધાન્ય પ્રબંધ પુરો થયો.

(૪૬) જે જેસલ રાજાએ રાજવંશોને કાપી નાખીને એક જન (રાજ્ય) કર્યું, તે કૂડથી ઉચ્છેદ કરનાર રાજા ત્રણલોકમાં જન્મ પામે છે.

(૪૭) મોટું મંદિર, મોટી (વિજય) માતા, મોટું સ્થાન, અને મોટું સરોવર, વગેરે જે સિદ્ધરાજે કર્યું છે તે પૃથ્વીમાં બીજા કાણ કરશે ૧૮૭

(૪૮) વિજયની ઇચ્છાવાળા એક માનવીની અધિકતા પણ સદન

૯૭ આ પ્રલોકમાં કહેવ મોટું મંદિર તે સિદ્ધપુરનું ૩૬ મહાલય દરો, મોટી વિજયમાતા તે માળવાનો વિજય, મોટું સરોવર તે સદનમંચિન સરોવર અને મોટું સ્થાન તે કીધું ? ચોદાર દરો ?

કરતા નથી. શું એટલા માટે હે ધરાનાથ (રાજા) તમે ધારાનાથ (માળવાના રાજા)ને દૂર કર્યો ?

(૪૯) હે સરસ્વતી ! માન છોડી દે, હે ગંગા ! તારા સૌભાગ્યની વિશેષતા મુકી દે, હે યમુના ! તારી વાંકી શોભા નકામી છે, અને હે રેવા ! તારો વેગ(તા ગર્વ) તજી દે. કારણ કે શ્રીસિદ્ધરાજની તરવારથી કાટેલી શત્રુ-ઓની કાષિમાંથી ઉછળતા લોહીના પ્રવાહથી અનેલી નદીઓ નવી સ્ત્રીમાં સમુદ્ર (હાલમાં) આસક્ત થયો છે.

(૫૦) હે વિજયી સિદ્ધરાજ ! ખરેખર, તારા પ્રયાણના ઉત્સવ વખતે જળાશયો સુકાઈ જવાથી માછલીઓ રૂવે છે, વીરોએ કરેલાં ઘણાં ઉપર ખેસવાનું મળશે એ આશાથી દાથીઓના ગંડસ્યજ ઉપર ખેડેલી માંખીઓ દસે છે અને પ્રોતપોતાના પતિના વિનાશનો સમય પાસે આવ્યો છે એમ વિચારીને ચિન્તાતુર રહેતી શત્રુઓની સ્ત્રીઓ ગમગીનીમાં કુબ્ધી ગઈ છે.

(૫૧) આનાક રાજા નથી ગયો તો એને સપાદલક્ષ્દેશ ખીજ લાખો (દમ્ય) સાથે આપી દીધો; અને યશોવર્મા શત્રુ અધિમાનમાં રહ્યો તો એનો સાલવ (દેશ અથવા લક્ષ્મીનો અંશ) પણ હે સિદ્ધરાજ, તેં સદન ન કર્યો—રહેવા ન દીધો.

આ વગેરે તેની ઘણી જાતની સ્તુતિઓ તથા પ્રબંધો છે.

સંવત્ ૧૧૫૦થી શ્રી સિદ્ધરાજ શ્રી જયસિદ્ધદેવે ૪૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે મેરૂતુ ગાથાએ રચેલા પ્રબંધ ચિંતામણિનો શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી સિદ્ધરાજનાં વિવિધચરિત્ર અને અનેક પરાક્રમેનાં વર્ણનનો ત્રીજો પ્રકાશ પુરો થયો.

પરિશિષ્ટ ક.

સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળનાં ૭૦ વર્ષો પ્ર-ચિ-માં આપ્યાં છે તેજ વિચારશ્રેણીમાં તથા ખીજ ગ્રંથોમાં આપ્યાં છે. અને તેને ખોટાં માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. સિદ્ધરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે મોટી ઉમ્મરનો નહિ હોય; પણ પ્ર-ચિ. કહે છે તેમ છેક ત્રણ વર્ષનોયે નહિ હોય.

સિદ્ધરાજના વૃત્તાન્તમાં યજ્ઞા વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ, વારાંસી કુચ પ્રબંધ વગેરે પ્રબંધો સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતાની સચક દંતકથાઓ છે. પણ એનાં મોટાં કામોમાં સોરઠનો, માળવાનો તથા બર્બરકનો જય એ મુખ્ય લાગે છે. ચાલુક્ય ઉત્કીર્ણ લેખોમાં અવન્તીનાથ અને બર્બરકનિધાણે એ સિદ્ધરાજનાં મુખ્ય ગિરદો છે. તેમાં અવન્તીનાથનો માળવાને છતીને

મેળવેલું બિરૂદ છે. માળવાને જીત્યાનું તથા તેના રાજાને કેદ કર્યાનું ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં તથા ઘણા ખરા પ્રબંધોમાં મળે છે. સોરઠને જીત્યાની વાત દયાશ્રયમાં નથી પણ બીજા પ્રબંધોમાં છે અને મુખ્ય બનાવને ઐતિહાસિક માનવો પડશે, એની વિગતોના વિચાર માટે જુઓ 'ખેંગારવાળું' પરિશિષ્ટ (પૃ. ૧૩૫) છતાં એ બનાવનું સિદ્ધરાજના કાળમાં બહુ મહત્ત્વ મનાયું જણાતું નથી. કારણ કે દયાશ્રયમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી એટલુંજ નહિ પણ સિદ્ધરાજને એ વિજયથી કાંઈ જાતનું બિરૂદ મળ્યું નથી.

બર્બરક જિલ્લુ—આ બર્બરક તે બીલ સરદાર હશે? પ્રબંધ ૫૪ માં જે બીલોને નસાડયાની વાત છે તેથી જ બર્બરક જિલ્લુ થયા હશે? કે. ગૌ. હી. ઝોઝા તર્ક કરે છે તેમ બાબરીઆવાડના જંગલી સોંકાને જીત્યા હશે? ગમે તેમ હો પણ દયાશ્રય, સુ-સં; વ-વિ; સુ. કી-ક; કી. કૌ; બધામાં બર્બરકજયની વાત છે.

અ-નય. માં લખેલ કાલ્હાણપુરની તથા મ્લેચ્છ પ્રધાનોને ચક્રિત કર્યાની વાત તો કલ્પિત લાગે છે. પણ શ્લો. ૫૧ માં જે સપાલ્લક્ષના આ નાકને નમાવ્યાની વાત છે તેવિચારણીય છે; કી. કૌ. માં પણ એ પ્રકારનું કથન મળે છે. (૨-૨૭, ૨૮) આ ઉપરાંત કીર્તિ કૌમુદીમાં મહોબકની ભેટ વિષે ઈસારો છે. (૨-૩૩) તેનો પ્ર-ચિં. માં ઉલ્લેખ નથી. પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં જુદી રીતે છે. (જુઓ પ્ર. ૨૧)

સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરૌવર બંધાવ્યું એ ધાણું મોટું કામ હોય એમ પ્ર-ચિં-વગેરે ઉપરથી લાગે છે. બીજા પ્રબંધોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે રાસમાળા, અને મુંબઈ એઝીટીઅર પછી શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝાએ નાગરીપ્રચારણી પત્રિકા (ભા. ૯. અં. ૩) માં જે લેખ લખ્યો છે એ જોવા જેવો છે. પ્ર-ચિં. માં પણ સિદ્ધરાજનાં બધાં પરાક્રમો નથી વર્ણવવામાં આવ્યાં એ કી. કૌ. વગેરે બીજા પ્રબંધો તથા બીજાં સાધનો જોતાં ચોક્કસ જણાય છે.

પ્રકાશ ચોથા

કુમારપાલ પ્રબન્ધ.

૧ હવે પરમાર્હત કુમારપાલના પ્રબન્ધનો આરંભ થાય છે. શ્રી અણ્ણહિલપુરમાં જ્યારે મોટા (પહેલા) બીમદેવનું રાજ્ય હતું, ત્યારે તેના શહેરમાં ચ્યહિલા નામની એક વેશ્યા હતી; તે તેના રૂપથી અને શુણ્ણથી શહેરમાં પ્રખ્યાત હતી. કુલ્ણી કરતાં પણ વધી જાય એવી મર્યાદા એ સાચવે છે એમ જાણીને તેના ચારિત્ર્યની પરીક્ષા માટે સવાલાખની કિંમતની એક છરી રાજ્યએ પોતાનાં માણસો સાથે એને પોતાની રાખેલી તરીકે એ રહે માટે મોકલાવી. અને ઉત્સુકતાથી તેજ રાતે જામની બદાર જાવણી નાખી પ્રસ્થાન કર્યું. પછી રાજ્ય એ વર્ષ સુધી માળવામાં લગ્નમાં રાખાયેલા રહ્યા. ત્યારે ચોલાદેવી રાજ્યનું ધન લીધેલું હોવાને લીધે પોતે તેની રાખેલી છે એમ માનીને તે એ વર્ષ સુધી ખીજા સર્વ પુરૂષોથી દૂર રહી શીલ સાચવીને રહી. નિઃસીમ પરાક્રમવાળા બીમ કૃતકૃત્ય થઈને પાછા પોતાના શહેરમાં આવ્યા ત્યારે લોકપરંપરાથી તેની એ વાત જાણીને તેને અન્તઃપુરમાં રાખી. તેનો દીકરો હરિપાલ, હરિપાલનો પુત્ર ત્રિલુવનપાલ, અને તેનો પુત્ર કુમારપાલ.* તે ધર્મને (જેન ધર્મને) નહોતો સમજતો ત્યારે

૧ જૈન લેખકો કુમારપાલને પરમાર્હત એટલે કે પરમ જૈનધર્માનુયાયી ગણે છે. અને એ કારણથી એના ચરિત્રના અનેક ગ્રન્થો જૈનો દ્વારા લખાયા છે વળી કુમારપાલના અનેક ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે, પણ 'પરમાર્હત' ગિરિદ એક જ લેખમાં મળે છે. આ જાણતી વિશેષ ચર્ચા અન્યત્ર કરી છે.

૨ આ વેશ્યાનું અમુક પ્રતોમાં જલલાદેવી અને અમુકમાં જલલાદેવી નામ મળે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૨૪ ટિ. ૧) જિનમંડનગણિએ પણ જલલાદેવી નામ આપ્યું છે.

૩ આ રીતે કુમારપાલના દાદાની મા બીમદેવ પહેલાની રાખેલી વેશ્યા હતી એ વાત મેરૂત્તજેન પહેલી લખી છે. કુમારપાલની ઉપર આપેલી વંશાવળી તો દેગચંદ્રને તથા કુમારપાલના ચિતોડના લેખને માન્ય છે. પછી દોમરાજ કે હરિપાલ કર્ણધી મોટા દત્તો એટલું દે દેગચંદ્રે લખ્યું છે (જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૬ સ્તો. ૭૦, ૭૧) મેરૂત્ત પછીના લેખકોમાં જિનમંડન ગણિએ, કર્ણની માતાથી સંતૃપ્ત લીંગે કર્ણને રાજ્ય આપ્યું એમ લખ્યું છે. જયસિંહસૂરિએ, દોમરાજની અને કર્ણની મા જુદી જુદી હતી અને દસરથ પેઠે પિતાએ વચન આપેલું હોવાથી દોમરાજ પોતાના નાના ભાઈ કર્ણને માઠીએ બેસાવ્યો એમ લખ્યું છે. (સ. ૧ સ્તો. ૪૬) ચારિત્ર સુંદર ગણિ લીંગને જયન્તી નામની પત્ની હતી અને પછી કામલતા નામની વેશ્યામાં તેને આસક્તિ થઈ અને આ કામલતાનો પુત્ર તે દોમરાજ (જુઓ સ.

પણ દયાવાળો અને પરસ્ત્રીને ખુબ સમાન ગણનારો હતો. સાચુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારા (જ્યોતિષીઓ) જોએ સિદ્ધરાજને તમારી પછી આ (કુમાર-પાલ) રાજ થશે એમ ભાષેલું હોવાથી તેને હલકા કુળનો ગણીને તે રાજ થાય એ સહન ન કરી શકતા સિદ્ધરાજ તેના વિનાશનો રસ્તો હમેશાં શોધ્યા કરતા. કુમારપાલને આ વાતની જરા ખાતરી મળી જવાથી એ રાજથી એનું મન ખીની કરતું, એટલે તેણે તપસ્વી વેષે અનેક વર્ષો સુધી જુદા જુદા દેશોમાં ફર્યો કર્યો. અનેક વર્ષો પછી એક વખત ફરી પાટણમાં આવી ક્યાંક મઠમાં કુમારપાલે ઉતારો કર્યો. પછી શ્રીકર્ણદેવના શ્રાદ્ધ વખતે રાજાએ શ્રદ્ધાળુપણથી બધા તપસ્વીઓને ભોજન માટે નિમંત્રણ કરેલું અને સિદ્ધરાજ પોતે બધા તપસ્વીઓના પગ ધોતા હતા; ત્યાં કુમારપાલ નામના તપસ્વીના પગનાં તળાં હાથના સ્પર્શથી કમળ જેવાં ફોમળ જોઇને તથા તેનાં ઉર્ધ્વ રેખા વગેરે લક્ષણો જોઇને આ દાષક રાજ્ય (પામવા) યોગ્ય છે એમ વિચાર કરી, તેને નિશ્ચય દષ્ટિથી જોવા મંડ્યા. તેનાં (સિદ્ધરાજનાં) ચિહ્નોથી તેને વિશ્વ જાણીને કુમારપાલ વેષપાલટો કરીને, કાગડો જેમ ઉડી જાય તેમ નાશી ગયો. ૪ (રસ્તામાં) આલિંગ નામના કુમારના ઘરમાં માટીના ઠામનો નીલાડો તૈયાર થતો હતો તેમાં સંતાઇને પાછળ પડેલાં સિદ્ધરાજનાં માથુસોથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. પછી ત્યાંથી આગળ જતા અને તેની શોધમાં પાછળ પડતાં રાજાનાં માથુસોથી ત્રાસ પામેલા કુમારપાલને નજીકમાં રાજાનાં માથુસો ન પોચી શકે એવું સ્થળ ન જોઇને એક ખેતરમાં ખેતરના રખો-પાઓએ વાડ કરવા માટે કાંટાવાળાં ઝાડોની ડાળોનો પોતે ઢગલો કરતા હતા તેમાં તેને સંતાડી દીધો, અને તેઓ પાછા પોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા. પછી પગીએ પગે ત્યાં સુધી આણુતાં એ કાંટાના ઢગલામાં સર્વથા અસંભવિત માનીને તથા ભાલાની અણી અંદર ખોસી જોતાં પણ તેમાં તેને ન જોઇને

૧ ૧-૧ શ્લો, ૨૭ થી ૩૩). અને કહ્યું બધા વર્ગોથી પૂછત હોવાથી તથા ભોમે વચન આપેલું હોવાથી પિતા મરતાં દોમરાને કહ્યુંને બાદીએ બેસાર્થો (શ્લો. ૪૦) એમ લખે છે.

૪ કુમારપાલને ગાદીએ બેઠા પડેલાં બટકવું પડ્યું હતું એમ તેા ગ્રાહપરા-જ્યમાં પણ કહ્યું છે. (વૃત્તહસ્તિયા યત્રાય મૂમળલ્લ અ. ૧ શ્લો, ૨૮). એ-વાંગ પ્રમાણે પ્રશાન્નદે, જયસિંહ સૂરિએ, જિન મંડને તથા વ્યવિત સુદર મંત્રિએ કુમારપાલને જયસિંહના ત્રાસથી કવી રીતે નાસામ કરવી થકી તથા રસ્તામાં રાં બન્યું તે લખ્યું છે. પણ જુદા-જુદા મંત્રીની વિવરણમાં થોડો ફેર છે.

રાજસેન્ય પાછું ફરી ગયું. એટલે બીજે દિવસે તે ખેતરના ધણીઓએ તે ઠેકાણેથી તેને ખેતર કાઢ્યો. પછી આગળ આડ રસ્તે ગમે ત્યાં ચાલ્યા જતાં રસ્તામાં એક સ્થળે ઝાડની છાયામાં બેઠો હતો ત્યાં એક ઉદરના દરમાંથી મોઢેથી રૂપા નાણું ખેંચી આણુતા ઉદરને નિશ્ચળ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તેણે જોયું કે એકવીસતી સંખ્યા ચર્ષ ત્યાં સુધી દરમાંથી ખેતર લાંબુ આવ્યો અને પછી એક સીકો પાછો દરમાં લાંબુ ગયો. એ જોઈને પાછળ વધેલા બધાં સીકા લઈને જોવા કુમારપાલે શાંત બેઠો તેણે પેલો ઉદર નાણું ન જોઈને તેના દુઃખથી મરણ પામ્યો. આ ઉદરના મરણના શોકથી મનમાં બાકુળ થયેલો કુમારપાલ ધણીવાર સુધી પશ્ચાત્તાપ કરીને આગળ ચાલ્યો. અને ત્રણ દિવસ સુધી રસ્તામાં ખાવાનું ન મળવાથી તેના પેટમાં ખાડો પડી ગયો ત્યાં સાસરેથી ખીયર જતી કોઈક શ્રીમન્તના દીકરાની વહુએ ભાઈ જેવા હેતેથી કપુરથી સુગંધી કરેલા દહીં મેળવેલા ભાત ખવરાવીને કુમારપાલને તૃપ્ત કર્યો. એ પછી જુદા જુદા દેશમાં ભ્રમતો ભ્રમતો ખેલાતમાં શ્રી ઉદયન પાસે ભાતું માગવા માટે ગયો. અને તેણે પાપધર્મોના અપાંશરામાં ગયા છે એમ સાંભળી ત્યાં ગયો. ત્યારે ઉદયનના પૂછવાથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે કુમારપાલનાં અંગનાં લેકાત્તર લક્ષણો જોઈને આ ચક્રવર્તી રાજા યશો એમ ભવિષ્ય જાણ્યું. જન્મથી જ દરિદ્રતાથી પીડાયેલા હોવાથી તેને તે વચનમાં શંકા થવા લાગી અને (કટાક્ષથી) “ક્ષત્રિય માટે એ અસંભવિત નથી” એમ વિનવિત કરી; ત્યારે “સં. ૧૧૯૯ ના વર્ષમાં કાર્તિક વદ બીજ ને રવિવારે હસ્ત નક્ષત્રમાં જો તમારો રાજ્યાભિષેક ન થાય તો આજ પછી નિમિત્ત-ભાવિ કુળાદેશ જેવાને મારે ત્યાગ કરવો” એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લખીને હેમચન્દ્રાચાર્યે એક કાગળ મંત્રીને અને બીજો તેને આપ્યો. તેની આ કળાથી મનમાં આશ્ચર્ય પામેલા તે ક્ષત્રિયે “જો આ સાચું પડે તો તમે જ રાજા અને હું તો તમારા ચરણની રજ,” એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી; ત્યારે “જો પરિણામે નરક છે એવા રાજ્યની ઇચ્છા અગે શું કરવા કરીએ? ઠીક, પણ તમારે આ શુભવું નહિ અને કૃતચપલાથી હમેશાં જિનશાસનના ભક્ત થઈને રહેવું.” એમના આ ઉપદેશને માથે ચડાવીને તથા રજ લઈને મન્ત્રી સાથે તે ઘેર આવ્યો. અને સ્નાન, પાન, બોજન વગેરે સત્કાર કરીને તથા જે ગાગ્યું તે ભાતું આપીને મંત્રીએ તેને સ્વાના કર્યો. પછી માળવ પોતેલા કુમારપાલે કુન્ડેશ્વરના મંદિરની પ્રશસ્તિના પત્રામાં:—

(૧) “હે વિક્રમ રાજા! તમારા પછી જ્યારે એક હજાર એક સો અને ૯૯ વર્ષો પૂરા થશે ત્યારે તમારા જેવો કુમાર રાજા થશે.”

આ ગાથા જોઈને કુમારપાલ આશ્ચર્ય ચકિત થયો અને ગૂર્જર રાજા સિદ્ધરાજ મરણ પામ્યાના ખબર જાણીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો. રસ્તામાં એક શહેરમાં લાતું ખુટી જતાં કોઈક દુકાનદારની દુકાનમાંથી ખામ લીધું અને ત્યાંથી લાગ્યો તે શ્રી અણ્ણહિલપુર પોચ્યો અને રાતે પાસે કાંઈ ધન નહોવાથી કંદોષની દુકાનમાં તેણે પોતાને માટે રાખેલું ખામ લીધું. પછી પોતાના બનેલી રાજા શ્રી કાન્હડદેવને^૫ ઘેર ગયો. ત્યાં રાજમહેલથી કાન્હડદેવ પાછો આવ્યો ત્યારે તેને આવકાર આપીને ઘરમાં લઈ ગયો. પછી સારી રીતે જોજન વગેરેથી તૃપ્ત થઈને કુમારપાલ ત્યાં સુઈ ગયો.

૨ સવારે તે બનેલીએ પોતાના સૈન્યને તૈયાર કરીને રાજમહેલમાં (કુમારપાલને) લઈ જઈ રાજ્યાભિષેકને કાણુ યોગ્ય છે તેની પરીક્ષા માટે રહેલાં એક કુમારને રાજા સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. તેણે ઉપર ઓઢેલું કપડું પણ સરખું ન ઓઢ્યું, એ જોઈને બીજાને બેસાડ્યો, તેણે હાથ જોડી રાખ્યા એ જોઈને તેને પણ યોગ્ય ન ગણ્યો, પછી શ્રી કાન્હડદેવની અનુમતિથી કુમારપાલ બેઠો; તેણે સિંહાસન ઉપર બેસી કપડાં સંકેલી લઈ, ઉભો શ્વાસ લઈ, હાથમાંની તરવાર ફેરવવા માંડી; કે તરત પુરોહિતે મંગલાચાર કર્યો. આ રીતે પચાસ વર્ષનો કુમારપાલ ગાદી ઉપર બેઠો, કે મંગલ વાગ્દાના અવાજો સાથે શ્રી. કાન્હડદેવે જમીનને પાંચે અંગો અડાડીને નમસ્કાર કર્યા.^૬

૩ કુમારપાલ પ્રૌઢ ઉમ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી પોતાની હુસીઆરીથી રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો, તે રાજ્યનાં જૂનાં માણસોને ન ગમ્યું એટલે તેઓએ ભેગા મળીને તેન મારી નાખવાનો તાગડો રચ્યો. તેઓએ જ્યાં અંધકાર રહેતો હતો એવા દરવાજાઓમાં મારાઓ રાખ્યા હતા. પણ તેનાં પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યની પ્રેરણા થવાથી તેનાં કોઈ અંગનાં માણસે આ વૃત્તાન્ત કુમારપાલને જણાવી દીધો એટલે

૫ આ કાન્હડ દેવ (સં. કૃષ્ણ દેવ, આ-ગણિએ કૃષ્ણ લક્ષ્મણુ છે) મોઢેરકનો સ્વામી હતો અને કુમારપાલની બેન પ્રેમલ દેવીને પરણ્યા હતા એમ પ્રબંધો કહે છે. (જુઓ સ. ૧ વ. ૧ શ્લો. ૬) કુમારપાલની બીજી બેન રાધા-ભરીના રાજા અણ્ણોરાજને પરણી હતી એમ રાજશેખર તથા જિ. ગણિ કહે છે. વળી જિ. ગણિપ્રેમલ દેવીના પતિ કૃષ્ણદેવને ૮/૪૬૬ હોતો તુરંગાધ્યક્ષ કહે છે. (જુઓ ૫. ૧૭)

૬ કૃષ્ણદેવે કુમારપાલને કેવી રીતે ગાદી ઉપર બેસાડ્યો તેનું વર્ણન પ્ર. ચિં. ને મળતું પ્રભાવક ચરિત્રમાં પણ છે (જુઓ. દે. સ. પ્રબંધ શ્લો. ૪૦૩ થી ૪૧૫) જિ. ગણિના કુ. પ્ર. માં પણ એજ પ્રમાણે વર્ણન છે.

તેણે તે દરવાજાથી પ્રવેશ ન કર્યો, પણ પાણીને બારણેથી કિંદામાં પેશી તે (કાવતરાખોર) પ્રધાનોને મારી નખાવ્યા.

૪ તે મંડલેશ્વર બનેલી (કૃષ્ણદેવ) શાળાના સંબંધથી તથા પોતે ગાદી ઉપર બેસારનાર આચાર્ય હોવાથી રાજાને તેની (પહેલાંની) ખરાબ સ્થિતિની વાતો કહ્યા કરતો. પછી રાજાએ કહ્યું કે “ હે બનેલી ! રાજસ્વારીમાં કે રાજસભાની બેઠકમાં પહેલાંની ખરાબ સ્થિતિ સંબંધી મનને ખુચે એવી મશ્કરી હવે પછી ન કરવી. એકાંતમાં તમારે ઠીક પડે તેમ બોલવું. ” આ પ્રમાણે રાજાએ આગ્રહભરી વિનંતિ કરી છતાં જાતે ઉચ્છૃંખલ હોવાથી તથા તિરસ્કારથી “ અરે મૂઢ-પોતાને ન ઝાળખનાર, અત્યારમાં તારા પગ શું જમીનને નથી અડતા ? ” આ રીતે બોલીને મરવા ક્રમ્પનાર જેમ પથ્થ ન પાળે તેમ તેણે રાજાનું હિતકારક વચન પણ ન માન્યું. રાજાએ પોતાનો બાવ જણાવવા ન દીધો પણ પાણી દિવસે પોતાના મક્કો પાસે એના હાથ પગ લાંગી નખાવ્યા અને બેય આંખો ફેડાવી તેને ઘેર મોકલી દીધો.

(૨) મૈંજ આ દીવાને પહેલાં પ્રગટયો છે. માટે હું એની દરકાર નહિ કરું તો પણ તે મને બાળશે નહિ. એમ ભ્રમમાં રહીને જેમ દીવાને આંગળીથી પણ અડાતું નથી તેમ રાજાને પણ અડાતું નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ભયભીત થઇ ગયેલા બધા સામન્તોએ તે દિવસથી રાજાની પગલે પગલે સેવા કરવા માંડી.

૫ તે રાજાએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર શ્રી. ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્બટ દેવને મહામાત્ય બનાવ્યો. અને આલિંગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. ૭

૭ આ વાક્યમાં બે સંસયસ્થાનો છે એક તો ‘ મહામાત્ય ’ એટલે શું ? અને ‘ મુખ્ય પ્રધાન ’ એટલે શું ? બેય શબ્દો પર્યાય હોવાનું કાપ તો કહે છે.

બીજી સંકા હઠીકતને લગતી છે. જયસિંહ સૂરિ ક. ચ. (સ. - ૩ પ્રશ્નો. ૪૭૬)માં લખે છે કે “ પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મુખ્ય મંત્રી કરીને તેના પુત્ર વાગ્બટને અમાત્ય બનાવ્યો. ” જિન મંડનગણિ આ વચનનો અનુવાદ કરીને લખે છે કે “ રાજાની નિષ્ણતાને રાજાએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મહામાત્ય પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાગ્બટને બધાં રાજકાર્યના બ્યાપારમાં જોડ્યો. ” (પૃ. ૩૪) પ્રભાવક ચરિતમાં તો ઉદયન અમાત્ય હતો એમ લખ્યું નથી પણ તેના પુત્ર વાગ્બટને મંત્રી કહ્યો છે. હવે વાગ્બટાલંકારના કર્તા કવિ વાગ્બટને તેના દીકરાને મહામાત્ય કહે છે પણ તે કવિ વાગ્બટ તો સોમના પુત્ર હતો.

બીજું આ આલિંગ તે કુમારપાલની પહેલાં રક્ષા કરનાર કુમાર તો નહિ એમ સાતમા પ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે, આગળ ૩૨ માં પ્રબંધમાં કહેલા પદ્ય પ્રધાન આલિંગ તે આ હોય તો એના ઉપકારની વાત ક્યાંય નથી આવતી.

૬ મહં. શ્રી ઉદયન દેવનો પુત્ર વાહડ નામનો કુમાર જેને સિદ્ધરાજ દીકરો કરેલો તે કુમારપાલનો તિરસ્કાર કર્યા કરતો હતો અને સપાદ લક્ષના રાજના લશ્કરમાં પાયદળમાં દાખલ થયો. પછી કુમારપાલ સાથે વિગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાંના સર્વ સામન્ત લોકોને લાંચ, અને માન અકરામ આપીને પોતાને વશ કરીને પાછું ન હઠાવી શકાય એવા લશ્કર સાથે સપાદલક્ષના રાજને સાથે લઇને (ગુર્જર) દેશને સીમાડે તે (વાહડ) આવી પહોંચ્યો. પછી સોલંકી ચક્રવર્તીએ પ્રતિ શત્રુ તરીકે તેની છાવણી પાસે પોતાના લશ્કરનો પણ પકાવ નાખ્યો. લડાઇ માટે જે દિવસ મુકરર થયો હતો તે દિવસે સીમાડાને નિષ્કંટક (શત્રુ રહિત) કરતા હતા અને ચતુરમ સેનાને તૈયાર કરતા હતા ત્યાં અહિલિંગ નામનો રાજનો મહાવત જેને પહેલાં કોઇ વાંકે માટે રાજ્યે ઠપકો આપેલો, તેણે કાંધથી અંકુશ છોડી દીધો (અર્થાત્ મહાવત પાછું છોડી દીધું) પછી રાજ્યે અસાધારણ ગુણવાળા સામળ નામના મહાવતને પુષ્કળ પૈસે (ઇનામ તરીકે) આપીને તેની જગ્યાએ રાખ્યો. અને પોતાના કલહ પંચાનન નામના હાથીને તૈયાર કરીને તેના ઉપર રાજ માટેનું આસન ગોઠવી, તેમાં ૩૬ પ્રકારનાં આયુધો રાખી સર્વ કળા (હાથી કેળવવા સંબંધી) સમૂહથી સંપૂર્ણ એવો તે મહાવત પોતાના પગ હાથીની ડોક ઉપરના ફેરડામાં બરાબી બેઠો, અને સોલંકી રાજ પણ પોતાના આસનમાં બેઠા પછી લડાઇ માટેના અધિકારીઓએ લડાઇ શરૂ કરવાની સૂચના કરતાં વાહડ કુમારે ફેરડેલા

૮ પ્ર. ચિ. ની કોઈક પ્રતમા વાહડ નામ છે તે કોઈમા વાહડ નામ છે પણ સપાદલક્ષના રાજ પાસે રહી કુમારપાલ સામે તેને તેડી લાવનાર આ વાહડ કે વાહડને પ્ર. ચિ. મા ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો છે; એ તો ચોખ્ખી ગડબડ જ લાગે છે. ઉદયનના પુત્ર વાહડ (વાગમટ) ને ઉપરના જ (પાચમા) પ્રબંધમા મહામાત્ય બનાવ્યો એમ કહ્યું છે. અને ૩૮ મા પ્રબંધમા ઉદયન પુત્ર વાહડને સેનાપતિ બનાવીને સપાદલક્ષ સામે લડવા મોકલવાનું કહેલું છે. મતલબ કે આ બાબતમા પ્ર. ચિ. માજ અતર્કિતરૂપે છે. બીજા ગ્રંથો નેષ્ટએ તો આ સપાદ લક્ષના પક્ષમા જતાર માણસને દયાકર (સ. ૧૬ શ્લો. ૧૪)મા દરિતશાળાનો ઉપરી વાહડ કહ્યો છે. જ. સં. ના કુ. ચ. (શ્લો. ૫૧૯) મા પણ તેનું વાહડ નામ છે, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમા તેને માળવાનો રાજપુત વાહડ કહ્યો છે, તેણે સિદ્ધરાજના મરણ પછી રાજ્ય માણ્ય પણ પ્રધાનોએ ન આપ્યું તેથી તે રીસાળને આનીપને આશ્રયે ગયો, (નુઓ ગ. પ્ર. પૃ. ૧૯૭), ગોદપરાશ્વમા આર્જુ નામ કુમારનિલક ત્વામજા લખ્યું છે (નુઓ અ. ૫ શ્લો. ૩૬), પ. ચ. (શ્લો. ૫ ૪૬) મા વાહડ અને જિ. મ. ના કુ. પ્ર. મા ગારબટ નામ છે. દયાપ્રથ શિવાય બધા તેને સિદ્ધરાજનો ધર્મ પુત્ર કે પ્રતિપન્ન પુત્ર કહે છે.

હોવાથી સામંતોએ લઝાઇ શરૂ કરવાનો હુકમ ન માન્યો^૯ એટલે આખું સૈન્ય તુટી જવાનો સંભવ જોઇને તેણે મહાવતને પોતાના હાથીને આગળ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. સામેના લશ્કરમાં સપાદલક્ષના રાજના હાથીને, છત્ર ચામર વગેરે ચિન્હોથી ઝોળખીને, જે સૈન્ય કુટ્ટી જાય તો મારે એકલાએ જ લડવું એવા નિશ્ચય કરીને પોતાના હાથીને તે (સપાદ લક્ષના રાજના હાથી) પાસે લઇ જવા મહાવતને આજ્ઞા કરી, છતાં પણ તેણે તેમ ન કર્યું ત્યારે “ શું તું પણ કુટેલો છો ! ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ, કલહ પંચાનન હાથી અને સામળ નામનો મહાવત એ બે પ્રલયકાળે^{૧૦} પણ નહિ કુટે. પણ સામેના હાથીના માથા ઉપર ત્રિશ્ચવાજ વાળો વાહડ નામનો કુમાર ચડેલો છે જેની હાકલથી હાથીઓ પણ પાછા હટી જાય છે ” એમ કહીને પોતાનાં આઠવાનાં વસ્ત્રના બે કટકાથી હાથીના કાન લંકી દઇને તેણે પોતાના હાથીને ચલાવ્યો. પછી પહેલેથી પોતાના પક્ષમાં ફેડી લીધેલો અઉલિંગ નામનો મહાવત છે એમ ધારીને, વાહડ હાથમાં તરવાર લઇને કુમારપાલને મારવાની ઇચ્છાથી કલહ પંચાનનના માથા ઉપર પગ મુકવા જાય છે ત્યાં તો તે મહાવતે હાથીને પાછળ દહાડ્યો, એટલે તે જમીન ઉપર પડી ગયો અને તીવ્ર ઉભેલા પામળ સિપાઇઓએ પકડી લીધો. પછી સૌલંકી રાજાએ સપાદ લક્ષના આનાક નામના રાજાને “ હથીઆરો તૈયાર કરો, ” એમ કહ્યું, અને તેના મોઢા ઉપર યોગ્યતાથી (સરસ રીતે) ખાણ ચલાવીને “ મુખ્ય ક્ષત્રિય છો ” એવાં મશ્કરી વાળાં વખાણથી છેતરીને ખાણથી વીંધી નાખી હાથીના માથા ઉપર પાડી દઇ, “ આપણે જીત્યા છીએ, જીત્યા છીએ ” એમ જોલતાં જોલતાં જતે પોતાનું વસ્ત્ર દવામાં દલાવ્યું. એ રીતે (સામા વાળાના) બધા સામંતોના બધા ઘોડાઓને હુમલો કરીને ફેદ કરી લીધા.

આ રીતે વાહડ કુમાર પ્રબંધ પૂરો થયો.^{૧૦}

૯ આ વાક્ય જરા વિચિત્ર છે. સામંત વગેરે સંખ્ધો અધ્યાદાર લઈને અર્થ કરવો પડે છે.

૧૦ આ વાહડકુમાર પ્રબંધમાં પ્ર. ચિ. એ કેવી ગડબડ કરી છે એ આકાશી ટિપ્પણીમાં મોંઘું જ છે. સપાદલક્ષ (સપાલિકકેસાંભર)ના રાજ સાથેની વડાઇની મૂળ વાત ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે. ચૌહાણ વંશના ઉત્કીર્ણ વેળામાં કુમાર પાલનાં વિશેષણમાં એનો ઉલ્લેખ છે. અને દ્વિશત્રયમાં, પ્રવાવકચરિત (હે. સરિ પ્ર.)માં, જયસિદ્ધસૂરિના ક. ચ. (સ. ૪ મ્થો. ૧૭૩ થી આગળ)માં, સુ. ૨૨

૭ આ પછી કૃત્તઓમાં શિરોમણિ એવા સોલંકી રાજ્યએ આશ્વિન ૧૧ નામના કુંભારને સાતસો ગામનું વિચિત્ર ચિત્તોડનું પરગણું આપ્યું. પણ તેના કુળના લોકો પોતાના કુળથી સરભાય છે અને હજી સુધી 'સગરા' એમ કહેવાય છે. જેઓએ કાપેલાં કાંટાનાં ઝાડોમાં રાખીને રાંમની રક્ષા કરી હતી તેઓને પોતાના અંગ રક્ષક તરીકે રાખ્યા.

હવે સોલંક નામના એક ગવૈયાએ એક પ્રસંગે પોતાની ગાવાની કળાથી રાજાને ખુશી કરી, તેની પાસેથી ૧૧૬ દ્રમ્મ મેળવ્યા હતા, ૧૨ પણ તેણે તેમાંથી મિષ્ટાન્ન ભોજન કર્યું તથા બાળકોને (પ્રસાદ વહેંચી) ખુશી કર્યા. આ ગવૈયાને રાજાએ ક્રોધ કરીને રજા આપી. પછી તે પરદેશ ગયો. અને ત્યાં (કૌષ) રાજાને પોતાના ગાયનથી ખુશી કરી તેની પાસેથી એ હાથી ધનામ તરીકે મેળવ્યા અને (પાટણ) લઇ આવી એ હાથીઓ સોલંકી રાજાને ભેટ કર્યા એટલે તેણે તેને પાછો રાખ્યો. પછી એક વખત કૌષક પરદેશી ગવૈયો " હું હુંટાઇ ગયો, હું હુંટાઈ ગયો " એમ તાણીને છુમો પાડતો આવ્યો. ત્યારે રાજાએ ' કોણ હુંડી ગયું ? ' એમ પૂછ્યું, એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે "મારાં ગીતની ખુખીથી એક હરણ પાસે આવીને ઉભું, એટલે મેં એના ગળામાં, રમત ખાતર, સોનાની માળા નાખી, પણ ત્યાંતો સિંહથી ડરીને એ હરણ લાગી ગયું; આ રીતે હું હુંટાઇ ગયો છું. " પછી રાજાએ તે સોલંક નામના પોતાના શ્રેષ્ઠ ગવૈયાને આગ્રા કરી અને તેણે જંગલમાં ફરતાં ફરતાં પોતાની સરસ ગાયન કળાની આકર્ષણ વિદ્યાથી જેના ગળામાં સોનાની સાંકળી છે એવા હરણને શહેરમાં લઇ આવીને રાજાને બતાવ્યો. પછી તેની કથાની કુશળ-

સં. કી. કા. વ. વિ. સુ. કી. ક., મોહપરાજય વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ચિત્તોડના કિલ્લાનો કુમારપાલનો પોતાનો લેખ એ વર્ણનોની કરોડી તરીકે ઉપયોગી છે અને એ જોતાં મેશ્વરે હપર આપેલું વર્ણન ચોટ બાગે કલિપત લાગે છે. અલગત આ લઘુ કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી તરતમાં ઘઈ દોષ એમ એ તથા બીજાં હરણોની લેખોથી જાણાય છે ખરું.

૧૧ 'હેલાં જે આશ્વિનને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો એમ કહ્યું છે તે આ કે જુદો? અને ૩૨ મા પ્રજાધવાળો આશ્વિન તે કાણ ?

૧૨ કુમારપાલે ખુશી થઈને માત્ર ૧૧૬ દ્રમ્મજ આપ્યા, એ તેનું ઠરમા પ્રજાધમાં કહેલું કૃપાપૂર્ણ દેખાડે છે. દેાનીએ આ નોંધ્યું છે, પણ ગવૈયાએ એ એવરો રોજ દ્રમ્મ કહાલી નાખ્યા માટે રાજાએ તેને કાઢી મૂક્યો એમ દેાનીએ અર્થ કર્યો છે, પણ મૂળમાંથી એનો અર્થ કાઢવાની જરૂર અને નથી લાગતી.

તાથી જેના ગનને આશ્ચર્ય થયું છે એવા શ્રી હેમાચાર્ય પ્રભુએ “ ગાયન કળાની હદ શું ” ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે તદ્દન સુક્રા લાકડાને પણ ફણગા કુટે એ પોતાની કળાની હદ બતાવી. “ ત્યારે એ આશ્ચર્ય બતાવો. ” એમ આદેશ થતાં આશુ પર્વતમાંથી વિરહ^{૧૩} નામનું ઝાડ લઈ આવી તેની સુકી ડાળના લાકડાને રાજ મહેલના આંગણમાં કુંવારી માટીનો ક્યારો કરાવી, તેમાં રોપી પોતાની નવીન ગાયન કળાથી એકદમ તેને ફણગા કુટેલા બતાવી, રાજ સાથે શ્રી હેમચન્દ્ર સ્વામીને પણ ખુશ કરી દીધા.

આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય કારક સોલાકનો પ્રબંધ પૂરો થયો.

૮ હવે એક વખત દિવાન-છ-આમમાં જોડેલા સોલંકી રાજાએ કોકણ દેશના મલ્લિકાર્જુન નામના રાજાનું, કોઇ ચારણને મોઢે ‘ રાજપિતા મહુ ’ અર્થે ગિરદ સાંભળ્યું. તે સહન ન થવાથી તેણે રાજસભા સામું જોયું. એટલે રાજાનું મન સમજનાર મંત્રી આંખડે બે હાથનો સંપુટ કરીને બતાવ્યો. આ જોઇને ચક્રિત થયેલા રાજાએ સભાનું વિસર્જન કર્યા પછી તેને હાથ જોડવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે “ આ સભામાં એવો કોઇ માણસ છે કે જેને મોકલીને ચતુરંગ સેનાવાળા રાજા જેવા ડાળ કરતા તે મિથ્યાભિમાની મલ્લિકાર્જુનનો આપણે નાશ કરી શકીએ ? એમ તમારા મનનો આશય જાણીને તમારો હુકમ ઉપાડવા માટે સમર્થ એવા મેં હાથ જોડ્યા. ” તેની આ વિનંતિ સાંભળીને તરત જ તે રાજા સામે, લશ્કરનો ઉપરી બનાવીને પંચાંગ પ્રસાદ (શરીરનાં પાંચે અંગો માટે પોષાક) આપીને બધા સામન્તો સાથે તેને મોકલ્યો. તે બીલકુલ રોકાયા વગર મજલો કરીને કોકણ દેશમાં પોચો અને ન ઉતરાય એવા પૂરવાળી કલવિણ્ણી^{૧૪} નામની નદી ઉતરીને સામે કંઠિ પડાવ નાખે છે ત્યાં તેને લડાઈ માટે તૈયાર (થઇને આવેલો) ધારીને મલ્લિકાર્જુન રાજાએ તેના લશ્કરને મારીને વીજેરી નાખ્યું. આ રીતે તેનાથી હારેલો તે સેનાપતિ મોહું ધણું કરી, કાળાં વસ્ત્રો પહેરી, માથે કાળી છત્રી ઓઢી કાળા તંબુમાં રહેતો (પાંટણ આવી પહોંચ્યો.) સોલંકી રાજાએ આ જોઇને “ આ કોના લશ્કરની ઊવણી છે ” ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે કોકણથી પાછા ફરેલા હારેલા આંખડ સેનાપતિની આ ઊવણી છે એમ જવાબ મળતાં, તેની શરમથી મનમાં ચક્રિત થયેલા રાજાએ

૧૩ કોઇ ઝાડનું વિરહક નામ જાણવામાં નથી.

૧૪ કલવિણ્ણી નદી એ ચીખડી અને વલંસાડમાંથી વહેતી કાવેરી. જુઓ રુંગમ ગેઝેટીયર પુ. ૧ ભા. ૧૫. ૧૮૫ દિ. ૪

(૪) અમે તો લિહ્વાન ખાઈએ છીએ, જીર્ણ વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ અને જમીન ઉપર સુધ રહીએ છીએ, અમે રામઓથી શું કરીએ ?

અને રામએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૫) એક જ મિત્ર છે; રામ અથવા યતિ.

એક જ સ્ત્રી છે; સુંદરી અથવા ગુફા.

એક જ શાસ્ત્ર છે; વેદ શાસ્ત્ર કે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર.

અને એક જ દેવ છે; વિષ્ણુ કે જિન.

આ પ્રમાણે મહાકવિઓએ કહેલું હોવાથી પરલોક ખાંધવા માટે તમારી સાથે મિત્રતા ઇચ્છું છું, એમ રામએ કહ્યું, અને જેની ના ન પાડી હોય તે કમુલ્લ કર્યું સમજવું એ નિયમને અનુસરી, તે મહર્ષિની ચિત્તવૃત્તિ જાણી લઈને રામએ પોતાની પાસે, માણસોને જતાં આવતાં રોકનાર પ્રતિહારને, ગમે ત્યારે પોતાની પાસે શ્રી હેમાચાર્યને આવવા દેવાનો હુકમ પોતાને મોઢે કરી દીધો.

૧૦ હવે ત્યાં (રામ પાસે) આવવા જવાનું થવા લાગતાં અને રામએ સૂરિના ગુણોની સ્તુતિ કરવા માંડી એટલે રામના પુરોહિત આમિએ વિરોધથી કહ્યું કે:—

(૬) અરે દંભ તો જુઓ, વિશ્વામિત્ર પરાશર વગેરે જેઓ દક્ષ પાંદડાં અને પાન ખાઈને રહેતા તેઓ પણ સ્ત્રીના સુંદર મુખ કમળને જોઈને જ મોહિત થઈ ગયા છે, તો પછી જે માણસો દુધ, દહીં અને ઘીવાળો ખોરાક ખાય છે તેઓ તો ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ક્યાંથી જ રાખી શકે ?

તેનાં આ વચનના જવાબમાં હેમચંદ્રે કહ્યું કે:—

(૭) હાથી અને હુકરનું માંસ ખાનાર બળવાન સિંહ આખા વર્ષમાં માત્ર એક વખત વિપય ભોગ કરે છે, અને કઠોર કાંકરાનું ભોજન કરનાર હોવા છતાં નરપારેવો રોજ કામી થાય છે, એનું શું કારણ છે એ કહો જોઈએ.

આ રીતે એનું ૧૮ મોઢું બંધ કરી દીધે એવો જવાબ અપાતાં રામ પાસે કોઈ અદેખાએ કહ્યું કે “ આ સ્વેતાંતરો સૂર્યને પણ નથી માનતા ” ત્યારે,

૧૮ આ પ્રસંગમાં એક ટંકે લખેલું પુરોહિતનું આમિજ નામ સાનું દાગે છે. કારણ કે સોમેશ્વરે પોતાના એક પૂર્વજનું આમિજ નામ લખ્યું છે. (જુઓ સુરચોત્સવ સ. ૧૫ શ્લોક. ૨૬) પણ ત્યાં એ કુમારપાલનો પુરોહિત હતો એમ નથી કહ્યું. પ્ર. ૨૮માં સિદ્ધરાજના પુરોહિત આમિજ સાથે ઉપરની ચર્ચા થયેલી

(૮) પ્રકાશનું ધાગ એવા સૂર્યને અમે જ હૃદયમાં રાખીએ છીએ, કારણ કે તે અસ્ત થવાનું કષ્ટ જનજીવામાં આવતાં અમે બોજનનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણના જગથી અમેજ સૂર્યના ગાકનો છીએ અને તેઓ નથી એ રીતે તેઓનું મોટું બંધ થયું. એક વખત દેવપૂત્ર વળતે મોટા રૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં ચન્દ્ર જેવા મી સેમચંદ્ર મહેલમાં અગ્નિ ત્યારે શ્રી યશચન્દ્ર અગ્નિએ રત્ને દરજીથી આમનને વાળીને ત્યાં કામગી પાધરી ત્યારે એનું રદરથ ન સમજીને રાત્રીએ " આ શા માટે ! " એમ પૂછ્યું. ત્યારે જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે " અહીં કદાચ કોઈ જન્તુ દોષ તે તેને કષ્ટ ન થાય એ માટે આ પ્રયત્ન છે. " " ત્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ જન્તુ દોષાય ત્યારે જ આમ કરું પેઞ છે, તે સિવાય નકામે કમ સેવાની જરૂર નથી " આનું સુક્તિ વાળું રાત્રનું વગલ સાંમગીને તે સૂરિએ જવાબ આપ્યો કે " રાત્રીમાં દાયા પાસ વગેરેનું કારક કોઈ પણ શત્રુ રાત્રી ગરી આવે ત્યારેજ તેવાર કરવામાં આવે છે કે પેઞેથી તેવાર રાખવામાં આવે છે કે જેનો રાજઅવદાર છે તેનો એ અમારો ધર્મઅવદાર પણ છે. " પછી મી સેમામાનેના શુભગી સંવત્રમાં ખુબી મહેલા રાત્રીએ પેઞાં કષ્ટન કરેલ રાત્રી આવતા માંડ્યું ત્યારે અર્ધા યાઓ વિરહ દોષાગી (સૂરિએ ના પાડી). તેઓએ કયું કે—

(૯) દે યુષિગિર ! રાત્રીએ પાસેથી કાન કાઢીને જાગી ગયેલા જાલ્યો બોલો જાહેલાં બીજામાંથી એકર ન દૂરે તેમ પ્રનજન નથી મનો. ૧૯

આ પુમાળનું વચનઃ અને જનમાત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

મુદરથ પાસેથી મને ત્યાં સૂઈ રાત્રનું અમ શા માટે મેનું !

આ પ્રકારના લેખના ઉપરેથી મનામાં અક્તિ થયેલો રાત્રી મી પાટળ પાસે.

એમ વર્ણન છે. કવિના ૧, ૭ એવ મેમા પ્ર. ૧ મા મને છે (દે. ૨૬. ૫. મે. ૧૭૧. ૧૭૨) ચિત્રાચાળનો પુત્રદિવ કમાર નામનો મોમજાનો પૂર્વજ દને. એમ મોમજાને કયું છે (સુધામાય મ. ૧૫ મે. ૨૨), મુકિત કમલ નકુલરાજના મનિવને રાત્રીએ કયા છે. એને જ અગિય પાવ કયું છે. મ. ૩. ૧૮. મ. ૧૮. મે. ૧૮. રાત્રીમાં નિન્યા કરે છે અને દેશમાં મેના જવાબ આવે છે એનું વર્ણન છે. ૧૯ પદનજન નથી મનો એવો ફરી આશય જન્ય નથી મલને એમ અર્થ દોના મેડીએ.

૧૧ એક વખત રાજાએ સુનિને પૂછ્યું કે “ અમારો યશ કલ્પના અન્ત સુધી કેવી રીતે રહે ? ” એ પ્રમાણે રાજાની વાણી સાંભળીને “ વિક્રમાદિત્ય પેઠે જગતને ઝાણુ રહિત કરો અથવા સોમેશ્વરનું લાકડાનું મંદિર પાણી પાસે હોઇને સમુદ્રના પાણીની ઊંઘોથી લગભગ ઘસાઇ ગયું છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરો તો તમારી કીર્તિ કલ્પના અન્ત સુધી રહે. ” આ પ્રમાણે ચંદ્રના પ્રકાશ જેવી શ્રી હેમચન્દ્રની વાણીથી રાજાનો આનંદ સમુદ્ર ઉછળી રહ્યો અને તેણે એ મહર્ષિને જ પિતા ૩૫, ગુરુ ૩૫ અને દૈવતૃપ માન્યા. તેઓ બ્રાહ્મણોની કોઇ વખત નિન્દા નથી કરતા એમ રાજા જાણતા હતા. પછી તેજ દિવસે જોધીએ બતાવેલા મુદ્દર્તે સોમેશ્વરના મંદિરના ઉદ્ધાર માટે ત્યાં પંચોલીને મોકલીને મંદિરનો આરંભ કરાવ્યો.

૧૨ એક વખત શ્રી હેમચન્દ્રના અલૌકિક ગુણો વડે જેનું હૃદય ખેંચા-યેલું છે એવા રાજાએ શ્રી હૃદયન મંત્રીને પૂછ્યું કે “ સમગ્ર વંશના અલંકાર ૩૫ આવા પુરુષ રત્નનો કયા દેશમાં અને સર્વ ગુણોની ખાણુ જેવા કયા શહેરમાં જન્મ થયો છે ? ” ત્યારે તે મંત્રીએ જન્મથી આગળી એમનું પવિત્ર ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—૨૦

અધષ્ટિમ નામના દેશમાં ધંધુકા શહેરમાં શ્રી મોહવંશમાં ચાચિગ નામનો એક વેપારી હતો. સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી, જિન શાસનની દેવી જેવી અને શરીરધારી લક્ષ્મી જેવી પાહિણી નામની તેને સ્ત્રી હતી. અને ચામુંડાદેવી તથા ગોનશ (યક્ષ) ના પહેલા અક્ષરોથી જેનું નામ જન્મ્યું છે તેવો ચાંગદેવ નામનો તેને પુત્ર થયો. તે આઠ વર્ષની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે શ્રી દેવચંદ્રાચાર્ય તીર્થયાત્રા માટે નીકળેલા તે ધંધુકામાં મોહ વસહિકા (મોહોએ બંધાવેલા મંદિર) માં દેવને નમસ્કાર કરવા માટે ગયા; ત્યાં સરખી ઉમ્મરનાં બાળકો સાથે રમતો ચાંગદેવ એકાએક શ્રી દેવચંદ્ર માટેની સિંહાસન ઉપર પાથરેલી ગાદી ઉપર બેસી ગયો. એ વખતે તેનાં અંજ પ્રત્યંગોનાં જગતથી જુદાં લક્ષણો જોઇને “ આ જો ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ્યો હોય તો ચક્રવર્તી રાજા થાય, જો વાણીઆ વ્યાધાણુમાં જન્મ્યો હોય તો

૨૦ આ પ્રમાણે આગુકમરિચય પછી રાજા પૂછે છે અને હૃદયનમંત્રી હેમાચાર્યના જન્મ અને દીક્ષાની કથા કહે ॥ એમ મેરઘંગે વર્ણન કર્યું છે પણ કુમારપાલ પ્રતિ બેઠા પ્રમાણે રાજાને ધર્મ સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છા થતાં વાઝસટ (વાહટ) હેમચન્દ્રનો પરિચય કરાવે છે અને તેના જન્મની તથા દીક્ષાની વાત કરે છે. (જુઓ ક. પ્ર. સંલેખ પૃ. ૫) પછી કુમારપાલ હેમચન્દ્ર પાસે નય છે અને તેની પાસેથી અહિંસાનો તથા સાચા ધર્મનો જોષ સાંભળે છે. (એનન.)

બહામાત્ય યાય, અને જો ધર્મની દીક્ષા લીએ તો યુગ પ્રધાન પેઠે કળિયુગમાં
પણ સત્ય યુગને ઉતારે એવો આચાર્ય યાય. ” એ રીતે વિચાર કરીને
તેને મેળવવાની ઇચ્છાથી તે નગરના વેપારીઓ સાથે ચાચિગને ઘેર
જમને જોયું, તો ચાચિગને પરગામ ગયેલો જોયો. એ વખતે તેની વિરેક
વાળી પત્નીએ આવકાર વગેરે વડે સંતુષ્ટ કરેલા શ્રી દેવચન્દ્રાચાર્યે “ અમે
તારા દીકરાને માગવા અહીં આવ્યા છીએ ” એમ કહ્યું. ત્યારે પોતાને
રત્નને ધારણ કરનારી માનીને હર્ષનાં આંસુ વહેવરાવતાં તેણે કહ્યું કે “ શ્રી
સંઘ તીર્થંકરોને પણ માનનીય છે; એ મારા દીકરાને માગે છે એ તો હર્ષનું
ધારણ છે છતાં એમાં ખેદની વાત એટલાજ છે કે આના બાપ અત્યંત
મિથ્યા દષ્ટિ (અર્જન) છે. વળી એવા પણ તે દ્વાજમાં ગામમાં નથી. ”
ત્યારે તે વેપારીઓએ “ તમે આગો ” એમ કહેતાં પોતાને માથેથી દોષ
ઉતારવા માતાએ કદાપણથી અસાધારણ શુભેના પાત્રરૂપ પુત્ર તે ગુરને
આપ્યો. તે પછી તેણે ગુરનું શ્રીદેવચન્દ્રચરિ નામ જાણ્યું. તે ગુરએ તે બાળ-
કને “ તું શિષ્ય મામ્ભય ” એમ પૂછ્યું. એટલે તેણે હા પાડી અને તે
છોકરો પણ ધંધુકેથી પાછા ફરેલા દેવચન્દ્રાચાર્ય સાથે કર્ણાવતી આવ્યો. ત્યાં
ઉદયનમંત્રીના ઘરમાં તેના પુત્રો સાથે બાળકોને સાચવનારાં માણસો પાસે
એ રહેતો હતો ત્યાં બહાર ગામથી આવેલા ચાચિગે તે વૃત્તાન્ત જાણીને
દીકરાનું મોહું જોયા પહેલાં બીજકુલ જોરાક ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને
પોતે ગુરનું નામ જાણી લઈ કર્ણાવતી ગયો અને તેના મહાનમાં આવી ક્રોધ
માં હોવાથી જરાક નમીને પ્રજ્ઞામ કર્યા. ગુરએ દીકરાના મળતાપણા ઉપ-
રથી બોળખી કાઢી પોતે ચતુર હોવાથી જુદો જુદો રીતે સત્કાર કર્યો.
પછી ત્યાં બોલાવાયેલા ઉદયનમંત્રીએ ધર્મજન્મની શુદ્ધિથી પોતાને ઘેર તેડી
જઈ પોતાનો મોટાભાઈ દોષ એવી ભક્તિથી તેને જમાડ્યો. પછી તેના
પુત્ર આંગદેવને તેના બોળામાં બેસારી પાંચે અંગો માટે બેઠ, ત્રણ વસ્ત્ર, અને
ત્રણ લાખ શેકડા તેની આગળ મુકી તેનો સત્કાર કર્યો. ત્યારે તેને ચાચિગે
કહ્યું. “ ક્ષત્રિયની કિંમત ૧૦૮૦, ધોડાની કિંમત ૧૭૫૦, અને કાંઈ ન કરે એવા
પણ વાણીઆની કિંમત નવાણુ હાથીઓ એટલે કે ૯૯ લાખ; તમે તો
ત્રણ લાખ આપવાના કરીને ઉદારતાને બદલે લોભીપણું દેખાડો છો. મારો
પુત્ર તો અમૂલ્ય છે, અને તમારી ભક્તિ અતિ અમૂલ્ય છે માટે જોની કિંમત
તરીકે એ ભક્તિજી ભલે રહી. આ દ્રવ્યનો દમલો તો મારે શિવનિર્માલ્ય
પેઠે અરપૂર્ય છે. ” આ રીતે ચાચિગે પુત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું એટલે
આતંદ્રી જોત્ર મન ભરાઈ ગયું છે એવા ઉદયનમંત્રીએ અતિશય ઉદાસથી

“ વાહ, વાહ, ” એમ કહેતાં કહેતાં તેને ભેટીને પછી કહ્યું કે “ મને પુત્રરૂપે આપ્યો હોત તો મદારીના વાંદરા પેઠે જમ્યા લોકોને પગે લાગતો માત્ર અપમાન પામવાને યોગ્ય થાત, ગુરૂને આપ્યો તો ગુરૂપદને પ્રાપ્ત કરીને બાલચન્દ્ર પેઠે આખા જગતે નમસ્કાર યોગ્ય થશે. માટે જોગ યોગ્ય લાગે તેમ વિચાર કરીને બોલો. ” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ તમારો વિચાર કબુલ છે. ” એટલે તેને ગુરૂ પાસે તેડી ગયા અને તેણે ગુરૂને પોતાનો દીકરો આપી દીધો. પછી પોતાના પુત્રના ત્યાગનો આચિંગે ઉત્સવ કર્યો. પછી તે અત્રિતિમ પ્રતિભાવાળો હોવાથી સર્વ વિદ્યારૂપ સમુદ્રને અગસ્ત્ય પેઠે પી ગયો. સર્વ વિદ્યાઓ ભણી લોધી, અને ગુરૂએ આપેલા હેમચન્દ્ર નામથી તે પ્રખ્યાત થયો. પછી સર્વ સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન જેની બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયું છે અને જે સૂરિમાં હોવા જોઈતા ૩૬ ગુણોથી યુક્ત છે એવા તેને ગુરૂએ સૂરિપદ આપ્યું. આ પ્રમાણે ઉદયનમંત્રીએ કહેલી હેમાચાર્યના જન્મની વાત સાંભળી રાજાને ખૂબ આનંદ થયો. ૨૦

૧૭ હવે શ્રીસોમનાથ દેવનું મંદિર બંધાવવાનો આરંભ થતાં પાયાનો પથરો ૨૧ મુકાયાનો પંચોલીએ મોકલેલો વધામણીનો કાગળ આવતાં શ્રીહેમચન્દ્રને એ પત્ર અતાવીને “ આ મંદિરનો આરંભ કેમ નિર્વિધને પૂરો થાય ? ” એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે કાંઈક યોગ્ય વિચાર કરીને ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “ આ ધર્મકાર્યમાં વચ્ચે આવતું વિધન ટાળવા માટે મંદિર ઉપર ધ્વજ ચડે ત્યાં સુધી નિષ્કપટ સ્વહાચર્ય પાળવાનો અથવા મદ્ય અને માંસ તથા દેવાનો ખેમાંથી એક નિયમ લીઝો. ” એમનું આ વચન સાંભળીને મદ્ય અને માંસનો નિયમ લેવાની ઇચ્છા કરીને શ્રીનીલકંઠ ઉપર પાણી મુકીને તે નિયમ ગ્રહણ કર્યો. બે વર્ષ પછી કળશ અને ધ્વજ ચડાવવા જેટલું તે મંદિર તૈયાર થઈ જતાં, તે નિયમ છોડવાની ઇચ્છાથી ગુરૂની રજા ભાગતાં તેઓએ કહ્યું કે “ જો આ તમે કરાવેલા મંદિરમાં ભગવાનશેકરનાં દર્શન

૨૦ હેમચન્દ્રના કૃતાન્ત માટે સરખાવો કે. પ્રતિષ્ઠા, પ્ર. ચ.માં હેમચન્દ્રે સૂરિપ્રબંધ તથા જયસિંહ સૂરિ વગેરેના કુમારપાત ચરિત્રના, ગ્રન્થો.

૨૧ ‘ પહેલાં છપાયેલી પ્રતમાં શિશ્વરશિલાનિવેશ સમ્પદ છે અને રા. દિ. શાસ્ત્રીએ ‘ શિખરનો આરંભ થયો ’ એવો અર્થ કર્યો છે. પણ સંબંધ ભેદનાં એ બરાબર નથી એટલે અગ્રુક પ્રતો ઉપરથી ટોળી પેઠે મેં પણ શ્વરશિલામાં પસંદ કર્યો છે અને પાયાનો પથરો અર્થ કર્યો છે.

કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે યાત્રા પૂરી થાય ત્યારે નિયમ છોડવાનો યોગ્ય વખત આવે. " આમ કહીને શ્રીહેમચન્દ્રમુનિ ઉઠ્યા ત્યારે એમના છત્રીશ ગુણોવડે જેના હૃદયમાં એમના પ્રતિ અતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે એવા રાજાએ સલામાં એમની એકલાતીજ પ્રસંસા કરી. ત્યારે કાચલુ વગર વૈર રાખનાર, રાજાના પાશવાનોએ હેમચન્દ્રનું તેજ ન ખમી શકવાથી:—

(૧૧) ક્ષુદ્ર માણસો ઉજ્જવ શુણ્ણવાળાને ઉત્તિ પામેલો કાષ્ટ રીતે દેખી શકતા નથી, પતંગીયું પોતાના શરીરને બાળીને પણ બળતા દીવાને ઠારી નાખે છે.

એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાડીઆપણાનો દોષ બોરી લખને પણ તેના દોષો કહેવા માંડ્યા કે 'આ (હેમચન્દ્ર) તો (રાજાની) મરજીને અતિશય અનુસરનારો સેવાધર્મમાં કુશળ છે એટલે રાજાને ગમતું જ ખોલે છે. જો એમ ન હોય તો સત્તારે આવે ત્યારે તેને શ્રી સોમેશ્વરની યાત્રા માટે ખૂબ આગ્રહ કરવો.' રાજાએ એમ કહ્યું, એટલે હેમચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું કે " ભૂખ્યાને વળી જમવાના નોતરામાં આગ્રહની શું જરૂર ? ઉત્કંઠાવાળા માણસને મોરનો ફેકારવ સંભળાવવાની શું જરૂર ? એ લોકરૂઢી પ્રમાણે તપસ્વીઓ જેનો તીર્થયાત્રાનો ખાસ અધિકાર છે તેઓને રાજાએ આગ્રહ કરવાની ક્યાં જરૂર છે ? " આ રીતે ગુરૂએ (યાત્રાનો) સ્વીકાર કરતાં " તમારે લાયક સુખાસન (પાદપી) વગેરે શું વાહન જોઈશ ? જે જોઈએ તે લીઓ. " એમ કહેતાં " અમે પગે ચાલતા ચાલતા જ જવામાં યાત્રાનું 'પુણ્ય' માનીએ છીએ. હવે અમે હમણાં જ રજા લઈ, રોજ થોડું થોડું ચાલી, શ્રી શત્રુઞ્જય, ગિરનાર વગેરે મહાતીર્થોને નમસ્કાર કરી શ્રી સોમનાથ પાટણમાં તમારા પ્રવેશ વખતે તમને મળશું. " આમ કહી (ગયા અને) તેમણે તેમજ કહ્યું.

૧૪ રાજા સર્વ સામગ્રી સાથે કેટલાંક પ્રયાણો કરીને શ્રી પાટણ પહોંચ્યા, ત્યાં શ્રી હેમચન્દ્રમુનિ મળવાથી તેને અત્યંત આનંદ થયો. અને સામે આવેલા ગંડ. શ્રી બૃહસ્પતિ જેમાં પાછળ ચાલતા હતા એવા મોટા ઉત્સવથી શહેરમાં પ્રવેશ કરી શ્રી સોમેશ્વરના મંદિરનાં પગથીયાં ચડતાં જમીન ઉપર આળોટી પ્રણામ કરીને તથા લાંબા કાળની ઉત્કંઠાના અપ્રમેય આનંદથી શ્રી સોમેશ્વરના લિંગને ખૂબ દાખીને બેટ્યા પછી " આ (હેમચન્દ્ર) જિન સિવાય બીજાને નમસ્કાર નથી કરતા " એવાં મિથ્યાદષ્ટિવાળા (અજ્ઞેન) ઓનાં વચનથી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું હતું એવા રાજાએ શ્રીહેમચન્દ્રને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. " જો યોગ્ય લાગે તો આ મનોહર ઉપચારોવડે આપ

શ્રી સોમેશ્વરની પૂજા કરો." 'હા હીક' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને રાજના ભંડારમાંથી આવેલું સુંદર પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને રાજના કહેવાથી શ્રી બૃહસ્પતિએ ૨૨ જેનો હાથ ઝાલ્યો છે એવા હેમચન્દ્રે મંદિરનો ઉપરો ઓળંગી, જરા વિચાર કરીને, આ મંદિરમાં કૈલાસનિવાસી મહાદેવ સાક્ષાત વસે છે એ વિચારથી જેના સરીરનાં ફવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં છે એવા હેમચન્દ્રે "આ ઉપહારને જમણો કરો" એમ કહીને શિવપુરાણમાં કહેલ દીક્ષાવિધિ પ્રમાણે આજ્ઞાનન, અવશુંકન, સુદ્રા, મંત્ર, ન્યાસ, વિસર્જન વગેરે ઉપચારોવડે પંચોપચારવિધિથી શિવનું પૂજન કરીને છેવટ:—

(૧૧) જે તે સમયમાં, જે તે રીતે, જે કાંઈ નામથી જે તમે હો તે હો; પણ જે તમે જે એકજ દોષરહિત છે તે હો તો, હે ભગવન્ તમને નમસ્કાર છે. ૨૩

(૧૨) સંસારના બીજને અંકુર ઉત્પન્ન કરનારા રાગ વગેરે જેના ક્ષીણ થઇ ગયા છે તે સ્વહ્યા હો, વિષ્ણુ હો, કે ગહેશ્વર હો તેને નમસ્કાર છે.

વગેરે સ્તુતિવડે, બધા રાજલોક સાથે આશ્ચર્યચક્ર રાજ જેતા હતા, ત્યાં હંડવતપ્રણાપૂર્વક સ્તુતિ કરીને શ્રી હેમાચાર્ય સાંત થયા. ત્યારે તે રાજાએ શ્રી બૃહસ્પતિએ પૂજાવિધિ બતાવ્યા પ્રમાણે અતિશય શ્રદ્ધાથી શિવપૂજન કરીને ધર્મશિલા ઉપર વૃણાપ્રરૂપ (પોતાના વજન જેટલું સોનું આપવું તે), ગજદાન વગેરે મહાદાનો આપીને, કપૂરની આરતી ઉતારી. પછી બધા રાજવર્જને દૂર ખસેડીને સોમેશ્વરના ગર્ભ ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને શ્રીહેમચન્દ્રને કહ્યું કે: "મહાદેવ જેવો કોઈ દેવ નથી, ગારા જેવો કોઈ રાજ નથી અને તમારા જેવો કોઈ મહર્ષિ નથી, આ રીતે સદ્ભાગ્યની મહત્તાથી અહીં આ ત્રણનો સંયોગ થયો છે. માટે અનેક દર્શનોએ જુદા જુદા દેવને પ્રતિષ્ઠા

૨૨ કુમારપાલના વખતમાં સોમનાથના પૂજારી મહાપતિ શ્રી. બૃહસ્પતિ હતા એ વાત ખરી છે. એ મોટા ખાશુખતાચાર્ય હતા. સોમનાથનો ઉપર વર્ણવેલ જીર્ણોદ્ધાર ખરી રીતે એમને હાથે જ થયો હતો. જુઓ (વિ. સં. ૧૨૧૫ ની ભાવબૃહસ્પતિની સોમનાથ પ્રશસ્તિ).

૨૩ હેમચન્દ્ર કુમારપાલની સાથે સોમનાથ પાટણ ગયા ત્યારે તેણે ઉપરના શ્લોકોથી સ્તુતિ કરી એમ મેરૂંએ કહ્યું છે. પણ પ્ર. ચ.માં સિદ્ધરાજ સાથે હેમચન્દ્ર ગયેલા ત્યારે આ શ્લોકથી સ્તુતિ કરી એમ વર્ણન છે. (જુઓ ડે. પ્ર. હેમચન્દ્ર ૩૧૦ થી ૩૪૭) પણ જયસિંહસૂરિ, નિનમંડનગણિ વગેરે મેરૂંએને અનુસરે છે.

કુમારપાલ પ્રબંધ

આપેલી હોવાને લીધે દેવતત્ત્વ સંદિગ્ધ છે મારે મુક્તિ આપે એવા કયા દેવ છે એ વાત તમે આ તીર્થમાં મને સાચેસાચી કહી દો.” આના જવાબમાં શ્રી હેમાચાર્યે શુદ્ધિપૂર્વક થોડો વિચાર કરીને રાગને કહ્યું કે “પુરાણો કે દર્શનોનાં વચનોને રહેવા દઈને શ્રી સોમેશ્વરનાં જ પ્રત્યક્ષ દર્શન તમને કરાવું છું. જેથી તેની પાસેથી જ મુક્તિનો માર્ગ ક્યો છે તે તમે જાણી શકશો.” આ વાક્યથી આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાગએ “શું આ વાત પશુ બની શકે છે ?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી હેમાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે “અહીં દેવતત્ત્વ તિરોહિત છે એ ચોક્કસ છે, તો પછી આપણે ગુરૂએ બતાવેલ રીત પ્રમાણે નિશ્ચલ આરાધના કરીએ તો એ રીતે ૬-૬ (આપણા જ્ઞેયનાં કાર્ય)ની સિદ્ધિ થતાં દેવનો આલિંગ્ય સહેલો છે. હવે હું જ્ઞાન કરું છું અને તમારે કાળો અગર નાખ્યા કરવો (ધૂપદાનમાં) અને અંબક(શંકર) પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને ના પાડે ત્યાં સુધી નાખવાનું ચાલુ રાખવું.” પછી એ બેચે એ પ્રમાણે કરવા માંડતાં, ધૂપના ધુમાડાથી ગર્ભગૃહમાં અંધારું થઈ ગયું, અને નક્ષત્રમાળા (એક પ્રકારની દીવી)ના દીવાઓ કરી ગયા ત્યારે એકાએક સૂર્યના તેજ જેવો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો અને રાગએ સંભ્રમથી આંખ યોળીને જોયું તો જલાધારી ઉપર ઉત્તમ સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળા, જેવું સ્વરૂપ ચર્ચસ્પદજોવાળાને દેખાવું મુશ્કેલ, અપ્રતિમ તથા કદબી ન શકાય એવું છે તેવા તપસ્વીને જોયા. પછી તેનો પગના અંગુઠાથી તે જટા સુધી પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરીને એ દેવતાજ આભ્યા છે એમ નિશ્ચય કરીને, ભક્તિપૂર્વક પોતાનાં પાંચે અંગોવડે જમીનને અડીને તેને પ્રણામ કર્યો અને પછી રાગએ નીચે પ્રમાણે વિચિત્ર કરી. “હે જગદીશ ! આપનાં દર્શનથી આ મેત્રા-કૃતાર્થ થયાં, હવે ઉપદેશથી આ કાનને કૃતાર્થ કરો.” આ રીતે વિચિત્ર કરીને રાગ બોલતા બંધ થયા કે મોહરૂપી રાતને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા તેના મુખમાંથી નીચેની વાણી નીકળી. “હે રાગ ! આ મહર્ષિ સર્વદેવોનો અવતાર છે. તેઓ જરાય પડદા વગર પરસ્પરને જોઈ શકે છે તથા હાથમાં રાખેલા મોતીપેઠે ત્રણે કાળનું સ્વરૂપ એના જાણવામાં છે. તેઓ મુક્તિના જે માર્ગનો ઉપદેશ કરે તેને મુક્તિનો ચોક્કસ માર્ગ જાણવો.” આટલો ઉપદેશ આપીને શૂતપતિ (શંકર) અંતઃજ્ઞાન થઈ જતાં અને રાગ જનમૃત થતાં, પ્રાણાયમથી રોકેલા પવનનું જેણે રેચન કર્યું છે તથા દદવાળેલા આસનને જેણે સિયલ કર્યું છે એવા શ્રી હેમચન્દ્રે ન્યાં “રાગ” એમ સંબોધન કર્યું ત્યાં તો ઇષ્ટદેવતાનાં શકેતથી જેણે રાગનું અભિગાન તણ દીધું છે એવા રાગએ ‘હે શ્વ ! (ગુરૂના) પગ પકડી લે’ એમ કહેતાં કહેતાં

વિનયથી માથું નમાવીને " મારે શું કરવું તે કહે " એમ કહ્યું. પછી ત્યાં જ રાજા પાસે આપી છાદગી સુધી માંસ અને મદિરાના ત્યાગનો નિયમ લેવાની ત્યાંથી રાજા અને ગુરૂ બહાર નીકળ્યા અને શ્રી અણહિલપુર પહોંચ્યા. ૨૪

(૧૫) શ્રી જિનના મોઢામાંથી નીકળેલ હોવાથી પવિત્ર કરનાર એવી શુદ્ધ સિદ્ધાન્ત (જ્ઞેનધર્મ)ની વાણીથી જાગૃત થયેલા રાજાએ પરમ આર્હતનું ગિરફ પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૫ અને તેણે માગણી કરવાથી હેમાચાર્ય પ્રભુએ ત્રિપષ્ટિ-શક્તાકાપુરૂષ અરિત અને વિશતિ વીતરાગ સ્તુતિવાળું પવિત્ર યોગશાસ્ત્ર એ બે ગ્રન્થો લખ્યા. વળી પ્રભુની આજ્ઞાથી પોતાનો હુકમ માનનાર અઢાર દેશોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી પ્રાણિમાત્રની મારી (હિંસા) નો રાજાએ નિષેધ કર્યો. ૨૬ જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૪ વિહારો કરાવ્યા. સમ્યગ્તાનથી લેવા યોગ્ય લાગતાં બાર વ્રતોનો અંગીકાર કર્યો. ૨૭ તેમાં અદતાદાન (ન આપેલું લેવા) નો ત્યાગરૂપ ત્રીજા વ્રતનું વ્યાખ્યાન થતાં તેમાંથી કેવળ પાપનું બંધન કરનાર રૂદતીવિત્તના ૨૮ દોષો જાણવામાં આવ્યા એટલે રાજાએ તેના-રૂદતીવિત્ત ઉધરાવવાના

૨૪ હેમચન્દ્ર અને કુમારપાદને સોમનાથે દર્શન આપ્યાની વાત હેમચન્દ્રે પોતે નથી લખી, પ્ર. ચ મા પછુ નર્થ; પરંતુ જયસિંહસૂરિના કુ. ચ. મા તથા જિ ગણિના કુ. પ્ર.મા ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૨૫ કુમારપાદના અનેક લેટીણું લેખો મળ્યા છે પણ તેમાંથી માત્ર એક જ સં. ૧૨૨૧ ની જાધાડીપુરના લેખમાં કુમારપાદને "હે મસૂરિપ્રજાધિત પરમાર્હત" કહેલ છે.

૨૬ મોઢપરાજયમાં બાર વર્ષ સુધી હિંસાનું નિવારણ કર્યું એમ કહ્યું છે. (અં. ૪ પૃ. ૧૦૨) મતલબ કે આ નિયમ લીધા પછી કુમારપાદ ચૌદ કે બાર વર્ષ સુધી છાદગી.

૨૭ કુમારપાદે જૈન ધર્મશ્રદ્ધ કરીને શું શું કર્યું એનું વર્ણન કુમારપાદ પ્રતિજ્ઞાધર્મમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે. કુમારપાદે સર્વ શ્રામન્યરોમાં છવદવા પાળવાની આજ્ઞા કરી, (પૃ. ૪૧) રાજાએ માંસનો ત્યાગ કર્યો (પૃ. ૪૨), રાજાએ ધૂનનો ત્યાગ કર્યો તથા નિષેધ કર્યો (પૃ. ૭૬), મલપાનનો ત્યાગ કર્યો (પૃ. ૯૨) ચૌરનો તથા મરેલાના ધનનો ત્યાગ કર્યો (પૃ. ૧૧૪).

૨૮ રૂદતીવિત્ત એટલે અપુત્ર-પુત્ર વ રસ મુક્યા વગર-મરી જનારની સ્ત્રી તેની રહે અને તેનું ધન તેને માટે બોરાણીપોષાકી ભેટલું રાખી રાજા લઈ જાય એ જ્ઞાનો લાગે. કુમારપાદે આ કર બંધ કર્યો એમ કહીને જૈનત્રેખકો તેનાં બહુ વખાણ કરે છે.

અધિકારી પંચોક્તીને બોલાવીને ૭૨ લાખનો તેનો પટ્ટો ફાડીને (તે લાગો) મુકી દીધો. એ રાજદક્ષ છોડી દીધો એ માટે વિદ્વાનોએ તેની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી:-

(૧૩) પહેલાંના રથુ, નહુપ, નાભાગ અને ભરત વગેરે સત્યયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા રામજોએ પણ જે નહોતું છોડ્યું તે રૂદતીવિત્ત, હમણાં, હે કુમારપાલ રાજ્ય ! તે છોડી દીધું માટે તું મોટા (રાજ) જોના માથાનો મુકુટમણિ છો.

અને શ્રીહેમાચાર્ય પ્રશ્નને નીચે પ્રમાણે આ પ્રશંસાને અનુમોદન આપ્યું.

(૧૪) પુત્ર વગર મરી જનારાઓનું ધન લેનાર રાજ્ય તેનો પુત્ર થાય છે અને અંતોપથી તે છોડી દેનાર તું ખરેખર રાજપિતામહ (રાજ્યજોનો દાદો) છો.

સં. ૮

. ૧૬ હવે સોરઠ દેશના સુંવર નામના (બહારવટીઆ ૧) સામે લડવા માટે શ્રીહિલ્લનમંત્રીને લશ્કરનો નાયક બનાવીને આખાં લશ્કર સાથે રાજ્યએ મોકલ્યો અને તે શ્રી વલ્લવાણ પોઆએ કે બધા મંડલેશ્વરોને આગળ વધવાનું કહીને પોતે શ્રીયુગાદિદેવના ચરણોને પ્રણામ કરવાની ઇચ્છાથી શેત્રુંજે ગયો અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી દેવની પૂજા વગેરે કરીને ત્યાં વિધિ પ્રમાણે મંદિરની વંદના કરે છે; ત્યાં દીવીમાંથી બળની વાટ લઇને એક ઉદર તે લાકડાના મંદિરના એક દરમાં પેસતો હતો તેની પાસેથી દેવ મંદિરના રખેવાળોએ વાટ છોડાવી દીધી. એ પછી પોતાની સમાધિ છુટી જવાથી તે મંત્રીએ લાકડાનાં દેવ મંદિરોના નાશની બીકથી દેવની સન્મુખ તે મંદિરનો છોળોદાર કરવાની ઇચ્છાથી એક ભક્ત (આ મંદિરનો છોળોદાર નહિ કરે ત્યાં સુધી એકજ વખત એકજ વસ્તુ જમીશ) વગેરે નિયમો લીધા. પછી ત્યાંથી નીકળી લશ્કરની ડાવણીમાં પોતી ગયો અને તે શત્રુ સાથે લડાઈ થતાં યત્રુઓએ રાજના લશ્કરને હરાવવાથી શ્રીહિલ્લન પોતે લડવા ઉડ્યો. ત્યાં યત્રુના ધાથી જેતું શરીર જર્જરિત થઈ ગયું છે એવા શ્રીહિલ્લનને ત્યારે રહેણાણમાં લઇ ગયા ત્યારે તેઓ દયા આવે એ રીતે રોવા લાગ્યા. સ્વજનોએ તેનું કારણ પૂછતાં મંત્રીએ કહ્યું કે “ મૃત્યુ નજીક આવી ગયું અને શ્રી શેત્રુંજનો તથા શકુનિક વિહારનો છોળોદાર કરવાની ઇચ્છા મનમાં રહી માટે દેવત્વથી માથે રંડી ગયું.” ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે “ વાગ્મત અને આત્રમત નામના તમારા પુત્રો નિપમો લઇને એ બેય તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરશે અને એ જાગતમાં અમે જમાન છીએ.” આ રીતે તેઓએ કથક કરવાથી જેતું શરીર રોમાંચિત થઇ ગયું છે એવા,

પોતાને ધન્ય માનનાર તે મંત્રીએ છેવટની આરાધના માટે ક્રાંતિ સાધુની શોધ કરવા માંડી. એવો ક્રાંતિ સાધુ ન મળવાથી (પાસેનાં માણસોએ) ક્રાંતિ પણ વંઠ (ભાંડ)ને સાધુનો વેષ પહેરાવી મંત્રી આગળ ઉભો રાખ્યો. એટલે તેના ચરણ કપાળે અડાડીને તથા તેની આગળ દશ પ્રકારની આરાધના કરીને શ્રીઉદયને પરલોકમાં ગતિ કરી. અને ચંદનતરૂની નજીક રહેલા કુદ્ર લાકડામાં જેમ તેની સુગંધ ખેંચી જાય તેમ વંઠ ઉપર તે (ઉદયન)ની વાસનાની સુગંધ લાગવાથી તેણે અનશન વ્રત લઈને (અન્ન ત્યાગ કરીને) ગિરનારમાં પોતાનો દેહ પાડી નાખ્યો. ૨૯

૧૭ પછી અણહિલપુર આવેલા તે સ્વજનોએ વાગ્બટ અને આત્ર-ભટ્ટને તે વૃત્તાન્ત જણાવ્યો, એટલે તેઓએ તેજ નિયમો લઈને છર્ણોદ્ધારનો આરંભ કર્યો. એ વર્ષે શ્રીશંકર ઉપરનું મંદિર પૂરું થયું ત્યારે ત્યાંથી આવેલા ખાસ માણસે આપેલી વધામણી વંચાતી હતી ત્યાં તો ખીજા માણસે આવી મંદિરમાં ફાટ પડ્યાના ખબર આપ્યા. એ તપાવેલા જસત જેવી વાણી સાંભળીને શ્રીકુમારપાલ રાજાની રજા લઈને મહં. શ્રી કપદીને શ્રીકરણ મુદ્રા^{૩૦}નો અધિકાર સોંપીને ચાર હજાર ઘોડાઓ (ઘોડેચારો) સાથે શ્રીશંકરજીની તળેટીમાં પોચી ત્યાં પોતાના નામથી વાગ્બટપુર વસાવ્યું પછી પ્રદક્ષિણા કરવાની ગલીવાળા મંદિરમાં, એ ગલીમાં પેટેનો વાસુ પહાર ન નીકળી શકવાથી મંદિરની દિવાલમાં ફાટ પડે છે એમ ત્યાંના કારીગરોએ નક્કી કરીને કહ્યું. હવે પ્રદક્ષિણા માટેની ગલી રાખ્યા વગર મંદિર પ્રાધ-વાથી માણસ નિર્વશ જાય છે એવી માન્યતા હોવાથી વંશ ન રહે તો બલે ન રહે પણ શ્રીભરત વગેરે પહેલાંના છર્ણોદ્ધાર કરનારાઓનો પંકિતમાં પોતાનું નામ રહેશે એવું તે મંત્રીએ દીર્ઘદષ્ટિવાળી સુદ્ધિવડે વિચારીને પ્રદક્ષિણાની ગલીની ભીંત અને મુખ્ય ભીંતની વચ્ચેના ગાળાને પથરાઓથી પૂરાવી દઈને ત્રણ વર્ષે પૂરા થયેલા મંદિર

૨૯ ઉદયન સોરઠમાં ગયેલો અને ત્યાં તેને શંકુજ્વળના મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર થયો અને છેવટ તેના પુત્ર વાહડે છર્ણોદ્ધાર કર્યો વગેરે પ્રસંગ પ્ર. ચ.માં પણ છે. ત્યાં સોરઠના રાજાનું નામ નવઘણ લખ્યું છે. એ નવપત્નિ આદિ રાજા (જયસિંહ)ને વારંવાર ત્રાસ આપેલો એમ પ્ર. ચ. કહે છે.

(ભુજો દે. સુ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૯, ૪૩૦).

૩૦ શ્રીકરણ મુદ્રા સપ્તમેા પદ્માનપદની સીલ (Seal) જેવો અર્થ લાગે છે. ઉત્પ્રાણ લેવામાં પણ એ સપ્તમેા મળે છે.

કુમારપાલ પ્રબંધ

ઉપર કળશ અને ધન ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શ્રી ખાટખુના સંધને નિમંત્રણ-
પૂર્વક તેડાવીને મોટા ઉત્સવથી સં. ૧૨૧૧માં મંત્રીએ ધન ચડાવી. ૩૧ તેણે
મગમાણીય વરઆણીમાંથી પથરો લાવીને ત્યાંના કારીગરો પાસે તેમાંથી
મૂર્તિ બનાવી હતી. વળી વાગ્ગટપુરમાં રાગના પિતાના નામથી ત્રિભુવનપાલ
વિદ્યાર કરાવી તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી. તથા દેવની પૂજા માટે
સદેરમાં ૨૪ જાગીયાઓ, સહેરને ફરતો કોઠ તથા દેવગંદિરોને ગરાસ,
(પૂનરીઓ માટે) મકાનો વગેરે આપ્યાં. આ બધું કરાવ્યું તેમાં-આ
ત્રીજોદ્ધાર ખાતે નીચે પ્રમાણે ખરચ ચર્ચુઃ—

(૧૫) જેના મંદિરમાં એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખરચ થયો તે
વાગ્ગટ દેવનું વિદ્યાનોથી કેમ વર્ણન થઈ શકે ?

આ પ્રમાણે શ્રી શત્રુંજયોદ્ધાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૮ હવે વિશ્વમાં જેને એકનેજ સુભટ-(ચરવીર) કહી શકાય એવા
શ્રી આમ્રભટે પિતાના કલ્યાણ માટે ભુચુપુર (ભરૂચ)માં શ્રી શત્રુંજિકા
વિદ્યારનું મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરતાં, પાપા બોદતા હતા ત્યાં નર્મદા
પાસે હોવાથી અકસ્માત જમીન ભેગી થઈ જઈને પાપા પૂરાઈ જતાં
મજુરો હેરાન થયા (દટાઈ જવા ?) લાગ્યા. એટલે તેઓ ઉપરની દયાને
વચ થઈને પોતાનીજ ખૂજ નિન્દા કરતાં કરતાં આમ્રભટે સ્ત્રી પુત્ર સાથે
જો પાપામાં ઝંપાપાત કર્યો. આ તેના અતિશય સાહસથી તે વિશ દૂર થઈ
જતાં પાપાનો પથરો મુકીને શરૂ કરેલું આખું મંદિર પૂરું થઈ જતાં, કળશ
અને ધન ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શહેરના સંધીને નિમંત્રણપૂર્વક તેડા-
વીને તેનું અજવત્ત, અલંકાર વગેરેથી યથાધોગ્ય સન્માન કરીને, સામન્તોને
જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા મોકલ્યા. પછી ધન ચડાવવાનું શુભ મુહૂર્ત
પાસે આવતાં ભટ્ટારક શ્રીહેમચન્દ્રને આમ્રજ કરીને રાત્ર સાથે શ્રી અણ-
દિલપુરના સંધને ત્યાં બોલાવીને અતિશય સ્નેહપૂર્વક અલંકારો વગેરે આપીશ
તેને તૂંમ કર્યો પછી ધન ચડાવવા માટે ચાલવાની શરૂઆત કરતાં મારણો

૩૧ શત્રુંજયના મંદિરનો છલોદ્ધાર કરી તેના ઉપર સં. ૧૨૧૩ માં ધન
ચડાવી તથા દેવગંદિરે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી એમ પ્ર. ચ. (દે. સ. ૩. શ્લોક. ૧૭૨)
માં કહ્યું છે જ્યારે જિનમંડલ મણિએ (પ્ર. ૭૩) તથા ચા. મણિએ (સ. ૭)
મેરવંશ પંડિ આ છલોદ્ધારની સં. ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે.

૩૨ મગમાણીય ખાણ મૂર્તિના પથ્થર માટે અહીં તથા આમ્રજ વરદપાલ-
ચરિતમાં આવે છે. એ કઈ ખાણ ?

પાસે પોતાનો મહેલ હુંટાવી દઇને શ્રી સુવ્રત સ્વામીના મંદિરમાં મહાધ્વજ સાથે ધનને ગડાવીને, અતિશય હર્ષના આવેશમાં ત્યાંજ ખૂબ નાચવા માંડ્યું. છેવટ રાજ્યએ માગણી કરવાથી, આરતી લેતાં ઘોડે દારપાળને આપી દીધો, પછી જ્યારે રાજ્યએ તિલક કર્યું અને ૭૨ સામન્તો આમર કરીને તથા પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરેથી મદદ કરવામાં ઉભા રહ્યા ત્યારે આવેલા બન્દીજનને પોતાનું કંકણ ઉતારીને આપી દીધું. હવે રાજ્યએ હાથ ઝાકીને બલાત્કારથી મંગલ દીવાવાળી આરતી ઉતારાવી. પછી શ્રી સુવ્રતસ્વામીનાં ચરણોને તથા ગુરનાં ચરણોને ખેલાં પ્રણામ કરીને ધર્મ બન્ધુઓને વંદના કરી. પછી રાજ્યને આરતી ઉતારવામાં ઉતાવળ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે રાજ્યએ કહ્યું કે “જેમ જુગારી જુગારના રસના વેગમાં પોતાનું માથું વગેરે પદાર્થોં પથ્થુ હોડમાં મુકી દે છે; તેમ તમે પણ હવે કોઇએ માગણી કરી તો ત્યાગના રસના વેગમાં તેઓને માથું પથ્થુ આપી દેશો. એમ ધારીને (મેં ઉતાવળ કરાવી) ” આ રીતે રાજ્યએ કહ્યું. ત્યાં તેના લોકાત્તર ચરિત્રથી જેનું હૃદય હરાઇ ગયું છે એવા શ્રી હેમાચાર્ય પોતાનો મનુષ્યની સ્તુતિ ન કરવાનો જન્મથી પાળેલો નિયમ જુલો જઇને કહ્યું કે:—

(૧૬) જ્યાં તમે ન હો ત્યાં સત્ય યુગને પણ શું કરવો ? અને જેમાં તમે હો તે શુ કલિયુગ કહેવાય ? જો કલિયુગમાં તમારો જન્મ થયો હોય તો કલિજ ભલે રહ્યો; સત્ય યુગને શું કરવો છે ?

આ પ્રમાણે આત્રલટને અનુમોદન આપીને ગુર અને રાજ્ય જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા ગયા.

૧૯ હવે ત્યાં (પાટણમાં) ગુર આવ્યા પછી શ્રી આત્રલટ અકસ્માત દેવીના દોષથી છેલ્લી સ્થિતિએ આવી જતાં, (છેલ્લી) રજા માગતો પત્ર આવવાથી તેજ વખતે, તે મહાત્મા (આત્રલટ) મંદિરના શિખર ઉપર નૃત્ય કરતા હતા ત્યાં તેના ઉપર મિથ્યા દષ્ટિવાળાઓ (અજ્ઞેનો)ની દેવીનો દોષ લાગ્યો છે, એમ નક્કી કરીને રાતે યશશ્વન્દનામના સાધુ સાથે આકાશ માર્ગે ઉડીને એક નિમિષમાં બાહ્યના પાદરમાં આવી પોત્તી, શ્રી હેમાચાર્ય મળ્યો સેન્ધવીરૂપ દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે કાચોત્સર્ગ (ઉભાં ઉભાં એક જાતનું ધ્યાન) કર્યો પણ દેવીએ જલ ખહાર ફાંકીને તિરકાર દર્શાવ્યો.

૩૩ બહુમતી દાલગા સેન્ધવી ગાતાનં ગાંધિ છે; એ સ્થળેથી ન્હી મૂર્તિઓ મળી છે. ઉપરનું વર્ણન જોતાં દાલગું મંદિર નવું દરો પણ એ સ્થાન વિ. રાંના ૧૪ મા સતત જોઇતું તો નવું છે જ.

એટલે ખાણીઆમાં શાળ નાખી તેના ઉપર યશશ્વન્દ્ર ગણિએ જેવું સાંભેલાથી ખાંડવા માંડ્યું કે પહેલાં મંદિર હાલી ઉઠ્યું, અને ખીજે પ્રહાર થતાં દેવીની મૂર્તિજ પોતાને ઠેકાણેથી ઉપડી “વજ્ર જેવા હાથથી યતા પ્રદારોથી મને બચાવો, બચાવો,” એમ બોલતી શ્રી હેમચન્દ્રના ચરણમાં પડી. આ રીતે સાચી વિદ્યાના બળથી તે દેવી જેવું મૂળ કારણ છે એવી મિથ્યા દૃષ્ટિ-વાળાઓની જંત્રી (બ્યન્તરી)ના દોષને દૂર કરીને શ્રી સુવ્રત સ્વામીના મંદિરે ગયા.

(૧૭) સંસારરૂપી સમુદ્રના સેતુરૂપ, કલ્યાણ માંગે જવામાં રસ્તાના દીવા જેવાં, વિશ્વના ટેકા માટે લાકડી જેવાં, ખીજા મતોના મોહને દૂર કરવા માટે હિંગેલા કેતુ જેવાં અને અમારા મનરૂપી હાથીને બાંધવા માટે મજબૂત ચાંબલાનું રૂપ લેનારાં શ્રીસુવ્રતસ્વામીના ચરણોનાં નખનાં કિરણો (સૌનું) રક્ષણ કરે.

આ સ્તુતિઓ વડે શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની ઉપાસના કરીને શ્રીઆમ્રભટ્ટને રાગમાંથી છુટ્વાનું સ્નાન કરાવી જેમ આવ્યા હતા તેમ શ્રીહેમચંદ્ર અને યશશ્વન્દ્રગણિ ગયા. શ્રીઉદયનચૈત્યમાં, ચક્રુનિકાવિહારમાં અને રાગના ધરીમૂઠમાં એ રીતે ત્રણ સ્થળે કોકણના રાગના ત્રણ કલશને વહેંચી નાખ્યા.

આ પ્રમાણે શ્રીરાગપિતામહુ આમ્રભટ્ટનો પ્રબંધ પુરો થયો. ૩૪

૨૦ એક વખત કુમારપાલ રાગ પાંડિત્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી કપર્દિમંત્રીની અનુમતિથી જમ્યા પછી એક દાણ કાષ્ટ વિદ્યાન પાસે કામંદકીય નીતિશાસ્ત્ર સાંભળતા હતા; તેમાં નીચેનો શ્લોક આવ્યો :—

(૧૭) મેઘ પેઠે રાગ પણ પ્રાણીઓનો આધાર છે. મેઘ આડો થાય તો જીવાય પણ રાગ આડો થતાં જીવાય નહિ.

આ વાક્ય સાંભળીને કુમારપાલે “મેઘ રાગની ઓપમ્યા છે” એમ કહ્યું ત્યારે બધા સભાસભોએ રાગના વખાણમાં ઓવારણાં લેવા માંડ્યાં; એ જોઇને કપર્દિમંત્રી નીચું માથું રાખી બેસી રહ્યા એટલે એકાંતમાં રાગએ તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ મદારાજે ઓપમ્યા શબ્દ વાપર્યો, એવો કાષ્ટ શબ્દ વ્યાકરણમાં નથી, છતાં આપની પુરામત કરનારાઓએ

૩૪ પ્ર. ચિ.ની એક પ્રતમાં ચક્રુનિકા વિહારના જીર્ણોદ્ધારમાં બે કરોડનું ખર્ચ થયું એટલું વધારે છે. આમ્રભટ્ટનો આ પ્રબંધ જિનપ્રમચરિતા તીર્થકલ્પમાં તેમજ પ્ર. ચ. (હે. ય. પ્ર.)માં મળે છે. વળી જયસિંહચરિત્રે વિ. સં. ૧૨૧૧-૧૨૧૩ માં આ ઉદ્ધાર કર્યો એમ લખ્યું છે, (શ્લોક, ૬૪૨) ત્યારે જિનમંડનચરિત્રે ગણિએ વિ. સં. ૧૨૨૨ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૭૦).

વખાણુ કર્યાં ત્યારે મારે તો બેવડું નીચા જોણું થયું. રાજ વગરનું-અધા-
ધુંધીવાળું જગત સાઈ પણ મૂર્ખ રાજ સારો નહિ, એ રીતે વિરોધી રાજનાં
મંડળોમાં આપણી અપકીર્તિ ફેલાય છે. હવે આ બાબતમાં ઉપમેય,
ઓપમ્ય, ઉપમા વગેરે શબ્દો શુદ્ધ છે.” તેણે આ શબ્દો કહ્યા પછી
રાજ્યે પોતાને પચાસ વર્ષ થયાં હોવા છતાં એક ઉપાધ્યાય પાસે
બારાખડીથી શાસ્ત્ર લખવાનું શરૂ કરી એક વર્ષમાં ત્રણ વૃત્તિ^{૩૫} અને ત્રણ
કાવ્યો લખી લીધાં અને વિચાર ચતુર્સુખનું બિરુદ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે વિચારચતુર્સુખ શ્રીકુમારપાલ પ્રબંધ પુરો થયો.^{૩૬}

૨૧ એક વખત વિશ્વેશ્વર નામના કવિ કાશીથી શ્રીપાટણ આવ્યા.
અને શ્રીહેમસરિની સભામાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીકુમારપાલ રાજ પણ
બેઠા હતા. અને તેણે નીચેનું વચન કહ્યું :—

(૧૮) ધાબળો અને દંડ લઈને ફરતા હેમગોવાળ તમારે રક્ષણ કરે
આ પ્રમાણે અર્ધ બોલીને જરા અટક્યા ત્યાં રાજ્યે ક્રોધ કરીને
તેના સામું જોયું પણ તેણે

જૈન ગાયર (ધર્મ)માં છ દર્શનોનાં પરુઓના સમૂહને ચરાવતા (હેમચંદ્ર)

એ રીતે ઉત્તરાર્ધ કહી સભાજનોને ખુશ કરી દીધા. પછી તેણે
શ્રીરામચંદ્ર વગેરે કવિઓને “હર રાખેલી” એ રીતે સમસ્ત્યા આપી અને
મહામાત્ય શ્રીકપર્દીભંત્રીએ નીચે પ્રમાણે એની પૂર્તિ કરી:—

(૧૯) એક વખત કેટલીક કન્યાઓ સંતાકુકડીની રમત રમતી હતી તેમાં
એક દીર્ઘ નેત્રવાળી કન્યાનાં સરલ નેત્રો બે હાથથી પણ ઢાંકી શકાય એમ
નથી અને તે મુખચંદ્રની ચાંદની ફેલાતાં આ કન્યા બધે પકડાઈ જાય
છે એમ કહીને સખીઓએ રમતમાંથી દૂર રાખેલી એક કન્યા પોતાનાં
નિન્દિત નયનોને અને મોહાને રૂએ છે.

આ પ્રમાણે શ્રીકપર્દી મહામાત્યે સમસ્ત્યાપૂર્તિ કરતાં એ (વિશ્વેશ્વર)
કવિએ પચાસ હજારની કિંમતનો પોતાના ગજાનો હાર આ સરસ્વતીની
પદ રચના છે એમ કહીને તેના ગજામાં નાખ્યો. ^{૩૭} પછી તેની વિદ્વતાથી

૩૫ આ વૃત્ત એમ મૂળમાં સખદ છે. એ વ્યાકરણના કાષ્ઠ ગ્રંથના વિશામનો
સૂચક હોયો બેઠ્યો. સારસ્વત વ્યાકરણમાં ત્રણ વૃત્તિ છે પણ એ ગ્રંથ કુમારપાલના
વખતમાં રચાયો ન હતો.

૩૬ આ વૃત્તનંત નિનમડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે.

૩૭ આ વિશ્વેશ્વર કવિ કાશીથી કવી રીતે પાટણ આવ્યો એનું સવિસ્તર વર્ણન
નિ. મં. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં મળે છે. વળી આ વિશ્વેશ્વર કવિના પ્રસંગ

ખુશી થયેલા રાજાએ વિશ્વેશ્વરને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા બતાવી.

(૨૦) કર્ણની ૩૮ માત્ર વાતો રહી, (કર્ણ જવાથી) કાશી શહેરમાં માણસોની વસ્તી આછી થઇ ગઇ, અને પૂર્વ દિશા (કાશી)માં ૩૯ હમીરના ઘોડાઓ હર્ષમાં આવીને હજીહણી રહ્યા છે. એ સ્થિતિમાં સરસ્વતીને બેટવાને આતુર સમુદ્ર સાથે પ્રીતિવાળાં પ્રભાસક્ષેત્ર તરફ આ માફક હૃદય ઉત્કંઠાવાળું થઇ ગયું છે.

એમ કહીને, રાજાએ જેનો ૪૦ સત્કાર કર્યો છે અને સૌએ જેની રજા લીધી છે એવો તે કવિ પોતાને રૂચતા સ્થાન તરફ ગયો.

૨૨ એક વખત શ્રી કુમારપાલ વિહારમાં રાજાએ બોલાવેલા શ્રી હેમાચાર્ય કપર્દીના હાથનો ટેકો લઇને જ્યાં પગથીયાં ચડે છે ત્યાં નર્તકીના કમખાની દોરી ખેંચાતી બેઠને શ્રી કપર્દીએ કહ્યું:—

(૨૧) સુંદરીની કાંચળી સારા ભાગ્યના ઉદયને પામવા ઉતાવળ કરે છે.

આટલું બોલી જરા વાટ જોઈ ત્યાં શ્રી. હેમાચાર્યે નીચે પ્રમાણે ઉત્તરાર્થ કહ્યું.

વર્ણન આગિત્સુંદરગણએ કર્યું છે તેમાં વખતું છે કે તેણે જે સમસ્યાઓ આપેલી એક ઉપરની વ્યાપિદ્યા અને બીજી કાંક્રાગ્રેણ, ખેલવી કપર્દી મંત્રીએ પૂરી કરી અને બીજી રામચંદ્ર કવિએ, હેમચંદ્રની ગોવાળ કહીને પ્રશંસા કરતો ઉપર આપેલો ૧૮મો શ્લોક પ્ર. ચ. (દે. રૂ. પ્ર.)માં મળે છે પણ તેમાં વિશ્વેશ્વર નહિ પણ દેવણાથે કહ્યો એમ વર્ણન છે.

૩૮ આ કર્ણ તે કાશીનો રાજા હોવો જોઈએ એમ સંબંધ ઉપરથી લાગે છે. રા. દી. રાજાએ એમજ અર્થ કર્યો છે. એટલે જામ અને બોજાનો સમકાલીન ડાહ્યનો કર્ણ જ અહીં વિવક્ષિત છે. એ મરતાં કાશીની વસ્તી આછી થઈ ગઈ અને પોતાને ત્યાં રહેવાનું પ્રયત્ન ન રહ્યું એમ કહેવા માગ્યું છે.

૩૯ આ હમીર ક્યાંનો રાજા ? શાકંભરીનો એટલે રણ્યસોરનો ચાહાણરાજા એમ ટાંંગી કહે છે. પણ શાકંભરીનો હમીર તો કુમારપાલ પછી સો કરતાં વધારે વર્ષ પછી રિ. સં. ૧૩૪૨ માં ગાદી ઉપર બેઠો હતો. (જુઓ ગણતર કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૯૬) અને હમીર એટલે મુસલમાનો એવો અર્થ હોય તો તેઓ પણ કુમારપાલ પછી વીસ-બાવીસ વર્ષ પછી કાશી પોતાના છે. હરિહરિત એટલે શિવની દિશા-North east એમ ટોની કહે છે, પણ ઉદ્ગની દિશા અર્થાત્ પૂર્વ દિશા એ અર્થ વધારે સચુક્તિ છે. રા. દી. રાજાએ એ રાખ્યો છોડી દીધો છે અને કાશીમાં હમીરનું રાજ્ય થયું એમ કહ્યું છે.

૪૦ કેટલો સત્કાર કર્યો એ વિષે જિ. ગણિ કહે છે કે કુમારપાલ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને પાંચ લાખ દ્રમ્મ અને દસ ઘોડા આપ્યા.

(એ વાત ખરી છે) કારણકે તરણીજનનો પછવાડેનો ભાગ શુષ્ક ગ્રહણ કરીને પુષ્ટ થયો છે.

૨૩ એક વખત સવારમાં કપર્દીમંત્રીએ (જતાં જતાં) પ્રણામ કર્યા એટલે શ્રીહેમાચાર્યે “આ હાથમાં શું છે?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે પ્રાકૃત ભાષામાં હુરડધ (છેલ્લા ધ નો એ યધને હાલમાં હરડે કહેવાય છે) એમ કહ્યું. ત્યારે પ્રશ્નએ કહ્યું: “શું હજી?” તરત જુદી હોવાથી તેમના વચનમાં રહેલો જળ પામી જધને કપર્દીએ કહ્યું: “ના હવે નહિ;” કારણકે “છેલ્લો હતો તે પહેલો થયો છે અને એક માત્રા વધી છે.” હર્ષાશ્રુથી જેનાં નેત્રા ભરાઇ ગયાં છે એવા શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી રામચન્દ્ર વગેરે પંડિતો પાસે કપર્દીની ચતુરાઈની પ્રશંસા કરી. તેઓએ રહસ્ય ન સમજીને “એ શું?” એમ પૂછતાં શ્રી હેમાચાર્યે કહ્યું કે હુરડધનો શબ્દના જગથી ‘હુ અક્ષર રડે છે’ એવો અર્થ કરી “શું હજી પણ” એટલું પૂછતાં જ એ વચનનું રહસ્ય સમજી જધને તેણે “હાલમાં નહિ” એમ કહ્યું. કારણકે પહેલાં બારાખડીમાં હુકાર છેલ્લો બોલાતો હતો માટે હુ રડે છે. હાલમાં અમારા નામમાં હુ પહેલો છે અને એક માત્રા વધારે છે. (હું (અક્ષર) માં).

એ રીતે હુરડધ પ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૪ એક વખત કાષ્ઠ પંડિતે ઉર્વશી શબ્દમાં શ તાલબ્ધ નોંધએ કે દન્ત્ય ?” એમ પૂછતાં શ્રીહેમાચાર્યેણ કાંષ્ઠક કહેવા જાય છે, ત્યાં કપર્દીમંત્રીએ એક કાગળ ઉપર “ધણાંનું જે અણન કરે તે ઉર્વશી” એ રીતે વ્યુત્પત્તિ લખી શ્રીહેમાચાર્યના જોળામાં એ કાગળ નાખ્યો. એ પ્રમાણથી શ્રીહેમાચાર્યે તાલબ્ધ શકારનો નિર્ણય તેની આગળ કસ્યો.

આ રીતે ઉર્વશી પ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૫ એક વખત સપાદલક્ષના રાગનો એક એલથી (સાન્ધિવિગ્રહિક) શ્રીકુમારપાલ રાગની સભામાં આવ્યો; ત્યારે રાગએ “તમારા મહાગગ કુશળ છે?” એમ પૂછ્યું. અને પોતાને પંડિત ગાનનાર તે મિથ્યાભિમાનીએ “વિશ્વને ગ્રહણ કરે તે વિશ્વલ” એવાના વિજયમાં વળી શો મંદેદ ? આ સાંભળી રાગની પ્રેરણાથી શ્રીકપર્દીમંત્રીએ “જડદી નાશ પામે” તે વિશ્વલ એ રીતે નવી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી. આ પ્રમાણે તેના નામમાં દુપણ આવે છે એમ પ્રધાને વિવક્ષિ કર્યાથી તે રાગએ વિગદરાજ નામ ધારણ કર્યું. બીજે વર્ષે તે જ પ્રધાને (એલથીએ) શ્રીકુમારપાલ રાગ આગળ પોતાના રાગનું નામ વિગદરાજ કહ્યું; ત્યારે શ્રીકપર્દીમંત્રીએ “વિગ્ર એટલે નાક વગરનું; હર અને નારાયણને જેણે નાક વગરના કર્યા તે

વિગ્રહરાજ” એ રીતે વ્યુત્પત્તિથી અર્થ કર્યો. આ વાત જાણીને એ પછી કપહી પોતાના નામનું ખંડન કરશે એ ખીકથી તે રાજાએ કવિબાંધવ એવું નામ ધારણ કર્યું. ૪૧

૨૬ એક વખત શ્રી કુમારપાલ રાજા આગળ શ્રી યોગશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન થતું હતું, ત્યારે પંદર કર્મોદ્ધાનની વ્યાખ્યામાં દ્વન્તકેશનસ્ત્રાસ્થિત્વક્રોમ્ણાં ગ્રહણમાકરે એ શ્લોક આવ્યો. તેમાં શ્રી હેમાચાર્યના મૂળ પાઠને સુધારીને બહુવચનનું એકવચન કરીને રોમ્ણાંને બદલે રોમ્ણો એ રીતે પં. ઉદયચંદ્રે વારંવાર વાંચ્યું ત્યારે શ્રી હેમાચાર્યે ફેરફાર કરવાનું કારણ પૂછ્યું અને તેણે પ્રાણીઓનાં અંગો અને વાદિત્રો માટે એકવચન દ્વંસમાસમાં વ્યાકરણ સિદ્ધ છે એમ વ્યાકરણસૂત્રથી દર્શાવ્યું એટલે શ્રી હેમાચાર્યે, રાજાએ તથા ખીજાઓએ તેની પ્રશંસા કરી.

આ પ્રમાણે પં. ઉદયચંદ્રનો પ્રખંધ પુરો થયો.

૨૭ એક વખત તે રાજાપિ (કુમારપાલ) ધીવાળું મિષ્ટાન્ન ભોજન કરતા હતા; ત્યાં જરા વિચાર કરીને એ ભોજન છોડી દધને શ્રી હેમાચાર્યને પૂછ્યું કે “મારે ધીવાળું મિષ્ટાન્ન ખાવું એ યોગ્ય છે કે નહિ ?” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “વાણીઆ પાક્કાણુ માટે યોગ્ય છે, પણ જોણે અબક્ષ્ય (માંસ) ન ખાવાનો નિયમ લીધો છે તેવા શત્રિય માટે યોગ્ય નથી કારણકે તેથી માંસાદાર થાદ આવે છે.” “એમજ છે” એમ કહીને રાજાએ પહેલાં કરેલા અબક્ષ્યના ભક્ષણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું અને આચાર્યે “બગીશ દાંત છે માટે બગીશ વિદારે કરાવો” એમ કહ્યું.

રાજાએ તેમ કર્યું. પછી આચાર્યે આપેલા મુદ્દર્ત વખતે વટપદ્રક (વડોદરા ?)થી કાન્દ નામનો વેપારી પોતે કરાવેલા મંદિરમાં મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે શ્રી પાટણુ આવ્યો. ત્યારે શહેરના મુખ્ય મંદિરમાં તે મૂર્તિ મુકીને પૂજા વગેરેની સાગમ્રી સેવા ગયા; પણ સાગમ્રી લઇને ન્યાં પાછો આવ્યો ત્યાં રાજાના અંમરક્ષકોએ બારણામાં રોકી રાખ્યો એટલે તે અંદર ન જઇ શક્યો. અમુક કાળ ગયા પછી દારપાળો ખારી

૪૨ ઉપર પ્રમાણે ચપાદલક્ષના રાજાની કુમારપાલની સલામતી મરકરી થયાનું એવંતુંગ કહે છે. પણ ખરી રીતે કુમારપાલથી દારેલા અર્જુનરાજના • અનુયાયી ચપાદલક્ષના રાજા વિગ્રહરાજ (કે વિરાઘદેવ) (વિ. સં. ૧૨૦૬ થી ૧૨૨૦) તેણે કુમારપાલને દરાગ્યો હોય એમ એના ઉત્ક્રીર્ણ લેખથી જાણાય છે. (જુઓ J. A. S. B. Vol. LV p. 41) આ કપહીમત્રી કુમારપાલનો બાંડગારિક દત્તો એમ વિનમ્રાંડનનક્ષિ કહે છે. (જુઓ કુ. પ્ર. પૃ. ૧૦૦)

ગયા પણ એ વખતે પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્ત આશુ ગયું હતું. એથી તે અંદર જઈને આચાર્યના પગમાં પડીને પોતાને ઠપકો આપતાં આપતાં રોવા લાગ્યો. આચાર્યે જોયું કે આ માણસનું હુઃખ ખીણ કાઢ રીતે દૂર થઈ શકે એમ નથી એટલે મંદિરના રંગમંડપમાંથી બહાર નીકળી, નક્કરો જોઈને પોતાના શુભ મુહૂર્તનું નક્કર આકાશમાં ઉમેલું જોઈને તેને કહ્યું કે “જોઈએ ધડી જોઈને જે મુહૂર્ત આપેલું તેમાં જો મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હોત તો તેનું ત્રણ વર્ષનું જ આયુષ્ય હતું. હાલમાં જે મુહૂર્ત છે તે મુહૂર્તમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાથી તેનું આયુષ્ય લાંબું ચાલશે.” આ રીતે આચાર્યે કહ્યું. એટલે તે વખતે પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને આચાર્યે કહ્યું હતું તેમજ થયું.

આ પ્રમાણે અભયલક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૨૮ મેં “ધન હરી લેવાથી પહેલાં એક ઉદર મરી ગયો છે માટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપો” એ રીતે રાજાએ માગણી કરવાથી આચાર્યે તેના કલ્યાણ માટે તેના નામથી મૂષક વિહાર કરાવ્યો. વળી કાઠિ વેપારીની સ્ત્રી જેનાં નાત, નામ, ઠામ, સંબંધ કાંઈ જાણવામાં નહોતાં તેણે વાટમાં ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યા રાજાને દહીં ભાત ખવડાવી તૃપ્ત કર્યો હતો; એની કૃતગતાથી તેનું પુણ્ય વધે માટે શ્રી પાટણમાં કરંબવિહાર કરાવ્યો.

૨૯ એજ રીતે યુદ્ધાવિહાર આ પ્રમાણે થયો. સપાહલક્ષ દેશના એક અવિવેકી શેઠીઆએ માથું ઝાળવા વખતે પોતાની પ્રિયાએ આપેલી જૂને હાથમાં લઈ, તે પીડા કરનાર જૂનો તિરસ્કાર કરીને તેને હાથમાં ધણી વખત મુઠી ચોળી નાખીને મારી નાખી. એ વખતે પાસે રહેલા અમારિનો અમલ કરાવનાર પંચોળીએ તે ગૃહસ્થને અણહિલપુર પાટણ લઈ આવી રાજા પાસે ઉભો કર્યો. પછી આચાર્યની આગાથી તેના દંડ તરીકે તેનું સર્વસ્વ લઈને ત્યાં જ યુદ્ધાવિહાર કરાવ્યો.

આ રીતે યુદ્ધાવિહારપ્રબંધ પુરો થયો. ૪૨

૩૦ વળી ખંભાતમાં જ્યાં આચાર્યને દીક્ષા અપાઈ હતી તે સાલિગ વસહિ નામના અસામાન્ય મંદિરમાં, રત્નમયમૂર્તિઓ સાથે અનુપમ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

એ રીતે પ્રભુદીક્ષા વસહિકાના ઉદ્ધારનો પ્રબંધ થયો.

૩૧ એક વખત શ્રીસોમેશ્વર પાટણમાં કુમારવિહાર નામના મંદિરમાં બૃહસ્પતિ નામના તપસ્વીએ કાંઈક (જેન ધર્મે વિરુદ્ધ) અપરાધ કર્યો.

૪૨ યુદ્ધાવિહારની આ વાત જિ. ગણિના પ્રગરપાલ પ્રબંધમાં છે. (૫. ૧૦)

પરિણામે આચાર્યની અકૃપા થવાથી તેનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો. એટલે તેણે અણહિલ્લપુર આવીને પોતા આવશ્યક (છ પ્રકારનાં આવશ્યક કર્મ) માં કુશળતા મેળવીને હેમાચાર્યની સેવા કરવા માંડી. એક વખત ચાતુર્માસ (ચોમાસાના ચાર મહિના સુધી કરેલા વ્રતના) ના પારણાને દિવસે હેમાચાર્યના ચરણોની દ્વાદશાવર્તનથી વંદન કર્યા પછી તેણે કહ્યું. (પખખચાણુ કર્યું.)

(૨૨) હે નાથ ! તમારા ચરણ પાસે રહેવાથી કપાયોના નાશકારા વિકારરહિત થવા માટે ચોમાસાના ચાર માસ સુધી આ (રાંધેલા અન્નના ત્યાગરૂપ ?) વ્રત કર્યું. હવે હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારૂં ચરણમાં લોટવાથી જેનો કલિ નાશ પામ્યો છે એવા માફ પાણીથી ભોંળાયેલાં અન્ન વડે, ભલે પારણું થાય. એ રીતે તેણે વિનંતિ કરી એટલે આચાર્યને પ્રસન્ન બેઠને, એજ વખતે ત્યાં આવેલા રાજાએ તેને ફરી તેનો અધિકાર આપ્યો. આ રીતે ગૃહસ્થતિગંઢને ફરી અધિકાર અપવાનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૨ એક વખત દિવાને આમમાં આવેલા આલિંગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનને રાજાએ પૂછ્યું કે “હું સિદ્ધરાજાથી ઉતરતો છું, તેના સમાન છું કે તેનાથી ચડીઆનો છું ?” ત્યારે તેણે પોતાના કથનને શુન્દો ન ગણવાની શરતે કહ્યું કે “શ્રીસિદ્ધરાજામાં ૯૬ ગુણો અને બે દોષો હતા. ન્યારે આપનામાં બે ગુણ અને ૯૬ દોષો છે.” આ તેનાં વાક્યથી દોષમય જીવમાં વૈરાગ્ય આવવાથી ન્યાં આંખમાં છરી મારવા રાજાને જાય છે, ત્યાં તેનો આશય સમજનાર આલિંગે વિનંતિ કરી કે “શ્રી સિદ્ધરાજાના જન્મ ગુણો તેના સંગ્રામમાં અસુલટતા (અશુરવીરપણું) અને સ્ત્રીલપટતા એ બે દોષો વડે ઢંકાઈ ગયા હતા. ત્યારે લોભ વગેરે તમારા દોષો લગાઈમાં શુરવીરપણું અને પરત્વી સહોદરપણું એ બે ગુણોથી ઢંકાઈ ગયા છે.” આ તેનાં વચનથી તે રાજા સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી ગયો.

આ રીતે આલિંગ પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૩ એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજાના રાજ્ય વખતે પાંડિત્યમાં (હેમાચાર્ય સાથે ?) સ્પર્ધા કરતો વામરાસિનામનો વિપ્ર હેમાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા સંદેન ન થવાથી નીચેનું વચન બોલ્યો—

(૨૩) જેના કામગામાં (કેષ દિવસ ન ધોવાવાથી) સો લાખ જૂંઓની હારો ફરી રહી છે, દાંતોમાં જાએલા યુષ્કળ મળથી જેના મોઢામાંથી

કરાવેલા સત્તર હાથ પ્રમાણના ઝેલિકાવિહારમાં પ્રભાવના કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ એમાં જન્મથી જ ચાડી કરનાર-કુટિલ વ્યાહણોએ ઉભાં કરેલાં વિદ્યને જોઇને તેઓને દેશજ્ઞકાર કાઢ્યા અને પછી પોતે શ્રીશત્રુજય તીર્થે ગયા.

૩૬ ત્યાં “દુઃખનો તથા કમનો હાય કરનાર” નમસ્કાર વાક્યો બોલતા દેવની પાસે જુદી જુદી જાતની પ્રાર્થના કરતા હતાં, એ વખતે એક ચારણે નીચેનું વચન કહ્યું.

(૨૭) એક કુલ માટે, જે સ્વામી (મોક્ષરૂપ) સર્વ સિદ્ધિનું સ્ત્રુપ આપે છે, તે બોળા જિનવરનો આશ્રય લોકો શા માટે (કદ્દ ઇચ્છાથી) કરે છે ?

આ પ્રમાણે ચારણને બોલનાં સાંભળ્યો; તે નવ વાર બોલ્યો માટે રાજાએ તેને નવ હજાર આપ્યા. પછી ગિરનાર પાસે ગયા ત્યાં કાંઈ કારણ વગર એકાએક પર્વતનો કમ્પ થયો, એટલે શ્રીહેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે “આ છત્રો પેટે ટીંગાઈ રહેલી શિલા એક સાથે જો બે પુણ્યવંત માણસો એની નીચે આવે તો તેના ઉપર પડે એવી વૃદ્ધ પરપરા છે. હવે આપણે બેય પુણ્યવાળા છીએ, એટલે જો આ ચાલી આવતી વાત સાચી હોય તો લોકાપવાદ આવે માટે રાજા જ દેવને લલે નમસ્કાર કરે. હું નહિ કરું” પણ રાજાએ આગ્રહ કરીને શ્રીહેમાચાર્યને જ સંધ સાથે મોકલ્યા. અને પોતે છત્રશિલાનો માર્ગ છોડી જૂના કોલ્લાની બાજુમાં બીજો ઠેકાણે નવાં પગથીયાં બાંધવા માટે શ્રીવાગ્ભટ્ટદેવને ૪૫ આજ્ઞા કરી. બેય બાજુનાં ૪૬ પગથીયાંમાં ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું.

આ રીતે તીર્થયાત્રા પ્રબંધ પુરો થયો. ૪૭

૪૫ ગિરનારના નવા પગથીયા બાંધાવવા માટે કુમારપાદે વાગમટને કહ્યું એમ પ્ર. ચિ. મા તથા પ્રભાવકચરિત (હે. સુ. પ્રબંધ શ્લો. ૮૪૫) માં છે. પણ સોમપ્રભાચાર્ય (સં. ૧૨૪૧) ના કુમારપાદ પ્રતિબોધમાં, જ્યસિદ્ધરૂરિના કુમારપાદચરિતમ્ અને જિનમંડન ગણિતા કુમારપાદ પ્રબંધ (પૃ. ૧૦૫) માં શ્રીમાળ જ્ઞાતિના સશ્વિગતા પુત્ર આગ્રે (દેશી નામ આગ્રહ કે આંબક) કુમારપાદે નીમેલા સુરાષ્ટ્રના અધિપતિ તરીકે એ પગથીયા બાંધાવ્યા એમ કહ્યું છે. આ આશરેના પોતાનો સં. ૧૨૨૨-૨૩ નો ખજુરી બાજુ પાસેના લેખ પણ મળ્યો છે (તુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાક ૫૦-૫૧ તથા એ ઉપર વિચેયન.)

કુમારપાદ પ્રતિબોધમા કહ્યું છે કે પોતે ગિરનાર ઉપર ચડી ન શક્યા માટે કવિ શ્રીપાદના પુત્ર શિદ્ધપાદની સૂચનાથી નવા પગથીયાં બાંધાવવાની આજ્ઞાને કુમારપાદે આજ્ઞા કરી. (સંલેખ પૃ. ૧૩)

૪૬ મૂળમાં પદ્માયા: પદ્મદ્વય એમ સંખ્યા છે સ. દી. ગાત્રીએ એ સંખ્યા છોડી નીધા છે, તેનીએ two sides of the road એમ અર્થ કર્યો છે.

૪૭ આ પ્રબંધ જ્યસિદ્ધરૂરિના કુમારપાદ ચરિતના નવમા સર્ગમા વર્ણવેલો છે.

સરી તેણે એટલું દ્રવ્ય આપવાની ના પાડી એટલે તેને ચાબખા મારી
છાવણીમાંથી આ સેનાપતિએ કાઢી મુક્યો. પછી પોતે યથેચ્છ રીતે માગણ
લેકિને ખુશી કરીને ચૌદસો સાંઢણી ઉપર તેથી બમણા સૈનિકાને જેસારી
આગળ વખ્યો; અને થોડાં પ્રયાણ કરીને બંબેરાજ શહેરના કિલ્લાને ઘેરા
ધાલ્યો. હવે તેજ રાતે સાતસો કન્યાઓનાં લગ્ન થાય છે એવું શહેરના
લોકો પાસેથી સાંભળી, તેઓના વિવાહ થઇ જવા દેવા માટે રાતે એમને
એમ (લડયા વિના) પડી રહી સવારે કિલ્લાને છૂટી લીધો. એ કિલ્લામાંથી
સાત કરોડ સોનું અને ઝગીઆર હજાર થોડીઓ મળી છે એ પ્રમાણેના
ખુશી ખબર ખૂબ ઝડપવાળા બેપીઆઓ સાથે રાજાને મોકલ્યા. અને
પછી પોતે તે દેશમાં શ્રીકુમારપાલ રાજાની હકુમત ચાલુ કરી, ત્યાં અધિ-
કારીઓ નીમી, પાછો ફરી શ્રીપાટણ આવી રાજમહેલમાં રાજાને પ્રણામ
કર્તા. તેની સાથે થોડા વાર્તાલાપનો વખત મળતાં, તેના શુભોચી પોતે
પ્રસન્ન થયેલ હોવા છતાં રાજાએ તેને કહ્યું કે “તારી મોટી નજર એજ
તારો મોટો દોષ છે, જે ખર્ચ તું કરે છે તે હું પણ કરી શકતો નથી.”
રાજાનો આ હિપ્પેશ સાંભળીને તેણે રાજાને જવાબ આપ્યો કે “મહારાજો
આ સાચી વાત કરી, આવી જાતનો ખર્ચ આપ નથી કરી શકતા કારણ
કે આપ પરંપરાથી રાજાના પુત્ર નથી. પણ હું તો રાજાનો પુત્ર છું એટલે
હુંજ વધારે સારી રીતે ખર્ચ કરી શકું.” ૫૦ તેણે આ પ્રમાણે કહેતાં
રાજાએ ખુશી થવું કે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ? કેસોડીનો પથ્થર કેસોડીના
લીસોટાથી સોનાની શોભાને ધારણ કરે છે, એ રીતે અમૂલ્યતા મેળવનાર
ચાહડ, રાજાએ રજા આપવાથી પોતાને સ્થાનકે ગયો.

આ પ્રમાણે રાજધરદ્વ ચાહડ પ્રબંધ પુરે થયો.

૪૯ હવે આ (ચાહડ)નો ન્હાનો લાઠ સોલાક નામનો માંડલીક
હતો એને સત્રામારનું નિરૂદ્ધ મળ્યું હતું.

૪૯ આ બંબેરા (કે બંબેરી) આંખડે લીધું હતું અને તેજ લોગવતો હતો
એમ પ્ર. ગ. માં કહ્યું છે (હે. સ. પ્ર. ૭૨૫, ૭૨૬)

૫૦ આ જવાબ જરા વિચિત્ર છે. કુમારપાલ પરંપરાથી રાજાનો પુત્ર નહિ
અને આ ચાહડ રાજાનો પુત્ર શી રીતે ? એવ વાતો બોલી છે. જિનમંદન ગણીએ
જવાબ અપાવતાં “પોતે રાજાના બલથી ખર્ચ કરે છે, પણ રાજા કોના બલથી
ખર્ચ કરે ?” એ રીતે પ્રશ્નગત કરાવી છે, તે ઠીક છે. પણ ઉપર ગેરવંચે તો
ઝડપડગ કરી છે. આ વિષયમાં આજ પ્રકાશના છઠા પ્રબંધ ઉપરની ટિપ્પણી
પણ બુઝે.

૪૦ આનાક નામનો કુમારપાલનો માસીનો દીકરો જેને તેની સેવાના મુલ્યથી ખુશી થઇને રાજાએ સામન્તપદ આપ્યું હતું. છતાં જે પહેલાં પેઢેના રાજાની સેવામાં રહેતા તે એક વખત બપોર વખતે મહેલમાં પહોંચ ઉપર બેઠેલા રાજાની આગળ બેઠો હતો. ત્યાં એકાએક કોઇ નોકરને ત્યાં આવેલો જોઇને રાજાએ “આન્કોણુ છે?” એમ પૂછતાં થી આનાકે પોતાના નોકરને બોળાવીને, એણે સંકેત કરવાથી બહાર નીકળીને (પોતાના કુટુંબની) કુલેશતા પૂછી અને તેણે (આનાકને ઘેર) પુત્ર જન્મ થવાની વધાઇ માગી. એ નોકરને “બહુ સાઈ” એમ કહી રાજા આપી, સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ કમળ ખીલી ઉઠે તેમ તે વાતથી જેનું મોઢું ખીલી ઉઠ્યું છે એવો તે આનાક પોતાને ઠેકાણે આવ્યો એટલે રાજાએ ‘એ શું હતું?’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે (વિવેકથી) મદારાજને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો એમ વિનંતિ કરીએટલે રાજાએ મનમાં થોડો વિચાર કરીને તેને મોઢે કહ્યું કે “જેના જન્મના ખજર આપવા નોકર પ્રતિદારોથી અટક્યા વગર અહીં સુધી આવ્યો આવ્યો, તેના પુણ્યશક્તિના પ્રતાપે એ ગૂર્જર દેશમાં રાજા થયો. પણ આ શહેરમાં કે આ ધવલગૃહમાં નહિ થાય. કારણ કે અહીંથી ઉઠાડવા પછી તમારી આગળ તેણે પુત્ર જન્મના ખજર આપ્યા. મોઢે આ શહેરનો રાજા એ નહિ થાય.” એ પ્રમાણે વિચાર ચતુર્મુખ થી કુમારપાલ દેવે નિર્ણય કરીને કહ્યું.

એ પ્રમાણે લવાજુપ્રસાદ (ના જન્મ)નો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૧ (૨૮) પોતાને તાણે રહેલાં અદાર^{૧૨} ગંડો (દિશો)માં (જેના ધર્મ ઉપરના) આદરને લીધે, સર્વે પ્રસારેલી પોતાની શક્તિથી ચોદ વર્ષ સુધી મારિતું નિવારણ કરીને તથા કીર્તિ સ્તંભ જેવા^{૧૩} ચોદસો વિદારો બંધારીને જેના કુમારપાલ રાજાએ પોતાના પાપનો ક્ષય કર્યો.

૧૨ શ્લોકમાં કહેવા અદાર દેશોનાં નામો લિનમંદન અગ્નિએ નીચે પ્રમાણે બખાવ્યાં છે (જુઓ મૂળ પ. ૧૫૫ ટિ.) — (૧) કર્ણાટ, (૨) ગૂર્જર, (૩) વાટ, (૪) રોહિત (૫) કચ્છ (૬) શિન્ધુ (૭) ઉચ્છા (૮) બલેરી (૯) મરદેશ (૧૦) માળવા (૧૧) કોંકણ (૧૨) મદારાજ (૧૩) શીર (૧૪) નવમ્બર (૧૫) રાપાદ વડા (૧૬) મેવાટ (૧૭) દીપ (૧૮) આબીર.

૧૩ કુમારપાલે ચોદસો વિદારો બંધાર્યા હતા એમ મેરતમ અર્થો કહે છે. તેણે ૧૫ મા પ્ર. માં ૧૪૪૦ કહેલ છે. (પ. ૧૮૨) કુમારપાલ પ્રવિયોગમાં કહ્યું છે કે રાજાએ જેટલું તે પાટણમાં કુમાર વિદાર બંધાવ્યું. પછી વિશુવન વિદાર બંધાવ્યું. આ ઉપરાંત પાટણમાં જીવન માંથી મહિરો બંધાવ્યાં. (મોહ પદાવનમાં ખરીદો

પછી શ્રીહેમાચાર્યને કચ્છના રાજા લાખાની માતા જે મહાસતી હતી તેના “ મૂળ રાજના વંશમાં જન્મેલાઓને લૂતારોગ થશે. ” એવા શાપના સંબંધથી કુમારપાલે ગૃહસ્થનો ધર્મ સ્વીકારતી વખતે શ્રીહેમાચાર્ય પાસેથી રાજ્યભાર લીધેલો હોવાથી તે છિદ્રદ્વારા લૂતારોગે શ્રીહેમાચાર્યમાં પ્રવેશ કરીને તેમને પીડા કરવા માંડી. એમના દુઃખથી રાજલોક સાથે રાજા પણ દુઃખી રહેવા લાગ્યા. ત્યારે જ્યાનથી પોતાના આયુષ્યને પ્રજાને જોઈને શ્રીહેમાચાર્ય અષ્ટાંગ યોગાભ્યાસથી તે રોગને રમતમાં ઉખેડી નાખ્યો. ૫૪

૪૨ એક વખત કેળના પાન ઉપર બેઠેલા કાઠ યોગીને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાજાને આસન બંધથી જમીનથી ચાર આગળ ઉઠે રહીને બ્રહ્મરત્નમાંથી નીકળતો તેજનો પુંજ શ્રીહેમાચાર્યે બતાવ્યો. હવે પોતાનું આયુષ્ય ૮૪ વર્ષનું થતાં પોતાનો મરણ દિવસ નક્કી જોઈને અનશનપૂર્વક છેવટની આરાધન ક્રિયા શ્રીહેમાચાર્યે શરૂ કરી; દુઃખથી ચંચળ થઈ ગયેલા રાજાને શ્રીહેમાચાર્યે કહ્યું કે “ હવે તમારું પણ ૭ માસનું આયુષ્ય બાકી છે. અને તમને સંતતિ નથી માટે જીવતાં જ તમારી ઉત્તરક્રિયા કરી લેજો. ” એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને દશમા દ્વાર (બ્રહ્મરત્ન)થી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. શ્રીહેમાચાર્યને છેલ્લા સંસ્કાર કર્યા પછી એની ભસ્મ પવિત્ર ગણીને રાજાએ એમાંથી તિલકને ખદાને નમસ્કાર કર્યા. પછી બધા સામેંતોએ ભસ્મ લીધી, છેવટ નગરના લોકોએ ત્યાંની માટી લીધી પરિણામે ત્યાં પડેલો ખાડો હજી સુધી હેમખંડ નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૫૪

૪૩ પછી આંખમાં આંસુવાળા અને શ્રીહેમાચાર્યના શોકથી જેનું ગળ વિકળ થઈ ગયું છે એવા રાજાને પ્રધાનોએ વિનંતિ કરી ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે “ પોતાના પુણ્યથી જેઓ ઉત્તમલોકને પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રજાનો મંદિરો બધાઓં એમ કહ્યું છે) અને પાટણ બદાર એટલાં બધાં મંદિરો બંધાવ્યા કે તેની સંખ્યા ન ગણી શકાય. પાટણ બદારની વાત કુમારપાલના વખતના ઈતિહાસે બંધાવેલા મંદિરોને લઈને કહેલી જાણ છે. ”

૫૩ આ લૂતારોગનું પ્રકરણ વિચિત્ર છે. શ્રીહેમાચાર્યને લૂતારોગ થયા પછી લાખાનો ગાતાના શાપની વાત પણ જોડાઈ હોય એમ લાગે છે. પ્ર. વિ. નો ખેડી આશ્ચર્યના માઠ પ્રમાણે તમા આ. સુ. ગણિના કહેવા પ્રમાણે ખેડો લૂતારોગ કુમારપાલને થયો અને પછી કુમારપાલે દેમગંધને બાદી ઉપર બેસાવવાથી એમને થયો અને સારિએ છેવટ યોગબળથી દૂર કર્યો. (પૃ. ૩૪)

૫૪ હેમાચાર્યના મરણનું જ્ઞાન જિ. ગણિના ક. પ્ર. આ પણ આ પ્રમાણે છે. પ્ર. ગ. માં કાંઈ નથી.

હું શોક કરતો નથી પણ માઈ જ સાત અંગવાળું આ રાજ્ય જ તજવા યોગ્ય છે. રાજપિંડના દોષથી દૂષિત હોવાથી માઈ પાણી પણ જગહગુરના શરીરને ન અડયું, એજ વાતનો શોક કરું છું.” આ પ્રમાણે પ્રભુના મુણેને યાદ કરતાં કરતાં ધણીવાર સુધી વિલાપ કર્યો. પછી શ્રીહેમાચાર્યે કહેલા દિવસે તેણે કહેલા વિધિ પ્રમાણે સમાધિદ્વારા મરણ પામી રાજ્ય સ્વર્ગે ગયા. સં. ૧૧૬૯થી ૩૧ વર્ષ સુધી શ્રીકુમારપાલદેવે રાજ્ય કર્યું.

૪૪ સં. ૧૨૩૦ ના વર્ષમાં શ્રી અજયદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો. આ રાજ્યએ પૂર્વભોના મંદિરોનો નાશ કરવા માંડયો; એટલે સીધા નામના એક ભાંડે ૫૫ રાજ્ય આગળ લવાઈ દેખાડતાં માયાથી ખોટી ઇન્દ્રજન રચીને તેમાં પોતે જીભાં કરેલાં પાંચ મંદિરો પુત્રોને આપીને તથા “મારી પછી તમારે અતિશય ભક્તિવડે આ દેવોનું આરાધન કરવું,” એમ શિખામણ આપીને પોતે જ્યાં આખરની સ્થિતિમાં પડ્યો છે, ત્યાં તેના ન્હાના દીકરાએ તે મંદિરને ભાંગી નાખ્યું એમ સાંભળીને “અરે અજયદેવે પણ પિતાના પરશોક ગમન પછી તેનાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કર્યો છે અને તું તો હજી હું જીવું છું ત્યાં જ મારાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કરે છે માટે તું તો અતિ અધમ છો!” એવા શબ્દો કહ્યા. તેના આ શબ્દોથી શરમાળને રાજ્યએ તે ખોટું કામ કરવાનું છોડી દીધું.

૪૫ પછી શ્રી અજયદેવે શ્રી કપર્દીમંત્રીને મહામાતૃપત્રું ૫૬ લેવા માટે ખૂબ આગ્રહ કર્યો; ત્યારે “સવારે શકુનો જોઇને એ અનુકૂળ હશે તો મહારાજને હુકમ માથે ચડાવીશ” એમ કહીને ૫૬ શકુનગૃહમાં કપર્દીમંત્રી ગયો. ત્યાં દુર્ગદેવી પાસે સાત પ્રકારનાં શકુન માગ્યાં, અને તે મળતાં તેની પુષ્પ અક્ષત વગેરેથી પૂજા કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો એ મંત્રી જ્યાં શહેરના દરવાજામાં પેઠો ત્યાં ધ્યાનપૂણ્યમાં ખોટી ગર્જના કરતા આખલાને જોઇને મનમાં ખૂબ ખુશી થતો ઘેર આવ્યો. જમ્યા પછી ૫૭ વૃદ્ધ મારવાડી

૫૫ પ્ર. ધિ.માં જે વખત આ સીલ કે સીલણ નામના કૈતુકીની વાત આવે છે, જે ય વખત નામ એક સરખું છે એથી એ વિશેષ નામ નહિ એમ લાગે છે. મૂળમાં કૌતુકી છે તેનો અર્થ મેં ભાંડ કર્યો છે.

૫૬-શકુન જેવા માટે ખાસ સ્થાન-દુર્ગદેવીનું મંદિર હોય એમ આ શબ્દો પરથી જણાય છે.

૫૭ આ મરુદ્ધને યામિક કહ્યો છે. યામિક એટલે દર પ્રહરે બદલાતો પહેરીગર, પણ અહીં પ્રકરણને અનુસરી શકુન જોનાર જેથી અર્થ ટોળી પેઠે મેં પણ કર્યો છે. આગળ આવાજ પ્રસંગમાં મરુદ્ધને યામિકને બદલે શાકુનિક કહ્યો છે. (નુઓ મૂળ પૃ. ૧૬૨ પ્રસંગ ૫૫).

જોશીએ શકુનના ખખર પૂછ્યા. શ્રી કપર્દીએ શકુનનું વર્ણન કરી તેની પ્રશંસા કરી ત્યારે તે વૃદ્ધ મારવાડીએ કહ્યું કે :—

(૨૯) “ નદી ઉતરતી વખતે, માર્ગમાં ભૂલા પડતી વખતે, ભય આતી પડ્યું હોય ત્યારે, સ્ત્રી કાર્યમાં, રણમાં અને વ્યાધિમાં માણસથી વિપરીતનાં વખાણ થાય છે. એ પ્રમાણથી તમારું મરણ પાસે આવ્યું છે તેથી તમારી ભુદ્ધિ બ્રષ્ટ થઇ છે અને તમે પ્રતિકૂળને અનુકૂળ માનો છો. આખસાને તમે સાઈ શકુન ગણો છો પણ તમારા મરણથી શંકરનો અબ્યુદય જોઈને તેના વાહનરૂપ એ આખલો ગર્જના કરતો હતો. ”

તેના આ શબ્દોને શ્રી કપર્દીએ ગણકાર્યા નહિ એટલે તેની રજા લઈને તે તીર્થયાત્રા કરવા આવ્યો ગયો. પછી શ્રી કપર્દીને રાજાએ આપેલી મુદ્રા (મહામાત્યને સોંપાતી સીલની વીંટી) લઈને તે મોટા ઠાઠથી પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને વિશ્રાંતિમાં બેઠો. ત્યાં રાજાએ તેને રાતમાં પકડાવ્યો તથા તેની સમાન કક્ષાનાં માણસો પાસે તેનો તિરસ્કાર કરાવ્યો.

૩૦ જે સિંહ મોટા ઠાઠીઓના કુંભસ્થળ ઉપર પત્ત મુકીને તેનાં માથાનાં મોતીનો ભુલો કરી નાખતો; તે સિંહ આજે વિધિને વશ થઈને ચારે તરફથી શીઆળવાંની પીક સહન કરે છે.

વગેરે વિચાર કરીને, કડાઈમાં નાખવા માંડ્યો ત્યારે તે નીચેનો શ્લોક બોલ્યો :—

(૩૧) માગણોને દીવાની સગ જેવું પીળું સોનું કરોડોમાં આવ્યું, વાદમાં વિરોધીઓની શાસ્ત્રાર્થથી ભરેલી વાણીને તોડી પાડી, ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને પાછા બેસાડેલા રાજાએ વડે જેમ સોગઠાંથી રમત કરે તેમ રમત કરી, કરવા થોડ્ય બધું કર્યું; હવે વિધિને અમારી જરૂર હોય તો એમાં પણ તૈયાર છીએ, ૫૮

તે ભુદ્ધિશાળી માણસ ઉપર પ્રમાણે છેલ્લું કાબો બોલતો હતો ત્યાં એને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે કપર્દી પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૬ વળી પ્રબંધશતના કર્તા રામચન્દ્ર કવિને તે નીચ રાગએ તપાવેલા તાંબાના પાટલા ઉપર બેસાર્થો ત્યારે તે બોલ્યો :—

(૩૨) જે સૂર્યે સચરાચર પૃથ્વીને મોટે ભાગે લક્ષ્મી (શીલા) આપી છે તે દિર્ઘપતિ સૂર્યનો પણ અસ્ત થાય છે; માટે યવાનું હોય તે લાંબે કાળે પણ થાય છે.

આમ કહીને દાંતની અણીથી જીલ કરડીને મરી ગયેલા તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે રામચંદ્ર પ્રબંધ પુરો થયો. ૫૯

૪૭ વર્ષી રાજા પિતામહ શ્રી આમ્રભટ્ટનું તેજ ન દેખી શકતા સીમંતોએ હવે વખત મળતાં (રાજાને) પોતાની સાથે પ્રણામ કરવાનું કહીને આક્ષેપ કર્યો ત્યારે શ્રી આમ્રભટે કહ્યું કે “ દેવ! શુદ્ધિથી વીતરાગને, શુદ્ધિથી શ્રી હેમચંદ્ર મહાપને અને સ્વામીશુદ્ધિથી કુમારપાલને—એટલાનેજ આ જન્મમાં મારા નમસ્કાર છે. ” જૈન ધર્મ જેની સાતે ધાતું (રસ, રક્ત વગેરે વૈદિકમાં કહેલ ધાતુઓ) ઝોમાં પ્રસરી રહ્યો છે એવા આમ્રભટે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજાને ક્રોધ થયો. અને “ લડવાને માટે તૈયાર થઈ જા ” એવી રાજાની વાણી સાંભળી શ્રી જૈનમૂર્તિની પૂજા કરીને, અનશનનો નિયમ લાદને તથા લડાઈની દીક્ષા ધારણ કરીને પોતાના મહેલથી રાજાનાં માણસોને પોતાના સૈનિકાવડે ફાતરાંને ઉડાડે તેમ વાળેરી નાખતો ધટિકાગૃહ સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં એ (રાજાનાં માણસો) અપવિત્ર માણસોના સંગથી પોતાનામાં આવેલા દોષ ધારા (તરવારરૂપ) તીર્થમાં

૫૬ રાજશેખર સૂરિએ આ બાબતમાં લખ્યું છે કે શ્રી હેમચંદ્ર ઉપરના દ્વેષથી તેના શ્રી રામચંદ્ર વગેરે શિષ્યોને અજવદેવે તપાવેલા લોહાના આસન ઉપર બેસારી મારી નાખ્યા. (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૨૦૧) શ્રી હેમચંદ્ર ઉપર દ્વેષ થવાનું કારણ રાજશેખર એમ આપે છે કે,—જ્યારે કુમારપાલ અને હેમચંદ્ર વચ્ચે થયા ત્યારે રાજાએ શુરની તથા આશડની સલાહ પૂછી કે “ હું તો અપુત્ર છું તો મારા પછી બાદી કોને આપું ? ” ત્યારે શુરે કહ્યું કે તમારા દૌહિત્ર પ્રતાપમહને આપો, કારણ કે એ તમે રચાવેલા જૈન ધર્મની રિયરતા રાખશે પણ અજયપાલથી તો તમારા યાવેલા ધર્મનો ક્ષય થશે. ” ત્યાં આભડે સલાહ આપી કે “ બંને તેવો મણુ પોતાનો દોષ એ સારો. ” હવે શ્રી હેમચંદ્રના ગમ્મમાં બે તડાં હતાં એક તરફ શ્રી રામચંદ્ર શુણ્યચંદ્ર વગેરે અને બીજી તરફ બાલચંદ્ર. આ બાલચંદ્રને રાજાના જાતીન અજયપાલ સાથે મૈત્રી હતી. એટલે તેણે ઉપરની હેમચંદ્રની સલાહ અજયપાલને કહી દીધી. આ કારણથી અજયપાલને હેમચંદ્રના ગમ્મના રામચંદ્ર વગેરે ઉપર દ્વેષ અને આભડ ઉપર પ્રીતિ થઈ. (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૨૦૦).

ચ. પ્ર.ના આ પ્રસંગમાં જે કુમારપાલના દૌહિત્ર પ્રતાપમહને ઉલ્લેખ છે તે સોમેશ્વરે (સ. ૨. શ્લોક. ૬૭ થી ૧૦૦ માં) “ જીમ બીજના વખતમાં આમ રામાં નબદેવ, પ્રતાપમહદેવ, વગેરે ન દોવાયી એ રાજાં છિન્નચિન્ન થઈ ગયું ” એ રીતે જેનાં વખાણ કર્યો છે તે જ હોવાને જોઈએ.

૫૨ શ્રી ભીમદેવના રાજ્યનો મર્વ બાર ઉપાડનાર વ્યાધપદ્મી-વાધેલા નામથી પ્રસિદ્ધ શ્રી આનાકના પુત્ર લવણપ્રસાદેએ ઘણા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું પછી તેનો પુત્ર સામ્રાજ્યના ભારથી શોભતો શ્રી વીરધવલ આવ્યો, તેની માનું નામ મદનરાણી હતું. એની બહેન મરી જતાં બનેલી દેવરાજ નામના પટ્ટકિલ (પટેલ) નો બહેનો ધરવ્યવહાર નહતો નથી એ જોઈને તેનો નિર્વોહ કરવા માટે પોતાના લવણપ્રમાદ નામના પતિની રજા લઈને મદનરાણી બાળક પુત્ર વીરધવલને સાથે લઈને તેને ઘેર જઈને રહી; ત્યાં તેણે એ (લવણપ્રસાદની સ્ત્રી) રૂપાળી અને સ્વદહણીય શુભવાળી છે એમ જોઈને તેને પોતાના ઘરમાં પત્ની તરીકે રાખી. ૬૪ શ્રી લવણે આ બધી વાત સાંભળી એટલે તેને મારવા રાતે તેના ઘરમાં પોતે પેઠા. અને સંતાઈને વખત ક્યારે મળે એ શોધવા લાગ્યો. ત્યાં તે (પટેલ દેવરાજ) જામવા બેઠો પણ “વીરધવલ આવે નહિ ત્યાંસુધી હું ખાઇશ નહિ” એમ વારંવાર કહીને આગ્રહથી તેને બોલાવી એક જ યાળીમાં ખાવા લાગ્યો. બરાબર એ જ વખતે સાક્ષાત્ યમ જેવા પોતાના કાળ (લવણપ્રસાદ) ને એકાએક આવેલ જોઈને તેનું મોઢું કાળું પડી ગયું. પણ લવણપ્રસાદે કહ્યું કે “બહીશો નહિ, જો કે હું તમને મારવાજ આવ્યો હતો પણ આ મારા ભીમદેવને કાઢીને શોડા વખત માટે ગાદી ઉપર બેઠેલા જયસિંહ કે જયંતસિંહના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૭૩ ની આસપાસમા થઈ હતો. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯.)

૬૩ પ્ર. ચિં.મા ઉપર પ્રમાણે ભીમનો ઇતિહાસ પડતો મુકી એકદમ વીરધવલની અને વરદુપાલ તેજપાલની વાત ગ્રન્થકર્તા રાઈ કરે છે, આનું કારણ તો જૈનધર્મના પ્રભાવક મત્રીઓની વાત કહેવાની ધમશ છે. પણ એમી ઇતિહાસ ના અવધાસીને ઘણી ગડબડ થઈ જાય છે. વરદુપાલના પ્રબલો લખનાર અરિસિંહ, સોમેશ્વર વગેરે સમકાલીન લેખકો કાંઈક એ ગડબડને ઉકેલે છે અને ઉત્તરજી દેવે એ વખતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં થોડી મદદ કરે છે.

કુમારપાલના ગાદીના કીડા આનાકને લવણ પ્રસાદ નામનો પુત્ર થવાનું તો પ્ર. ચિં.મારે જોવાં કહેતું જ છે (જુઓ મોયા પ્રકાશનો ના સાબીરામો પ્રમંચ) એ લવણપ્રસાદનું ભેર ભીમદેવ બાળક અને નબળો દોવાથી એના વખતમાં વધી ગયું, અને એજ ખરો રાજ થઈ પડ્યો, એમ પ્ર. ચિં.ના ‘નકલ મિનાકરી’ શબ્દોનો અર્થ જણાય છે. છતાં એણે પાટણની ગાદી ઉપર નમ્ર નથી કરી, યોગ્યમાં જુદી ગાદી યાપી છે.

૬૪ આ પ્રમાણે બીજાની પત્નીને ધરણું બેસાવવામાં આવે અને એક દ્વિતીય એ સહી લે એ રતપૂતો માટે નવાઈ જેવી વાત છે, છતાં વિશ્વસનીય લાગે.

પુત્ર વીરધવલ ઉપર તમારૂં વાતસલ્ય મારી નજરે જોઈને મેં એ (મારવાનો) હઠ છોડી દીધો છે એમ કહીને તેનો સત્કાર સ્વીકારી જેમ આવ્યો હતો તેમ પાછો ગયો. આ વીરધવલને બીજા બાપના (એટલે મા એક જ મદનરાસી અને બાપ બીજો દેવરાજ) રાષ્ટ્રકૂટ વંશના સાંગણ, ચામુંડરાજ વગેરે લાઈઓ થયા, જે વીર પુરુષો તરીકે જગતમાં પ્રખ્યાત થયા હતા. અમુક વખત પછી ક્ષત્રિય વીરધવલ, જરા બુદ્ધિ ઉધડતાં પોતાની માતાના વૃત્તાંતથી શરમાઈને એ ધર છોડીને પિતા પાસે આવીને રહ્યો.

પર આ વીરધવલ સત્ત્વ, ઉદારતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા, નય, વિનય, ઔચિત્ય, દયા, દાન, ડહાપણ વગેરે ગુણોવાળો હતો અને તેણે શત્રુઓએ દબાવેલી અમુક જમીન પોતાને તાબે લીધી ત્યારે તેની નમ્રતાથી (ખુશી થઈને) પિતાએ પણ કેટલોએક મુલક આપ્યો. આ મુલક ઉપર ચાહડ નામના બ્રાહ્મણ પ્રધાનને રાજકારભારની ચિંતા સોંપી વીરધવલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યાં પહેલાં પાટણમાં વસતા અને તરતમાં ત્યાં (ધોળકામાં) આવેલા પોરવાડ વંશના મોતીસમાન તેજપાલમંત્રી સાથે મિત્રતા થઈ.

૫૩ આ મંત્રીની જન્મકથા નીચે પ્રમાણે છે—

એક વખત પાટણમાં ભટ્ટારકશ્રીહરિભદ્રસરિ બ્યાખ્યાન કરતા હતા ત્યારે કુમારદેવી નામની એક અતિ રૂપાળી વિધવા તરફ તેઓ વારંવાર જોતા હતા એથી ત્યાં ખેડેલા આશરાજ મંત્રીના ચિત્તનું આકર્ષણ થયું અને એ ગયા પછી મંત્રીના પૂછવાથી ગુરૂએ કહ્યું કે “છટ્ટ દેવતાના આદેશથી આની કુખમાં ભવિષ્યમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા અવતરશે એમ હું જોઈ છું. માટે એનાં સામુદ્રિક લક્ષણો વારંવાર જોતો હતો.” આ પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસરિ પાસેથી જાણી લઈને તેણે તે વિધવાનું હરણ કરીને તેને પોતાની પ્રિયા બનાવી. કાળક્રમે તેને પેટ સૂર્ય અને ચંદ્રમા જેવા વરતુપાલ અને તેજપાલ નામના મંત્રીઓ જન્મ્યા, ૬૫.

૬૫ વરતુપાલ તેજપાલ મોટા જૈનધર્મ પ્રભાવક દોવાધો અને દાતા દોવાધી એના ચરિત્રના અંગો એના સમયમાં તથા પાછળથી પુષ્કળ લખાયા છે. સુદૃઢચંકીર્તન શક્તિશામુદ્રી વગેરે આ પ્રકારના અંગોમાં વરતુપાલ તેજપાલની વંશાવળી તેઓના ચોથી પેઢીના પૂર્વજ અંકુશથી આપી છે. પણ પ્ર. ચિં. ચિત્રાચ કોઈ અંગમાં કુમારદેવી વિધવા હતી એમ કહેલું નથી. માત્ર એક વરતુપાલ તેજપાલ રાસો પ્ર. ચિં.ને અનુસરે છે. છતાં વરતુપાલ તેજ પાળનાં છોકરાંનાં છોકરાં વાંચી સાંભળી શકે એવા સંભવવાળી સ્થિતિમાં મેઘવંશ જેવા દૈન આચાર્ય આતું લખ્યું છે માટે એ તદ્દન ખોટું ન હોવું જોઈએ. સમકાલીનો આની બાળવર્ગમાં મૈન રાખે એ સમભય એવું છે.

૫૪ વળી એક વખત શ્રી વીરધવલદેવે પોતાના વ્યાપાર (રાજકાજ) નો ભાર ઉપાડવા માટે (તેજપાલને) વિનંતિ કરી ત્યારે તેણે પહેલાં પોતાના મહેલમાં વીરધવલને તથા તેની રાણીને જમાડ્યાં અને પછી તેજપાલની સ્ત્રી અનુપમાએ રાણીશ્રી જયતલ્લહેવોને પોતાનાં કપૂરનાં એ તાડક (કાનનાં ધરેણાં) તથા વચ્ચે વચ્ચે મણિઓવાળા સોનાથી ગુથેલા મોતીનો એકાવલી હાર બેટ આપ્યો. પણ રાજાએ મંત્રીની બેટ પાછી વાળી પોતાનું મંત્રીપદ આપ્યું અને “તમારી પાસે હાલમાં જેટલું ધન છે તે હું ક્રોધાપમાન ત્યાં (ક્રોધ કરીને લઈ લઉં) તોપણ તમને પાછું આપું” એમ કાગળમાં બંધણી લખી આપી મંત્રી સંબંધી પાંચ અંગને. યોગ્ય (પાલકી, અલંકારો વગેરે) બેટ આપી.

(૩૬) જે કર નાખ્યા વગર ખજાનો ભરે, વધ કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરે અને યુદ્ધ કર્યા વગર દેશનો વધારો કરે તે મંત્રી અને તેજ શુદ્ધિવાન.

સર્વ નીતિશાસ્ત્રની વિદ્યા જેની શુદ્ધિમાં ઉતરી મધ્ય છે તે મંત્રીએ પોતાના ઘણીની ઘણી ઉત્તતિ કરી. હવે તે મંત્રીએ સૂર્યોદય ચતાં વિધિ પ્રમાણે શ્રી જિનની તે સમયને યોગ્ય પૂજા કરી અને ગુરૂની ચંદન કપૂરથી પૂજા તથા દ્વાદશાવર્તવંદન કરી, વખતસર પચખાન કર્યા પછી ચુર પાસે રાજા એક એક સ્ત્રોત લાણવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એ પછી રાજકાર્ય કરી મંત્રી તાજ રસોઈ જમતા. એક વખત મૂંઝાદ નામનો ઉપાસક જે મંત્રીના ખાનગી લેખક હતો તેણે એકાંતમાં પૂછ્યું કે “આપ સવારમાં તાજ રસોઈ જમે છો કે ટાઢી ?” આ તો ગામડીઓ છે એમ ધારીને એ ત્રણ વખત તો એને ગણકાર્યો નહિ પણ એક વખત ક્રોધથી ‘ગોવાળ’ એમ આક્ષેપ કર્યો. પણ તેણે ધીરજ રાખીને “બેમાંથી એક હશે જ” એમ જવાબ આપ્યો એટલે એના શબ્દોમાં રહેલી અતુરાધથી ચકિત થઈને મંત્રીએ કહ્યું કે “તમારા ઉપદેશનો અનિ હું સમજ્યો નથી માટે હું સુગ, બરાબર સમજાવો.” ત્યારે તે વક્તાએ કહ્યું કે “અતિ રસવાળી જે તાજ રસોઈ આપ હમેશાં જમે છે, તે પૂર્વના પુણ્યના ફળરૂપ હોવાથી, એક જન્મ પહેલાંની હોઈને તેને હું અત્યંત ઠરી ગયેલી માનું છું. વળી મેં તો આ ગુરૂના સંદેશના શબ્દો કહ્યા છે. એનું રહસ્ય તો તેઓ જ જાણે માટે ત્યાં જાવ.” આ પ્રમાણે તેનો વિનંતિ સાંભળી શ્રી તેજપાલ મંત્રી પોતાના કુલગુરૂ શ્રી વિજયસેનસરિ પાસે ગયા અને ગૃહસ્થનો ધર્મ પૂછ્યો. અને તેઓએ ઉપાસક દશાહ નામના સાતમા અંગમાંથી જિન

કાંઠે તેણે ઢાવણી નાખી. પછી તીર્થની વિધિ પ્રમાણે આરાધના કરીને મૂળ (આદિનાથના) મંદિર ઉપર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો તથા માણસના કદની બે જિનમૂર્તિઓ કરાવી, શ્રીમોઢેરપુરાવતારમાં અને શ્રીમહાવીરના ચૈત્યમાં બે આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી. દેવમંદિરના મંડપની હારની બે બાજુ બે ચતુષ્ક્રિકાની હાર બંધાવી. શકુનિકાવિહાર (સુવ્રતસ્વામિના મંદિર) માં તથા સત્યપુરાવતાર (મહાવીરના મંદિર)માં મંદિરની આગળ રૂપાનું તોરણ કરાવ્યું. શ્રી સંઘને રહેવા યોગ્ય મઠો કરાવ્યા, સાત બહેનો માટે સાત દેવકુલિકાઓ કરાવી, નન્દીશ્વરાવતારમાં મન્દિરો બંધાવ્યાં તથા ઇન્દ્રમંડપ બંધાવ્યો. અને એ મંડપમાં હાથો ઉપર બેસારેલી શ્રીલવણપ્રસાદની તથા વીરધવલની મૂર્તિઓ કરાવી, તથા ઘોડા ઉપર બેઠેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી, તેમજ પોતાના સાત પૂર્વજોની અને સાત ગુરુઓની મૂર્તિઓ કરાવી, જેની પાસે ઘોડા ઉપર બે મોટાભાઈ-માલદેવ તથા લુણિગની આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી, વળી રસ્તાઓ કરાવ્યા તથા અતુપમાસરોવર અને કપરદિયક્ષનો મંડપ તથા તોરણ વગેરે અનેક જિનધર્મનાં સ્થાનોની રચના કરી.

૫૭ વળી નન્દીશ્વર મંદિર માટે કાંઠેલીયા પથ્થર નામના પથ્થરના બનાવેલા સોળ થાંભલાઓ પર્વત ઉપરથી જળમાર્ગે લઈ આવી સમુદ્ર કાંઠે ઉતારવામાં આવતા હતા ત્યાં એક થાંભલો કાદવમાં એવો ખુચી ગયો કે તપાસ કરતાં જહો નહિ એટલે એને બદલે બીજા પથ્થરનો થાંભલો બનાવી મુકી મંદિર પૂરું કર્યું. બીજા વર્ષે સમુદ્રની ભરતીને પરિણામે ગારામાં ખુચી ગયેલો એ જ થાંભલો બહાર નીકળી આવ્યો. મંત્રીની સૂચનાથી એ થાંભલો મંદિર આગળ લઈ જવામાં આવ્યો. પણ એ જ વખતે મંદિરમાં ફાટ પડી એમ કહેવા આવેલા તે કઠોરવાણી બોલનાર માણસને મંત્રીએ સોનાની જીભ બેટ આપી. કાલાં માણસોએ આ થું? એમ પૂછ્યું ત્યારે “હવેથી ગમે તેમ કરીને યુગાન્તે પણ તુટી ન પડે એવાં મજબૂત ધર્મસ્થાનો લોકો કરાવે માટે ઇલામ આપ્યું છે.” (એવો જવાબ આપ્યો) છેક પાયાથી લઇને એ મંદિરનો ત્રીજા વાર કરેલો જીર્ણોદ્ધાર હવે શોભે છે.

૫૮ શ્રી પાલિતાણામાં વિશાળ પૌષ્પશાળા કરાવી, પછી શ્રી સંઘ સાથે મંત્રી શ્રી ઉત્તજમન્ત (ગિરનાર) આવ્યા. ત્યારે ત્યાં ગિરનારની તળેટીમાં તેજલપુર ગામમાં નવો ગઢ બંધાવેલો જોઇને તથા તેમાં આશરારાજ વિહાર અને જેને ઉપમા ન આપી શકોય એવું કુમારદેવી સરોવર જોઇને (ખુશી થયેલા) મંત્રીને સેવકોએ “બંગલામાં પધારો” એમ કહ્યું એટલે “શ્રી ગુરુને યોગ્ય પૌષ્પશાળા છે કે

નહિ ?” એમ મંત્રીએ પૂછતાં “એ તૈયાર થાય છે” એવું સાંભળીને અવિનયથી બેસીતા મંત્રી બહાર ઉભા કરેલા તંબુમાં ગુરૂ સાથે રહ્યા. અને સવારે ગિરનાર ઉપર ચડી નેમીનાચના ચરણક્રમળને પૂજીને પોતે કરાવેલા શત્રુંજયા-વતાર (શ્રી આદિનાથ)ના મંદિરમાં પુષ્કળ પ્રભાવના કરીને તથા ત્રણ કલ્યાણ (જન્મ, દીક્ષા તથા કેવળજ્ઞાન)ના ચૈત્યમાં યોગ્ય પૂજા કરી મંત્રી ત્રીજે દિવસે ગિરનાર ઉપરથી નીચે ઉતરી જુએ છે તો બે દિવસમાં પૌષ્ઠશાળા તૈયાર થઈ ગયેલી એટલે મંત્રી સાથે ગુરૂને પણ ત્યાં લઈ આવ્યા. ગુરૂએ એ ઝડપથી કરેલાં કામની પ્રશંસા કરી તથા ઇનામ આપી અનુમતિ કર્યો.

પદ્મ પ્રભાસક્ષેત્રમાં શ્રી સોમનાથ પાટણમાં ચન્દ્રપ્રભ સ્વામીને પ્રભાવનાથી નમસ્કાર કરીને તથા યથાયોગ્ય પૂજા કરીને પોતે કરાવેલા અષ્ટાપદ મંદિરમાં સોનાનો કળશ ચઢાવી ત્યાંના દાન આપવા યોગ્ય લોકોને દાન આપ્યું પછી શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી કુમારપાલને શ્રી સોમેશ્વરનાં આપ્તું જગત્ જાણે એમ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ વાત ત્યાંના એકસો પંદર વર્ષના ધાર્મિક પૂજારી પાસેથી સાંભળી, તેના ચરિત્રથી મનમાં ચકિત થયેલા મંત્રી પાછા ફરતા હતા તે વખતે લિંગધારી જૈન સાધુઓનું ખરાબ આચરણ જોઈ તેમને અનુદાન આપવાનો નિષેધ કર્યો. આ તેઓનો પરાભવ જોઈને વાચક ગમ્મના શ્રી જિનદત્તસૂરીએ પોતાના અનુયાયી શ્રાવક પાસેથી એ વખતે તો નભાવી લીધું અને પછી પોતાના દર્શન તથા વંદન માટે આવેલા મંત્રીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો.

(૩૫) જે રીતે ખારાં પાણી અંદર ભરાવાથી રત્નાકર (સમુદ્ર) ગંભીરતાને ધારણ કરે છે, તે રીતે જૈનશાસન પણ લિંગધારીઓ વડે ગંભીરતાને ધારણ કરે છે.

(૩૬) જે લિંગધારીઓનું મનમાં ક્ષુભિત થઇને પણ સાધુઓ કરે છે તેની પૂજાની સંસારથી બેસીતા ધાર્મિક માણસોએ શા માટે કરવી જોઈએ ?

(૩૭) ધણા પ્રતિમા ધારણ કરનારાઓ પણ આની આગળ . . (અમુક વિષયોના ત્યાગનો નિયમ) લે છે. પછી પોતાના દેશમાં રહે લિંગધારીઓની પૂજા ન કરવી એ વિરોધી વાત છે.

(૩૮) લિંગ ધારણ કરીને તે ઉપર આજીવિકા ચલાવનારનો જેઓ લોકમાં તિરસ્કાર કરે છે તે જોડી શુદ્ધિવાળા જૈનધર્મના કિચ્છેદના પાપથી લીંપાય છે.

કાંઠે તેણે છાવણી નાખી. પછી તીર્થની વિધિ પ્રમાણે આરાધના કરીને મૂળ (આદિનાથના) મંદિર ઉપર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો તથા માણસના કદની બે જિનમૂર્તિઓ કરાવી, શ્રીમેઢેરપુરાવતારમાં અને શ્રીમહાવીરના ચૈત્યમાં બે આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી. દેવમંદિરના મંડપની હારની બે બાજુ બે ચતુષ્ક્રિયાની હાર બંધાવી. શકુનિકાવિહાર (સુવ્રતસ્વામિના મંદિર) માં તથા સત્યપુરાવતાર (મહાવીરના મંદિર)માં મંદિરની આગળ રૂપાનું તોરણ કરાવ્યું. શ્રી સંધને રહેવા યોગ્ય મઠો કરાવ્યા, સાત બહેનો માટે સાત દેવકુંડિકાઓ કરાવી, નન્દીશ્વરાવતારમાં મન્દિરો બંધાવ્યાં તથા ઇન્દ્રમંડપ બંધાવ્યો. અને એ મંડપમાં હાથી ઉપર બેસારેલી શ્રીલવણ્યપ્રસાદની તથા વીરધવલની મૂર્તિઓ કરાવી, તથા ઘોડા ઉપર બેઠેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી, તેમજ પોતાના સાત પૂર્વજોની અને સાત ગુરુઓની મૂર્તિઓ કરાવી, એની પાસે ચોકી ઉપર બે મોટાભાઈ—માલદેવ તથા લૂણિગની આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી, વળી રસ્તાઓ કરાવ્યા તથા અનુપમાસરોવર અને કપર્દિયક્ષનો મંડપ તથા તોરણ વગેરે અનેક જિનધર્મનાં સ્થાનોની રચના કરી.

૫૭ વળી નન્દીશ્વર મંદિર માટે કાંઠેલીયા પથ્થર નામના પથ્થરના બનાવેલા સોળ થાંભલાઓ પર્વત ઉપરથી જળમાર્ગે લઈ આવી સમુદ્ર કાંઠે ઉતારવામાં આવતા હતા ત્યાં એક થાંભલો કાઢવામાં એવો ખુશી થયો કે તપાસ કરતાં જડ્યો નહિ એટલે એને બદલે બીજા પથ્થરનો થાંભલો બનાવી મુઠ્ઠી મંદિર પૂરું કર્યું. બીજે વર્ષે સમુદ્રની કાંઠાને પરિણામે ગારામાં ખુશી થયેલો એ જ થાંભલો ખૂંદાર નીકળી આવ્યો. મંત્રીની સૂચનાથી એ થાંભલો મંદિર આગળ લઈ જવામાં આવ્યો પણ એ જ વખતે મંદિરમાં ફાટ પડી એમ કહેવા આવેલા તે કઠોરવાણી જાલનાર માણસને મંત્રીએ સોનાની જીભ ભેટ આપી. કાલાં માણસોએ આ શું? એમ પૂછ્યું ત્યારે “હવેથી ગમે તેમ કરીને યુગાન્તે પણ છુટી ન પડે એવાં મજબુત ધર્મસ્થાનો સોદા કરાવે માટે ઇન્દ્રામ આપ્યું છે.” (એવો જવાબ આપ્યો) છેક પાયાથી લઈને એ મંદિરનો ત્રીજી વાર કરેલો જીર્ણોદ્ધાર હવે શોભે છે.

૫૮ શ્રી પાલિતાણામાં વિશાળ પૌષ્પશાળા કરાવી, પછી શ્રી સંધ સાથે મંત્રી શ્રી ઉર્લજ્યન્ત (ગિરનાર) આવ્યા. ત્યારે ત્યાં ગિરનારની તળેટીમાં તેજલપુર ગામમાં નવો ગઢ બંધાવેલો જોઈને તથા તેમાં આશ્વરાજ વિહાર અને જેને ઉપમા ન આપી શકાય એવું કુમારદેવી સરોવર જોઈને (ખુશી થયેલા) મંત્રીને સેવકાએ “બંગલામાં પધારો” એમ કહ્યું એટલે “શ્રી ગુરુને યોગ્ય પૌષ્પશાળા છે કે

નહિ ?” એમ મંત્રીએ પૂછતાં “એ તૈયાર થાય છે” એવું સાંભળીને અવિનયથી બેસીતા મંત્રી બહાર ઉભા કરેલા તંબુમાં ગુરુ સાથે રહ્યા. અને સવારે ગિરનાર ઉપર ચડી નેમીનાથના ચરણકમળને પૂજીને પોતે કરાવેલા શત્રુંજયા-વતાર (શ્રી આદિનાથ)ના મંદિરમાં પુષ્કળ પ્રભાવના કરીને તથા ત્રણ કલ્યાણ (જન્મ, દીક્ષા તથા કેવળજ્ઞાન)ના ચૈત્યમાં યોગ્ય પૂજા કરી મંત્રી ત્રીજે દિવસે ગિરનાર ઉપરથી નીચે ઉતરી જીએ છે તો એ દિવસમાં પૌષધશાળા તૈયાર થઈ ગયેલી એટલે મંત્રી સાથે ગુરુને પણ ત્યાં લઈ આવ્યા. ગુરુએ એ ઝડપથી કરેલાં કામનો પ્રશંસા કરી તથા ઇનામ આપી અનુમત્ત કર્યો.

પદ્મ પ્રભાસક્ષેત્રમાં શ્રી સોમનાથ પાટણમાં ચન્દ્રપ્રભ સ્વામીને પ્રભાવનાથી નમસ્કાર કરીને તથા યથાયોગ્ય પૂજા કરીને પોતે કરાવેલા અષ્ટાપદ મંદિરમાં સોનાનો કળશ ચડાવી ત્યાંના દાન આપવા યોગ્ય લોકોને દાન આપ્યું પછી શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી કુમારપાલને શ્રી સોમેશ્વરનાં આશ્રુ જગત્ જાણે એમ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ વાત ત્યાંના એકસો પંદર વર્ષના ધાર્મિક પૂજારી પાસેથી સાંભળી, તેના ચરિત્રથી મનમાં ચકિત થયેલા મંત્રી પાછા ફરતા હતા તે વખતે લિંગધારી જૈન સાધુઓનું ખરાબ આચરણ જોઈ તેમને અજ્ઞદાન આપવાનો નિષેધ કર્યો. આ તેઓનો પરાભવ જોઈને વાયડ ગરજના શ્રી જિનદત્તસૂરીએ પોતાના અનુયાયી શ્રાવક પાસેથી એ વખતે તો નજાવી લીધું અને પછી પોતાના દર્શન તથા વંદન માટે આવેલા મંત્રીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો.

(૩૫) જે રીતે ખારાં પાણી અંદર ભરાવાથી રત્નાકર (સમુદ્ર) ગંભીરતાને ધારણ કરે છે, તે રીતે જૈનશાસન પણ લિંગધારીઓ વડે ગંભીરતાને ધારણ કરે છે.

(૩૬) જે લિંગધારીઓનું મનમાં ક્ષુબ્ધિત થઈને પણ સાધુઓ અનુકરણ કરે છે તેની પૂજાની સંસારથી બેસીતા ધાર્મિક માણસોએ શા માટે ચર્ચા કરવી જોઈએ ?

(૩૭) યજ્ઞ પ્રતિમા ધારણ કરનારાઓ પણ આની આગળ પચખાન (અમુક વિષયોના ત્યાગનો નિયમ) લે છે. પછી પોતાના દેશમાં રહેનાર લિંગધારીઓની પૂજા ન કરવી એ વિરોધી વાત છે.

(૩૮) લિંગ ધારણ કરીને તે ઉપર આશ્રુવિકા ચલાવનારો જોઈ લોકમાં તિરસ્કાર કરે છે તે જોડી શુદ્ધિવાળા જૈનધર્મના ઉચ્છેદના પાપથી લીપાવ છે.

આવશ્યક વંદના નિર્ણયિતમાં કહ્યું છે કે:—

(૩૯) તીર્થકરના ગુણો પ્રતિમામાં નથી એવું નિઃસંશય જાણનારા પણ જોઆ તીર્થકરની પ્રતિમાને નમસ્કાર કરે છે તેઓ મોટું નિર્જન-મોટા કર્મનો ક્ષય મેળવે છે.

(૪૦) જિને પ્રવૃત્ત કરેલી પ્રતિમાને જોઆ નમે છે તે પુણ્ય કર્મનો ક્ષય મેળવે છે. ગુણહીનને નમસ્કાર કરનાર પણ આત્માની શુદ્ધિ મેળવે છે.

આ પ્રમાણેના તેના ઉપદેશથી જેનો સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ અરીસો સ્વચ્છ થઈ ગયો છે. એવો વસ્તુપાલ જૈનધર્મની પૂજામાં વિશેષ પરાયણ થઈને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

૬૦ હવે વસ્તુપાલ તેજપાલના મોટાભાઈ મં. લુણિગે મરતી વખતે, આશુના મંદિરમાં મારે યોગ્ય એક દેવકુલિકા કરાવવી, એ પ્રમાણે ધાર્મિક ખર્ચની પોતાને માટે માગણી કરી હતી. એટલે એના મરણપછી આશુના વિમલવસદિકા મંદિરના વ્યવસ્થાપકો પાસેથી એવી જગ્યા ન મળવાથી ચંદ્રાવતીના રાજા પાસેથી વિમલ વસદિકા પાસે જમીન માગી લઈ તે ઉપર ત્રણે લોકનાં મંદિરોના આદર્શ જેવું લુણિગવસદિ નામનું મંદિર કરાવ્યું. અને ત્યાં શ્રીનેમીનાથની પ્રતિમા બેસારી. પછી આ મંદિરના ગુણદોષ જાણવામાં કુશળ એવા શ્રી યશોવીર^{૧૮} મંત્રીને જાણપુરથી તેડાવીને મંદિર વિષે અભિપ્રાય પૂછ્યો. ત્યારે તેણે મંદિર બાંધનાર કારીગર (સૂત્રધાર) શોભનદેવ^{૧૯} ને કહ્યું. “ રંગમંડપમાં પુતળીઓનાં જોડકાંના આવડા વિશાળ ઘાટ તીર્થકરના મંદિરમાં કરવા એ સર્વથા અયોગ્ય અને વાસ્તુશાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે. તેમજ ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વાર ઉપર સિંહનું તોરણ તે દેવની વિશેષપૂજનો નાશ કરનાર છે. ત્રીજું પૂર્વજોની ભૂતિઓવાળા હાથીઓનો મંડપ મંદિરના પછવાડેના ભાગમાં રાખ્યો છે એ મંદિર કરાવનારના વંશવિસ્તારનો નાશ કરનાર છે. આ રીતે જેના હવે ઉપાય ન થઈ શકે એવા ત્રણ દોષો જાણકાર કારીગરને હાથે ઉત્પન્ન થયા તેને જાણી કર્મનો જ દોષ ગણવો.” આવો નિર્ણય આપીને

૧૮ આ યશોવીર જાણપુર (જયોર)ના ચોદાજી રાજા વદ્યસિંહનો મંત્રી હતો અને તેજપાલનો મિત્ર હતો. તેણે સં. ૧૨૪૫ માં વિમલ વસદિકામાં એક દેવ કુલિકા કરાવી હતી અને સં. ૧૨૬૧ નો તેનો લેખ લુણિગ વસદિકામાં મળે છે. (જુઓ પ્રા. જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ ૨ લેખ નં. ૧૦૯ તથા ૨૧૩).

૧૯ આ સૂત્રધાર શોભન દેવનો સં. ૧૨૮૮ ના લેખમાં વલ્લેખ મળે છે. (એલન લેખ નં. ૮૨) જિનપ્રભાસુરિએ તથા જિન દુરેં એનાં વખાણ કર્યાં છે.

જેમ આવ્યો હતો તેમ એ મંત્રી ગયો. એની પ્રશંસામાં નીચેનાં વચનો પ્રસિદ્ધ છે.

(૪૧) હે યશોવીર, આ ચંદ્ર એ તમારા યશસ્વ મોતીના ઢગલાનું જાણે શિખર છે અને ચંદ્રમાં કલંક છે તે રક્ષણ માટે (નજર ન પડે એ માટે) કરેલા રાખના આંડલાને ઠેકાણે શ્રીકાર છે (શ્રી યશોવીર એ રીતે)

(૪૨) હે યશોવીર ! વચ્ચે શૂન્યવાળાં મીઠાંઓ નકામાં છે પણ તું રૂપ એકડો આગળ મુકવાથી એ સંખ્યાવાળાં યદ જાય છે.

(૪૩) હે યશોવીર ! જહા ચંદ્રમાં ન્યાં તમારૂં નામ લખવા જાય છે, ત્યાં ખેલા બે અક્ષરો જ (યશ) જીવનમાં સમાતા નથી.

આ પ્રમાણે શ્રીશત્રુંજયાદિ તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ પુરો થયો. ૭૦

૧૧ દવે શ્રી વસ્તુપાલને ખજાતમાં સમ્રાટ નામના વહાણોનો કાર્કશો રાખનાર (ચાંચીઆ સરદાર ?) સાથે લડાઈ થઈ અને તેણે શ્રી બૃહુપુર (ભરૂચ)થી રાંખ નામના મોટા લડવૈયાને ખોલાવી શ્રી વસ્તુપાલ સામે કાળ

૭૦ મેરૂતમે જે કે આને તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ પ્રલો છે પણ એમાં વસ્તુપાલનાં મંદિરો બંધાવવા વગેરે સત્કર્મોનું પણ વર્ણન આવી જાય છે. પ્ર. ચિં. નું આ વર્ણન અપૂર્ણ. અવ્યવસ્થિત, અરૂપ અને કુંકું છે. સુકૃત સંકીર્તન, કીર્તિ કૌમુદી, વસ્તુત્તરવિદાર વગેરે વસ્તુપાલના સમયમાંજ લખાયેલા ગ્રંથોમાં તથા પાછળથી લખાયેલા વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં આ કરતાં વધારે વિસ્તારથી તેમજ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે યાત્રાનું તથા સત્કર્મોનું વર્ણન મળે છે. વળી સુ. સ., કી. કૌ. વગેરે સમકાલીન ગ્રંથોનું વર્ણન વધારે વિશ્વસનીય છે અને વસ્તુપાલના સમયનાજ લેખા સાથે મોટા ભાગે મળી રહે છે. મેરૂતમનાં ઉપરનાં વર્ણન સાથે સુ. સં., કી. કૌ. વગેરેનાં વર્ણનને સરખાવવા જોઈથી વિષતો જ મેરૂતમમાં ન દોવાથી અહીં ટિપ્પણીમાં એ સરખામણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ખરી રીતે મૂળ આધાર રૂપે સુ. સં. વગેરેને રાખીને પ્ર. ચિં., ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, વસ્તુપાલ ચરિત્ર વગેરેનાં વર્ણનો સરખામણી માટે રાખવાં એજ યોગ્ય માર્ગ છે. પુરાતરવજ્ઞ છુદ્ધરે વર્ષો રહેલાં 'અવિશિદ્ધ' નામથી વસ્તુપાલ તેજપાલનાં સમગ્ર ચરિત્રને અવલોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને મારો વિચાર પણ અન્યત્ર વસ્તુપાલનું સમગ્ર ચરિત્ર એ રીતે અવલોકવાનો દોવાથી અહીં માયા કરતાં પાપથી મોટી નથી કરી, પ્ર. ચિં. માં મેરૂતમની તથા ચિરનાર અને સોમનાથની વસ્તુપાલે સં. ૧૨૭૭ માં યાત્રા કર્યાનું વર્ણન છે. આ યાત્રાનો ઉદ્દેશ્ય ચિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના શિલા લેખમાં મળે છે સં. (૧૨)૭૦ થી શ્રી શત્રુંજયોજ્જયન્તપ્રમુતિમદ્વાતીર્થયાત્રો-
સ્તવપ્રમાવાર્ધિર્ણ

આવશ્યક વેદના નિર્ણયિતામાં કહ્યું છે કે:—

(૩૯) તીર્થંકરના ગુણો પ્રતિમામાં નથી એવું નિઃસંશય જાણનારા પશુ જોઓ તીર્થંકરની પ્રતિમાને નમસ્કાર કરે છે તેઓ મોટું નિર્જન-મોટા કર્મનો ક્ષય મેળવે છે.

(૪૦) જિને પ્રવૃત્ત કરેલી પ્રતિમાને જોઓ નમે છે તે પુષ્કળ કર્મનો ક્ષય મેળવે છે. ગુણુદીનને નમસ્કાર કરનાર પશુ આત્માની શુદ્ધિ મેળવે છે.

આ પ્રમાણેના તેના ઉપદેશથી જેનો સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ અરીસો સ્વચ્છ થઈ ગયો છે. એવા વસ્તુપાલ જૈનધર્મની પૂજામાં વિશેષ પરાયણ થઈને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

૬૦ હવે વસ્તુપાલ તેજપાલના મોટાભાઈ મં. લૂણિગે મરતી વખતે, આશુના મંદિરમાં મારે યોગ્ય એક દેવકુલિકા કરાવવી, એ પ્રમાણે ધાર્મિક ખર્ચની પોતાને માટે માગણી કરી હતી. એટલે એના મરણપછી આશુના વિમલવસદિકા મંદિરના વ્યવસ્થાપકો પાસેથી એવી જગ્યા ન મળવાથી ચંદ્રાવતીના રાજા પાસેથી વિમલ વસદિકા પાસે જમીન માગી લઈ તે ઉપર ત્રણે લોકનાં મંદિરોના આદર્શ જેવું લૂણિગવસદિ નામનું મંદિર કરાવ્યું. અને ત્યાં શ્રીનેમીનાથની પ્રતિમા બેસારી. પછી આ મંદિરના ગુણુદોષ જાણવામાં કુશળ એવા શ્રી યશોવીર^{૧૮} મંત્રીને જાણપુરથી તેડાવીને મંદિર વિષે અભિપ્રાય પૂછ્યો. ત્યારે તેણે મંદિર બાંધનાર કારીગર (સૂત્રધાર) શોભનદેવ^{૧૯} ને કહ્યું. “રંગમંડપમાં પુતળીઓનાં જોડકાંના આવડા વિશાળ ઘાટ તીર્થંકરના મંદિરમાં કરવા એ સર્વથા અયોગ્ય અને વાસ્તુશાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે. તેમજ ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વાર ઉપર સિંહનું તોરણ તે દેવની વિશેષપૂજાનો નાશ કરનારું છે. ત્રીજું પૂર્વજોની મૂર્તિઓવાળા સાથીઓનો મંડપ મંદિરના પછવાડેના ભાગમાં રાખ્યો છે એ મંદિર કરાવનારના વંશવિસ્તારનો નાશ કરનારું છે. આ રીતે જેના હવે ઉપાસ્ય ન થઈ શકે એવા ત્રણ દોષો જાણીકાર કારીગરને દાણે ઉત્પન્ન થયા તેને બાપિ કર્મનો જ દોષ ગણવો.” આવો નિર્ણય આપીને

૧૮ આ યશોવીર જાણપુર (જયોર)ના ચોટાણુ રાજા હલ્લસિંહનો મંત્રી હતો અને તેજપાલનો મિત્ર હતો. તેણે સં. ૧૨૪૫ માં વિમલ વસદિકામાં એક દેવ કુલિકા કરાવી હતી અને સં. ૧૨૯૧ નો તેનો લેખ લૂણિગ વસદિકામાં મળે છે. (તુઓ પ્રા. જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ ૩ લેખ નં. ૧૦૯ તથા ૨૧૩).

૧૯ આ સૂત્રધાર શોભન દેવનો સં. ૧૨૮૮ ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળે છે. (જૈન લેખ નં. ૮૨) જિનપ્રભસૂતિએ તથા જિન દરે એનાં વખાણ કર્યાં છે.

જેમ આવ્યો હતો તેમ એ મંત્રી ગયો. એની પ્રશંસામાં નીચેનાં વચનો પ્રસિદ્ધ છે.

(૪૧) હે યશોવીર, આ ચંદ્ર એ તમારા યશસ્વ મોતીના ઢગલાનું જાણે શિખર છે અને ચંદ્રમાં કલંક છે તે રક્ષણ માટે (નજર ન પડે એ માટે) કરેલા રાખના ચાંડલાને ઢંકાણે શ્રીકાર છે (શ્રી યશોવીર એ રીતે)

(૪૨) હે યશોવીર ! વચ્ચે સ્વપ્નાળાં મીઠાંઓ નકામાં છે પણ તું રૂપ એકઠો આગળ મુકવાથી એ સંખ્યાવાળાં થઈ જાય છે.

(૪૩) હે યશોવીર ! છઠ્ઠા ચંદ્રમાંમાં જ્યાં તમારું નામ લખવા જાય છે, ત્યાં પહેલા બે અક્ષરો જ (યશ) સુવનમાં સમાતા નથી.

આ પ્રમાણે શ્રીશત્રુંજયાદિ તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ પુરો થયો. ૭૦

૬૧ હવે શ્રી વસ્તુપાલને ખંભાતમાં સષ્ટ નામના વહાણોનો કાફલો રાખનાર (ચાંચીઆ સરદાર ?) સાથે લડાઈ થઈ અને તેણે શ્રી ભૃગુપુર (ભરૂચ)થી શંખ નામના મોટા લડવૈયાને બોલાવી શ્રી વસ્તુપાલ સામે કાળ

૭૦ મેરૂતંગે જે કે આને તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ મ્હો છે પણ એમાં વસ્તુપાલનાં મંદિરો બંધાવવાં વગેરે સત્કર્મોનું પણ વર્ણન આવી જાય છે. પ્ર. ચિં. નું આ વર્ણન અપૂર્ણ, અબ્યવરિષ્ઠ, અસ્પષ્ટ અને ટુંકું છે. સુકૃત સંકીર્તન, કીર્તિ કૌમુદી, વસંતવિદ્યાસ વગેરે વસ્તુપાલના સમયમાંના લખાયેલા ગ્રંથોમાં તથા પાછળથી લખાયેલા વસ્તુપાલ ચરિતમાં આ કરતાં વધારે વિસ્તારથી તેમજ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે યાત્રાનું તથા સત્કર્મોનું વર્ણન મળે છે. વળી સુ. સ., કી. કૌ. વગેરે સમકાલીન ગ્રંથોનું વર્ણન વધારે વિશ્વસનીય છે અને વસ્તુપાલના સમયનાજ સ્ત્રોત સાથે મેટિ ભાગે મળી રહે છે. મેરૂતંગનાં ઉપરનાં વર્ણન સાથે સુ. સ., કી. કૌ. વગેરેનાં વર્ણનને સરખાવવા જોઈથી વિચિત્ર જ મેરૂતંગમાં ન હોવાથી અહીં ટિપ્પણીમાં એ સરખામણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ખરી રીતે મૂળ આધાર રૂપે સુ. સ. વગેરેને રાખીને પ્ર. ચિં., ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, વસ્તુપાલ ચરિત વગેરેનાં વર્ણનો સરખામણી માટે રાખવાં એજ યોગ્ય માર્ગ છે. પુરાતત્વજ્ઞ હુલ્લેરે વર્ષો પહેલાં 'અરિસિદ્ધ' નામથી વસ્તુપાલ તેજપાલનાં સમય ચરિત્રને અવલોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને મારો વિચાર પણ અન્યત્ર વસ્તુપાલનું સમય ચરિત્ર એ રીતે અવલોકવાનો હોવાથી અહીં માયા કરતાં પાપડી મોટી નથી કરી. પ્ર. ચિં. માં રોત્રુંજની તથા ગિરનાર અને સોમનાથની વસ્તુપાલે સં. ૧૨૭૭ માં યાત્રા કર્યાનું વર્ણન છે. આ યાત્રાનો ઉદ્દેશ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના શિલા લેખમાં મળે છે સં. (૧૨)૭૭ વર્ષે શ્રી શત્રુંજયોજ્યન્તપ્રમૃતિમહાતીર્થયાત્રો-

સ્વપ્રમાવાવિર્ભૂત

શ્રીમદ્દેવાધિદેવપ્રસાદાસાદિતયંપાધિપત્યેન.....શ્રીવસ્તુપાલેન

જેવા તેને ઉભો કર્યો. તેણે આવીને સમુદ્રકાંઠે પડાવ માખ્યો. અને પછી શહેરમાં પેસવાના રસ્તાએ. શત્રુનાં માણસોથી રોકાયેલા જોઈને તથા શહેરના વેપારીઓનાં મન વહાણમાં ખેરી ભાગી જવા તરફ છે એમ જોઈને તેણે દૂતો મોકલી શ્રી વસ્તુપાલ સાથે લડાઈનો દિવસ નક્કી કર્યો. પછી ચતુરંગ સેનાએ જ્યાં સામે સામે થઈ, ત્યાં લૂણપાલ નામના એક શુડગતિના સુભટને વસ્તુપાલે આગળ કર્યો; તેણે જહાર નીકળીને “ જો હું શંખ શિવાય બીજા કોઈને માફ તો કપિલા ગાયને માર્યાનું અને પાપ લાગે ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને “ શંખ ક્યાં છે ? ” એવી ખૂમ પાડી કે તરત જ “ હું શંખ છું ” એમ કહેતો એક લડવૈયો જહાર આવ્યો. એટલે તેને પાડી દીધો. ત્યાં એજ રીતે બીજો જહાર આવ્યો. એટલે તેને પણ પાડ્યો. અને પછી “ શું દરીઓ પાસે છે તેથી શંખો પણ બણા છે ? ” એમ કહ્યું; ત્યાં તો એની ચરવીરતાને વખાણતો તથા તેને પડકારતો મહા ચરવીર શંખ પોતે જ જહાર આવ્યો. પછી જ્યાં એ લાલાથી મારવા જાય છે ત્યાં એક જ ધાયે શંખે ઘોડા સાથે તેને વીંધી નાખ્યો. એ પછી લડાઈમાં ઉતરેલા વસ્તુપાલે જેમ સિંહનું બચ્ચું હાથીનાં ટાળાને વીખેરી નાખે તેમ શંખના સૈન્યને વીખેરી નાખ્યું અને તે

મતલબ કે મેરુદંભની યાત્રાની તારખ સાચી છે. એશિવલ્લ યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન સુ. સ. (સ. ૧૦) કી. કૌ. (સ. ૬), વ. વિ. (સ. ૧૦ થી ૧૩), ધર્માબ્યુદય, વસ્તુપાલ ચરિત, વગેરેમાં મળે છે. આ જુદાં જુદાં ગ્રંથોની વિષયોમાં થેડો ફેર છે જે છુદ્ધરે નોંધ્યા છે. દા. ત. મેરુદંભ અને સોમશ્વર સંઘ ગિરનાર ગયા. પછી રોમનાથ ગયા એમ કહે છે, જ્યારે હંદ્ય પ્રભ, અરિસિંહ અને બાલચંદ્રસૂરિ સંઘ રોમનાથ પહેલાં ગયા અને ગિરનાર પછી ગયા એમ કહે છે. પરંતુ આવી વિગતોની ચર્ચા, બહો વિસ્તાર માગે છે માટે, અહીં નથી કરી, એજ રીતે મેરુદંભે જે સત્કર્મોની નોંધ કરી છે તે અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ છે. દા. વ. સરખાવો: સુ. સં. સ. ૧૧માં શત્રુજનનાં સત્કર્મો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે. —

(૧) આદિનાથના મંદિર પાસે ઈન્દ્ર મંડપ બંધાવ્યા. (૨) નેમીનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો બંધાવ્યાં. (૩) સરસ્વતીની મૂર્તિ જેસારી, (૪) પૂર્વેની મૂર્તિ એા કરાવી, (૫) હાથીઓ ઉપર તેજપાલની, પોતાની તથા વીરધવલની એમ ત્રણ મૂર્તિઓ જેસારી, (૬) અવલોકન, અરબા, શાગળ અને પ્રદ્યુમ્ન એ ચાર શિખરો કરાવ્યાં. (૭) જિન પતિના મંદિર આગળ તોતણ બંધાવ્યું. (૮) બરજવા સુવ્રત સ્વામીનું અને સત્યપુર (સાચોર)ના વીરનું એમ બે મંદિરો બંધાવ્યાં, (૯) જિનમૂર્તિની પછવાડે ભામંડળ માટે પૃષ્ઠપટ્ટ કરાવ્યું (૧૦) સુવર્ણનું તોતણ કરાવ્યું.

મેરુદંભનું વર્ણન કેવું ગડબડાયું છે એ આ વર્ણન સાથે ઉપરના ૫૬ મા પ્રબંધમાં આપેલ વર્ણનને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાશે.

ચારે તરફ નાસી ગયું. પછી વહાણોના કાફલાવાળા સમયદને પણ મારી નાખ્યો. એ પછી જ્યાં લૂણપાલ મરણ પામ્યો હતો ત્યાં લૂણપાદેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું. ૭૧

૨ એક વખત સોમેશ્વર કવિએ નીચેનું કાવ્ય વસ્તુપાલને કહ્યું:—

(૪૪) હે મંત્રી! જેનાં લોકો વખાણ કરે છે એવા હંસોવડે, કમળને દલાવનારા તરંગોવાળાં ઉડાં પાણીવડે, ચંચળ જગદાનાં ટોળાંના પોતે ફોળીઓ ન થઈ જાય માટે અંદર સંતાપ મયેલાં માછલાંવડે, અને કાંઠા ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોની હાર નીચે સુખે સુતેલી અંજીઓ રમેલાં ગીતોવડે, જેના ઉપર ચક્રવાકો ફરે છે અને જેની અંદર ઉર્મિઓ રમી રહી છે એવું તમારું તળાવ શોભે છે. ૭૨

૭૧ કી. કૌ. (સ. ૪. ૫) વ. વિ. (સ. ૫) વગેરેમાં વસ્તુપાલના પરાક્રમોનાં વર્ણનમાં માત્ર ઉપર કહેલા શંખને હસાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. મેરુવર્ણના સર્વધર્મનું નામ કી. કૌ. વગેરેમાં નથી પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં તથા વસ્તુપાલ ચરિતમાં સારીકરૂપે મળે છે. કીર્તિ કૌમુદીકાર તો આયુષ્ય શંખ સાથેજ યચાતું જણાવે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૬૬) આ શંખ કોણ હતો ? કીર્તિ કૌમુદી તો લાટના સિન્ધુરાજનો પુત્ર સંજ્ઞામસિંહ એજ શંખ એમ સ્પષ્ટ કહે છે (જુઓ સ. ૫ શ્લો. ૧ તથા ૪૧) સુ. સં. માં અમર પડિતનો આરાય પણ એવોજ જણાય છે (જુઓ સ. ૧ માં અમરનો ૩ જો, સ. ૮ માં અમરનો ૨ જો તથા ૧૦ માં પણ અમરનો બીજો) આ સંજ્ઞામસિંહ કે શંખ તે ખંભાત નજીક વટફૂંપ (થોધા પાસે આવેલું વડવા તે વટફૂંપ) નામના ગામનો કોઈ નાનો કાકરડો લાગે છે, એમ શુદ્ધકર કી. કૌ. (જુઓ કી. કૌ. સ. ૫ શ્લો. ૭) તથા વસ્તુપાલ ચરિત ઉપરથી કહે છે. વ. વિ. ની પ્રસ્તાવનામાં દલાવ કહે છે કે આ શંખ આહમાનવંશનો લાટનો રાજા હતો એ સિંહનો ભાઈ અને સિન્ધુરાજનો પુત્ર થાય. આ શંખને એક વખત યાદવ રાજાએ કેદ કર્યો હતો અને પહેલા એકાદ વખત યાદવ રાજાને તેણે પાછો પણ કાઢ્યો હતો. યાદવ સિંધણ અને મરૂ રાજાઓ વીરધવલ ઉપર ચડી આવ્યા તેનો લાભ લઈને ખંભાત પાછું લેવા આ શંખે વસ્તુપાલ સાથે પહેલાં વિષ્ટિ અને પછી લડાઈ કરી છે. (જુઓ કી. કૌ. સ. ૪ વ. વિ. સ. ૫, સુ. કી. ક. શ્લો. ૧૩૬ અને હમીરમદ મર્દન અ. ૨ તથા તેની પ્રસ્તાવના) છેવટ આ લડાઈમાં શંખનું શું થયું તે મેરુવર્ણે કહ્યું નથી પણ કી. કૌ. ઉપરથી સલાહ થઈ હોય એમ જણાય છે (જુઓ સ. ૫ ના ઉલ્લા શ્લોકો) મેરુવર્ણ જેને લૂણપાલ કહે છે તેને સોમેશ્વર શવ નતિનો ભુવનપાલ કહે છે (જુઓ સ. ૫ શ્લો. ૪૩, ૪૪)

૭૨ આ ૪૪ ગા શ્લોક સોમેશ્વરે લલિતા સરોવરના વર્ણનમાં લખેલા એમ ઉપદેશ તરંગિણીમાં કહ્યું છે.

૬૩ એક વખત ચિન્તામાં પડેલા મન્ત્રી જમીન તરફ જોતા હતા ત્યાં તે ઠેકાણે આવેલા સોમેશ્વરદેવે સમયને યોગ્ય નીચેનું પણ કહ્યું:—

(૪૫) હે સરસ્વતીના મુખારવિન્દના તિલકરૂપ વસ્તુપાલ ! તમે એકજ આખા વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરો એવા છે એવી સન્નનોની વાણી સાંભળીને તમે શરમથી માથું નીચું કરી જમીન તરફ જુઓ છે તેની મતલબ હું જાણું છું. તમે પાતાલમાંથી બહિને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છાથી વારંવાર ત્યાં જવાનો રસ્તો શોધો છો. ૭૩

મંત્રીએ આ કાવ્યના પારિતોષિકરૂપે આઠ હજાર આપ્યા.

૬૪ વળી

(૪૬) કહે ચામડી, શિબિએ માંસ, જમૂતવાહને જીવ અને દધીચિએ હાડકાં આપ્યાં.

એ પ્રમાણે ત્રણ પેદા પંડિતોએ કહ્યાં ત્યાં પ. જયદેવે—પણ વસ્તુપાલે તો વસુ (પૈસા) આપ્યું એમ સમસ્યા પૂર્તિ પેઠે કહ્યું અને મંત્રી પાસેથી ચાર હજાર મેળવ્યા. ૭૪

૬૫ વળી સૂરીઓનાં દર્શન કરવાને વખતે કાઠ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડેલા દિગ્ગતિએ યાચના કરવાથી એ કામ માટે રાખેલાં માણસોએ કૃપા કરીને એક કપડું આપ્યું તે લઇને મન્ત્રીને નીચેનું સમયોચિત વચન તેણે સંભળાવ્યું:—

હે દેવ ! ક્યાંક રૂ નીકળ્યું છે, ક્યાંક તાંતણા નીકળ્યા છે અને ક્યાંક ક્યાંક કપાશીઆ દેખાય છે. તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં કુંપડાં જેવું અમારું કપડું છે.

એના ઇનામમાં મંત્રીએ પંદરસો આપ્યા.

૬૬ વળી ઉપજાલયન્દ્ર નામના પંડિતે શ્રીમંત્રીને કહ્યું કે,—

(૪૭) હે મંત્રીશ્વર, તારા તરફ ગૌરી (પાર્વતી તથા ગૌરઅંગવાળી સ્ત્રી) ને પ્રેમ છે, તારા ઉપર વૃષ (શંકરનો પોઠીઓ તથા ધર્મ) ને આદર છે. તમે શૂતિ (ભસ્મ તથા લક્ષ્મી)થી સુકત છો, તમારામાં ગુણો શોભે છે અને

૭૩. આ ૪૫ મો શ્લોક સોમેશ્વરે કહ્યો એમ અહીં તથા વસ્તુપાલ ચરિતમાં કહ્યું છે. પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં અને હ. વ. માં નાનાક કવિએ કહ્યો એમ અને ઈનામમાં સુવર્ણ જીવહા આપી એમ હ. વ. માં છે.

૭૪ ઉપદેશ તરંગિણીમાં જયદેવને બદલે જયંતદેવ નામ છે.

૭૫ આ બાલયન્દ્રે વસ્તુપાલ વિષે વસંત વિલાસ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

ગણો (શંકરના ગણો તથા સત્જનોના સમૂહો) તમારી પાસે છે. અથવા વધારે શું કહીએ ? નક્કી ધ્વજ (શંકર) ની કળાવાળા તમે છો; તો તમારે બાલચન્દ્રને ઉચ્ચ ચડાવવો યોગ્ય છે (કારણકે શંકરના કપાળે બાલચન્દ્ર છે) અને તમારા શિવાય બીજું કોણ એ કરી શકે એમ છે ?

આમ કહ્યા પછી તેની આચાર્યપદમાં સ્થાપના કરવામાં એક દળાર દ્રમ્ય મંત્રીએ ખરચ્યા. ૭૫

એક વખત મ્લેચ્છરાજ સુલતાનના ગુરૂ આલિમ મક્કા તીર્થની યાત્રા માટે અહીં (ગુજરાતમાં) આવેલો છે એવું સાંભળી તેને પકડવાની ઇચ્છાવાળા શ્રી લવણ પ્રસાદ તથા વીરધવલે મંત્રી તેજપાલને પૂછ્યું; એટલે તેણે જવાબમાં કહ્યું કે :—

(૪૮) ધર્મ મંબંધમાં કપટ પ્રયોગથી રાજાએને જે લાભ મળે છે તે પોતાની માતાના શરીરને વેચીને મેળવેલા પૈસા જેવો છે.

આ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરીને વરુણના મોઢામાંથી બકરીને છોડાવે તેમ તે બેના પંજમાંથી તેને છોડાવીને બાતું વગેરેથી તેનો સત્કાર કરીને તેને તીર્થ તરફ રવાના કર્યો. કેટલાંક વર્ષો પછી તે પાછો ફર્યો ત્યારે પણ મંત્રીએ પોષાક વગેરેથી તેનો સત્કાર કર્યો; એટલે પોતાને ઠેકાણે જઈને એણે તીર્થની વાત કરવાની શુભી જઈને શ્રી સુલતાન પાસે શ્રી વરતુપાલનાં જ વખાણ કરવા લાગ્યો. પરિણામે તે સુલતાને “ આજથી તમેજ અમારા દેશના રાજા છો એમ સમજવું અને હું તો તમારો બાતું ઉપાડનાર સેવક છું એમ સમજીને તમારે જે કાંઈ હુકમ કરવો હોય તે કરવો ” એવો મંત્રી સ્વયં પત્રમાં આગ્રહથી દર વર્ષે સંદેશો કહેરાવવા માંડ્યો એટલે શ્રી મંત્રીએ શ્રી શેત્રુંજીના મંદિરને યોગ્ય શ્રી યુગાદિ જિનની મૂર્તિ માટે, મુગ્ધાણી^{૭૬} નામની ખાણમાંના પથરાથી પોતાને આ કામ સોંપ્યું એ માટે ધન્ય માનતા સુલતાનની રજીથી તૈયાર કરાવી, સેંકડો પ્રયત્ન વડે વરતુપાલે દેશમાં આણી પણ તે મૂર્તિ હુમર ઉપર ચડાવવામાં આવતી હતી

૭૫ વરતુપાલની દાન પ્રશંસા અહીં દુકામાં કહેલી છે. પણ ઉપદેશ તરંગિ-ભીમાં, હનદર્પકૃત વરતુપાલ ચરિતમાં તથા રાજશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વધારે વિસ્તાર મળે છે. વળી પ્ર. ચિં. માં અને લ. ત. માં ૧૬ દુનંતર, આઠ દળર, ચાર દળર એ રીતે દાનમાં હનરોના આંકડા છે, જ્યારે ચ. પિં. પ્ર. માં અને વરતુપાલ ચરિતમાં વીસ લાખ, ચાર લાખ એ રીતે લાખો દ્રમ્યની વાત છે.

૭૬ આ મુગ્ધાણી કે મગ્ધાણીખાણનો એ વખત આજ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવે છે. એ ખાણ ક્યાંની ? અજમેરની ?

ત્યાં શ્રી મૂલ નાયક (ઋષભનાથ) ના રોપથીજ હુગર ઉપર વીજળી પડી. તે વખત પછી શ્રી મંત્રીવરને શ્રી આદિનાથે દર્શન આપ્યાં નહિ.

૬૮ કોષક પર્વને દિવસે અનુપમા (તેજપાલનાં સ્ત્રી.) જૈન મુની-જ્ઞાને મથેચ્છ રીતે, જેને કોષની ઉપમા આપી ન શકાય એવું અન્ન દાન આપતાં હતાં, એ વખતે કોષક રાજ્ય કાર્યની ઉતાવળમાં શ્રી વીરધવલ દેવ એમને ઘેર આવ્યા તો આરણ્યમાં જ સ્વેતાંબર મુનીજ્ઞાને હાથ હલાવતા જોઇને, આશ્ચર્યથી મનમાં હસતા રાજ્યએ મંત્રીને કહ્યું, “ હે મંત્રી ! છુટ દેવ પેઠે ગણીને આ લોકોનો હમેશાં કેમ આવો સત્કાર કરતા નથી ? તમે જો એમ કરવા અશક્ત હો તો અર્ધો ભાગ મારો રાખો. અથવા મારા તરફથી જ હમેશાં બધું આપો એમ તો હું નથી કહેતો કારણ કે એમ કરવામાં તો તમને નકામી મહેનત જ થાય. ” આવી તેના મુખ યદ્રમાંથી નીકળેલી વાણી પડે જેના મનનો તાપ શાંત થયો છે એવા મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ મહારાજનો અર્ધો ભાગ શા માટે ? બધું આપનું જ છે ” એમ કહીને મંત્રીએ વચ્ચે ભેટ કર્યું.

૬૯ એક વખત યતિજ્ઞાને દાન આપતી વખતે, મુનીજ્ઞામાં પરસ્પર કચરાકચરી થવાથી તેજ્ઞાને નમસ્કાર કરતી અનુપમાના વાંસાં ઉપર સારી પેઠે ઘી ભરેલું ઠામ પડ્યું, એ જોઇને કાપેલા તેજપાલ મંત્રીને સાંત્વન આપતાં અનુપમાએ કહ્યું કે “ તમારી - સ્વામીની કૃપાથી મુનીજ્ઞાનાં પુણ્ય પાત્રમાંથી શરીર ઉપર ઘી પડીને અવ્યંગ થાય છે (એ મારું સદ્ભાગ્ય છે.) આ રીતે તેના પૂર્ણ દાન વિધિથી ચક્રિત થયેલા મંત્રીએ પાંચ અંગને થોડા ભેટ આપીને કહ્યું કે :—

(૪૯) પ્રિય વાણી સાથે કરેલું દાન, ગર્વ વગરનું દાન, ક્ષમા યુક્ત શૌર્ય અને ત્યાગ સાથે પૈસો એ ચારેય સારી વસ્તુ દુર્લભ છે.

આ રીતે થોડા વચન કહીને મંત્રીએ તેનાં વખાણુ કર્યા આગ અનેક રીતે દાનવીર પણાની કસોટીને (અનુપમા) પોચી હતી.

(૫૦) લક્ષ્મી ચંચળ છે, પાર્વતી ચંડી છે, શયીને શોક્યનો દોષ લાગ્યો છે, ગંગા નીચે જનારી છે અને સરસ્વતીમાં વાણીનો જ સાર છે મારે અનુપમા અનુપમા છે. ૭૮

૭૭ મંત્રી વરતપાલ ઉપર મૂળ નાયકનો રોપ શા માટે થયો તે સમજાતું નથી. ટોની લખે છે કે “ હું ” એ સમજતો નથી. ”

૭૮ વરતપાલ ચરિત્રને લગતા બીજા અંશમાં પણ આ અનુપમાની ઘણી પ્રશંસા કરેલી એવામાં આવે છે.

આ રીતે જેનાચાર્યોએ તેની સ્તુતિ કરી છે.

૭૦ વળી એક વખત પાંચ ગામની લડાઇમાં શ્રી વીરધવલ અને લવણ પ્રસાદ ઉતર્યા હતા ત્યારે શ્રી વીરધવલની રાણી જયતલદેવી એ એ વચ્ચે સંધિ કરાવવા પોતાના પિતા શોભનદેવ પાસે ગઇ હતી. ત્યાં પિતાએ તેને પૂછ્યું કે " શું વિધવા ચવાની ખીક સંધિ કરાવવા આવી છે ? " આના જવાબમાં પોતાના પતિ વીર યુગમણિ વીરધવલને ઉન્નત સ્થાને ચડાવતાં તેણે કહ્યું કે " ના, ના, પણ બાપના કુળનો નાશ થઇ જશે એ ખીકથી વારંવાર આ વાત કહું છું; કારણ કે ઘોડાની ખીક ઉપર ત્યારે એ વીરધવલ ચડશે ત્યારે એની મામે ઉભો રહે એવો શરવીર કોણ છે ? " આમ કહીને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પાછી ચાલી નીકળી. પછી એ લડાઇના ધમસાણમાં ધાની પીડાથી બ્યાકુળ થઇને શ્રી વીરધવલ જમીન ઉપર પડી ગયા :—

(૫૧) પાંચ ગામની લડાઇમાં તે હાર્યકર પરાક્રમ શાળી વીરધવલ ધા વાગવાથી ઘોડા ઉપરથી જમીન ઉપર પડી ગયો પણ ગર્વથી પડ્યો નહિ. અને તે આ રીતે પડવાથી ખીજ લડવૈયાઓ કાંઇક પાછા પડવા લાગ્યા એટલે શ્રી લવણ પ્રસાદે " આતો એકજ અશ્વાર પડ્યો છે " એ રીતે કહીને પોતાના હસ્કરને ઉત્સાહ આપીને બધા શત્રુઓને રમતમાં મૂળ સાથે ઉખેડી નાખ્યા. આ રીતે સત્ત્વ ગુણથી શોભતો વીરધવલ રણનો રસીયો હોવાથી બાપની આગળ એકવીસ વાર રણક્ષેત્રમાં પડ્યો હતો. ૭૮

૭૧ દ્રવે વીરધવલનું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે (પરલોકની) તીર્થયાત્રા કરવા ઉપડનારને ૮૦ પુણ્ય આપવાથી એક ગણું દાનને હજાર મણ પુણ્ય એવી રૂઢી (કહેવત) હોવાથી શ્રી તેજપાલે આખા જન્મનું સત્કર્મ આપ્યું. પછી તે રાજ મરણ પામતાં તેના તરફ સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસોવીસ સેવકો પણ બળી મુઆ. પછી તો શ્રી તેજ-

૭૮ ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધમાં આજ વાત જરા ભુલી રીતે કહી છે અને જયતલદેવીના ભાઇઓ-સાંઘણ અને ચામુંડ નામના વામનરથલીનાં ઘણાં હતા, અને ત્યાં આ યુદ્ધ થયેલું એમ કહ્યું છે.

૮૦ મૂળમાં જો કે તીર્થપ્રસ્થિતેન પાઠ છે એ પ્રમાણે તેજપાલે તીર્થ જવા નીકળેલા એવો અર્થ યાચ પણ ચાર પ્રતોમાં પ્રસ્થિતત્ત્વ પાઠ મળે છે (ભુવો મૂળ પૃ. ૧૭૦) અને અર્થ સંબંધ જોતાં એ ઠીક લાગે છે એટલે પ્રસ્થિતત્ત્વ પાઠ લઇને અર્થ કર્યો છે.

પાલે શ્મશાનમાં પહેરેગીરો રાખીને લોકના એ (વીરધવલની પાછળ બળા મરવાનો) આગ્રહને રોક્યો.

(૫૨) બધી ઋતુઓ એક પછી એક આવે છે તથા જાય છે. પણ વીર વીરધવલ વજર માણસોના હૃદયમાં ઉનાળો અને આંખોમાં ચોમાસું એ રીતે બે ઋતુઓ એક સાથે ચાલુ રહેતી યથા.

પછી શ્રી મંત્રીએ વીરધવલના પુત્ર વીસલદેવને આદીએ બેસાર્યો. ૮૧

૭૨ શ્રી અનુપમા દેવીનું મરણ થતાં તેજપાલના હૃદયમાં આરુઢ થઈ ગયેલો શોક કેમેય હટતો નથી એ જોઈને ત્યાં આવેલા શ્રી વિજયસેન સૂરિ જેવા ઉત્તમ પુરૂષે તેનો શોક જરા ટાઢો પાડ્યો એટલે થોડી ચેતના (મનની દ્રઢતા) આવતાં કાંધક (પોતાની નળજાઈ માટે) શરમાતા તેજપાળને સૂરિએ કહ્યું. “ અમે આ પ્રસંગે તારો દંભ જેવા આગ્યા છીએ. ” ત્યારે શ્રી વસ્તુપાલે પૂછ્યું કે “ એ વળા શું ? ” એટલે ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “ તેજપાળ બાળક હતા ત્યારે તેના લગન માટે ધરણિગ પાસે તેની પુત્રી અનુપમાનું માગું કર્યું અને વેશવાળ નક્કી કર્યું. પછી તે કન્યા અતિશય કદરૂપી છે એમ સાંભળીને તે સંબંધ તોડવા માટે ચન્દ્રપ્રભ જિને પ્રતિષ્ઠા કરેલ ક્ષેત્રાધિપતિને આઠ દ્રમ્મંનો ભોગ ધરાવવાની માનતા તેજપાળે કરી હતી. હવે તે સ્ત્રીના વિયોગથી આ મનદુઃખ થાય છે. તો એ બે વાતમાં સાચું શું ? ” આ મૂળ સંકેતથી તેજપાળે મોતાના હૃદયને દ્રઢ કર્યું.

૭૩ એક વખત વૃદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલ શ્રી શેતુંજે જવાના છે એમ સાંભળીને પુરોહિત સોમેશ્વર દેવ એમને ત્યાં ગયા અને અનેક અમૂલ્ય આસનો મુકેલાં હોવા છતાં બેઠા નહિ અને ન બેસવાનું કારણ પૂછતાં કહ્યું કે:-

(૫૩) અન્નદાનો, પાણીના પીયાવા, તથા ધર્મ સ્થાનો વડે વસ્તુપાળે આખી પૃથ્વીને રોકી લીધી છે અને યશથી આકાશ મંડળને રોકી દીધું છે.

એટલે કયાંય ખાલી જગ્યા ન હોવાથી બેસતો નથી. આ પ્રમાણે તેના કહેવાનું યોગ્ય ઇનામ આપીને તથા તેની રજા લખને મંત્રી (યાત્રાને) રસ્તે પડ્યા.

૭૪ ૮૨આક્રેગલીયા ગામે પોચતાં (તખીઅત બગડી) ગામડાની

મંત્રીએ આદાર છોડી દઇને છેલ્લો આરાધનાથી કલિના દોષોનો નાશ કરીને યુગાદિ દેવના નામનો જપ કરવા માંડ્યો.

(૫૪) સત્પુરુષો યાદ કરે એવું કાંઈ સત્કર્મ કર્યું નથી; માત્ર મનોરથ માં રહેનારાઓનું અમારું આયુષ્ય એમને એમ ગયું.

આ વાક્ય પૂરું કરી ‘અહંતોને નમસ્કાર છે’ એમ બોલી સાત ધાતુ (૨સરક્તાદિ)ઓથી બંધાયેલું આ શરીર છોડી દઇને પોતે કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે સ્વર્ગે સીધાગયા. ૮૩ તેને જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તે ઠેકાણે ન્હાના લાઈ તેજપાણે તથા પુત્ર જૈત્રસિંહે શ્રીયુગાદિ દેવની દીક્ષા વર્યાંતી મૂર્તિ પધરાવી સ્વર્ગારોહણ નામનું મંદિર બંધાવ્યું.

(૫૫) આજે મારા પિતાની આશા સફળ થઈ અને માતાએ આપેલા આશીર્વાદોને આજે અંકુર કુટયા. કારણ કે ઋગભ દેવની યાત્રાએ જનાર બધા લોકોને, હું યાકયા વગર પ્રસન્ન કરી શક્યો છું.

(૫૬) રાજકાર્યના પાપોમાંથી જે લોકોએ કાંઈ મુકર્મ ન કર્યું, તેઓને હું ધૂળપ્રોથાથી પણ અધમ સમજું છું.

આ અને આવાં શ્રી વસ્તુપાલ મહાકવિનાં પોતાનાં કાવ્યો છે.

(૫૭) સ્વામીના ગુણોથી ભરેલો અને અભિમાન વગરનો એ વીરધવલ રાજા હતો, વિદ્વાનોએ જેને ભોજરાજાનું બિરૂદ આપ્યું છે એવો શ્રી વસ્તુપાલ કવિ હતો, ૮૪ મંત્રીઓમાં કોકજ મંત્રીશ્વર કહેવાય એવો તેજપાલ મંત્રી હતો અને તેની સ્ત્રી અનુપમા, ગુણોથી અનુપમ, પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મી જેવી હતી.

આ પ્રમાણે શ્રી મેરૂતંગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં વસ્તુપાલ તેજપાલ સુધીના મહાપુરુષોના યશવર્ણનનો ચોથો પ્રકાર પૂરો થયો.

૮૩ વસ્તુપાલના મરણની પણ મેરૂતંગે તારિખ આપી નથી પરંતુ અનુવિંશતિ પ્રબંધમાં સં. ૧૨૯૮ ની સાલ આપી છે. (જુઓ નવી ફાળેસ સભાની આરતિ પૃ. ૨૫૪).

૮૪ વસ્તુપાલને કવિ કહેલ છે એ ખોટું નથી, એનું રચેલ નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય આજકલાક ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં છપાઈ ગયું છે.

પ્રકારા પાંચમો.

પરચુરણ પ્રબંધો.

હવે પ્હેલાં કહેવાઇ ગયેલાં મહાપુરોનાં ચરિત્રામાંથી જે બાકી રહ્યાં તે તથા તે શિવાયનાં બીજાં આ પરચુરણ પ્રબંધમાં કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે :—

૧ વહેતી શિપ્રા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા અવન્તી શહેરમાં પ્હેલાં વિક્રમાર્ક રાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે (એક વખત) સાંભળ્યું કે ધર્મશાળામાં આવેલા પરદેશી લોકો જમ્યા પછી જ્યારે સુષ્ઠ જાય છે ત્યારે ઉંધમાંજ લાંબી (મરણની) નિદ્રામાં પડી જાય છે. આથી મનમાં આશ્ચર્ય પામીને એ જનાવતું રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જઈને એ મરણનિદ્રામાં પડેલા લોકોનાં શરીરને કપડાંથી ઢાંકી દીધાં તથા એ વાતને પોતાના હુકમથી જાની રાખી. પછી નવા આવેલા મુસાફરોને એ જ રીતે જમાડી સંધ્યાકાળે તેના પગને માલીશ કરવા માટે તેલ તથા જરમ પાણી મોકલ્યું. અને તેઓ એક પછી એક સુષ્ઠ ગયા ત્યારે મધરાતે હાથમાં તરવાર લઈને રાજા પોતે સંતાઈને ઉભો. એકાએક ત્યાં એક ખૂણામાં પ્હેલાં ધૂમાડો, પછી તેજરેખા અને છેવટ ફણાઓ ઉપરનાં પ્રકાશિત રત્નોની પ્રભાથી ઝળહળ સોલતા હળાર ફણાવાળા નાગને નીકળતો જોઈને એ દેખાવથી ચકિત થઈ ગયેલો રાજા જ્યાં હજી કુતહલથી બુઝે છે ત્યાં તો તે સર્પોના રાજાએ તે દિવસે ત્યાં સુતે-તાલાઓમાંના દરેકને ‘ પાત્ર શું ? ’ એ રીતે પ્રશ્ન પૂછ્યો. અને તેઓએ પાત્ર તરીકે ધર્મને, ગુણને, તપને, રૂપને, કામ (ઇચ્છા) ને, કીર્તિને-વગેરે ને વિવિધપાત્રો તરીકે બતાવ્યાં અને પોતાના અજ્ઞાનથી તે સર્પોનાં શાપ પામીને દેવેચ્છાથી એ લોકો મરણ પામ્યાં એવું જોઈને શ્રી વિક્રમરાજાએ તેની આગળ આવીને હાથ જોડીને કહ્યું કે :—

(૧) હે સર્પરાજ ! બુદ્ધબુદ્ધ ગુણના મેળને અનુસરીને મંત્રારમાં અનેક જાતનાં પાત્રો થાય છે પણ શ્રદ્ધાથી પવિત્ર થયેલું શુદ્ધ મન એ પરમ પાત્ર છે.

આ પ્રમાણે પોતાનો જ આશય આ રીતે શ્રીવિક્રમ કહે છે એમ જોઈને સંતોષથી તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. અને શ્રીવિક્રમે “આ વટેમાર્ગીઓને ફરી જીવતા કરો ” એ રીતે વરદાન માગીને સેવને વધારે પ્રસન્ન કર્યા.

આ પ્રમાણે શ્રીવિક્રમાર્જુનો પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધ પુરો થયો.

૨ એક વખત પાટલીપુર શહેરમાં અતિશય આનંદી નંદરાજા મરણ પામ્યા; પણ એ જ વખતે ત્યાં આવી ચડેલા એક બ્રાહ્મણે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની વિદ્યાના બળથી રાજાના દેહમાં પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. આ બ્રાહ્મણ સાથે પહેલાંથી થયેલા કરાર પ્રમાણે બીજા બ્રાહ્મણે રાજદ્વારમાં આવીને વેદના (આશીર્વાદાત્મક) મંત્રો સંભળાવ્યા અને તે જીવતા થયેલા રાજાએ કૌપાખ્યક્ષપાસે તેને લાખ સોનેયા અપાવ્યા. આ વાત સાંભળીને મહામાત્રે વિચાર કર્યો કે નંદરાજા પહેલાં તો લોભી હતો, અને આ ઉદારતાં તેનામાં ક્યાંથી આવી ? આમ બોલીને (-વિચાર કરીને) તે બીજા બ્રાહ્મણને પકડાવી તેની મારફત પારકાના શરીરમાં પ્રવેશ કરનાર પરદેશીના શરીરની શોધ કરાવતાં અમુક ઠેકાણે એક મહાદાને અમુક માણસ સાચવે છે એવું સાંભળી તે મહાદાને ચિતામાં બાળી નાખી, અનુપમ સુદ્ધિયૈભવથી તે નંદને પહેલાંની પેઠે તેના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં નિભાવી રાખ્યો.

આ પ્રમાણે નન્દ પ્રબંધ પુરો થયો.

૩ જૂના કાળમાં એક નામના મોટા ગામમાં દેવાદિત્ય નામના વિપ્રને એક દીકરી હતી જે બાળક અવસ્થામાં વિધવા યજ્ઞ હતી પણ અતિશય રૂપાળી હતી. તેનું નામ સુભગા હતું. તે દરરોજ સવારે સૂર્યને અર્ધની અંજલિ આપતી; તેવામાં એને ખબર ન પડી એ રીતે સૂર્યે તેને ભોગવી અને એથી તેને ગર્ભ રહ્યો. જ્યારે કાષ્ઠક રીતે આ કલંક તેના માખાપના બાળ્યવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ શરમથી છુપી રાખવા જેવી આ વાત છે એમ તેને જણાવી પોતાનો માણસો સાથે વલબી શહેરના પાદરમાં મુકી દીધી. ત્યાં તેણે દીકરો જન્મ્યો એ દીકરો ધીમે ધીમે મોટા થયો. પછી શરખી ઉમ્મરના છોકરાઓ 'નખાપો' કહીને તેનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યા. એટલે તેણે પોતાની માને પોતે કોનો દીકરો છે તે પૂછ્યું, પણ તેણે હું બનજીતી નથી એમ કહ્યું, એટલે પોતાના જન્મના કલંકથી વિરક્ત યજ્ઞને તેણે મરવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં સૂર્યે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને તેનું સાંત્વન કર્યું, તથા " તારી માતા સાથે સંબંધ કરનાર હું સૂર્ય છું " એમ કહી તેના હાથમાં કાંકરા આપ્યા અને " જે કાષ્ઠ તેને કનેડવા આવે તેની તરફ આ ફેંકવાથી એ સિલારૂપ યજ્ઞજ્વલે પણ કાષ્ઠ નિરપરાધી ઉપર ફેંકવામાં આવશે તો તને ગુકચાન કરનાર થશે " એટલું કહીને સૂર્ય અદશ્ય થઈ ગયા. પછી પોતાને કનેડનાર કેટલાંક માણસોને આ રીતે

તેણે માર્યાં એટલે શિલાદિત્ય એવું તેનું અને તેના વંશનું નામ પડી ગયું. પછી ત્યાંના રાજ્યએ તેની પરીક્ષા જોવા માટે તેની કનેડગત કરી એટલે તે રાજ્યને શિલાથી એ જ રીતે મારી નાખી તે પોતે જ રાજ્ય થઈ પડ્યો. વળી સૂર્યે આપેલા ઘોડા ઉપર ચડીને આકાશચારી પેઠે મરણ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરતા તે રાજ્યએ પોતાના પરાક્રમથી સર્વ દિશાઓ છતી લઈ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. આ રાજ્યને જૈનમુનિઓના સંસર્ગથી સમ્યક્ જ્ઞાન થયું હતું અને તેણે શ્રી શેત્રુંજીનો મહાતીર્થ તરીકે મોટો મહિમા જાણીને તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

૪ એક વખત આ શિલાદિત્ય રાજ્યને સભાપતિ બનાવીને બરાગેલી ચારે બાજુ સુકત સભામાં જે હારે તેણે દેશ છોડી દેવો એવો કરાર કરીને શ્વેતાંબર જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વાદ થયો. પણ તેમાં હારી જવાથી શ્વેતાંબરને પોતાના દેશમાંથી આ રાજ્યએ કાઢી મુક્યા. એ વખતે આ શિલાદિત્ય રાજ્યનો ન્હાની ઉગ્મરનો મલ્લ નામનો એક ભાણેજ (જૈન ધર્મી હોવા છતાં) રહી ગયો તેની ઉપેક્ષા કરીને વિજયી અને વિજયના અભિમાનો બૌદ્ધો શેત્રુંજી ઉપર ખૂલ નાયક શ્રી આદિ તીર્થંકરનું, તેને છુદ્દ રૂપ માનીને પૂજન કરતા નીરાંતે રહેવા લાગ્યા. પણ એ મલ્લ ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તે વેરને ભુલ્યો નહિ અને તેનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી, અને જૈન ધર્મી તો એ દેશમાં કોઈ ન હોવાથી, તે બૌદ્ધો પાસે જ ભણવા લાગ્યો. અને રાત દિવસ એમાંજ ગિત હોવાથી એક વખત ઉનાળાના દિવસોમાં, મધરાતે - બ્યારે શહેરનાં બધાં લોકો ઉઘમાં આંખ મીંચીને પડ્યાં હતાં ત્યારે, આ મલ્લ દિવસે નવો શીખેલો શાસ્ત્ર પાઠ અત્યંત એકાગ્રતાથી ગોળવતો હતો. હવે એજ વખતે આકાશમાં ફરતાં સરસ્વતી દેવીએ " શું ચીકું ? " એમ અવાજ કરીને પૂછ્યું. અને તેણે ચારે તરફ જોતાં કોઈ બોલનારને ન જોયું એટલે ' વાલ ' એમ તેને જવાબમાં કહી દીધું. આ વાતને જ માસ વીત્યા પછી ફરી એજ રાત્રયે પાછાં ફરતાં દેવીએ ' સોની સાથે ' ? એ રીતે વળી પૂછ્યું. અને તેજ વખતે પ્લેલાંની વાત માદ આપતાં ' ગોળ અને ઘી સાથે ' એવો જવાબ તેણે આપ્યો. આ તેની સાવધાનતાથી ચકિત થઈને દેવીએ ' ગમે તે વરદાન માગી લે ' એમ કહ્યું. ત્યારે મલ્લે " બૌદ્ધોને દરાવવા માટે એક પ્રમાણ ગ્રન્થ આપો " એવી પ્રાર્થના કરી એટલે દેવીએ નવ ચક્ર નામને ગ્રન્થ આપવાની કૃપા કરી. અને દેવીની કૃપાથી જોને તત્ત

જ્ઞાન ચર્ધ ગયું છે એવા મલ્લે શ્રી શિલાદિત્યની રજા લાઇને બૌદ્ધોના મઠોમાં ' ખડ અને પાણી ' ફેંકાવીને? રાજની સભામાં રહેલાંના જ કરાર કરીને (વાદ શરૂ કર્યો) અને તેના કંઠમાં અવતરેલાં શ્રી સરસ્વતી દેવીના બળથી થોડા વખતમાં જ શ્રી મલ્લે બૌદ્ધોને નિરતર કરી દીધા. એટલે રાજની આઘાતી બૌદ્ધોને દેશમાંથી કાઢી ચુકવામાં આવ્યા, અને જૈન આચાર્યોને ખોલાવવામાં આવ્યા. અને તે મલ્લ બૌદ્ધોને છોડેલા હોવાથી વાદી (મલ્લવાદી) કહેવાવા લાગ્યા. એ પછી રાજની પ્રાર્થનાથી ગુરૂએ તેને ઇનામમાં સુરિપદ આપ્યું. આ શ્રી મલ્લવાદી સુરિ નામના મણ્ડર જૈન ધર્મના પ્રભાવક હોવાથી તેમની નવાંગવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવ સુરિએ પ્રગટ કરેલ શ્રીસ્તંભનક તીર્થની? વિશેષ ઉત્તતિ કરવાં માટે ત્યાં ચિન્તાયક તરીકે યોજના કરી.

આ પ્રમાણે મલ્લવાદિ પ્રબંધ પુરો થયો.^૩

૫ હવે મરૂમંડળ (મારવાડ) માં એક નાના ગામડામાં કાફૂ અને પાતાક નામના બે બાપ્તઓ રહેતા હતા. તેમાંથી નાનો (પાતાક) બાપ્ત પૈસાવાળો હતો અને મોટો તેના ધરના આકર પેઠે રહેતો હતો. એક વખતે ચોમાસાની મધરાતે આખો દિવસ કામ કરીને થાકી ગયેલો કાફૂ સુતો

૧ તુળોદક — ખડ અને પાણી (એક વાસણમાં) ભરીને ફેંકવું કે સામાના ગાર આગળ ઢોળવું એ વાદ કરવામાટે આબ્દાન રૂપ મણ્ડર એમ લાગે છે. આજ પ્રથમાં ત્રીજા પ્રકારમાં શ્રી દેવસુરિના પ્રબંધમાં પણ આ તુલોદક — (ખડ અને પાણી) ફેંકવાનો ઉલ્લેખ આવે છે.

૨ આ રતંભન કે રથંભન તીર્થ એટલે ખંભાત નહિ પણ ખેડા જિલ્લામાં આખુંદ તાલુકામાં કાસરાથી દસ મૈલ છેટે રોડી નદી ઉપર આવેલું ધાંના કે થાંભણા, એમ બુદ્ધર (Arisānāra p. 75 માં) કહે છે તે ખીલ તમ્હોને પણ માન્ય છે.

૩ આ મલ્લવાદી સુરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચારતમાં તેમજ અતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં મળે છે. વલ્લભીપુરમાં વલ્લભી રાજ્ય કાળમાં જૈનો અને જોશી એમ બસતા દોવાનું ખીલ ઐતિહાસિક સાધનોથી અનુમાન થઈ શકે છે. ઉપરની ફતકલા એ અનુમાનને ટેકો આપે છે. પરંતુ મલ્લવાદી પ્રબંધનું ઉવટનું કથન અવિશ્વસનીય છે કારણ કે વલ્લભીના નાશ પછી ધણે કાળે વિ. સં. ના બારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં નવાંગવૃત્તિકાર, અભયદેવ સુરિ વિદ્યમાન હતા એમ એના મંથોની પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ ખીલ બાગ ખરતર ગરહની મટ્ટાવલી પૃ. ૬૭૪, ૬૭૫)

મલ્લવાદી આચાર્ય ધર્મોત્તરની ન્યાય બિન્દુ દીકા ઉપર દીકા લખી ૩ એમ પીટર્સનના ચોથા રિપોર્ટ (પૃ. ૪) ઉપરથી જણાય છે.

હતો ત્યાં તેને નાના ભાઈએ કહ્યું કે ભાઈ આપણા ક્યારાએની પાળો પાણીના પૂરથી તુડી ગઈ છે અને તું તો નિશ્ચિંત (પડ્યો) છે. આ રીતે ઠપકો મળવાથી તેણે પથારી છોડી દબને પોતાની નિન્દા કરતાં કોદણી ખભે નાખી એ તરફ જઈને જોયું તો તુટેલી પાળોને ફરી સરખી કરવાનું કામ કરતાં માણસોને જોયાં એટલે “તમે કાણ છો ?” એમ પૂછ્યું. અને તેઓએ “અમે તમારા ભાઈના ચાકરો છીએ.” એમ જવાબ આપ્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે “ક્યાંય મારા ચાકરો છે ?” અને તેઓએ “વલભીમાં છે” એમ કહ્યું. અને તે પછી તક મળતાં એક માટલામાં પોતાનો બધો સામાન ભરી, એ માટલું માથે ઉપાડી વલભી પોંચ્યો. અને દરવાજા પાસે રહેતા ગોવાળાઆઓની પાસે રહેવા લાગ્યો. અત્યંત દુઝળો હોવાથી જોને લોકો ‘રંક’ કહેતા તે કાઠુ ખડતું ઝૂંપડું પોતાને માટે બનાવી લઈ તેને આધારે રહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં એક કાપડી (બાવો)^૪ કલ્પપુસ્તકને અનુસરી બનાવેલા સિદ્ધરસ તુંબડીમાં ભરી ગિરનારથી નીકળી રસ્તામાં ચાલ્યો જતો હતો ‘ત્યાં તેને વલભીના પાંદરમાં ‘કાઠૂય તુંબડી’ એવી આકાશવાણી સંભળાણી. તેને મનમાં આશ્ચર્ય સાથે બીક લાગી (કે આ રસની કોઈને ખબર પડી ગઈ કે શું ?) એટલે વાણીઆના વેશમાં રહેલા આ રંકના ઘરમાં, એનું નામ રંક હોવાથી તેના ઉપર રંકા રાખ્યા વગર (એટલે કે બીચારો રંક છે તે કાંઈ જોડું કામ કરશે નહિ.) તે રસથી ભરેલી તુંબડી ચાપણ તરીકે રાખી. અને પછી સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા ગયો. પછી કાંઈ તહેવારના દિવસે કાંઈક સાઈ રાંધવા રંકે ચુલા ઉપર તપેલી મુઠ્ઠી નીચે તાપ થયે ત્યાં તેની ગરમીથી (ઉપર લટકતી) તુંબડીના કાણામાંથી ઝરેલા રસના ટીપાથી પેલી તપેલી (ત્રાંબાની) સોનાની ચમ્મ ગઈ. આ જોઈને તે વાણીઆએ ‘ એ સિદ્ધરસ છે, એવો નિર્ણય કરીને તે તુંબડી સાથે ઘરની બંધી વસ્તુઓ બીજા રાખી, પોતાનું ઘર દીવાથી બાળી નાખ્યું. અને શહેરને બીજા દરવાજા મોટા મહેલ ચણાવી તેમાં એ રહેવા લાગ્યો. પછી એક વખત પુષ્કળ ઘી વેચનારી કોઈ (રખારણ)નું ઘી પોતે તોળીને લેતો હતો ત્યાં એ ઘી ખુટતું જ નથી એવું જોઈને ઘીના ઠામમાં નીચે કૃષ્ણચિત્રકુંડલિકા^૫ છે એમ વિચાર કરીને કાંઈક કપટ યુક્તિથી તે ચોરી લઈ તેણે ચિત્રકસિદ્ધિ મેળવી.

૪ ગિરનાર વગેરે પર્વતોમાં રહેતા બાવાઓની ગિરનાર વગેરેની યાત્રા, તપશ્ચર્યા, વગેરેનાં વર્ણનવાળાં તથા ધોમીયા વગેરેની વાતોથી ભરેલાં-મોટા બાગે-બાવા સાધુઓમાં પ્રચલિત પુરનકો - કલ્પ પુસ્તકો કહેવાય છે.

૫ આ ઉપર વર્ણવી છે તેવી એક બીજી સિદ્ધિનું નામ છે. ચિત્રક તે એક

અને પછી તેના અગણિત પુણ્યના પ્રભાવથી તેને એક વખત સુવર્ણ
પુરુષમિદિ પશુ મળી ગયું. આ રીતે ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિથી ધરોડાની
મંજ્યામાં ધનનો સંગ્રહ થયો છતાં તે અતિગ્રામ લોભી હોવાથી કોઈ સત્પાત્રને
આપવામાં, કોઈ તીર્થમાં કે કોઈના ઉપર દયા આવીને એની લક્ષ્મીનો વ્યય
થાય એ તો દૂર રહ્યું પણ જ્યાં સોકો પામેથી ધન દરી લેવાની દૃષ્ટિવાળો
તે હોવાથી તેની લક્ષ્મી ઠાળગત્રી જેવી આખા વિશ્વને દેખાતી હતી. હવે
એક વખત તેની દીકરીની રત્નો જડેલી ઠાંમણી રાત્રીએ પોતાની દીકરી
માટે જગાડકાદે દરી લીધી, એટલે એ બાળતના વિશ્વેશ્વરી તે પોતે મ્હેન્છ
દેશમાં ગયો અને વસન્તીના નાચ માટે મ્હેન્છ રાત્રીએ માગેલાં ઠરોડા
ચોનંધા તેને આપી વસન્તી તરફ (મ્હેન્છ રાત્રીના લગ્નકર માથે) પ્રણામ
કર્યું. પણ એ મ્હેન્છ રાત્રીનો એક છત્રી ધરનાર, જેના ઉપર રહે કોઈ
વતનો ઉપકાર થયો નહોતો, તેણે એક દિવસ પરોડીઆ વખતે રાત્રી અર્ધો

રાજ્યએ આગળ ચાલવામાં વિલંબ કર્યો. પણ રહે આ સંકા જવાથી ચાલા-કીથી આ વૃત્તાન્ત જાણી લઇને સોનું આપીને તે છત્રી ધરનારની સોનાની ભૂખ શાંત કરી. પરિણામે બીજે દિવસે પરાડીએ એજ છત્રી ધરનારે (પહેલાં પેઠે ચર્ચા ચલાવતાં) કહ્યું કે “ વિચાર કરીને કે વિચાર કર્યા વગર મહારાજ્યએ પ્રયાણ તો કર્યું છે. એટલે હવે તો ‘ સિંહની તડાપ ’ ના ધોરણે રાજ્ય આગળ પ્રયાણ કરે એમાં જ એની શોભા છે. કારણ કે કહ્યું છે કે :—

(૧) સિંહને લોકો મૃગોનો રાજ્ય કહે કે મૃગોનો શત્રુ કહે પણ નેણે રમતમાં હાથીઓને મારી નાખ્યા છે તે સિંહને તો બેધ રીતે શર-મની જ વાત છે.

અને આ નિઃસીમ પરાક્રમવાળા રાજ્યની સાંમે કેણુ થઇ શકે એમ છે ?”

તેની આવી વાણીથી હિસાહમાં આવીને મ્હેન્ટ રાજ્યએ પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચેના પોલાણને લગાઇની બેરીના અવાજથી ભરી દેતાં આગળ પ્રયાણ કર્યું. બીજી તરફથી તે દિવસે વલ્લભીમાં અમ્બાની અને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિઓ સાથે શ્રી ચન્દ્રપ્રભની મૂર્તિ અધિષ્ઠાતાના બળથી આકાશ માર્ગે ઉડીને શ્રી સોમનાથ પાટણમાં જઈ ત્યાં સ્થિર થઈ. ૭ રથ ઉપર ચડેલી શ્રી વર્ધમાનની પ્રતિમા અધિષ્ઠાતાના બળથી અદૃષ્ટ રીતે ચાલતી આશ્વિનની પૂર્ણિમાએ શ્રીમાળપુર પોચી. બીજી પણ ચમત્કારવાળા દેવ મૂર્તિઓ યથા-યોગ્ય સ્થળે આવી ગઈ. શ્રી વર્ધમાનસૂરિને હિત્પાતના સૂચન વિષે તે નગરની નગરદેવતા સાથે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો.

૭ આ રીતે જે સ્થાનનો વિનાશ પાસે આવ્યો હોય તે સ્થાનની સ્થાન દેવ-તાઓ ત્યાંથી બીજે ચાલી જાય છે એ માન્યતા કેવળ ભારત વર્ષમાં જ દેતી આવું નથી. શ્રી. ફાર્બસ સાહેબે આ બાબતમાં સરસ નોંધ કરી છે. વર્લ્ડ (Aeneid II 351 - 3) માંથી ઉતારે કરીને તેઓ કહે છે કે પ્રાચીન પ્રભુઓમાં જ્યારે જ્યારે માથે ભય હમુગર્હ હોય ત્યારે દેવોની મૂર્તિઓને તે ન ઉડી જાય માટે રાક્ષસોથી બાધી રાખતા. ફીનીશીઅન લોકો મેલકાર્થની મૂર્તિને લગભગ હમેશાં બાંધી રાખતા, રોમન લોકો જે સહેરને પોતે ધેરે પાલવાના હોય તેના દેવોની પ્રાર્થના કરતા. ૬૧૫ મીસનનો નીચેની પંક્તિ ટોનીએ ટાંકી છે—

The parting genius is with sighing sent. ક્ષેત્રપાલનો અર્ધ-
genious loci પ્રો. લ્યુચેને કર્યો છે. (લ્યુચો રાસમાળા મૂળ પૃ. ૧૩, ગ્ર. ભા. ત્રીજી આરતિ પૃ. ૧૬ ટિ. ૧ અને ટોનીનું પ્ર. ચિ. નું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૧૭૪ ટિ. ૪)

(૨) હે સુન્દરિ, તું કાણુ છો તે કહે, તું દેવી જેવી છો, છતાં કેમ રૂએ છો ? લગવન હું વલ્લભીપુરનો વિનાશ સ્પષ્ટ દેખું છું. તમારા સાધુઓને લિપ્તામાં મળેલું પાણી લોહીરૂપ થઈ જશે, પણ જ્યાં એ લોહી પાણું પાણી થાય ત્યાં મુનિઓએ સ્થિર થઈને રહેવું.

આ રીતે ઉત્પાતો ચવા લાગ્યા, મ્હેવ્છોનું લશ્કર સહેરના પાટરમાં આવી પહોંચ્યું, દેશના નાશના કલંકની કાળી ટીલી જેને માથે ચોટી છે એવા રૂંકે સોનાની લાંચો આપીને પંચશબ્દ વગાડનારાઓને ફાંડી નાખ્યા હતા. એટલે શિલાદિત્ય રાજા જેવો ધોડા ઉપર ચડવા તૈયાર થયો તેવો જ એ લોકોએ પોતાનાં વાલોનો એવો કઠોર અવાજ કરી મુક્યો કે તેનો ધોડો ગરૂડ પેટે આકાશમાં ઉડી ગયો. અને એમ થતાં શું કરવું એ જેને સુઝતું નહોતું એવા શિલાદિત્યને તેઓએ મારી નાખ્યો.

અને પછી તેઓએ રમતમાં વલ્લભીનો નાશ કર્યો.

(૩) વિક્રમનાં ૩૭૫ વર્ષ ગયાં ત્યારે વલ્લભીનો નાશ થયો. ૧૦

૮ પંચ શબ્દ એટલે પાંચ જાતનાં વાળંઓ. ' પંચ શબ્દ ' સમધિગત પદ્મમહાશ્વર્ય એ રીતે ઉલ્લેખી લેખોમાં પણ પુષ્કળ વપરાયેલાં એવામાં આવે છે. પુરાતરવજ પાઠકે પાંચ શબ્દમાં શૃંગ (શીંગડું - horn), તતમ્, શંખ, ભેરી અને જ્યંઘા, એ પાંચ ગણાવેલ છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol. XII P. 96) જ્યારે આકેએ તંત્રી, તાલ, ઝલ, નગારાં, અને શરણાઈ જેવું પાંચમું વાધ. (જુઓ I. A. Vol V p. 354). વળી નીચેના શ્લોકમાં પંચ શબ્દ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલ છે:—

આહતં બનાહતં દણ્ડકારાહતં વાતાહતં કાંસલાદિ કંઠયં પટહાદિકં વીળા-
દિકં ચ મેર્વાદિ પદ્મશબ્દમિદં સ્મૃતમ્ ॥ (સાધુ કીર્તીની શેષ સંગ્રહ નામ માલ
૧-૧૪૧-ટાંની પૃ. ૨૧૪)

૯ અલખીરૂની કહે છે (સચાઈનું ભાષાંતર ગ્રંથ ૧ પૃ. ૧૬૨-૧૬૩) કે રૂંકે પોતાના પૈસાથી ખરીદેલું એક સહેર (વલ્લભી) વલ્લભીના રાજાએ પાણું ખરીદી લેવા ઈચ્છા કરી, રૂંકે ના પાડી પણ રાજાના ક્રોધથી ડરીને તે રૂંકે અલમન્સૂરના રાજા પાસે ગયો, તેને પુષ્કળ નાણાંની ભેટ કરી, અને દરીઆઈ લશ્કર વડે મદદ કરવાની તેની ખાસે માગણી કરી. અલમન્સૂર રાજાએ તેની માગણી સ્વીકારી અને મદદ કરી. એટલે તેણે રાતમાં વલ્લભીના રાજા ઉપર હુમલો કર્યો તેને મારી નાખ્યો અને તેની બધી વસ્તીનો તથા ગામનો નાશ કર્યો.

૧૦ ઉપર પ્ર. ચિ.માં તારિખ આપી છે તેથી જુદી જાતની અને ઐતિહાસિક પુરાવાને વધારે અનુરૂપ તારિખ જિનપ્રસ સૂરિના તૈયાર કરેલાં આપી છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭૮ ટિ.) ઉપરની તારિખ વલ્લભી સંવત્સરો વિ સ. ૩૭૫ માં આરંભ

આ રીતે શિલાદિત્ય રાજાની ઉત્પત્તિનો, રંકની ઉત્પત્તિનો તથા વલ્લભીના નાશનો ત્રણ પ્રબંધો થયા.

શ્રી રત્નમાળ નગરમાં, પહેલાં શ્રી રત્નશેખરનામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એક વખત તેઓ દિગ્વિજય કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે

યાય છે તેની તારિખ છે. જમથી એ નાશનો તારિખ તરીકે ઉપરનાં વચનમાં ગણાઈ ગઈ હાગે છે એ રાસમાળાના કર્તાનો તક ઠીક છે. (ગુ. ભાષાંતર પૃ. ૨૦) તીર્થ કલ્પમાં વિક્રમમાં ૮૫૦ વર્ષ જતાં વલ્લભી લાંગી, તેના રાજાને માર્યો, પછી હમ્મીર પોતાને ઠેકાણે ગયો તે પછી બીજાને ગજનીનો રાજા ગૂર્જરને લાંગીને વળતાં સત્યપુર (સાચો) આવ્યો, એવું કથન છે.

વલ્લભી વંશનાં તામ્રપત્રો પુષ્કળ મળ્યાં છે અને એ ઉપરથી એ વંશની વંશાવળી લગભગ ચોક્કસ જાણવામાં આવી છે. અને વલ્લભી વંશની સમાપ્તિ ઈ. સ. ૭૬૬ (વિ. સં. ૮૨૧) પછી - તરતમાં થઈ છે એવું હાલમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. જુઓ ધોળો ગેઝીટીયર, ડંકની કોનોલોજી (પૃ. ૬૭) અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૩૭૨.

વલ્લભીનો નાશ કેવી રીતે થયો એ જાણતમા એક દંતકથા પ્ર. ચિં. માં આપી છે. એલબીડીની (જુઓ ટિ. ૯) એ આપેલી દંતકથા પ્ર. ચિ. વાળી દંતકથાને કંઈક મળતી છે એથી જુદી જતની દંતકથા અજૈન હિન્દુઓમાં ચાલે છે એ કુદીમલ્લની વાર્તા રાસમાળામાં ઉતારી છે (જુઓ ગુજરાતી ભાષાંતરની ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭.) અને લગતી અવધૂતના અલિસાપની વાત 'અનંગ પ્રસાદ' અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ ' નામની ગુજરાતી શેઠમાં પણ આપી છે (જુઓ પૃ. ૧૪૧ થી ૧૪૭). પણ આ દંતકથામાં કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એવું ફાર્જિસ સાહેબનું કથન ચચાર્થ હાગે છે, (રાસમાળા એજન પૃ. ૧૭).

પ્ર. ચિં. મા કહેલ મુસલમાન રાજા તે ખલીફા અહમદસૂરે નીમેલા, સિન્ધના અરબ હાકેમ હશામ ઈબ્ન અમરઅલ તઘલબીનો સેનાપતિ અમરબીન જમાલ હોલો નેઈએ એવો પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો મત છે (જુઓ ડંકની કોનોલોજી પૃ. ૬૭ તથા રાસમાળા ગુ. ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૫ ટિ ૨. જુઓ Reinand પૃ. ૨૧૩. ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૩૭૨)

વળી પ્ર. ચિં. માં વલ્લભીના એકજ શીલાદિત્યની વાત છે પણ એ વરાતા લેખોમાં સાત શીલાદિત્યો મળે છે. છેલ્લું નામ શીલાદિત્ય (સાતમો) ઉર્ફ મુમટ (મુવલટ) નું ઈ. સ. ૭૬૬ ના તામ્ર પત્રમાં મળે છે શીલાદિત્યની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી જતાવા છે એ જોતાં એમ લાગે છે કે જૂનાં વખતમાં પણ વલ્લભી વરાતું મૂળ જરાણર જાણવામાં નહિ હોય, વલ્લભીના રાજાઓના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મૈત્રકાળો એવો રખે છે. અને મિત્ર એટલે સૂર્ય અને મિત્રના વંશને મૈત્રકા એમ કલ્પના ચાલી હોવાનો પણ સંભવ છે.

નગર પ્રવેશનો મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. અને રાજા રાણાંરેલી દુકા-
નોની શોભા જોતા હતા ત્યાં એક દુકાનમાં લાકડાની ટોપલી સાથે કોદાળી
જોવામાં આવી. મહેલમાં ગયા પછી બેટો લઇને મહાજનના લોકો આવ્યા,
“ તમે સુખી છો ? ” એવું રાજાએ પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ “ અમે સુખી
નથી ” એવો જવાબ આપ્યો. આ જવાબથી આશ્ચર્ય સાથે ભ્રમિત થઇ
જઇને રાજાએ તેઓને રજા આપી અને પછી એક વખત એકાંતમાં શહે-
રનાં મુખ્ય માણસોને બોલાવીને રાજાએ પૂછ્યું કે “ તમે શા માટે સુખી
નથી ? અને ખીનું ઉત્સવને દિવસે લાકડાની ટોપલી સાથે કોદાળી ઉભી
કરી રાખી હતી તેનું શું કારણ ? ” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહા-
રાજાએ જેની દુકાનમાં લાકડાની ટોપલીમાં કોદાળી જોઇ તે શેઠ પાસે
એટલી લક્ષ્મી છે કે એ પોતાના પૈસાની ગણતરી કરી જોવા અશક્ત હોવાથી
લાકડાની ટોપલીઓથી પોતાના પૈસાનું માપ કાઢે છે એવું બતાવવા તેણે
એ સંકેત કર્યો હતો. હવે ‘ અમે સુખી નથી ’ એવું જે અમે કહ્યું તે
આપને પ્રજા ન હોવા માટે છે. અને કોટીશ્વજ (મકાન ઉપર એક કરોડ
રૂપ્યને સૂચવતી) ધન ચક્રાવનારા શેઠીઆઓવાળું આ શહેર છે, તેને આપે
ધણા વખત સુધી પાળ્યું, પણ હવે આપને પ્રજા ન હોવાથી એની કેવી
રિયતિ થશે ? ” પણ જૂની રાણીઓ વાંઝણી છે એમ જાણીને રાજાની
સંમતિથી વંશ વૃદ્ધિ માટે નવી રાણી પરણાવવાની ઇચ્છાવાળા તેઓ (લોકોના
અગ્રેસરો) પુખ્યાર્ક (રવિવારે પુખ્ય નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય તો પુખ્યાર્ક યોગ
કહેવાય) દિવસે મુખ્ય શકુન જાણનાર સાથે શકુનગૃહમાં ગયા. પછી તે
શકુન જાણનારે જેના સુવાવડના દિવસો નજીક હતા એવી એક લાકડાનો
ભારે વેચીને ગુજરાન કરતી ગરીબ સ્ત્રીના માથા ઉપર દુર્ગા (ભેરવ) ને
ખેંદેલી જોઇને તે બાઇની અક્ષત વગેરે વડે પૂજા કરી; ત્યારે સાથે આવેલા
મહાજને ‘ આ શું કર્યું ? ’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તે શકુન જાણનારે કહ્યું કે
“ જે જ્ઞાદરપતિશાસ્ત્ર (શકુન સંબંધી શાસ્ત્ર) સાચું હોય તો આ બાઇના
પેટમાં જે પુત્ર છે તે અહીં રાજા થશે. ” આ અગ્રભવિત જેવી વાત માની
લઇને તેઓએ રાજા પાસે આવી તે ગર્વિષ્ઠ રાજાને જે બહું બન્યું હતું તે
કહ્યું. આ સાંભળી ખેદમાં પડી ગયેલા રાજાએ તે બાઇને ખાડામાં દાટી
દેવા પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને મોકલ્યાં. આ માણસોએ તે બાઇને કહ્યું
કે “ હવે તારા છાત્ર દેવને યાદ કરી લે ” ત્યારે મરણના લાયકી વ્યાકુળ થઇ
ગયેલી તે બાઇ તેઓની રજા લઇને સાયંકાળને વખતે મળ ત્યાગ કરવા
બેઠી ત્યાં તેણે દીકરો જણ્યો. અને તેને ત્યાં જ મુકી દઇને તે પાછી આવી.

એટલે તેને ખાડામાં દાટી દઇ તેઓએ રાજને વાત કરી. હવે કાષ્ઠ હરણી સવાર સાંજ એય વખત તે બાધના છોકરાને દુધ પીવરાવી મોટો કરવા લાગી. એ અરસામાં મહાલક્ષ્મી દેવીના મંદિરની આગળ ટંકશાળમાં હરિણીના ચાર પગ નીચે બાળક રૂપ એક નવું નાણું ઉત્પન્ન થાય છે એવું સાંભળીને કાષ્ઠ નવો રામ ઉત્પન્ન થયો છે એવી લોકોમાં વાત ચાલતાં, શ્રી રત્નશેખર રાજએ એ બાળકને મારી નાખવા માટે ચારે દિશામાં સૈન્ય મોકલ્યું. તેઓએ તપાસ કરતાં એ બાળકને શોધી કાઢ્યો. પણ બાળક ત્યાંથી બહીને સાંજ વખતે શહેરના દરવાજામાં, ગાયોનાં ટોળાંની ખરીદી કચરાઇને એ બાળક મરી જાય અને પોતાના ઉપર અપવાદ ન આવે એ ગાટે તેને મુકી દીધો અને છેટે ઉભા શું થાય છે એ જોવા લાગ્યા; ત્યાં એ ઠંકાણે ગાયોનું ટોળું આવી પહોંચ્યું પણ પુણ્યનો ભૂતિમાન સમૂહ હોય એવા તે બાળકને જોઇને તે ગાયો ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઇ ગઇ હોય એમ ઉભી રહી ગઇ. અને પાછળથી એ ગાયો સાચેના સાંઠે આગળ આવી ધર્મ પેઠે દીપતા તે બાળકને પોતાના પગ વચ્ચે રાખી ગાયોના આખા ધણુને જવા દીધું^{૧૧} આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને તથા તે નગરના સામન્તો તથા બેઠકાની વિદ્યાર્થી ધ્યાનમાં લઇને રાજએ તે બાળકને પોતાની પાસે તેડાવી, તેને પુત્ર રૂપે સ્વીકારી, શ્રી પુંજ એવું તેને નામ આપી ઉછેરવા માંડ્યો.

૭ હવે શ્રી રત્નશેખર રાજ સ્વર્ગે જતાં તે શ્રી પુંજને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો અને પોતાના રાજ્યનું પાલન કરતા તે રાજને એક દીકરી જન્મી. આ છોકરીનાં સર્વ અંગો સંપૂર્ણ સુંદર હતાં પણ તેનું મોઢું વાંદરા જેવું હતું. એ (વિકૃતિ)ના વૈરાગ્યથી તે છોકરી વિષયોથી દૂર રહેતી. તેનું શ્રી માતા એવું નામ હતું. તેને એક વખત પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થઇ આવી અને તેણે પોતાના બાપને પોતાના પૂર્વ જન્મનું વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે “હું આ પહેલાંના જન્મમાં આણુ પર્વતમાં વાંદરી હતી. ત્યારે એક ઝાડ નીચે એક ડાળી ઉપરથી બીજી ડાળી ઉપર કુદવા જતી હતી ત્યાં કાષ્ઠએ અણુદય કુશળતાથી (બાણ માર્યું અને તેથી) તાળવું વોધાઇને મરણ પામી. પણ તે ઝાડની નીચે આવેલા કાચિત તીર્થ નામના

^{૧૧} અને મળતી ઘોસક વેપારીની વાર્તા પ્રા. ઈ. હર્ષીએ જનક એક ધી રાયલ એરીઆટીક સોસાયટી ના ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના બોક્સ્ટોન્ડરના અંકમાં છપાવી હતી (પૃ. ૭૧૮, ૭૨૯) એમાં બહારી છોકરાને લઇને છે, એ પ્રમાણે ટોનીએ ટિપ્પણમાં નોંધ કરી છે.

કુંડમાં માંડે મરેલું શરીર પડ્યું કે તરતજ તીર્થના પ્રભાવથી માંડે શરીર મનુષ્યની આકૃતિવાળું થઈ ગયું. પણ માંડે માથું એમજ પડેલું છે અને તેથી હું વાનર મુખી છું. ” આ ઉપરથી શ્રી પુંજ રાજાએ તેનાં તે માથાને કુંડમાં નાખવા માટે પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. તેઓએ લાંબા વખતથી તે માથું એજ સ્થિતિમાં રહેલું જોઈને તે પ્રમાણે કહ્યું. (તે કુંડમાં માથું નાખી દીધું) એટલે તે શ્રીમાતાનું મોઢું માણસ જેવું થઈ ગયું. તે વખતે માતાપિતાની રજા લઈને દશ કરોડ ગુણો જેનામાં રહેલી છે એવી તે શ્રી માતા તે આણુ પર્વત ઉપર જ તપ કરવા લાગી. ત્યાં એક વખત, કોઈ આકાશમાં ફરતા યોગીએ તેને જોઈ. અને તેના સૌન્દર્યથી જેતું હૃદય ખેંચાયું છે એવા તેણે આકાશમાંથી નીચે ઉતરી પ્રેમ વાર્તા કરીને “ તું મને કેમ નથી પરણતી ? ” એમ તેને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ અત્યારે રાતનો પહેલો પહોર વીતી ગયો છે, હવે ચોથા પહોર વખતે કુકડાઓ બોલે તે પહેલાં જો આ પર્વત ઉપર ચડવાના બાર રસ્તા કોઈ પણ વિદ્વાના બળથી બાંધી આવો તો તમને પસંદ કરું. ” તેનું આ વચન સાંભળીને તરત જ તે કામ માટે એટલે અને પેટકને ચોછને બે પહોરમાં બધા રસ્તાઓ તૈયાર કરી દીધા પણ શ્રી માતાએ પોતાની યોગ શક્તિના બળથી એ વખત પહેલાં જ જોતા કુકડાઓ બોલાવ્યા. પરંતુ તેણે આવીને ‘ લગ્ન માટે તૈયાર થાવ ’ એમ કહ્યું, એટલે શ્રી માતાએ કહ્યું કે તારા રસ્તાઓ તૈયાર થતા હતા ત્યાંજ કુકડાઓ બોલ્યા હતા. ત્યારે તે યોગીએ જવાબ આપ્યો કે “ તમારી માયાથી થયેલા બનાવટી કુકડાના અવાજને કોણ નથી જાણતું ? ” પછી તેની બહેને નહીને કઠિ લગ્નની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી એટલે શ્રી માતાએ તેની બધી વિદ્વાનું મૂળ તેનું ત્રિશળ છે એમ જાણીને “ એ ત્રિશળ અહીં મૂકીને પાણિ અહણુ માટે ત્યાં (નદી કઠિ) આવો ” એમ કહ્યું. અને પ્રેમથી તેનું મન હરાઈ ગયેલું હોવાથી એ ત્રિશળ મુકીને જેવો પાસે આવ્યો કે શ્રી માતાએ તેના પગ પાસે બનાવટી કુતરાઓને છોડી મુક્યા અને તેના હૃદયમાં ત્રિશળ મારીને તેને મારી નાખ્યો. આ રીતે નિઃસ્ત્રીમ શીલ પાળીને તેણે પોતાનો જન્મ પૂરો કર્યો. તેના મરણ પછી શ્રી પુંજ રાજાએ ત્યાં (આણુમાં) શિખર વગરનું મંદિર બંધાવ્યું. કારણ કે છ છ માસે તે પર્વતની નીચે રહેલા અર્જુન નામનો નાગ જ્યારે હલે છે ત્યારે પર્વતમાં રૂપ થાય છે. માટે એ પર્વત ઉપર બધાં મંદિરો શિખર વગરનાં બંધાય છે.

આ રીતે શ્રી પુંજ રાજા અને તેની પુત્રી શ્રી માતાનો પ્રખંધ પુરો થયો.

૮ એક વખત ચૌડ દેશમાં ગોવર્ધન નામનો રાજા થયો. એના વખતમાં સભા મંડપની સામે લોહના થાંભલા ઉપર એક ન્યાય ઘંટા^{૧૨} બાંધવામાં આવતી; જેઓને કોઈ પણ વ્યાખતની સાચી ફરીઆદ કરવી હોય તેઓ આ ઘંટા વગાડતા. એક વખત તે રાજાના એકના એક દીકરા કુમારે રથ ઉપર ચડીને રસ્તામાં જતાં અમ્મણીતાં એક વાછડાને કચ્ચરી નાખ્યો. હવે તે વાછડાની મા ગાયે આંખમાંથી ચાલ્યાં જતાં આંસુના ચાલુ પ્રવાહ સાથે પોતાને થયેલા નુકશાનનો બદલો લેવા માટે શીંગડાની અણીથી ન્યાય ઘંટા વગાડી. તે ઘંટાને અવાજ સાંભળીને શુદ્ધ કીર્તિ વાળા તે રાજાએ તે જાણેના વૃત્તાન્ત પહેલેથી જાણી લીધો. અને પછી પોતાના ન્યાયની ખ્યાતિને ટોચ ચડાવવા સવારે પોતે જ રથમાં બેસીને, પોતાને પુત્ર બહોલો હોવા છતાં તેને રસ્તામાં ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયના દેખતાં રથ ચલાવી તેને કચ્ચરી નાખ્યો. તે રાજાના સત્ત્વને લીધે તથા તેના દીકરાના બળવાન લાગ્યને લીધે રથનું પૈકું દૂર કરીને જોયું તો કુમાર મર્યો ન હતો.

આ રીતે ગોવર્ધન નૃપ પ્રખંધ પુરો થયો.

૯ જૂના કાળમાં કાન્તિ નામના શહેરમાં વૃદ્ધ રાજા ગર્વરહિત રહીને લાંબા વખતથી રાજ્ય કરતો હતો. એક વખત મતિસાગર નામના પોતાના પ્રિય મિત્ર મહામાત્ય સાથે સ્વારીમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં ઉધી કેળવણી પામેલો ઘોડો રાજાને દૂર ખેંચી ગયો અને તેની ચતુરંગ સેના ધીમે ધીમે ઘણી પાછળ પડી ગઈ. છતાં અતિશય વેગવાળા ઘોડા ઉપર બેઠેલો મતિસાગર તેની પાછળ જ રહ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી લોહીથી ભરેલો (જડો) હોવાથી અત્યંત ક્રોધાળુ તખ્તીઅતનો એ રાજા લાંબી મુસાફરીના પરિશ્રમથી મરણ પામ્યો. એટલે તે મતિસાગર પ્રધાને એ પછી તરત કરવાનું -- (જીવને ઠેકાણે પાડવાનું) કર્યું કરીને, રાજાના ઘોડાને તથા તેના વેપને પોતાની સાથે લઈ રાત વખતે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને રાજ્ય ચાલુ રહે એવી ઇચ્છાથી, શ્રીમાળના રાજાની ખીકથી રાજા જેવડી ઉમ્મરના તથા તેના જેવી આકૃતિ વાળા એક કુંભારને

૧૨ આ જાતની ન્યાયઘંટાની વાર્તા મોગલ શહેનશાહ જહાંગીર વિષે જે. એલ. કીપ્લીએ *Beast and-Man in India* P. 98 માં લખી છે.

ગાતી કાઢી તેને તે વેપ પહેરાવી, તે ઘોડા ઉપર બેસારી મહેલમાં તેડી ગયો અને પછી શું બન્યું હતું તે રાણીને જણાવી તેકુંભારનેજ પુણ્યસાર નામ આપી રાજ્ય બનાવ્યો. આ રીતે કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. પછી તે પ્રધાન શત્રુ રાજ સાથે લશ્કર લઈને ચડી જતા પહેલાં પોતાની બદલીમાં એક મંત્રીને રાજની સેવામાં સોંપી પોતે પરદેશ નીકળી ગયો. હવે તે રાજ પોતાનેજ વશ પાલીને પતિ જેમ સ્વૈર વિહારી થઈ જાય તેમ નિરંકુશ થઈ ગયો અને બધા કુંભારોને બોલાવી માટીના ઘોડા, હાથી, ઉટ વગેરે બનાવીને એ વડે આખો દિવસ રમવા મંડ્યો. આવું થતાં, રાજ તરફથી બધા રાજકીય વર્ગના તિરસ્કાર થાય છે એવું સાંજળી તે પ્રધાન લશ્કરી-જાવણીમાંથી ઘોડાં માણસોને સાથે લઈ રાજ પાસે આવીને બોલ્યો કે “તું આટલી વારમાં જ તારૂં કુંભારપણું ભુલી ગયો? અને સ્વભાવની ચંચળતાથી જો કંઈ મર્યાદા નહિ રાખે તો તને ઉઠાડી મુકીને ખીજ કાઢ કુંભારના છોકરાને ગાદી ઉપર બેસારીશ.” તેનાં આ વચનથી અતિશય ક્રોધ કરીને તે રાજ્યે સભામાં એકાંત રથાનમાં જ બેઠાં બેઠાં “અરે કાણુ છે?” એવી જૂમ મારી કે તરત જ ચિત્રોમાં ચીતરેલા સિંહાષ્ટકોએ જીવતા થઈને તે પ્રધાનને પકડીને બાંધી લીધો. આ અસંભવિત જેવા મહા આશ્ચર્યકારક બનાવનો વિચાર કરીને તે રાજના પ્રભાવના આ આવિર્ભાવથી મનમાં ચકિત થઈને તેના પગમાં પડીને પોતાને છુટા કરવાની અતિ નમ્રતાથી પ્રમાને અરજ કરી. અને રાજ્યે તેમ કરતાં, તેણે ભક્તિપૂર્વક વિનંતિ કરી કે “તમને સામ્રાજ્ય આપવામાં હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. કારણ કે તમારા પ્રભાવથી ચિત્રરૂપ માણસો પણ જીવતાં થઈને આ રીતે તમારો હુકમ માને છે તેમાં તમારાં પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મ જ કારણરૂપ છે માટે જ તમારૂં પુણ્યસાર નામ સાર્યક છે.”

આ રીતે પુણ્યસાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૦ જૂના વખતમાં પાટલી પુત્રમાં નન્દીવર્ધન નામનો રાજકુમાર પોતાના ઉપર છત્રી ધરનાર સાથે દેશ પરદેશ જોવાની ઇચ્છાથી માઆપની રજા માગ્યા વગર પરદેશમાં ગમે ત્યાં ચાલતો થયો. રસ્તામાં સવારને વખતે એક શહેરમાં આવ્યો; ત્યાં એ વખતે એ શહેરનો રાજ અપુત્ર મરી ગયેલો હોવાથી પ્રધાનોએ અગિયેક કરેલો મુખ્ય હાથી આખા શહેરમાં ગમે તેમ ફરવા લાગ્યો અને ફરતાં ફરતાં આ નવો આવેલો રાજકુમાર પડખે ઉભેલો હોવા છતાં ખરાજ સ્વપ્નને જેમ ભુલી જઈએ તેમ તેને ભુલી જઈને તેના છત્રી ઉપાડનાર ઉપર હાથીએ કળશ ઢાલ્યો. એટલે

ત્યાંના પ્રધાનોએ મોટા મહોત્સવથી તેનું સામૈયું કરી તેને શહેરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આ રીતે નવા થયેલા રાજ્યએ ખેલોની પેઠેજ માન સાથે પોતાની સાથેના રાજકુમારને સાથે લઇને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી “હું આ બધા રાજલોકનો ધણી છું પણ તું મારો ધણી છો” એવાં યોગ્ય ઉપચાર વચ્ચે વડે ખાનગીમાં એ તેને સાફ લગાડતો. હવે આ રાજ્યમાં રાજાને યોગ્ય ગુણો નહતા, એ અત્યંત દુર્બુદ્ધિ હતો, વર્ણશ્રમ ધર્મ પાળવા (અને પળાવવાની) વાત જાણતો ન હતો અને તેથી જેમ જેમ એ પ્રજાને દુઃખ દઇને રાજ્ય કરતો જોવામાં આવતો તેમ તેમ શંકરના સાથા ઉપર રહેલા ચદ્ર પેઠે આ કુમાર દરરોજ ક્ષીણ થઇ જવા લાગ્યો. એક વખત આ પ્રમાણે ક્ષીણ થયેલા કુમારને તે રાજ્યએ દુબળા થઇ જવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તું દુર્બુદ્ધિથી પ્રજાને દુઃખ આપે છે અને એ અયોગ્ય સ્થિતિ જોઇને હું દુબળો થાઉં છું. કહ્યું છે કે—

(૪) જડ (લોકો-અથવા જળ-પાણી)ની વચ્ચે રહેવું, સ્વામીના કાનને બે જીભવાળા (ચાઠીઆ લોકો અથવા સર્પો) લાગેલા છે, એ સ્થિતિમાં જીવી શકાય છે એ જ લાલ છે, બાકી દુબળું થવાનું એમાં નવાઇ શું ?

આ ગાથાનો અર્થ મારી બાબતમાં સાચો પડ્યો છે ” આ વચનના જવાબમાં તે રાજ્યએ કહ્યું કે “પાપમાં કુળી રહેલી આ પ્રજાનાં પાપનું ફળ પાકવાથી તેઓને જરૂર દુઃખ ભોગવવાનો વખત આવ્યો એટલે જ હું રાજ્ય થયો; બે લોકોના ભાગ્યમાં વિધિએ સારી રીતે રક્ષણ થવાનું લખ્યું હોત તો તો પદ હાથી તમારે માથે જ કળશ ઢાળત. ” એસડ જવી આ તેની ઉક્તિ અને યુક્તિથી રોજ મટતાં જેમ માલુસ સારો થાય તેમ કુમાર શરીરે જાડો થઇ ગયો.

આ રીતે કર્મસાર પ્રખંધ પૂરો થયો.

૧૧ એક વખત ઝોડ દેશમાં લક્ષણાવતી નગરમાં શ્રી લક્ષ્મણ સેન નામનો રાજા સર્વ બુદ્ધિના ભંડાર જેવા ઉમાપતિધર નામના પ્રધાન ઉપર રાજ્યની ચિન્તાનો ભાર નાખી દઇને લાંબા વખતથી રાજ્ય ભોગવતોહતો. અનેક ગાંડા હાથીઓના સહવાસથી જાણે કેમ ન હોય તેમ ‘મદાન્ધ થઇને તે રાજા એક માતંગી-ચાંડાળણીના સંગથી કલંકિત થયો. ઉમાપતિધરે આ મંથનની વાત સાંભળીને, રાજા સ્વભાવે ક્રૂર છે એ વાતનો તથા’ એને મળવું મુશ્કેલ થઇ ગયું છે’ એનો પણ વિચાર કરીને કાંઇક જીદા પ્રકારથી એને સ્તીખામણ

આપવાની મતલબથી સભામંડપના ભારોટીઆ ઉપર કોઈ ન જાણે તેમ નીચેનાં કાવ્યો લખ્યાં.

(૫) હે પાણીના પ્રવાહ, શીતળતાનો ગુણ તો તારો જ છે, અને એ સાથે વળી તારામાં સ્વાભાવિક સ્વચ્છતા છે. વધારે શું કહીએ? બીજા અપવિત્ર પદાર્થો તારા સ્પર્શથી પવિત્ર થાય છે. તું દેહધારી સર્વનું જીવન છે એથી વધારે તારાં શું વખાણુ યમ શકે? પણ જો તું જ નીચ (નીચાણુવાળા તથા હલકા) રસ્તે જવા લાગેતો તને રોકી શકે એવું કાણુ છે?

(૬) હે મહાદેવ, તમે પોઠીઆ (બળદ) ઉપર બેસીને ફરો તેમાં દિશાઓના દાથીઓનું શું હલકું દેખાય છે? અને તમે સપોનાં, કંકણુ વગેરે, ધરેણું પહેરો તો એમાં સોનાને કાંઈ હાનિ નથી. વળી તમે જડ કિશ્કુવાળા ચંદ્રને માથે ચડાવો તેમાં કમળના મિત્ર અને ત્રણે લોકના પ્રકાશક સૂર્યની શી અપકીર્તિ થવાની હતી? પણ તમે જગતના ઇશ્વર છો એટલે શું કહીએ?

(૭) એ શંકર પોતે બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખ્યું એની બડાઈ મારે, કે જૂત પ્રેતવર્ગ સાથે મિત્રતા રાખે, કે દારૂથી ઘેલા બનીને માતૃલોક સાથે ક્રીડા કરે, અથવા શ્મશાનમાં ફેરે કરે, કે પ્રભને ઉત્પન્ન કરીને પાછો તેનો સંહાર કરે છતાં પણ એનામાં મન રાખીને ભક્તિથી સેવા કરે છું. કારણ કે ત્રણે લોક શુન્ય છે અને એ જ એક ઇશ્વર છે.

(૮) આ મહારાત્રિને વખતે તમે એક જ રાગ (ચંદ્ર) છો માટે શું તમે કમળની શોભાને ઢાંકી દઈને કુમુદની શોભા વધારો છો? પણ આ કમળમાં બ્રહ્માનો જે નિવાસ છે અને કુલના વર્ગમાં જે એનું માન છે તેને બ્રહ્મા પણ દૂર કરી શકે એમ નથી ત્યારે તું તે કાણુ?

(૯) મુંદર સ્ત્રીનાં કંકણુ રતન પાસે રહેવા યોગ્ય મુંદર આકારવાળા હે દાર! સારી ગોળાકાણો (અથવા સારા વર્તનવાળો) તું છો, સારા ગુણવાળો (અંદર સારો દોરો પરોવેલો અથવા સારા ગુણોવાળો) તું છો, તારી યોગ્યતા મોટી છે, અને તારું મૂલ્ય ધણું છે; અરે પણ પામર સ્ત્રી (બીલડી)ના કંકણુ કંઠમાં રહીને તું તુટી ગયો છો અને તે ગુણવત્તા (અંદર પરોવેલી દોરી કે ગુણોવાળાપણું) ગુમાવેલ છે (એનો ખેદ થાય છે.)

પ્રજી દ્રોષ સામાન્ય સભા પ્રસંગે આ સ્તોત્રો જોઈને તથા એનો અર્થ સમજીને તે પ્રધાનના ઉપર રાગ અંદરથી દ્વેષ રાખવા લાગ્યો. કારણ કે—

(૧૦) જેનું નાક કપાયેલું તેને અરીસો બતાવવો એ જેમ તેનામાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ સન્માર્ગનો ઉપદેશ ધણું કરી ક્રોધ માટે થાય છે.

આ શ્લોકમાં કહેલ ધોરણ પ્રમાણે ક્રોધ કરીને રાજાએ તેને રજા આપી. પછી એક વખત તે રાજા સ્વારીમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે તેણે ખરાબ સ્થિતિમાં એકલા ઉભેલા અને કાંઈ પણ ઉપાય વગરના તે પ્રધાનને જોયો, એટલે ક્રોધ કરીને માવત પાસે એના ઉપર હાથી હંકાવ્યો પણ તેણે માવતને કહ્યું “ હું રાજાને કાંઈક વાત કરી લઉં એટલી વાર ફક્ત હાથીને રોકી રાખ ” એના કહેવાથી માવતે તે પ્રમાણે હાથીને રોક્યો એટલે ઉમાપતિધરે રાજાને નીચેના શ્લોક સંભળાવ્યો :—

(૧૧) જાતે નાગા ફરે છે, શરીર ઉપર ધુગ (ભરમ) ચોળે છે, બળદની પીઠ ઉપર બેસે છે, સર્પો સાથે એલ કરે છે, અને હાથીનું લોહી નીગળતું ચામડું ઝોદીને નાચે છે; હર(મહાદેવ)ને આચાર (ધર્મ) શાસ્ત્રોક્ત સહાચાર) થી વિરુદ્ધ આવાં આચરણોમાં રાગ છે એનું કારણ એ છે કે જેને ગુરૂજનો સત્ય ઉપદેશ નથી કરતાં તેનાં આચરણો આવાં જ થઈ જાય છે.

આ રીતે તેણે આપેલા જ્ઞાનના અંકુશથી જેનો મન રૂપી હાથી વશ થયો છે એવા રાજાએ પોતાના ચરિત્ર વિષે થોડો પશ્ચાત્તાપ કરીને પોતાની ખૂબ નિન્દા કરી અને ધીમે ધીમે એ વ્યસન છોડી દહને તેને પાછો પ્રધાન બનાવ્યો.

આ રીતે લક્ષ્મણસેન અને ઉમાપતિધરનો પ્રબંધ પુરો થયો. ૧૩

૧૩ આ પ્રજાંધમાં કહેલ લક્ષ્મણસેન બંગાળનો સેનવંશી રાજા હતો એ બલ્લાલસેનનો પુત્ર થાય અને એની પછી બાદીએ બેઠો હતો. ઉપર પ્ર ચિં. માં આપેલી દંતકથામાં એના ચરિત્રની નિન્દા કરેલી છે. પણ પં. વિશ્વેશ્વરનાથરેડે એ રાજા જાતે કવિ, વિદ્વાનોના આશ્રયદાતા, દાની અને પ્રભુપાલક હતો એમ કહે છે. એના નામથી કેટલાક શ્લોકો સંસ્કૃતિકર્ણામૃત, સાર્ણધર પદ્ધતિ વગેરેમાં મળે છે. ગીત ગોવિંદના કર્તા કવિ જયદેવ, પવન દૂતના કર્તા ધોધી, આર્યાસપ્તશતીનો કર્તા ગોવધન અને રાજા તથા ઉમાપતિધર એ પાંચ બલ્લાલસેનની અને લક્ષ્મણસેનની સમાનાં રત્નો હતાં. એમાંથી ઉપરની દંતકથામાં જે ઉમાપતિધરનું નામ આવે છે તેને વિષે કવિ જયદેવ લખે છે કે વાન.પલ્લવયત્યુમાપતિધર: એ ઉપરથી આ ઉમાપતિ. ધર કવિ હતા અને જયદેવના સમકાલીન હતા, એમ નિશ્ચય થાય છે. તેણે કોઈ સળંગ પ્રબંધ લખ્યો જણાતો નથી. માત્ર એનાં મુક્તકો પદ્યાવલિ વગેરે સંગ્રહોમાં મળે છે. એને ઉપર અમારું કહ્યું છે એ વાતને શ્રી ભાગવતની ભાવાર્થ દીપિકા દીકાની વૈષ્ણવતે વિણી નામની દીકાના શ્રી જયદેવસહચરેણ મહારોજલક્ષ્મણસેન મંત્રીવરેણ ઉમાપતિધરેણ એવા સંબોધથી ટેકા મળે છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ.),

૧૨ એક વખત કાશી નગરીમાં જયચન્દ્ર નામે વિશાળ સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી ભોગવતો રાજા હતો. એ રાજાનું પાંગળો ('દળ પાંગળો ' લોક કથામાં પ્રચલિત છે) એવું બિરુદ હતું; કારણ કે જમના અને ગંગા એ બે નદી ૩૫ લાકડીના ટેકા વગર, લશ્કરના મોટા સમુદાય વ્યાકુળ થઈ ગયેલો હોવાથી એ કયાંય જઈ શકતો નહિ. ૧૪ એક વખત તે શહેરમાં વસતા એક શાળાપતિ (ગૃહસ્થ) ની, જેણે પોતાના સૌન્દર્યથી ત્રણેય જગતની સ્ત્રીઓને જીતી લીધી છે એવી સૂદૃઢ નામની સ્ત્રી અતિશય ગરમીની ઋતુમાં પાણીમાં કીડા કરીને ગંગા નદીના કાંઠા ઉપર ઉભી હતી. ત્યાં તે અંબજન પદ્મી(દીવાળી ધોડા)ના નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીએ સર્પના માથા ઉપર

ઉમાપતિધરે કહેલા વરીકે પ્ર.-ચિં. માં આપેલા શ્લોકોમાંના પાંચમાને કવિમદ્ (પદ્યસંગ્રહ) માં લક્ષ્મણસેનનો કહે છે અને સાતમાને શાર્દૂલધર પદ્ધતિમાં ધોયીનો ગણ્યો છે. મતલબ કે આ શ્લોકોમાંના બેને પ્રો. પીરશવ કહે છે તેમ મેરુતંગ ઉપરાંત ખીલ્લોએ પણ લક્ષ્મણસેનના સમયના ગણ્યા છે (જુઓ ટોનીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૨૧૪-૨૧૫ ઉપરની ટિપ્પણી.)

આ લક્ષ્મણસેનની રાજધાની નદીવા (નવદ્વીપ) માં હતી પણ-તેણે પોતાના નામથી લક્ષ્મણાવતી નગરી વસાવી જે લખનૌતીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, મુહમ્મદ બખ્તીયાર ખીલ્લોએ નદીઆ-લીધા પછી આ લખનૌતીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી.

રાજા લક્ષ્મણસેનનો જન્મ વિ.-સં. ૧૧૭૬ માં થયો હતો અને પોતાની પદ્મ વર્ષની ઉમરે વિ.-સં. ૧૨૩૫ માં એ માદીએ જોડા અને વિ.-સં. ૧૨૫૬ (ઇ.-સ.-૧૧૯૯) માં બખ્તીયારખીલ્લો એંશી રવારે સાથે ચઢી આવવાથી એંશી વર્ષનો આ બુદ્ધો રાજા જમતાં જમતાં ઉઠી પાછલે દરવાજેથી લાગી જમનાના પુરી ચાલ્યો ગયો, એમતબકાતે નાસિરીમાં કહેલું છે. એ પછી ૫-૬ વર્ષ આ રુદ્ધ રાજા જીવ્યો હોય અને કયાંક કક્ષાત લોગવી હોય એમ પણ મનાય છે.

આ રાજા લક્ષ્મણસેન અને તેની સભાનાં ઉમાપતિ ધર વચ્ચે પંચરત્નો વિષે સુવિરતર વર્ણન માટે જુઓ ગીત ગોવિંદનાં શ્રી. કેશવહર્ષદ મુખે કરેલાં ગુજરાતી ભાષાંતરનો એમણે લખેલો ઉગ્રોદ્ધાત, એમણે જ લખેલો "પવનદૂતનો કર્તા મોયી" નામનો જૈન સાદ્વિત્ત્ય સંગ્રહમાં ૩ આ. ૧ માં લેખ અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રમગ બાગ માં બલ્લાલસેન અને લક્ષ્મણસેનનું પતાવટ.)

૧૪ કહેવાની મતલબ એની લાગે છે કે એનું લશ્કર એટલું મોટું કે એ જ નદીઓ વચ્ચેના આખા પ્રદેશમાં ફેલાઈ જાય અને એને માટે પાણીની જાવસ્થા અંગા થયુના જેવી નદી પારો હોય તોજ થઈ શકે, અને એ કારણથી એ કે એવી નદીઓથી લાંબે દૂર એનું મોટું લશ્કર જઈ શકે નહિ. રંગા મંજરી નાટિકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨) માં પણ લશ્કરને જલદી ચલાવો ન શકતો હોવાથી તેને 'પંચુ' એવું મોટું બિરુદ મળ્યું હતું એમ કહ્યું છે.

ખંજન પહીને બોયું. એ અસંભવિત શુકન વિષે ત્યાં ન્હાવા આવેલા એક
 બ્રાહ્મણને તેના પગમાં પડી પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ બેપીએ કહ્યું કે
 “એ હમેશાં મારી આસા પાળે તો તને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપું” અને
 તે સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ તમે મારા બાપ જેવા જ છો માટે મારે
 તમારી આસા હમેશાં માથે ચડાવવાનું કબુલ છે ” આ રીતે તેણે પ્રતિતા
 કર્યા પછી તેણે કહ્યું કે “ તું જાતને દિવસે અહીંના રાજાની રાણી થઇશ ”
 આ પછી તે બેય જેમ આવ્યાં હતાં તેમ ગયાં. પછી તે બેપીએ કહેલે
 દિવસે તે રાજા સ્વામીમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યાં કોક શેરોમાં પડેલ
 રાખ્યા વગરની, અવર્ણનીય સુંદરતા જેના અંગોમાં ભરી છે એવી તે
 શાલાપતિ ૧૫બાળાને જોઇ, અને પોતાના ચિત્તને ચોરી જનાર તે સ્ત્રીને
 મહાશય કરીને રાજાએ પોતાની મુખ્ય રાણી બનાવી. પછી તે બેપી બ્રાહ્મણ
 પાસે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને યાદ કરી તે કૃતજ્ઞ રાણીએ રાજાને તે વિદ્યાધર
 કહેલા ભવિષ્યની વાત કરી. એટલે દંટેરો પીટાવી તે વિદ્યાધરને બોલા-
 વવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો વિદ્યાધર નામના સાતસો બ્રાહ્મણો રાજા પાસે
 હાજર થયા. પછી એમાંથી જેની જરૂર હતી તે એકને છુટો પાડી બાકી-
 નાઓને યથાથોગ્ય સત્કાર કરી, રજા આપી. પછી રાજાએ “ તમારે
 જોઇએ તે માગી લીજો ” એમ તે ખાસ વિપત્તિ વખરના વિદ્યાધરને
 કહ્યું. રાજાની આજ્ઞાથી ખુશી થએલા તેણે “ તમારી સેવા કરવાનું હમેશાં
 મળે તો બસ છે ” એમ અરજ કરી એટલે રાજાએ ‘ ભલે તેમ થશે ’
 એમ કહીને તે બ્રાહ્મણની અસાધારણ અતુરાર્થ જોઈને તેને પોતાના
 રાજ્ય વહીવટનો બધો ભાર સોંપી દીધો. આથી એ બ્રાહ્મણ પુષ્કળ
 સંપત્તિ એકઠી કરી, પછી તો એ પોતાની બત્રીસ સ્ત્રીઓ માટે
 હમેશાં ઉંચા કપૂરના નવા અલંકારો કરાવતો અને આગલા
 દિવસના વાણી અલંકારો નિર્માલ્ય પેટે ઉકરડામાં ફેંકાવી દેતો, આ
 રીતે પોતે સાત્તાત્ત્વેવનો અવતાર હોય તેમ દિવ્ય ભોજો ભોગવતો
 હતો; અને હમેશાં અદાર હબાર બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા પછી તે પોતે જમતો
 હતો. એક વખત રાજાએ પરદેશી રાજાને હરાવવા માટે ચૌદ વિદ્યા
 બાળુનાર આ વિદ્યાધરને મોકલ્યો. ત્યાં રસ્તામાં એક પછી એક દેશમાંથી

૧૫ ઉપર ‘ શાલાપતિ પત્ની ’ શબ્દો વાપર્યા છે, જ્યારે આ સ્થળે ‘ શાલાપતિ
 બાલા ’ શબ્દો અંચકારે વાપર્યા છે. સાચું શું સમજવું ? અતુરિં સતિ પ્રખંધગા
 સહવહેવીને અણહિલપુરની શાલાપતિ પત્ની અને વિધવા કહી છે. જુઓ ૬૧.
 સમાનું સંદેહરણ પૃ. ૧૧૬

પસાર થતાં રસ્તામાં ક્યાંક બાળવા માટે લાકડાં ન મળે એવા રેશમાં
છાવણી હતી ત્યારે પાલણી માટે રસોઈનો વખત થતાં રસોયાઓને સાદાં
તથા રેશમી કપડાં તેલવાળાં કરીને બાળવા આપ્યાં પણ તેણે પાલણીને
ધોરણ પ્રમાણે જમાડયા. પછી શત્રુને જીતીને વિજયી સરદાર તરીકે જ્યારે
તે શહેરના પાદરમાં આવ્યો ત્યારે ૧૯ જોળની ઇચ્છાથી કપડાં બાળેલાં એ માટે
રાજાને ક્રોધ થયો છે એવું સાંભળ્યા પોતાનું ઘર માગણી પાસે હુટાવી દધ
તીર્થમાં જઈને રહેવાની ઇચ્છાથી ચાલી નીકળ્યો. ત્યારે તરત જ એની
પાછળ નીકળેલા રાજાએ એને ઘણી રીતે મનાવ્યો પણ તે માનમાં મોટાદ
માનનારો હોવાથી પોતાની તીર્થવાસની વાસના રાજાના હુકમમાં ઉતારી ગમે
તેમ કરીને તેની રજા માગી તેણે (તીર્થમાં જઈને) પોતાનો અંતકાળ સાધ્યો.

૧૩ આ પછી સૂર્યવદેવીએ પોતાના દોકરાને સુવરાજની પદવી
આપવા માટે રાજા પાસે માગણી કરી પણ રાજાએ “ રાખેલીનો છાકરો
અમારા વંશના રાજ્ય માટે યોગ્ય નથી ” એમ જવાબ આપ્યો એટલે તેણે
પોતાના પતિનો નાશ કરવા માટે મ્લેચ્છોને બોલાવ્યા. હવે જમસુસો પાસેથી
આવેલા પત્ની દ્વારા આ વાત (મ્લેચ્છો-મુસલમાનો ચડી આવે છે એ
વાત) જાણીને પદ્માવતી દેવીનું જેને વરદાન મળેલું એવા એક દિગંબરને
ભવિષ્ય પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પદ્માવતીના કહેવાથી “ મ્લેચ્છો નહિ આવે ”
એમ રાજાને જણાવ્યું. કેટલાક દિવસ પછી મ્લેચ્છો પાસે આવી પોત્યા છે
એમ સાંભળીને તે દિગંબરને “આમ કેમ થયું ?” એમ રાજાએ પૂછ્યું. એટલે
તેણે તે જ દિવસે રાતે રાજાના દેખતાં પદ્માવતી દેવી આગળ હોમ શરૂ કર્યો.
અને તેની સાચી આકર્ષણ વિદ્યાથી હોમના કુંડની જવાલાના કુંડાળાની
વચ્ચે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને પદ્માવતી દેવીએ મ્લેચ્છોના આવવાની ના
પાડી. આથી ક્રોધમાં આવેલા તે દિગંબરે ક્રોધના આવેશમાં તે દેવીના
કાન પકડીને કહ્યું કે “ મ્લેચ્છો પાસે આવી પોત્યા છે અને તું પણ ખોટું
બોલ છ ? ” આ રીતે તેને ઠપકો આપ્યો એટલે તેણે કહ્યું કે “ તું જે
પદ્માવતીને અત્યંત ભક્તિથી પૂછે છે તે તો અમારા પ્રતાપે ભાગી ગઇ છે.
હું તો મ્લેચ્છ લોકોની જોત દેવી છું અને ખોટું બોલીને લોકોને વિશ્વાસ
મેળવી મ્લેચ્છો સાથે લોકોનો મેળ કરાવું છું ” આમ કહીને તે અંતર્ધ્યાન ચર્મ
ગઇ. પછી ખીજ સવારે મ્લેચ્છ સૈન્યે કાશીને ઘેરા લાવ્યો છે એવું ચેષ્ટાથી
જાણીને, તથા તેના ધનુષ્યોના અવાજથી પોતાનાં ચૌદસો બેઠ વાળાંઓને

૧૬ મૂળમાં વિષ્ણુક સખ્દ છે તેનો અર્થ તો તેલનો જોળ થાય પણ જોળનો
અહીં સંબંધ બેસતો નથી તેથી ટોનીએ ખોરાક (food) અર્થ કર્યો છે.

અવાજ બંધ થઈ ગયો છે એવું જોઈને, જળવાન રહેવું સમૂહથી જેનું મન વ્યાકુલ થઈ ગયું છે એવો જયચંદ્ર સહવહેલીના પુત્રને પોતાના હાથી ઉપર બેસારી પોતે હાથી સાથે ગંગાના પાણીમાં કુબી મુઝા.

આ પ્રમાણે જયચંદ્ર પ્રબંધ પુરો થયો. ૧૭

૧૪ જગદેવ નામનો એક ક્ષત્રિય થઈ ગયો, તે ત્રણે પ્રકારનો ૧૮ વીર શિરોમણી હતો. એ સિદ્ધરાજ ચક્રવર્તી પાસે સન્માન પામ્યો હતો. છતાં એના ગુણરૂપી મંત્રથી વશ થયેલા, સત્તુઓને ઢળી નાખનાર પરમર્થ રાજાએ ખૂબ આગ્રહથી તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એટલે પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રીના કેશ સમૂહ જેવા કુતલદેશમાં તે ગયો. અને દ્વારપાળે જગદેવ આવે છે એવું જ્યાં સલામાં કહ્યું ત્યાં એ રાજસલામાં કોઈ નટડી વસ્ત્ર રહિત થઈને માત્ર કુલનો તંગીઓ પહેરીને નાચતી હતી તે એકદમ ઉપરતું વસ્ત્ર ઝાઢી લઈને ત્યાં બેસી ગઈ. પછી રાજાના દ્વારપાળે લખલ કરેલા જગદેવને સ્નેહ સંભાષણ વગેરે સન્માન આપ્યા પછી એક લાખની કીંમતનાં વીરપુરુષોને શોભે એવાં બે અમૂલ્ય રેશમી વસ્ત્રો આપીને તેને મોટે આસને બેસાડ્યા પછી સલાનો સંભમ દૂર થયો એટલે રાજાએ તેજ નાચનારીને નાચ ચાલુ કરવા કહ્યું; ત્યારે યોગ્ય પ્રપંચ કરવામાં ચતુર શિરોમણી તે નટડીએ “જગત્ આખામાં એકજ પુરુષ છે અને તે જગદેવ છે. અને હવે તેઓ

૧૭ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં પણ શ્રીકર્ણકવિપ્રબંધ નામના ૧૧ મા પ્રબંધમાં થોડા ફેરફાર સાથે ઉપરના પ્રબંધમાં કહેલ વૃત્તાન્ત મળે છે. (કાર્ણસ સલાતું સંસ્કરણ (પૃ. ૧૧૨ થી ૧૧૮)

આ જયચંદ્ર તો કનોજનો છેલ્લો ગહડવાલ રાજા; એ રાજાનાં વિ. સં. ૧૨૨૬ થી વિ. સં. ૧૨૪૩ સુધીનાં ચૌદ વાઝપત્રો મળ્યાં છે.

વિ. સં. ૧૨૫૦ (ઇ. સ. ૧૧૬૪) માં શાહજુહીન ધોરીએ આ જયચંદ્રને ચંદાવર (મટાવા જલ્લો) આગળ હરાવ્યો અને બનારસને મુસલમાનોએ હુલ્લું એમ મુસલમાન તવારિખ લેખકે કહે છે (જુઓ ક્રમિલુતવારિખ Elliot Vol. 11 p. 251 બારત કે પ્રાચીન રાજવંશ તૃતીય ભાગ પૃ. ૧૧૧) મુસલમાન લેખકે પણ ચેરતુંગ પેઠે જયચંદ્રને બનારસનો રાજા કહે છે (એબન પૃ. ૧૧૨) એ ઉપરથી તેણે બનારસને રાજાની બનાવી હોય એ બનવા જોય લાગે છે. જયચંદ્રનો પ્રધાન પલાકર અણહિલપુર ગયા હતો અને ત્યાંથી એ વિધવા સહવાહેલીને લેતો આવ્યો એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ કહે છે આ જયચંદ્ર પછી તેનો પુત્ર હરિચંદ્ર કનોજનો રાજા થયો હતો તે પછી તેના વંશજે ફરતા ફરતા મારવાડમાં આવ્યા. (બારત કે પ્રાચીન રાજવંશ તૃતીય ભાગ પૃ. ૧૧૫)

૧૮ દાનવીર, યુદ્ધવીર અને દયાવીર એમ ત્રણ પ્રકારના વીર ગણાય છે.

સલામાં આવ્યા છે. એટલે એની સામે વસ્ત્ર રહિત ચતાં મને શરમ લાગે છે. સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની અંદર મને તેમ વર્તે છે. ૧૯ ” એવો જવાબ આપ્યો. આ જાતની તે નાચનારીની લોકોત્તર પ્રશંસાથી મનમાં ખુશી થઈને તેને રાજ્યએ આપેલાં બે વસ્ત્રો જગદેવે આપી દીધાં. પછી શ્રી પરમર્થે રાજ્યની મહેરબાનીથી અમુક પ્રદેશનું રાજ્ય મળતાં શ્રી જગદેવને તેના ઉપાધ્યાય મળવા આવ્યા અને તેણે નીચેનું કાવ્ય બેટ આપ્યું:—

(૧૨) ચક્રવાકે કમળને પૂછ્યું કે “ હે મિત્ર જ્યાં વસવાંથી લાંબી રાત બ્યભારે મોટે ન રહે એવો કોઈ પ્રદેશ પૃથ્વીમાં છે ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ શ્રી જગદેવ સોનું દાનમાં આપી આપીને થોડા દિવસમાં મેરૂ પર્વતને પણ પૂરો કરી દેશે (અને મેરૂની આડ્ય નીકળી જવાથી) એટલે સૂર્ય આયમશે જ નહિ અને દિવસ રાતનો બેદ નીકળી જઈને એક સરખો દિવસ થશે. ”

આ કાવ્યના પારિતોષિક તરીકે મોટા દિલ વાળા તેણે અર્ધો લાંબ આપ્યા.

(૧૩) જેનો જમણો હાથ પૃથ્વીની રક્ષા કરવામાં કુશળ છે, જે દાન દેવાની દીક્ષા આપનાર ગુરૂ રૂપ છે, કલ્યાણનું ધર છે, અને જેનો જન્મ ધન્ય છે એવા જગતમાં એક દાતા રૂપ જગદેવના વખતમાં વિદ્વાનોને ધેર નોકરો મદકર હાથીઓને તથા થોડાઓને આંધવા યોગ્ય ઝાડ સાથે આંધવાનાં દોરડાં તૈયાર કરવામાં કાયમ રોકાયેલા રહે છે.

(૧૪) હે જગદેવ તમારા જીવવાથી બલિ, કણું, દંધીચી જીવે છે અને મારા જીવવાથી દરિદ્રતા જીવતી રહે છે.

(૧૫) દરિદ્રોને ઉત્પન્ન કરતા વિધાતા, અને તેઓને દાનો આપીને કૃતાર્થ કરતા તમે એ બેમાંથી કોનો હાથ યાકશે તે અમે જાણતા નથી.

(૧૬) જગતના દેવ જેવા હે જગદેવ, તમારા મંદિર (મહેલ)માં રહેલા તમારા યશસ્વી શિવલિંગ ઉપર ચોખ્ખાનું સ્થાન નક્ષત્રો લીએ છે. (મતલબ કે તમારો યશ નક્ષત્રો સુધી ફેલાય છે).

(૧૭) સમુદ્ર અગાધ છે, પૃથ્વીરૂપ પાત્ર વિશાળ છે, આકાશ વિશુ છે, મેરૂ ઉંચો છે, વિષ્ણુનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે, જગદેવ વીર છે, કલ્પવૃક્ષ ઉદાર છે, ગંગા પવિત્ર છે અને ચન્દ્રમા અમૃતવર્ષા છે એમાં કોઈ નવું નથી.

૧૯ પૃથ્વીરાજ રાક્ષામાં જ્યેષ્ઠની સલામાં પૃથ્વીરાજ વેશ પલટો કરીને આવે છે ત્યારે આવાજ કારણથી. ક્ષણિકી માથે ઝોટે છે એ રીતે વર્ણન છે.

‘ નવું નથી ’ (ન નવું) એ પ્રમાણે . જગદેવે સમસ્ત આપેલી તે ઉપર પ્રમાણે ક્રોધ પડિતે પૂરી કરી. આ અને આવાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો સાંભળવામાં આવે તેમ આ સંબંધી સમજી લેવાં.

૧૫ હવે શ્રી પરમર્થી દેવતી પટરાણીને જગદેવે બેન કરીને માની હતી. એક વખત શ્રીમાલના રાજાને જીતવા માટે રાજાએ જગદેવને મોકલ્યો, પણ જીતી ધા કરનાર શત્રુસૈન્યે જગદેવ દેવપૂજામાં રોકાયેલો હતો ત્યારે આ રાજાના સૈન્યને પાછું કાઢ્યું. છતાં તેણે દેવપૂજા ત્યાગ ન કર્યો. એ વખતે દૂતોને મોકલ્યા પહેલાં કહિ ન સાંભળેલી એવી જગદેવતી હારની વાત સાંભળીને શ્રી પરમર્થીએ રાણીને કહ્યું કે “ તમારા ભાષ સંત્રામ વીરોના સ્વામી હોવાનો દાવો કરે છે પણ શત્રુઓએ હુમલો કર્યો ત્યારે તો ભાગી પણ ન શક્યા. ” રાજાનું આતું મર્મચ્છેદી કટાક્ષ વચન સાંભળીને તે રાણીએ સવારનો વખત હોવા છતાં પશ્ચિમ દિશા તરફ જોવા માંડ્યું. ‘ શું જુઓ છો ? ’ એમ રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે ‘ સૂર્યોદયને જોઉં છું ’ એવો જવાબ આપ્યો. “ અરે ભોળી, સૂર્યોદય તે વળી પશ્ચિમ દિશામાં થતો હશે ? ” એમ રાજાએ કહ્યું, ત્યારે રાણીએ જવાબ આપ્યો કે “ બ્રહ્માનો પ્રપંચ બવળો હોય તો પશ્ચિમમાં સૂર્યોદય સંભવિત નથી તે પણ સંભવિત થાય પણ ક્ષત્રિયદેવ જગદેવતી હાર સંભવિત નથી ” આ રીતે ઠપ્પતી પ્રીતિ વિનોદ કરે છે, ત્યાં દેવપૂજા પૂરી થયા પછી જગદેવ પાંચસો લડવૈયાઓને સાથે લઇને ઉપડ્યો અને સૂર્ય જેમ અંધારાને, સિંહનું બચ્ચું જેમ હાથીના સમૂહને અને પવનનો અંધારો જેમ વાદળોને વીખેરી નાખે તેમ તે શત્રુના લશ્કરને વીખેરી નાખ્યું.

૧૬ હવે પરમર્થી નામનો રાજા જગતમાં ઉદાહરણ રૂપે થઇ પડેલું અશ્વર્થ સુખ ભોગવતો હતો, અને ઉદ્યતો નહોત્ય ત્યારે જીતીને અભ્યાસ કર્યા કરતાં તેને પોતાના ઓજાથી દીપાવતો. આ કૂર રાજા જન્મતી વખતે હમેશાં પીરસવામાં રોકાયેલા એક રસોયાને તરવારથી કાપી નાખતો. આ રીતે વર્ષમાં ૩૬૦ રસોયાની રસોઇ માણનાર આ રાજાએ ‘ ક્રોધકાલાનલ ’ એવું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

(૧૮) હે આકાશ ! તું હજી આગળ ફેલા, હે દિશાઓ ! તમે ચારે તરફ. પ્રસરી જાવ, હે પૃથ્વી ! તું વિશાળ થા, તમે બધાંએ પહેલાંના રાજાઓના યશનો ત્રિકાસ પ્રત્યક્ષ જોયો છે, હવે પરમર્થી રાજાના યશના સમૂહનો વિસ્તાર ચવાથી બી કુલવાથી ફાટેલા દાડમ જેવી બહાંડાની દશા થાય છે તે જુઓ.

આવી સ્તુતિઓ વડે જેની પ્રશંસા થતી હતી તે પરમદર્શી રાજાએ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું.

૧૭ પછી તે રાજાને સપાદલક્ષના રાજા શ્રી પૃથ્વીરાજ સાથે લડાઇ થઇ, લડાઇમાં પોતાનું સૈન્ય હારી જતાં શું કરવું તે ન સૂઝવાથી ગમે તે દિશામાં તેણે ભાગવા માંડ્યું, અને ભાગતાં ભાગતાં પોતાની રાજધાનીમાં પોચ્યો. હવે તે રાજાએ જેને પહેલાં અપમાન કરીને દેશનિકાલ કરેલો એવો એક જૂનો સેવક પૃથ્વીરાજની સત્તામાં ગયો. પ્રણામ કર્યા પછી તેને રાજા તરફથી પૂછવામાં આવ્યું કે “ પરમદર્શીના શહેરમાં લોકો-ખાસ કરીને સત્કર્મી લોકો કયા દેવને પૂજે છે ? ” ત્યારે તેણે એ વખતને યોગ્ય નીચેનું કાવ્ય કહ્યું:—

(૧૯) ચન્દ્રોખર (ચંકર)ની પૂજનો રસ મંદ થઇ ગયો છે, કૃષ્ણને પૂજવાની ઇચ્છા નથી, પાર્વતીને થતા પ્રણામો અટકી ગયા છે અને બ્રહ્માનો ગ્રહ બ્યગ્ર છે (બ્રહ્માની પૂજામાં ક્રોધને આદર નથી) પછી આ તરણાને મોઢામાં લેવાથી અમારા ઘણી પૃથ્વીરાજ રાજા પાસે બચી ગયા છે એમ જાણીને એના શહેરમાં ખડની પૂજા ચાલે છે.

આ સ્તુતિથી ખુશ થયેલા રાજાએ તેને કાંઈક ઈનામ આપ્યું.

આ પૃથ્વીરાજે એકવીસ વાર મુસલમાન રાજાને પાછો કાઢ્યો હતો છતાં બાવીશમી વાર તે જ મુસલમાન રાજા પૃથ્વીરાજની રાજધાની ઉપર ચડી આવ્યો. અને પોતાના દુર્ધર સૈન્યથી તે શહેરને ઘેરા ધાડ્યો. ઉડાડી મુઠેલી માંખી જેમ વારંવાર પાછી આવે તેમ આ શત્રુ વારંવાર પાછો આવે છે, એથી પોતાના રાજાના મગજમાં જે કંટાળો આવે છે તે સમજીને રાજાની અનહદ કૃપા જેના ઉપર હતી એવા અને પોતાનું બીજું ૩૫ ન હોય તેવું અમાપ ક્ષત્રિય તેજ ધારણ કરનાર તુંગ નામના એક સુભટ શિરામણિએ પોતાના પ્રતિજિજ્ઞ જેવા પુત્ર સાથે રાતને વખતે મુસલમાન રાજાના લશ્કરમાં પ્રવેશ કરીને એયું તો તે શત્રુ રાજાના તંબુની આસપાસ ધગધગતા ખેરના અંગારાવાળી ખાઇ જોઈને પુત્રને તેણે કહ્યું. “આ ખાઇમાં હું પડું એટલે મારા ઉપર પગ મુકીને તું જા અને મુસલમાન રાજાને તું મારી નાખ ” ત્યારે તે દીકરાએ જવાબ આપ્યો કે “આ કાર્ય મારાથી અત્યંત અસાધ્ય છે, અને જીવવાની ઇચ્છાથી બાપનું મરણ જોવું (મારાથી નહિ બને) મારે હું આમાં પડું છું અને તમે જ તેનો નાશ કરો. ” આમ કહીને તે ખાઇમાં પડ્યો, એટલે પોતાના ઘણીનું કાર્ય લગભગ થઇ ગયું

એમ માની લઈ, તે શત્રુને રમતમાં મારી નાખી જેમ ગયો હતો તેમ પાછો આવ્યો. રાત પૂરી થઈ ને સવાર પડતાં પોતાના ધણીને મરણ પામેલ જોઈને શત્રુનું સૈન્ય ભાગી ગયું. અને એ મોટા મનવાળા તુંગ નામના સુભટે ક્રોધ વખત ઉપલી વાત રાજ આગળ કહી નહિ. હવે આ તુંગ રાજાનો માનીતો હોવાથી એના દીકરાની વહુ પણ રાજાને પરિચિત હતી. એટલે એને મંગળ સૂચક ચૂડી વગરની જોઈને એકદમ સંભ્રમથી રાજાએ તુંગ સુભટને પૂછ્યું પણ તેણે સમુદ્ર જેવી ગભીરતા ધારણ કરીને મૌન રાખી કાંઈ ન કહ્યું, પણ રાજાએ પોતાના સોગમ આપીને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે પોતાના ગુણની વાત કરવાનું પાતક ૨૦ વારી ભેવું દુષ્કર છે છતાં પણ ધણીનો આગ્રહ છે તો કહું છું એમ કહીને પ્રત્યુપકારથી બહીતા એ તુંગ સુભટે જે બન્યું હતું તે કહ્યું:—

(૨૦) સામાના પ્રત્યુપકારની શંકાથી ઉપકાર કરીને નિઃસ્પૃહ રહેવું એ ઉચ્ચ છુદ્ધિવાળાની ક્રોધક અલૌકિક અને મેદાટી દૃઢોચિત્તતા છે.

આ પ્રમાણે તુંગસુભટ પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૮ આ પછી એક વખત તે મહેશ્વર રાજાનો પુત્ર (જે હવે રાજા થયો હતો) પિતાનું વૈર યાદ કરીને સપાદ લક્ષના રાજા સામે લડવાની ઇચ્છાથી બધી સામગ્રી સાથે ચડી આવ્યો. પણ પૃથ્વીરાજના લશ્કરની પહેલી હરોલમાં આલતા વીર ધનુષ્યધારીઓનાં ચોમાસાના વરસાદની ઝડી જેવા બાણોના વરસાદથી તે પોતે અને તેનું સૈન્ય પાછાં ભાગ્યાં. અને પૃથ્વીરાજ એની પાછળ પડ્યો. એ વખતે પૃથ્વીરાજના રસોડાના ઉપરી પંચકુલે (અધિકારીએ) અરજ કરી કે “સાતસો સાંઢીથી પણ રસોડાનો બધો સામાન બરાબર ફરી શકતો નથી માટે થોડી સાંઢી વધારી આપવા કૃપા કરો.” ત્યારે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “આ મુસલમાન રાજાનો ઉચ્છેદ કર્યા પછી તમે માગેલી સાંઢીઓ આપીશ.” આ પ્રમાણે જવાબ આપીને વળી મુસાફરી શરૂ કરી. એ વખતે સોમેશ્વર નામના પ્રધાને આગળ જાની વારંવાર ના પાડી, પણ પૃથ્વીરાજે તે શત્રુના પક્ષમાં ભળી ગયો છે એવી બ્રાન્તિથી તેના કાન કાપી નાખ્યા આ ભારે અપમાનથી તે ધણી ઉપર ક્રોધ ચઢતાં એ સોમેશ્વર મુસલમાન રાજાને જઈને મળ્યો. અને પોને સહન

૨૦ મૂળમાં નિજગુણપાતક રાખ્દો ■ પણ નિજગુણકયાપાતક એ રીતે રાખ્દો માની લઈને અર્થ કર્યો છે. સરખામણીમા ટાનીએ સુચવેલ વૈરા યરાતકનો નિજગુણકયાપાતકમર્ષિ એ કટકો ન્હોતો.

કરેલા અપમાનની નિશાની બતાવીને તેઓનો વિશ્વાસ મેળવી તેઓને પૃથ્વીરાજની છાવણી નજીક લઇ આવ્યો. અને પછી એકાદશીને ઉપવાસ કર્યા પછી પારણું કરીને પૃથ્વીરાજ સુતો હતો ત્યારે તેના ચોક્કા કરતા ચોદાએ સાથે લડાઇ કરીને મુસલમાનો નીરાંતે મુતેલા પૃથ્વીરાજને બાંધીને મુસલમાન રાજના મહેલમાં ઉપાડી ગયા. (અને ત્યાં કેદમાં પૂર્યો.) આ પછી ફરીવાર એકાદશીના ઉપવાસના પારણાનો દિવસ આવ્યો ત્યારે દેવપૂજન વખતે મહેલ રાજ્યે પારણું કરવા માટે જે પકાવેલું માંસ એક વાસણમાં મોકલ્યું હતું તેને પોતાના તંત્રમાં એક ઠેકાણે મુકાવી પોતે દેવપૂજનમાં રોકાયેલ હતા ત્યાં કુતરું એ માંસને ઉપાડી ગયું એ જોઇને પહેરીગરોએ કહ્યું કે "તમે કેમ કુતરા પાસેથી એ ખોરાકને નથી બચાવતા ?" ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે " માફ રસોડું પહેલાં સાતસો સાંઢીઓથી પણ ઉપડતું નહોતું તે દમણાં દુર્દેવને લીધે આવી દુર્દેશને પામ્યું છે એ આશ્ચર્યકારક વિચારથી મન બાકુળ થઇ જતાં જોવા કરૂં છું. " પછી તેઓએ પુછ્યું કે " શું દહ પણ તમારામાં કાંઇ ઉત્સાહશક્તિ છે ? " ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે " જે મારે ઠેકાણે જઇ શકું તો માફ પરાક્રમ બતાવું. " આ ઉપરથી પહેરીગરોએ કરેલી વિનંતિથી તેના સાદસને જોવાની ઇચ્છાવાળા મુસલમાન રાજ્યે પૃથ્વીરાજને તેની રાજધાનીમાં લઇ આવી જ્યાં રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં રાજમહેલની ચિત્રશાળામાં મુસલમાનોને મારતાં હુકરોને ચિત્રેશ્વર જોઇને આ મર્મના ધારી અત્યંત પીડાએલા મુસલમાન રાજ્યે પૃથ્વીરાજનું માથું કુદાડાથી કપાવી નાખી તેને મારી નાખ્યો.

આ રીતે રાજ પરમર્દી, જગદેવ અને પૃથ્વીરાજનો પ્રખ્યાત પુરો થયો. ૨૧

૨૧ (૨) જગદેવ પરમારની વાર્તા ગુજરાતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. બાટાની એ પ્રિય કથા છે (એ કથા માટે જુઓ રાસમાળા ગુજરાતી ભાષાના પ્રવેશ આડમું) એ કથાનો વિસ્તાર થઇને આ જગાનામાંથી લાંબી વાર્તા અને નાટક લખાયેલ છે.

બાટામાં ગાદીની આ દંતકથામાં જગદેવને માળવાના રાજ ઉદયપુરનો અણ- માળીની રાણીથી ઉપન્યસ થયેલો દુશ્મનો કુંવર કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજની ગાદી અદાર નર્મ મૂકી કર્યા પછી સિદ્ધરાજનો માળવા ઉપર ચડવાનો વિચાર છે એમ નામવામાં આપતાં સિદ્ધરાજની ગાદી છોડી અને તે માળવે ગયો. એવો કથાનો રસ છે. આ જ દેવ વિષે ગુજરાતના પ્રબંધ લેખકોમાંથી પહેલો ઉલ્લેખ રોમિયરે કર્યો છે. (તે પહેલાના દેમગદ્દે ખીલકલ ઉલ્લેખ કર્યો નથી) જુઓ

સમુદ્ર જેની આસપાસ ખાઈતું કામ કરે છે તે શતાનન્દપુરમાં શ્રી મહાનન્દ નામનો રાજા હતો, એને મદનરેખા નામની રાણી હતી.

વિતા જગદેવમિમામવસ્થાં નીતા નિજૈરેવ પરૈરિવાહં ।

યત્ર સ્થિતે વેત્રિણિ શક્તિર્ન દ્વિષ્ટૈર્પ્રવિષ્ટં પુરિ ગુર્જરાણામ્ ॥

(બી-ફો. સ. ૨ જો. ૯૯)

આ જગદેવ સિદ્ધરાજના સમયમાં હતો એમ જો કે સોમેશ્વરે નથી કહ્યું પણ પોતાના સમય પહેલાં હતો એટલું જ કહ્યું છે પરંતુ એ સિદ્ધરાજનો સન્માન્ય હતો એ મેરૂતુંગ તથા લોકકથાતું કથન સાચું માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. પણ મેરૂતુંગ જેને સિદ્ધરાજ અને પૃથ્વીરાજથી હારનાર પરમદીર્ઘ એવો સમકાલીન ઠરાવે છે, તે એસલું નથી, કારણ કે સિદ્ધરાજ ૧૧૬૯ માં મરાણ પાડ્યો. અને ચંદેશ પરમદીર્ઘો વિ. સં. ૧૨૨૪ નો ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો છે. એ રાજા વિ. સં. ૧૨૨૨ ની આસપાસમાં ગાદીએ બેઠો હશે, અને વિ. સં. ૧૨૩૯માં પૃથ્વીરાજે તેને હરાવ્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર-ભા-પૃ. ૨૫૧) જ્યારે લોકકથિતામાં તો સંવત ૧૧૫૧ માં જગદેવે પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપી કાલીને આપી દીધું એમ કહેલું છે જુઓ:—

સંવત્ અગ્નિઆરે એકાવન ચૈત સુદી રવિવાર

જગદેવ સીસ સમર્પયિા ધારા નગર પવાર

ધારાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૪૫

પણ એક બીજો કુહો રણછોડભાઈ ઉદયરામે ઉતાર્યો છે એમાં સ. ૧૧૭૪ ની સાલ છે.

સંવત અગિઆર ચમેતારે ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર

શિશ કંકાળી ભાટને દિય જગદેવ ઉતાર.

(રાસમાળા ગ્ર. ભા. ત્રી. આ પૃ. ૧૬૭) પણ મેરૂતુંગે પરમદીર્ઘની ખાળતમાં ગડબડ કરી છે. પરમદીર્ઘે કુંતલ દેશનો રાજા એ કહે છે, અને કુંતલદેશ એટલે પશ્ચિમી આણ્ડક્યનો રાજ્ય પ્રદેશ-ભીમા અને વેદવતી નદી વચ્ચેનો દેશ. એ આણ્ડક્ય રાજાઓમાંના કેટલાકે ચેરમાદી બિરૂદ ધારણ કર્યું હતું. અને એમાંના એક વિક્રમાદિત્ય ૭૬૧ (વિ.-સં.-૧૧૩૬ થી ૧૧૮૨) નો એ.સામંત હોય એ સંભવિત છે.

પણ કર્ણાટકના તથા ગોઆના કાદંબોના ઉત્કીર્ણ લેખો તથા નીઝામ રાજ્યમાંથી હમણાં મળી આવેલો જૈનદંતો લેખ વગેરે જોતાં જગદેવ એ થઈ ગયા હોય એમ ચોક્કસ જણાય છે. એમાંથી એક અનુનંદમાનો પૂર્વજ માળવાના પરમાર રાજા બોલ્લનો ભત્રીજો અને ઉદયાદિત્યનો પુત્ર છે અને બીજો સાન્તરકુળનો જગદેવ સિદ્ધરાજની મા મીનજદેવીનો સગો અને કુંતલના આણ્ડક્ય પેર્મ (પરમદીર્ઘ) જગદેવગણ (વિ. સં. ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬) નો મહામંડવેશ્વર હતો. લોકકથામાં આ જ જગદેવની ગડબડ થઈ ગઈ છે.

આ રાગને ઘણી રાણીઓ હોવાથી મદનરેખા અંબુમાનીતી હતી એટલે પતિને વશ કરે એવું કાંઈક કરવા માટે એ અનેક ઝગતનાં પરદેશીઓને તથા કળા જાણનારાઓને પુછ્યા કરતી. એમાં જેનાં કરેલાં કામણુ સાચાં પડેલાં એવા કોઈક સત્યવાદી પાસેથી કામણુનો સારો યોગ મેળવ્યો પણ તેનો પ્રયોગ કરતી વખતે તેને યાદ આવ્યું કે:—

મંત્ર કે આપધના જળથી મેળવેલી પ્રીતિ એતો પતિનો દ્રોહ છે.—

સિદ્ધરાજના દરબારમાં કે સોમશ્વર કહે છે તેમ શૂનરાતની રાજધાનીમાં કયા જગદેવ હતો તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ પુરાવાઓ જેવાં સાન્તર કુળનો જગદેવ હોવાનો વધારે સંભવ લાગે છે.

પરમાર જગદેવની વીરતાનાં તથા ઉદારતાનાં જૈનદના લેખમાં વખાણ મળે છે. નાથીરાજ કવિએ તેના રૂપનાં વખાણ કર્યાં છે. વધારે વિસ્તારવાળી ચર્ચા મટિ જુઓ કૌમુદી ૧૯૩૩ જીન પૃ. ૫૦૫ માં જગદેવ પરમાર વિષે મારો લેખ.

(૩) પૃથ્વીરાજ તો લોકકથામાં તથા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. ઉપર મેરૂતંગ તો એને વિષે જે ત્રણ દંતકથાઓ આપી છે. આ પૃથ્વીરાજને મેરૂતંગ સાપદલક્ષ્મીનો રાજ ગણે છે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો પણ એને અજમેરનો રાજ ગણે છે, એ જેતાં પૃથ્વીરાજ રાસામાં દીલ્હીને પૃથ્વીરાજની રાજધાની કહેલ છે તે ખરાખર નથી લાગતું. અલખત દીલ્હી એના તાળામાં ખરે. પૃથ્વીરાજે પરમદીને હરાવ્યાની મેરૂતંગની વાત પણ ઐતિહાસિક દ્રશ્યકલ લાગે છે. પણ મુસલમાનો સાંઘેની પૃથ્વીરાજની લડાઈનું વર્ણન તદ્દન કલ્પિત જણાય છે. એક તો એકવીસ વખત કોઈ મુસલમાન રાજાને પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો અને બાવીસમી વખત મારી નાખ્યો એમ જ મેરૂતંગ કહે છે તેને કોઈનો ટેકો નથી. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજે સોળ વખત શાહજુહીને ગોરીને હરાવ્યો અને એ વખત કેદ પકડ્યો એમ લખ્યું છે, હમીર મહાકાવ્યમાં સાત વખત હરાવ્યો હતો એમ છે; બ્યારે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો એક વખત ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં હરાવ્યો હતો એમ કહે છે. શાહજુહીને હરાવ્યા પછી પૃથ્વીરાજ એનો પીછા પકડ્યો હતો એમ તખત્તેનાસીરી, તારિખ ફિરિસ્તા વગેરેમાં લખ્યું છે એટલે મેરૂતંગના એ કથનમાં સત્યાર્થ છે. પણ મેરૂતંગ પૃથ્વીરાજની વારંવાર હારી જનાર રાજ એના સેવક તુંગને હાથ મરણ પાડ્યો અને તે મરનાર મુસલમાન રાજાના પુત્રે પૃથ્વીરાજને હરાવેને કેદ કર્યો એમ જ કહે છે તે તદ્દન કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં, હમીર મહાકાવ્યમાં કે મુસલમાન ઇતિહાસમાં કંયાંય એવું વર્ણન નથી. પણ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહજુહીને પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો, કેદ કર્યો અને ઉવટ મારી નાખ્યો એમ મુસલમાન ઇતિહાસો કહે છે. (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમભાગ પૃ. ૨૫૧ થી ૨૬૦) પૃથ્વીરાજ રાસો ધણી રચક ગ્રંથ હોવા છતાં ઇતિહાસના સાધન તરીકે એ કવો અવિશ્વસનીય છે એ મેં પ્રસ્થાન વર્ષ ૪ અંક ૧ અને ૨ માં જણાવ્યું છે.

આ વાક્ય યાદ કરીને સતી પેઠે તે કામણીના યોગનું ચૂર્ણ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું હવે મણિ, મંત્ર અને ઔષધનો પ્રભાવ અચિંત્ય છે. એટલે તે ઔષધની શક્તિથી સમુદ્ર પોતેજ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને રાતે તેની પાસે આવ્યો અને તેની સાથે તેણે રતિ સુખ ભોગવ્યું. હવે આ રીતે અકસ્માત સગર્ભા થયેલી તે રાણીને ગર્ભજ છે એવું એ બાળતનાં ચિહ્નોથી નક્કી કરીને કાપેલો રાજા એ સ્ત્રીને દેશનિકાલની કે બીજી કાંઈ શિક્ષા કરવી એનો હજી વિચાર કરે છે અને આ કારણથી તેના મરણની વેળા પાસે આવી છે— ત્યાં સમુદ્રના અધિષ્ઠાતાદેવે અત્યક્ષ થઈને “ હું સમુદ્ર છું. માટે બહીતી નહિ” એમ તેને આશ્વાસન આપીને, રાજાને કહ્યું કે:—

(૨૧) જે સારા કુળમાં જન્મેલી તથા શીળવાળી કન્યાને પરણીને તેના ઉપર સમદષ્ટિ નથી રાખતો તે અતિ પાપી છે.

“ માટે આનો તિરસ્કાર કરનાર તને તારા અન્તઃપુર તથા પરિવાર સાથે પ્રલયકાળ પેઠે મર્યાદા મુકીને કુળાડી ફેંકશ. ”

આ સાંભળીને ભયથી બ્યાકુળ થઈ ગયેલી અને તેનું સાંત્વન કરવા મંડેલી તે રાણીને તેણે કહ્યું કે “ આતો મારો જ પુત્ર છે. માટે આને તો સામ્રાજ્ય યોગ્ય નવીબૂમિ હું આપીશ. ” આટલું કહીને ક્યાંક ક્યાંકથી પાણી ખેંચી લઈને વચ્ચે વચ્ચે જમીન રહેવા દીધી. આ બધા જમીનના કટકા કૌંકણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે કૌંકણોત્પત્તિ પ્રબંધ પૂરો થયો. ૨૨

૨૦ પાટલીપુત્ર નામના શહેરમાં પહેલાં વસાહ નામનો એક સાધુ રહેતો હતો, તેને જન્મથી જ્યોતિષ ઉપર શ્રદ્ધા હતી પણ આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ હોવાથી પશુઓને ચારીને પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો. એક દિવસ (જંગલમાં) એક પથરા ઉપર કુંડલી લખી, પશુ સાંજે એને ભુંસાડવા વગર ઘેર આવતો રહ્યો. સાંજનું કામકાજ કરી મોડી રાતે જમવા બેઠો ત્યાં પોતે પથરા ઉપર લખેલી કુંડલી ભુંસી નથી એમ યાદ આવ્યું એટલે તરત જરાય બહીના વગર એ તરફ ઉપડ્યો. અને ત્યાં જઈને પથરાઉપર સિંહ બેઠો હતો તે પણ ન જણીને તેના પેટ નીચે હાથ નાખી કુંડલી ભુંસી નાખી. એજ વખતે સિંહનું રૂપ છોડી દઈને સાદાત્વ સ્વે પ્રત્યક્ષ થઈને “ વરદાન માગી લે ” એમ કહ્યું. ત્યારે “ સર્વ નક્ષત્રોના અને મહોના

૨૨ આ દૃતકથા તો ઠીક જ છે પણ કૌંકણની વર્તમાન બૌદ્ધોલ્લસથિતિ આ પ્રબંધમાં વર્ણવી છે તેવી જ સગમ છે.

મંડળને બતાવે. ” એમ વરદાન માગ્યું એટલે તેને પોતાના વિમાનમાં બેસાડી ત્યાં (આકાશમાં) લઈ ગયા અને એક વર્ષ સુધી ગ્રહોના વક્ર, અતિચાર, ઉદય, અસ્ત વગેરે બાવોની પ્રત્યક્ષરૂપે પરીક્ષા કરીને ન્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે મિહિર (સૂર્ય) ના પ્રસાદથી આ જ્ઞાન મેળેલું હોવાથી તે વરાહ મિહિર નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. અને નન્દરાજ આગળ ધણું માન પામવા લાગ્યો; તેણે વારાહી મંદિતા નામનું નવું ન્યોતિઃ શાસ્ત્ર પણ રચ્યું. તેણે પોતાના પુત્રના જન્મ વખતે ધરમાં ધડી માંડીને શુદ્ધ જન્મકાળનું લગ્ન નક્કી કરી, જાતક અન્યને અનુસરી તેનું કળ કાઢ્યું. પોતે ગ્રહચક્રનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેના જોરે આ છોકરાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય નક્કી કર્યું. આ પુત્રના જન્મના મહોત્સવમાં એક તેના નાના ભાઈ શ્રીભદ્રબાહુ નામના જૈન આચાર્ય શિવામ રાજાથી માંડીને ગામનાં સર્વ માણસોમાંથી કાંઈક બેઠાં સાથે તેને ઘેર ન ગયું હોય એવું કોઈ નહોતું. તે જોખીએ જૈનધર્મી શકટાલ મંત્રીને શ્રી ભદ્ર-બાહુ ન આવ્યા તેનું નિન્દાત્મક કારણ કહ્યું. તે મંત્રીએ એ વાત તે મહાત્માને કરી, ત્યારે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનથી હાથમાં રાખેલા આંખનાં પેઢે જે ત્રણે કાળને જોઈ શકે છે એવા તેઓએ તે બાળકનું વીસમે દિવસે મીંદાથી મરણ છે એમ કહ્યું અને એજ કારણથી પોતે ન ગયા એ પણ સમજાવ્યું. વરાહમિહિરને તેઓએ કહેલી વાત કહેવામાં આવી એટલે તે દિવસથી તેના કુટુંબે અવશ્ય આવી પડવાની વિપત્તિ રોકવાની ઇચ્છાથી તે બાળકનું મીંદાથી રક્ષણ કરવા માટે સેંકડો ઉપાયો કર્યા છતાં નક્કી કરેલે દિવસે મધરાતે એકાએક બાળકના માથા ઉપર આગળીઓ પડીને તે મરણ પામ્યો. આ બનાવ બન્યા પછી તેના મનના શોકરૂપી શંકુને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીભદ્રબાહુ ગુરુ જ્યાં તેને ઘેર આવ્યા ત્યાં ધરના આંગણમાં ન્યોતિપને લગતાં બધાં પુરતકો એકઠાં કરવામાં આવેલાં અને તેને બાળી નાખવાની તૈયારી થઈ રહેલી; એ જોઈને “ આ શું ? ” એમ પૂછ્યું; એટલે તે જોખીએ અદેખાઈથી તે જૈનમુનિનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે “ જેણે મને પણ છેતર્યો તે સંદિગ્ધ અર્થ કહેનાર આ શાસ્ત્રોને બાળી નાખું છું ” આનું નિર્વેદ સાથે ન્યારે તેણે કહ્યું ત્યારે મુનિએ પોતાના વિદ્યાજ્ઞાનના બળથી તેની જન્મકુંડલી તેને બરાબર બતાવી, સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તેના ગ્રહનું બળ જણાવી વીસ દિવસનું જ આયુષ્ય થાય છે એ બતાવ્યું. આ રીતે તેના વૈરાગ્ય દૂર થતાં તે જોખીએ કહ્યું કે “ તમે જે મીંદાથી મરણ થશે એમ કહેલું તેજ ખોટું પડે છે ” એટલે તે આગળીઆને ત્યાં મગાવી એના ઉપર કોતરેલી મિલાડો બતાવ્યો.

અને “શું ભાવિ કોઈ દિવસ ફરે છે ?” એવું મહર્ષિએ કહ્યું. અને “ફરો છો શા માટે ? કોણ ગયું ?” પરમાણુઓ તો અવિનાશી છે. અને અમુક જાતની આકૃતિનો નાશ થયો એથી શોક થતો હોય તો એ મોહમાં તો પડવા જેવું નથી.

(૨૨) અભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, માયાના વૈભવથી ફેલાયેલા અને જેનું છેવટ અભાવમાં જ છે એવા ભાવોથી સત્પુરુષોને ભ્રમ થતો નથી. ”

આ પ્રમાણેની ઉક્તિથી તથા યુક્તિથી તેને બોધ આપી તે મહર્ષિ પોતાને ઠેકાણે ગયા. આ રીતે બોધ પામ્યા હોવા છતાં તે મિથ્યાપણા (ખોટા ધર્મ)ના અંધકારથી ઠંકાયેલો હોવાથી ધતુરાના ઘેનપેટે તેની અદેખાઈ વધી જવાથી શ્રીભદ્રબાહુના ડેટલાક ભકતોને અભિચારકર્મથી પીડા આપતો હતો તથા ડેટલાકને મારી નાખતો હતો. આ વૃતાન્ત પોતાના અતિશાનવડે તેઓ પાસેથી જાણી લઇને ઉપસર્ગહરપાસ નામનું સ્તોત્ર તેઓએ રચ્યું.

આ રીતે વરાહમિહિર પ્રબંધ પુરો થયો. ૨૪

૨૩ ધતુરો જેણે ખાધો હોય તેને ઘેન ચડીને બધું પીણું દેખાય છે એવી માન્યતા છે (જુઓ આજ અન્યનો પ્રકાશ ખીલો પૃ. ૮૩) અહીં ધતુરો ખાનાર પેટે વરાહ મિહિરને અદેખાઈ વધી જવાથી ભદ્રબાહુના શિષ્યો પોતાના દ્રેષીઓ દેખાય અને તેઓને મારવા માટે અભિચાર (શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે વપરાતા માન્રિક પ્રયોગો) કર્મ કરે એમ કહેવાની મતલબ જણાય છે.

૨૪ આ વરાહમિહિર નામના મહાન જ્યોતિષી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. પણ અહીં એને વિષે જે ફંતકયા આપી છે તે જૈન શ્રુત પરંપરાની ફંતકયા છે. અને એ પરંપરાના ખીલ અંશોમાં મળે છે (જુઓ ઋષિમંડલ પ્રકરણવૃત્તિ ભાંડારકરનો ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ નો રિપોર્ટ પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) એમાં વળી વરાહમિહિર પહેલાં જૈન હતો પણ ભદ્ર બાહુએ તેને સૂરીપદ ન આપ્યું માટે એ બ્રાહ્મણધર્મી થઈ ગયો એમ કહ્યું છે. છેવટ તેણે બ્રાહ્મણી દીક્ષા લીધી અને મર્યા પછી તેણે જૈનદ્રેષી બૂત થઈને જૈન શ્રાવકોને હેરાન કરવા માંડ્યા, અને એ હેરાનગતી દૂર કરવા માટે ભદ્ર બાહુએ ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર રચ્યું, આટલો ફેરફાર છે (જુઓ ટોળીના અં. ભાષાંતરની પૃ. ૨૧૫ ઉપરની ટિપ્પણી) આ સમગ્ર કથા બ્રાહ્મણધર્મની નિંદાના ઉદ્દેશથી અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાન કરતાં જૈનસાધુની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાના ઉદ્દેશથી રચાઈ છે એ દેખીતું છે. અલબત્ત ભાવિની અપ્રતિકાર્યતાનો ઉપદેશ એ સાથે ગુંથ્યો છે ખરો. પણ ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિરને ભાઈઓ કે સમસાલીન માણસો ગણવામાં કેટલો મોટો કાલ્પનિક યોગ હોય આવે છે તે જોવા જેવું છે. જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણે ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર, કલ્પસૂત્ર અને આવશ્યક, દશવૈકલિક વગેરે દસ શાસ્ત્રો ઉપર નિર્ધારિતો રચનાર

૨૧ એક વખત (એવું બન્યું કે) હંક નામના પર્વત ઉપર રણસિંહ નામના રાજપુતને શૂંપલ નામની એક પુત્રી થઈ; તેનામાં સુંદરતા નાગલોકની કન્યાઓ કરતાં પણ વધારે હતી. આ કન્યાને જોઈને તેના ઉપર અનુરાગ થવાથી વાસુકીએ તેનો ઉપભોગ કરવા માંડ્યો. એમાંથી તેને નાગાર્જુન નામનો પુત્ર થયો. પુત્રના રનેહથી જેનું મન મોહિત થયું છે એવા પાતાલના રક્ષક વાસુકીએ તે પુત્રને સર્વ ઔષધિઓનાં ફળ, મૂળ અને પાન ખવરાવ્યાં અને આ ઔષધિઓના પ્રભાવથી તેને મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ અને તે સિદ્ધપુરુષરૂપે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. જોકે તે સાતવાહન રાજાનો કળાઓ શીખવનાર ગુરૂ હતો અને તેણે મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, છતાં આકાશમાં ઉડવાની વિદ્યા મેળવવા માટે તેણે પાદલિપ્તાપુર (પાલીતાણા)માં પાદલિપ્તાચાર્યની સેવા કરવા માંડી. હવે જમવા ટાણે પગમાં લેપ કરીને આકાશમાં ઉડી અષ્ટાષ્ટ વગેરે તીર્થોમાં નમસ્કાર કરી આવી પોતાને સ્થાને આવેલા શ્રી પાદલિપ્તાચાર્યના પગ ધોઈને, અભિમાનથી જેની જુદી ઉચ્છ્રંખલ થઈ ગઈ છે એવા નાગાર્જુનને સ્વાદ, રંગ, ગંધ વગેરે દ્વારા તે લેપમાં પડેલાં એકસોસાત ઔષધો ઓળખી કાઢ્યાં અને પછી ગુરૂની અવગણના કરીને તે લેપ પોતાને પગે લગાડી ઉડવા જતાં મોર અને કૂકડાપેઠે થોડું ઉડી ખાઇમાં પડી ગયો અને પડવાથી શરીરમાં અનેક ઢેકાણે વાગવાથી તેના શરીરને જર્જરિત થયેલું જોઈને ગુરૂએ પૂછ્યું કે ‘ આ શું ? ’ એટલે જે બન્યું હતું તે બધું કહ્યું, ત્યારે તેની કુશળતાથી મનમાં ચકિત થયેલા ગુરૂએ તેના માથા ઉપર હાથ મુકીને કહ્યું કે “ સાડીચોખ્ખાના પાણીથી તે ઔષધોને ઊંજવી તેનો પગે લેપ કરવાથી તું આકાશમાં ફરી શકીશ. ” આ રીતે શ્રી પાદલિપ્તાચાર્યની કૃપાથી એક સિદ્ધિ મેળવી, પણ એમનાજ મોઢાથી

ભદ્રનાથ મહાવીર પછી ૧૭૦ વર્ષે ૭૬ વર્ષની ઉંમરે દેવગત થયા છે એમ મનાય છે (જુઓ ખરતરખરની પદ્માવલી જૈન ગ્રન્થર કવિઓ, ખીજે ભાગ પૃ. ૬૬૫). અર્થાત્ તેઓ વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા. રાજા નન્દના વખતમાં મેરૂતંગે વરાહમિહિરને મુક્યા છે તે એમને ભદ્રનાથના સમકાલીન ગણીને; પણ જ્યોતિષી તરીકે પ્રસિદ્ધ વરાહમિહિર વિ. સં. ૫૬૨ ની આસપાસમાં થઈ ગયા છે એ એમના ગ્રંથોથી ચોક્કસ હરે છે (જુઓ રાંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતનું ભારતીય જ્યોતિષ: શાસ્ત્ર, ઈ. સ. ૧૮૯૬ પૃ. ૨૧૨) એ વરાહમિહિર આદિત્યદાસના પુત્ર હતા, તેને સૂર્યનો વર મળ્યો હતો, અને પોતે અર્વાતીના રહેવાસી હતા (મેરૂતંગ કહે છે તેમ પાટલીપુત્રના નદિ) એમ તેઓએ જૃહજ્જનતકના ઉપસંહારાધ્યાયમાં કહ્યું છે. એમણે જ્યોતિષની ત્રણે શાખા સંબંધી ગ્રંથો લખ્યા છે. આ મહાન જ્યોતિષીનો જૃહજ્જનતકનામનો ગ્રંથ પ્રખ્યાત છે.

શ્રી પાર્શ્વનાથની આગળ, સ્ત્રીઓનાં સર્વ લક્ષણોથી સુકત પતિવ્રતા શ્રી પાસે મર્દન કરાવી સિદ્ધ કરેલો રસ કોટિવેધી થાય છે એમ સાંભળ્યું. હવે ત્રિકાળદાની શ્રી નેમીનાથના મોઢાથી અતિશય મહિમા સાંભળીને જૂના કાળમાં સમુદ્ર-પિબ્ય નામના યાદવે પાર્શ્વનાથની જે રત્નમય પ્રતિમા કરાવી હતી અને દારકાના મંદિરમાં પધરાવી હતી અને દારકા બળી ગયા પછી સમુદ્રમાં ફેળી જતાં જે પ્રતિમા સમુદ્રમાં જ પડી રહી હતી, પછી કાન્તી શહેરના ધનપતિ નામના વહાણવટીનું વહાણ દેવના મહિમાથી (એ સ્થળે) અટકી જતાં આકાશવાણીથી ‘અહીં જિનપ્રતિમા છે’ એવું બહુને ખારવાઓને સમુદ્રમાં ઉતારી, સાત કાચા તાંતણાથી એ પ્રતિમાને બાંધી બહાર કાઢી. આ અણુચિંતવ્યો લાભ થતાં પોતાના શહેરમાં મંદિર બંધાવી તે મૂર્તિને ધનપતિ શેઠે ત્યાં પધરાવી. આ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિમાનું પોતાના રસની સિદ્ધિ માટે અપહરણ કરી તેને સેઠી નહીને કંઈ સ્થાપી તેની આગળ રસ સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીશાતવાહનની ચન્દ્રલેખા નામની રાણીને સિદ્ધ વ્યન્તરની મદદથી હમેશાં ત્યાં લઇ આવી તેની પાસે રસનું મર્દન કરાવવા માંડ્યું. આ રીતે વારંવાર ત્યાં આવવા જવાનું થતાં રાણીએ નાગાર્જુનને બાઈ જેવા ગણીને આ ઔષધિઓને પોતાની પાસે મર્દન કરાવવાનું કારણ પૂછ્યું. અને તેણે પણ કોટિવેધી રસ તૈયાર કરવાની પોતાની કલ્પનાની બધી વાત કહી. વળી તેના ન વર્ણવી શકાય એવો સત્કાર કરીને તેના તરફ અમાધારણ સૌજન્ય નાગાર્જુન બતાવતા હતા. હવે એક વખતે તે રાણીએ પોતાના પુત્રાને આ વાત કહી એટલે તે રસના લાલસુ પુત્રે રાત્રી છોડીને નાગાર્જુન ત્યાં રહેતા હતા ત્યાં પોતાના અને કપટથી છુપાવેષમાં રહીને તે રસ લેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં નાગાર્જુન જમતા ત્યાં તેની રસોઈ કરનારીને પૈસા આપીને ખુશી કરી રસની વાત પૂછવા માંડી અને રસોઈ કરનારીએ એ વાત બહુવાની ઇચ્છાથી નાગાર્જુન માટે ખારી રસોઈ કરવા માંડી, આ રીતે છ મહીના વીતી ગયા ત્યારે એક દિવસ તેણે રસોઈ તો ખારી છે એમ કંપેડા આપ્યો. આ ચિદ્ધથી હવે રસ સિદ્ધ થઇ ગયો એવું તેણે તેઓને કહ્યું. પછી તે રસ લેવાના લાલસુ નાગાર્જુનના માનેલા બાણેજીએ નાગાર્જુનનું મૃત્યુ દર્શાવ્યું છે એવો વાસુકીએ કહેલો નિર્ણય પરંપરાથી ચાલતી વાતો દ્વારા બહુ લઇ એજ શસ્ત્રથી એજ રીતે તેને મારી નાખ્યો.

પણ તે રસને દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી તથા પ્રતિષ્ઠિત^{૨૫} હોવાથી

^{૨૫} આ શબ્દો જરા અસ્પષ્ટ છે. પાશંતર (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૬૭) પ્રમાણે ‘સ પ્રતિષ્ઠિત દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી એવો અર્થ થાય છે.

તિરોહિત થઈ ગયો. આ તિરોહિત થયેલો રસ જે ઠેકાણે સ્થિર થયો તે ઠેકાણે^{૨૬} સ્તંભનક નામનું રસ કરતાં પણ વધારે માહાત્મવાળું અને મર્વ લોકને ઇચ્છિત કળ આપનારૂં શ્રી પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ઉત્પન્ન થયું. આ પછી કૃતલોક કાળ ગયા પછી તે પ્રતિમા જમીનમાં ઉતરી ગઈ, માત્ર તેનું ગોદું બહાર રહ્યું. હવે શ્રીલૈનશાસનદેવતાની આજ્ઞાથી છ મહિના મુઘી આંગેત્ર-ત્રત (ધી, તેજ વગરનો) મુકો ખોરાક લઈને આ વ્રત ધાલ્યું છે) કરીને (ચાકવડે) લખીને નવાંગવૃત્તિ શ્રીઅભયદેવ સૂરિએ જ્યારે પૂરી કરી ત્યારે તેના શરીરમાં ધણો રોગ નીકળી આવ્યો, પણ પાતાલના રક્ષક શ્રી ધરજેન્દ્રે^{૨૭} ધોળા સર્પનું રૂપ લઈ તેના શરીરને જીભથી સારી રીતે આટીને એમને રોગ દૂર કર્યો પછી ઉપરનું તીર્થ એમને ખનાવ્યું. એટલે શ્રી સંઘ સાથે શ્રી અભયદેવ સૂરિ ત્યાં આવ્યા અને દુધ ઝરતી ગાયને જોઈને ગોવાળના હોકરા-એએ અતાવેલે ઠેકાણે નવું બનોશી સ્તોત્ર રચીને ગોલવા માંડ્યું. અને ત્રીશમાં શ્લોકે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી. દેવતાની આજ્ઞાથી હેલ્લા બે શ્લોક ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યા.

(૨૩) જે લૈનમાર્ગમાં જે સ્વામીની ચાર હજાર વર્ષ સુધી ઈન્દ્ર, વાસુદેવ અને વરુણે દેવાલયમાં પૂજા કરી હતી. પછી કાન્તી શહેરમાં પોતાના મંદિરમાં ધનેશ્વર શેઠે અને પછી મહાન નાગાર્જુને પૂજા કરી હતી તે યંબળપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથ જિન તમારૂં રક્ષણ કરે.

આ રીતે શ્રી નાગાર્જુનની ઉત્પત્તિ તથા સ્તંભનક તીર્થવિ-તારના પ્રબંધો પૂરા થયા.^{૨૮}

૨૬ આ સ્તંભનક તીર્થ તે ખંભાત નદિ પણ શેટી નદીને કાંઠે આવેલું થાંના કે થાંમજા, એ ગામ આણંદ તાલુકામાં ઠાસરાથી દૂરા ખેલ છેડે આવેલું છે (જુઓ છુદ્દરતું અધિસિંહ પૃ. ૧૭)

૨૭ કયાકાલમાં નામકુમારોના સભા શ્રીધરજીનો ઉલ્લેખ છે એ ટોળીએ નોંધ્યું છે (ટોળીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૧૯૯ ટિ. ૫)

૨૮ આ નાગાર્જુન પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના પાંચમા તથા અઠારમા પ્રબંધમાં મળે છે. ચ. પ્ર. માં ઠંક પર્વતને ચેતુઃજનું એકશિખર કહેલ છે. અભયદેવ સૂરિવાળી સ્તંભનકતીર્થના પ્રાકટ્યની કથા વિસ્તારથી પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવ પ્રબંધમાં મળે છે. પ્રભાવ કચરિતમાં અભયદેવ સૂરિને બીમદેવ મ્હેલાના તથા કણ્ડના ચમકાવોન કહેલ છે. અભયદેવસૂરિનો જગતીદ્વયણ સ્તોત્ર નામનો ગ્રન્થ વિ. સં. ૧૧૧૧ માં રચાયેલ છે. (જુઓ ખીટસનનો ત્રીજો રિપોર્ટ પૃ. ૨૫ એપેન્ડિક્સ પૃ. ૨૪૫) જીન ગ્રન્થો સં. ૧૧૨૦ અને ૧૧૨૮ માં રચાયા છે અને તે પોતે સં.

શ્રી પાર્શ્વનાથની આગળ, સ્ત્રીઓનાં સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત પતિવ્રતા સ્ત્રી પાસે મર્દન કરાવી સિદ્ધ કરેલો રસ ક્રાંતિવેધી થાય છે એમ સાંભળ્યું. હવે ત્રિકાળસૂત્રની શ્રી નેમીનાથના મોઢાથી અતિશય મહિમા સાંભળીને જૂના કાળમાં સમુદ્ર-વિજય નામના યાદવે પાર્શ્વનાથની જે રત્નમય પ્રતિમા કરાવી હતી અને દ્વારકાના મંદિરમાં પધરાવી હતી અને દ્વારકા ગળા ગયા પછી સમુદ્રમાં કુબ્જી જતાં જે પ્રતિમા સમુદ્રમાં જ પડી રહી હતી, પછી કાન્તી શહેરના ધનપતિ નામના વહાણવટીનું વહાણ દેવના મહિમાથી (એ સ્થળે) અટકી જતાં આકાશવાણીથી ‘અહીં જિનપ્રતિમા છે’ એવું જાણીને ખારવાઓને સમુદ્રમાં ઉતારી, સાત કાચા તાંતણાથી એ પ્રતિમાને બાંધી બહાર કાઢી. આ અણુચિંત્યો લાલ થતાં પોતાના શહેરમાં મંદિર બંધાવી તે મૂર્તિને ધનપતિ શહેર ત્યાં પધરાવી. આ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિમાનું પોતાના રસની સિદ્ધિ માટે અપહરણ કરી તેને સેઠી નદીને કંઠે સ્થાપી તેની આગળ રસ સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીશાતવાહનની ચન્દ્રલેખા નામની રાણીને સિદ્ધ વ્યન્તરની મદદથી હમેશાં ત્યાં લઇ આવી તેની પાસે રસનું મર્દન કરાવવા માંડ્યું. આ રીતે વારંવાર ત્યાં આવવા જવાનું થતાં રાણીએ નાગાર્જુનને બાઇ જેવા ગણીને આ ઔષધિઓને પોતાની પાસે મર્દન કરાવવાનું કારણ પૂછ્યું. અને તેણે પણ ક્રાંતિવેધી રસ તૈયાર કરવાની પોતાની કલ્પનાની બધી વાત કહી. વળી તેનો ન વર્ણવી શકાય એવો સત્કાર કરીને તેના તરફ અસાધારણ સૌજન્ય નાગાર્જુન બતાવતા હતા. હવે એક વખતે તે રાણીએ પોતાના પુત્રોને આ વાત કહી એટલે તે રસના લાલચુ પુત્રો રાજ્ય છોડીને નાગાર્જુન જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં પોતાના અને કપટથી છુપાવેષમાં રહીને તે રસ લેવાની દૃષ્ટાથી જ્યાં નાગાર્જુન જમતા ત્યાં તેની રસોઇ કરનારીને પૈસા આપીને ખુશી કરી રસની વાત પૂછવા માંડી અને રસોઇ કરનારીએ એ વાત જાણવાની દૃષ્ટાથી નાગાર્જુન માટે ખારી રસોઇ કરવા માંડી, આ રીતે ૭ મહીના વીતી ગયા ત્યારે એક દિવસ તેણે રસોઇ તો ખારી છે એમ ઠપકો આપ્યો. આ ચિદ્વથી હવે રસ સિદ્ધ થઇ ગયો એવું તેણે તેઓને કહ્યું. પછી તે રસ લેવાના લાલચુ નાગાર્જુનના માનેલા ભાણેજીએ નાગાર્જુનનું મૃત્યુ દર્શાવેલી છે એવો વામુકીએ દહેલો નિર્ણય પરંપરાથી ચાલતો વાતો દ્વારા જાણી લઇ એજ શસ્ત્રથી એજ રીતે તેને મારી નાખ્યો.

પણ તે રસનો દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી તથા પ્રતિષ્ઠિત^{૨૫} હોવાથી

^{૨૫} આ શબ્દો જરા અરુપ છે. પાઠાંતર (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૯૭) પ્રમાણે ‘સંપ્રતિષ્ઠિત દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી એવો અર્થ’ થાય છે.

પકડી રાખી હોડી મળતાં તેમાં ખેસી પ્રત્યક્ષ દર્શન આપનાર ઇષ્ટદેવ ગણે-
શને પ્રણામ કરતાં તેના સાહસથી સંતુષ્ટ થયેલા ગણપતિએ “વરદાન માગી
લે” એમ કહેતાં તેણે પાણિનિ વ્યાકરણનો ઉપદેશ આપવાનું માગ્યું. ગણપ-
તિએ ‘ભલે’ એમ કહી તેને ખડી આપી હમેશાં વ્યાકરણનું વ્યાખ્યાન
કરવા માંડ્યું. છ મહિના સુધી વ્યાકરણ દ્રઢ રીતે ભણ્યા પછી ગણપતિની
ઝટ રજા લઈ પોતાની (વ્યાકરણના વ્યાખ્યાનની) લખેલી પહેલી પ્રત
હાથમાં લઈ (ઉત્તરે) શહેરમાં પ્રવેશ કરીને શહેરની કોઈ ખુલ્લી
જગ્યામાં બેઠાં બેઠાં જ ઉઠી ગયો. પછી સવારે તેને એ સ્થિતિમાં જોઈ
કોઈ વેશ્યાની દાસીઓએ પોતાની શેઠાણીને આ વાત કરી એટલે તેણે તેને
દાસીઓ મારફત તેડાવી એમને એમજ ઝુલ્મતા પલંગ ઉપર સુવારી દીધા.
ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુઈ રહ્યા પછી જરા ઉઠી ઉડતાં તેણે જોયું તો
ચિત્રશાળા વગેરે આશ્ચર્યકારક ચિત્ર જોઈને પોતે સ્વર્ગમાં આવ્યો છે કે શું
એમ વિચારમાં પડ્યો; ત્યાં તો વેશ્યાએ બધી વાત જણાવી સ્નાન, પાન,
ભોજન વગેરેથી તેને ખુશી કર્યો. પછી તે બાહ્ય રાજાની સભામાં ગયો
અને પાણિનિ વ્યાકરણનું બરાબર વ્યાખ્યાન કર્યું એટલે રાજા વગેરેએ તથા
રાજાના સર્વ પંડિતોએ તેનો સારી રીતે સંકાર કર્યો. અને બાહ્યે ત્યાંથી જ
મળ્યું તે બધું લઈ આવીને તે વેશ્યાને આપ્યું.

આ પછી તેણે ચાર વર્ષની ચાર સ્ત્રીઓ કરી, તેમાંથી ક્ષત્રિય પત્નીથી
વિક્રમાદિત્યનો જન્મ થયો, અને શુદ્ર સ્ત્રીથી ભર્તૃહરિનો જન્મ થયો. તે
ભર્તૃહરિ આ રીતે હલકી જાતિનો હોવાથી તેને ધરના ભોંયરામાં રાખી
છાતી રીતે ભણાવવામાં આવતો અને બાકીના ત્રણને સામે ખેસારીને
ભણાવવામાં આવતા. એક વખત ભર્તૃહરિના સંકેતવડે બાકીનાને ભણાવતાં
તેણે નીચેનું વચન કહ્યું:—

(૨૪) પૈસાની દાન, ભોગ અને નાશ એ ત્રણ ગતિ છે.

આ પ્રમાણે ભણાવતાં ભર્તૃહરિએ ભોંયરામાંથી દોરડી હલાવી સંકેત
ન કર્યો, અને બાકીના સામે જોઈલા ત્રણે જાતોએ એ શ્લોકનો બાકીનો
ઉત્તરાર્થ પૂછ્યો એટલે કોપેલા ઉપાધ્યાયે “ અરે વેશ્યાના છોકરા ! હજી
દોરડીનો સંકેત કેમ નથી કરતો ? ” આ પ્રમાણે ક્રોધ કરીને કહ્યું એટલે ભર્તૃ-
હરિએ સામે આવી સાત્કારતી નિન્દા કરી નીચે પ્રમાણે આજો શ્લોક કહ્યો:—

(૨૫) ધણો શ્રમ કરવાથી મળેલું અને પ્રાણથી પણ વધારે મોટું જે
ધન તેની તો દાન એ એક જ સાચી ગતિ; બાકી તો વિપત્તિઓ સમજવી.

૨૨ અવન્તી પુરીમાં એક વખત એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો જે પાણિનિર્ણયોપાખ્યાન લખાવતો હતો. આ બ્રાહ્મણે સિપ્રા નદીને કાંઠે જેનું મંદિર આવેલું છે એવા ચિન્તામણિ નામના ગણેશને હમેશાં નમસ્કાર કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એક વખત શિષ્યોએ ૨૯ ક્ષત્રિકા વ્યાખ્યાનના પ્રશ્નોથી તેને બહુ કંટાળો આપ્યો. એટલે એમાસામાં તે નદીમાં આવેલા પૂરમાં તે બ્રાહ્મણે ઊંપલાવ્યું. પણ દૈવેચ્છાથી એક ઝાડ હાથ આવી ગયું એટલે તેના મૂળને

૧૧૩૫ (ખીન્નઓ ૧૧૩૬ કહે છે) માં કપડવણ્ણન (કપડવંન) ગામમાં ૨૧૧૨૪ થયા છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ખીન્ન પૃ. ૬૭૪ તથા ૭૧૨)

હવે નાગાર્જુનની જે કથા અહીં આપી છે તેમાં એના જન્મની જે કથા છે તેને લગભગ મળતી વધવા બ્રાહ્મણી અને નાગરાજના સંબંધથી શાલિવાહનના જન્મની કથા કથા સરિત્સાગર (જુઓ તરંગ છઠો) માં ગુણાદય સંબંધે અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં શાલિવાહન સંબંધે પણ આપો છે (જુઓ પ્રબંધ ૧૫ માં) નાગાર્જુનની માને રાજપુત્રની પુત્રી કહી છે બ્યારે શાલિવાહનની માને દ્વિજ પુત્રી કહી છે, એટલે ફેર છે.

૬ળી આ જૈન શ્રુતપરંપરા નાગાર્જુનને સિદ્ધ પુરૂષ કહે છે. એ કે ઉપરની કથામાં તેો રસનો ઉપયોગ કર્યા પહેલાં નાગાર્જુનનું મરણ થાય છે, એમ વાત છે. આયુર્વેદિક રસશાસ્ત્રે પણ નાગાર્જુન નામના એક રસસિદ્ધને લલ્લેખ કરે છે. રસસંપ્રદાયના નાગાર્જુન લગભગ આશરે છ ગણાય છે. રસેન્દ્રમંથકે રસ રત્નાકર નામનો એક નાગાર્જુનનો ગણતો ત્રુટિત થંથ મળ્યા છે. (જે છપાઇ પણ ગયા છે) આ થંથમાં નાગાર્જુન સાથે શાલિવાહનનો વિચિત્ર સંવાદ આપ્યો છે.

બૌદ્ધ શ્રુત પરંપરામાં જેમ નાગાર્જુન અને કનિષ્કનો સંબંધ દર્શાવતી કથાઓ મળે છે. તેમ શાલિવાહન અને નાગાર્જુનનો સંબંધ દર્શાવતી કથાઓ પણ મળે છે. નાગાર્જુન અને શાલિવાહનના સંવાદનો એક થંથ પણ દીપ્તન તથા ચાર્લનીજ ભાષામાં જળવાઈ રહેલ છે. અને તારાનાથે (ઈ. સ. ૧૬૦૮) નાગાર્જુનની લાંબી કથા લખી છે. રાજતરંગિણી બોધિ સત્ત્વ નાગાર્જુનને કનિષ્કના સમકાલીન ઠરાવે છે અને બૌદ્ધ માધ્યમિક દર્શનના આગાર્થ માધ્યમિક કારિકાના લેખક નાગાર્જુનને ઇ. સ. ખીન્ન શતકની પાંચમી અથવા છઠ્ઠીમાં કે ઈ. ૨૦૦ ની આસપાસમાં ગાનવા તરફ પુરાતત્ત્વજ્ઞાનું સામાન્ય વલણ છે (જુઓ કીયનું History of Sanskrit Literature p. 71. તથા માટે આયુર્વેદનાં દર્શનિક તથા સંસ્કૃત સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ પૃ. ૬૨)

૨૬ ક્ષત્રિકા વ્યાખ્યાન એ પાર્વતી મહાવ્યાખ્યાના અમુક વાદાત્મક કટકાઓનું નામ છે. પણ એવા કટકાઓના જુદા સંગ્રહોની હસ્તપ્રતો પણ મળે છે.

ફળિભાષિતમાધ્યમિકા વિષયા...(જૈ. ૨-૧૫)

એનું જે નૈપથકાર કહે છે તે બરાબર છે.

વાહડ (વાગહટ) નામ હતું તે પોતાના સસરા મોટા વાહડ સાથે એક દિવસ સવારે રાજમહેલમાં ગયો હતો. ત્યાં ભોજના શરીરની સ્થિતિ જોઈને મોટા વાહડે કહ્યું કે “આજે આપ નીરાગી છો” ત્યારે નાના વાહડે મોટું બગાડ્યું, એ જોઈને શ્રી ભોજે કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “આજની રાતના છેવટના ભાગમાં મહારાજના શરીરમાં કાળી છાયાના પ્રવેશથી સૂચિત રાજયક્ષમાનો પ્રવેશ થયો છે” આ પ્રમાણે દૈવની કૃપાથી તેણે ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય એવી વાત કરી; એટલે એની કળાથી ખુશ થયેલા રાજાએ તેનો ઉપાય પૂછ્યો. ત્યારે તેણે “ત્રણ લાખ દ્રવ્ય ખરચીને રસાયન તૈયાર કરવું પડે” એમ જવાબ આપ્યો. અને છ મહિને તેટલો પૈસો ખરચીને પરમ આદરથી એ રસાયન તૈયાર કર્યા પછી રાતે તેને કાચના શીશામાં ભરી રાજાના પલંગમાં રાખી મુક્યું. સવારે દેવપૂજા પછી તે રસાયન ખાવાની ઇચ્છાથી રાજાએ રસાયન પૂજાનો ઉત્સવ કરી તે ખાવાની જ્યાં બધી સામગ્રી તૈયાર કરી ત્યાં નાના વાહડે ગમે તે કારણથી તે શીશાને જમીન ઉપર પછાડી લાંગી નાખ્યો. રાજાએ “અરે આ શું કર્યું ?” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “રસાયનની સુગંધથી જ રોગ દૂર થઈ ગયા પછી, રોગ ન હોય ને ખાવામાં આવે તો ધાતુનો ક્ષય કરે એવાં આ રસાયનને નકાસું શા માટે સાચવી રાખવું? આજની રાત પૂરી થઈ તે વખતે જ પહેલાં કહેલી કાળી છાયા મહારાજના શરીરમાંથી નીકળીને દૂર ચાલી ગઈ દેખાય છે. પછી તો એ બાળતમાં મહારાજ કહે તે સાચું.” આ પ્રમાણેના તેની અનુભવથી સાચી કરેલી વાત સાંભળી ખુશ થયેલા રાજાએ તેને દરિદ્રતાનો નાશ કરે એવું ધનમાં આપ્યું.

હવે આ વૈદ્યે પૃથ્વી ઉપર ઉખેડી નાખેલા બધા રોગોએ સ્વર્ગમાં જઈ અશ્વિનીકુમાર પાસે પોતાની હારની વાત કરી. આ વાતથી મનમાં ચક્રિત થયેલા તે દેવ વૈદ્યે આસમાની રંગનાં બે પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી રોગના શત્રુ રૂપ વાગહટના મહેલના ગોખ તળે ઝંઝામાં બેસી કોરુકુ-ની રોગી કાણુ ?ગર એવો શબ્દ કરવા લાગ્યાં. આથી તે આયુર્વેદ જાણનાર વૈદ્ય પાસેથી આવતા તેના આ શબ્દને સાંભળ્યા માનીને, મનમાં લાંબો વખત વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

(૨૭) જે શાક જોણું ખાય, ભાત સાથે ઘી ખાય, દૂધના પદાર્થો

૩૨ મોટે ચાલતી દંતકયામાં એમ સાંભળ્યું છે કે કોરુકુ ના જવાબમાં મિતમુક્ દિતમુક્ ભગ્ન વમુક્ (૧) ચોટું ખાય, દિવકારી જોરાક ખાય અને શાક જોણું ખાય એમ વાગહટે કહ્યું.

આ પ્રમાણે બોલીને ધનની એક જ ગતિ જણાવી. આ ભર્તૃહરિએ વૈરાગ્યશતક વગેરે અન્યો રચેલા છે.

આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ ઉત્પત્તિ પ્રબંધ પૂરો થયો.૩૦

૨૩ માળવાના બૂખણરૂપ ભોજરાજનો આયુર્વેદ જાણનાર વાગ્બટ વૈદ્ય ધારા નગરીમાં રહેતો હતો. તે આયુર્વેદમાં કહેલાં કુપથ્યોનું સેવન કરાવીને, એના પ્રભાવથી રોગ ઉત્પન્ન કરીને, પછી તે રોગોનું શમન કરવા માટે સુશ્રુતમાં કહેલાં ઔષધો તથા પથ્યોનું સેવન કરાવી એ રોગોને દૂર કરતો હતો. પાણી વગર કેટલો વખત જીવી શકાય એની પરીક્ષા કરવા માટે પાણીનો ત્યાગ કરીને ત્રણ દિવસને અન્તે તરશથી જેનાં હોઠ અને તાળવું પીડાતાં હતાં એવા તેણે આ વચન કહ્યું:—

(૨૬) ક્યારેક હિનું, ક્યારેક ટાકું, ક્યારેક ઉઠાળીને કારેહું, અને ક્યારેક ઔષધોવાળું પાણી લેવાય; પણ ક્યારેય પાણી તદ્દન નિષિદ્ધ નથી.

આ પ્રમાણે પાણીનો ગુણ દેખાડનારું વચન તે બોલ્યો. તેણે પોતાના અનુભવનો વાગ્બટ નામનો અન્ય રચ્યો છે.૩૧ આનો જમાઈ જેનું લઘુ

૩૦ એક મોટો વૈયાકરણુ ભર્તૃહરિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અને એના વ્યાકરણુ અન્ય ઉપરથી એનો સમય ઈ. સ. ૬૫૧ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. વૈરાગ્ય શતકાદિશતકો એ ભર્તૃહરિનાંજ રચેલાં છે એવું મનાય છે. ભટ્ટીકાવ્ય પણ એનીજ કૃતિ ગણાય છે. આ ભોતાં વિક્રમ સંવતનો જેનાથી આરંભ થયો એમ કહે છે તે વિક્રમાદિત્યને ભર્તૃહરિનો ભાઈ ઠરાવવામાં હંતકથા ભૂલે છે.

૩૧ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં વાગ્બટ નામથી ત્રણ અન્યો પ્રસિદ્ધ છે (૧) અષ્ટાંગ સંગ્રહ, કે વૃદ્ધ વાગ્બટ (૨) અષ્ટાંગહૃદય અને (૩) રસરત્ન સમુચ્ચય. આ ત્રણે એકજ અન્યકર્તાની કૃતિઓ છે એવું પરંપરાથી મનાય છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ માન્યતા ખોટી છે. રસરત્ન સમુચ્ચય અંથ ઈ. સ. ૧૩ માં શતકનો અન્ય છે. એ અંથનો કર્તા પ્હેલાં એ અન્યોના કર્તા કે કર્તાઓથી ભુલો હોવાનું તો થોડી પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ જેનામાં હોય તે કમુલ જ કરે છે. અષ્ટાંગ સંગ્રહ અને અષ્ટાંગ હૃદયનો કર્તા એકજ છે એવું કેટલાક તબીબ વિદ્વાનો માને છે; જ્યારે ખીલઓ બેયને ભુલ્યા ગયે છે. અષ્ટાંગ સંગ્રહકાર વાગ્બટ વરાહમિહિર પ્હેલાં અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૦૦ પ્હેલાં થયે ગયા હોવા નોકળે. (ભુલો આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૩ પૃ. ૩૫૮, ૩૫૯) ચીનાઈ મુસાફર ઇસઅંજ પ્હેલાં તો ઘણા સમયી મનાય છે. એ પોતે અષ્ટાંગ હૃદયના કર્તાને અષ્ટાંગ સંગ્રહના કર્તાથી ભુલ્યા માનવાનો મત બેય અન્યોનાં સદ્વૃત્તાં પ્રકરણો સરખાવીને આપ્યો છે (ભુલો આયુર્વેદનાં દાર્શનિક તથા સદ્વૃત્ત સંખ્યા પ્રકરણોનો અભ્યાસ પૃ. ૬૬)

બપ્પભટ્ટસૂરિ વ્યાખ્યાન કરતા હતા એ વખતે શ્રીસંધને કહ્યું કે “રૈવતકતીર્થમાં દિગંબરો રિથર ચઢ્યે એકા છે અને તેઓ સિતાંબરોને પાખંડી ગણીને પર્વત ઉપર ચડવા નથી દેતા. માટે તેઓને જીતીને તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી, પોતાના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાળવનારા સૂરિઓએ વ્યાખ્યાન કરવા બેસવું બેઠાં.” આ તેના વચનરૂપ લાકડાંથી જેનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે એવા તે આચાર્ય ત્યાંના રાજાને સાથે લઈ ગિરનાર નજીક આવ્યા અને સાત દિવસ સુધી વાદ કરીને દિગંબરોને જીત્યા. પછી શ્રી સંધના દેખતાં શ્રીઅગ્નિમહાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં તથા “ઉલ્લંઘની (ગિરનાર) પર્વત ઉપર કરેલો એક નમસ્કાર પણ” વગેરે દેવીને મોઢેથી સંભળાવ્યું. આ રીતે ચેતાંબર માર્ગની સ્થાપના થતાં હારેલા દિગંબરોએ જલાનક (દિવમંદિરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર આવેલા) મંડપ ઉપરથી ઝંપાપાત કરીને આપધાત કર્યો.

આ રીતે દ્વેષાધિપતિઓની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૩૩

એક વખત પાર્વતીએ શંકરને પૂછ્યું કે “તમે તે કેટલાક કાપડી (તમારા ભક્તો)ને રાજ્ય આપો છો?” ત્યારે શંકરે જવાબ આપ્યો કે લાખોમાં જે કાષ્ટ એકને યાત્રાની સાચી વાસના લક્ષિત હોય તેને હું રાજ્ય આપું છું અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો બતાવવા માટે પાર્વતીને કીચડમાં ખૂચી ગયેલ ધરડી ગાયરૂપ બનાવી પોતે માણસરૂપે કીચડના ખજાર ઉભા રહ્યા અને પછી રસ્તે જતાં માણસોને એ ગાયને ખજાર કાઢવા માટે બોલાવવા લાગ્યા. પણ ખાસે આવેલા સોમેશ્વરમહાદેવનાં દર્શન કરવા માટે ઉતાવળમાં જતા આ લોકો માટે બાગે તેની ગરકરી કરી આલ્યા જતા હતા. કદાચ કાષ્ટ માણસ દયા લાવી ગાયને કાઢવા આગળ જાય તો તેને શંકર પોતેજ સિંદનું રૂપ ધારણ કરી ખીવરાવી કાઢી મૂકતા હતા. પણ એક યાત્રાળુ એવો આપ્યો કે જેણે મરણ થાય તો ભલે થાય પણ ગાયનું પડખું છોડ્યું નહિ. “આ એકજ રાજ્યને યોગ્ય છે” એમ શંકરે પાર્વતીને બતાવ્યું.

આ રીતે વાસના પ્રબંધ પૂરો થયો. ૩૪

૩૩ આ પ્રબંધમાં જેનો ઉલ્લેખ આવે છે તે શ્રી બપ્પભટ્ટસૂરિનો પ્રબંધ મહાવિંશતિ પ્રબંધમાં (જુઓ ૬ મો પ્રબંધ) તથા પ્રભાવકચરિત (પ્રબંધ ૧૧ મો) માં મળે છે.

૩૪ આ વાસના પ્રબંધવાળી કથા સિંદાસન દ્વાવિંશતિકામાં મળે છે. ચંદ્રમાન્દવમાં યોગા ફેરફારથી આ વાર્તા વિસ્તારીને આપેલી છે.

ખાવાની ટેવ રાખે, જમતાં જમતાં પાણી ન પીએ, કાયમ ઝોણું ખાય પણ બૂખ્યો ન રહે, અને વામડા તથા ગરમ પદાર્થો ન ખાય, રહેલાં ખાધેલું પચી જાય ત્યારે જ પીછા વાર ખાય અને પૌષ્ટિક પદાર્થો ઝાણા ખાય (તે નીરાગી રહે).

(૨૮) જે વર્ષાઋતુમાં ઘેર રહે, શરદઋતુમાં પીવાયોગ્ય પદાર્થોનું પાન કરે, હેમન્ત અને શિશિરઋતુમાં સારી રીતે ખાય, વસંતઋતુમાં આનંદ કરે, અને ઉનાળામાં (બપોરે) ઉઘે, તે, હે પક્ષી, નીરાગી રહે છે.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તેઓ પાછા ગયા. વળી ત્રીજે દિવસે યોગીન્દ્રે ૩૫ લક્ષને તેને ઘેર ગયા અને નીચેનું વચન કહ્યું.

(૨૯) પૃથ્વીમાં જે ઉત્પન્ન થયું ન હોય, આકાશમાંથી પણ ન ઉતર્યું હોય, જેનો છુકો ન થઈ શકે, તેમ જે પાણીમાંથી ન નીકળ્યું હોય તે ઔષધ કીયું એ, હે વૈદ્ય કહે.

વૈદ્યે તેના જવાબમાં કહ્યું:—

(૩૦) પૃથ્વીમાંથી કે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયું ન હોય તેમજ પાણી વગરનું હોય એવું પથ્ય૩૫ પરમઔષધ તો પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું લંઘન છે.

આથી મનમાં યુક્તિ થઈને તે બે વૈદ્યો પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી તથા જોઈતું વરદાન આપી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રમાણે વૈદ્ય વાગ્લટ પ્રખંધ પૂરો થયો.

૨૪ કામણુદિલી નામના ગામમાં રહેનારો ધાર નામનો એક વેપારી જે લક્ષ્મીથી કુખેરની સ્પર્ધા કરતો હતો તે સંઘનો અધિપતિ થઈને આનંદથી પૈસા ખરચી માણુસોને જીવિતદાન આપતો પોતાના પાંચે પુત્રો સાથે ગિરનારની યાત્રા કરવા ગયો અને ગિરનારની તળેટીમાં જાવણી નાખીને રહ્યો. ત્યાં એ પ્રદેશના દિગંબરમાર્ગના અનુયાયી એક રાજાએ આ શેડીઆ સિતાંગરમાર્ગનો અનુયાયી છે એમ ગણીને તેને (પર્વત ઉપર ચડતાં) અટકાવ્યો. આથી રાજાનાં તથા શેડીઆનાં લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ. આ લડાઈમાં દેવલકિતથી જેના સાહસને ઉત્તેજન મળ્યું છે એવા તે શેડીઆના પાંચે પુત્રો યુદ્ધના અપ્રતિમ રસથી લડતાં, મરણુ પામ્યા અને ત્યાંજ ક્ષેત્રપતિ થયા. ક્ષેત્રપતિ તરીકે તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે પડ્યાં. (૧) કાલમેધ, (૨) મેધનાદ, (૩) લેરવ, (૪) એકપદ અને (૫) ત્રેલોક્યપાદ. તીર્થના શત્રુને મારતાં મરેલા તે પાંચે પર્વતની આસપાસ વિજય પામે છે. આ પછી એકલો બાકી રહેલો તેનો પિતા ધાર કાન્યકુબ્જ દેશમાં ગયો અને શ્રી

એક મંત્ર આપ્યો. અને તેણે તે પછી કાળી ચૌદશની મધરાતે તે મંત્રના જપથી કપર્દી ચક્ષુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું, એટલે તેની પાસે ગુરૂએ શીખવ્યા પ્રમાણે “ચાતુર્માસિક સમયે કુલના ચોસર દ્વારથી કરેલી પૂજના પ્રુણ્યનું ફળ આપો.” એમ માગ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “એક કુલથી કરેલી પૂજનું પણ ફળ સર્વથ જ આપી શકે છે, હું આપવા સમર્થ નથી.” પરંતુ તે શેડીઆને પોતાનો સાધર્મિક ગણીને અસાધારણ પ્રેમવાળા સંબંધને લીધે તેના ધરમાં ચારે ખુણામાં સુવર્ણથી ભરેલા ચાર કળશો મુકી પોતે અંતઃ-ધર્મન થઈ ગયો. તેણે સવારમાં પોતાને ઘેર આવીને ધર્મ જ્ઞાનમાં પરાયણ એવા પોતાના પુત્રોને તે દ્રવ્ય આપ્યું. અને તેઓએ આ વૈભવ કેવી રીતે મળ્યો એમ આગ્રહથી પોતાના પિતાને પૂછ્યું ત્યારે તેઓના હૃદયમાં ધર્મ-પ્રભાવનો ઉદય થાય એ હેતુથી “જિન પૂજના પ્રભાવથી સંતુષ્ટ થયેલા કપર્દીચક્ષે આ આપ્યું” એમ કહ્યું. તેઓએ પણ સંપત્તિ મળતાં તે પોતાના જન્મરથાનમાં પોતાના ધર્મનાં રથાનો ઉભાં કરીને જૈનધર્મની વિવિધ પ્રભાવના દ્વારા પરધર્મીઓના મનમાં પણ જૈન ધર્મને દ્રઢ કર્યો.

આ રીતે વીતરાગની પૂજનો ધનદપ્રબંધ પુરો થયો.

આ રીતે આચાર્યશ્રી મેરૂતંગે રચેલા પ્રબંધ ચિંતામણિનો વિક્રમાદિત્યે કરેલ પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધથી આરંભી શ્રીજિનપૂજા વિષે ધનદ પ્રબંધ સુધીના વર્ણનવાળો પ્રકીર્ણક પ્રબંધ નામનો પાંચમો પ્રકાશ પુરો થયો.

(૩૧) બદ્ધશ્રુત અને ગુણવાન વૃદ્ધો માટે ભાગે દુર્લભ થઈ ગયા છે અને શિષ્યોમાં પ્રતિભા ન હોવાથી હંચા પ્રકારનું શ્રુત લુપ્ત થતું જાય છે માટે ભવિષ્યમાં થનારા શુદ્ધિશાળી માણસો ઉપર પરમ ઉપકાર કરવા માટે સત્પુરોના પ્રબંધોને ગુંથીને અમૃતના સદામૃત જેવો આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

(૩૨) પ્રબંધોનો આ ચિંતામણિ હાથમાં લેવાથી ચિંતામણિરૂપ થાય છે, લાંબો વખત પાસે રાખવાથી સ્વમંત્રક મણિરૂપે ભાસે છે અને હૃદયમાં રાખવાથી શુદ્ધ કૌસ્તુભમણિની શાભા ધારણ કરે છે, તેથી આ ગ્રન્થને લીધે ડાહ્યો માણસ લક્ષ્મીપતિ (વિષ્ણુ) જેવો થઈ જાય છે.

૧ (૩૩) ‘હું મન્દશુદ્ધિવાળો હોવા છતાં જેવા સાંભળ્યા તેવા પ્રબંધોથી આ ગ્રન્થની સંકલના કરી છે. માટે શુદ્ધિવાળા સન્નજનોએ મંત્રસર દ્વર કરીને તેને ઉચ્ચે ચડાવવો.

આને લોકો કપરી જાણ (સં કપર્દીચક્ષ) કહે છે. કપર્દીચક્ષ દ્વારપાળ ગણાય છે. (જુઓ શ્રી. કૌ. સ. ૬ શ્લો. ૨૨ ઉપરની ટિપ્પણી)

૨૬ એક વખત એક કાપડી સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા જતાં રસ્તામાં લુહારના ઘરમાં એક રાત સુતો હતો, ત્યાં તે લુહારની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને મારી નાખી એ તરવાર પેલા કાપડીના માથા આગળ મુકી છુમાછુમ પાડી મુકી. તરત જ સિપાઇઓ દોડી આવ્યા અને ગુન્હેગાર તરીકે તેને પકડી તેના હાથ કાપી નાખ્યા. આથી તે કાપડી મનમાં દેવને દોષ દેવા લાગ્યો, ત્યારે શંકરે રાતમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કહ્યું કે “સાંભળ ! તારા આગલા જન્મમાં એક બકરીના એક ભાઇએ કાન પકડી રાખ્યા અને બીજા ભાઇએ તેને મારી નાખી. તે બકરી મરીને આ બાઈ રૂપે જન્મી; જેણે તેને મારી હતી તે આ જન્મે તેનો ધણી થયો અને તે તેના કાન પકડ્યા હતા, તેથી તારો મેળાપ થતાં તારા હાથ કપાયા; તેમાં મારો શું દોષ ?”

આ પ્રમાણે કૃપાણિકા પ્રબંધ પુરો થયો.

પહેલાં શંખપુર નગરમાં શ્રી શંખ નામે રાજા થઇ ગયો. તેના શહેરમાં નામ અને કર્મમાં ધનદ (ધન આપનાર) નામનો એક શેઠીઓ રહેતો હતો. લક્ષ્મીને હાથીના કાનના સુપકા જેવી ચંચળ જણીને તે એક દિવસ હાથમાં કાંધક બેટ લઇને રાજા પાસે ગયો અને તેને ખુશી કર્યા. આથી રાજાએ બેટ આપેલી જમીનમાં, પોતાના ચારે પુત્રો સાથે વિચાર કરીને, શુભ મુહૂર્તમાં તેણે એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું. અને તેમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓની સ્થાપના કરી તેના નિભાવ માટે આવકનાં ઘણાં સાધનો ઉભાં કર્યાં. પછી તેની સેવામાં લાગી રહેલા તે શેઠ અનેક જાતનાં પુષ્પ વૃક્ષોવાળો સુંદર બગીચો કરાવ્યો અને તેના ઉપર વ્યવસ્થાપક નીમ્યા. આ અરસામાં તેના પૂર્વજન્મનાં વિધનકારક કર્મનો ઉદય થવાથી ક્રમે કરીને તેની લક્ષ્મી હરાઇ ગઇ અને કરજ થઈ જવાથી ત્યાં રહેવામાં માન હાનિ જણીને નજીકના એક નાના ગામમાં રહેવા લાગ્યો. અને ત્યાંથી શહેરમાં આવે જાય તથા દીકરાઓ મોકલે તેમાંથી પોતાનો નિર્વાહ કરે એ રીતે કૃટલોક કાળ ગયો. એક વખત ચાતુર્માસિક પર્વ પાસે આવતાં, તે ધનદ શેઠ શંખપુરમાં ગયો અને ત્યાં પુત્રો સાથે પોતાના મંદિરનાં પગથીયાં ચડતો હતો ત્યાં પોતાના બગીચાની માળણે આવીને ચોસર હાર બેટ કર્યો આથી પરમ આનંદમાં આવી જઈ જિનેન્દ્રની તે હારથી પૂજા કરી પછી રાતે ગુરૂ આગળ પોતાની ખરાબ સ્થિતિની ખૂબ નિન્દા કરી એટલે ગુરૂએ^{૩૫} કપર્દી યક્ષને આકર્ષવાનો

૩૫ કપર્દીયક્ષનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં ઘણીવાર આવે છે. ઘણાં જૈન મંદિરોમાં કપર્દીયક્ષની મૂર્તિ-માથું બળદનું અને બાકીનું શરીર માણસનું બેવી-હોય છે.

માણસો, શહેરો, નદીઓ વગેરેનાં વિશેષ નામોની

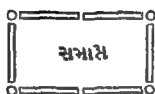
અનુક્રમણિકા

૬

અક્ષતા	૩૨ ટિ. ૫૦,
અક્ષપટલ	૧૪૩,
અગરત્યમત	૧૪૯,
અગ્નિવેતાલ	૪, ૫, ૭૫,
અગ્નિશિખ	૫ ટિ. ૯,
અજમેર	૨૪૭ ટિ. ૨૧,
અજયદેવ કે પાલ	૧૨૭ ટિ. ૪૬, ૧૫૦ ટિ. ૮૩, ૨૦૧, ૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૦૪
અણહિલ	૩૪
અણહિલપુર	૩૫, ૩૬ ટિ. ૬૫, ૪૬, ૪૭, ૫૨, ૫૩ ટિ. ૯૧, ૬૧, ૭૩, ૭૫, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૨ ટિ. ૮૭, ૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૨, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૬, ટિ. ૬૩, ૨૦૭, ૨૪૦ ટિ. ૧૫
અનિત્યતા શ્લોક	
અતુષ્ટપ્રબંધ	૯૮,
અનુપમા	૨૦૮, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૨૧,
અનુપમાસરોવર	૨૧૦
બંધક	૬૯,
અપ્રશિખ	૧૮,
આકાશતિલક ગણિ	૪૨ ટિ. ૬૯
અભયદેવસુરિ	૧૨૦ ટિ. ૨૯, ૨૨૫, ૨૫૫,
અમદાવાદ	૧૧૫ ટિ. ૧૬,
અમર	૨૦,
અમરખીન જમાલ	૨૨૯ ટિ. ૧૦
અમિતગતિ	૬૩,
અમ્યા	૨૨૮,

(૩૪) ત્યાંસુધી આકાશમાં, સૂર્ય અને ચન્દ્ર જુગારીઓ પેઠે ગ્રહરૂપી ક્રાદીઓવડે રમે ત્યાંસુધી સૂરિઓએ ઉપદેશીલો આ ગ્રન્થ પણ જીવતો રહો.

શ્રી વિક્રમ સંવત ૧૩૬૧ના ફાગણ સુદિ ૧૫ અને રવિવારે વઢવાણમાં આ પ્રબંધ ચિંતામણિ ગ્રન્થ સમાપ્ત થયો. ૩૬

આભડ	૧૪૯, ૧૫૦, ૨૦૩, દિ. ૫૯
આબીર	૧૩૪, ૧૩૬, ૧૬૯ દિ. ૫૧
આમશર્મા	૨૦૩ દિ. ૫૯
આમિગ પુરોહિત	૧૭૪
આંબડ	૧૧૯, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૯૮ દિ. ૪૯
આત્ર-રાણિગનો પુત્ર	૧૬૬ દિ. ૪૫
આત્રભટ	૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૦૩
આરાસણુ	૧૪૮ દિ. ૭૮
આસિગ	૧૨૪ દિ. ૪૧, ૧૨૬ દિ. ૪૪, ૧૯૩
આસિંગ	૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૦
આસિમ	૨૧૭
આલુયા	૧૦૧
આવશ્યકવન્દના	
નિર્ણયકિત	૨૧૨
આશરાજમન્ત્રી	૨૦૭
આશરાજવિહાર	૨૧૦
આશાપદ્મી	૧૧૫, ૧૧૬ દિ. ૧૮
આશામ્બીલી	૧૫૩,
આશાબીલ	૧૧૫,
આશાવલ	૧૧૫ દિ. ૧૬
આહડ	૪૦
ઉચ્ચા	૧૯૯ દિ. ૫૧,
ઉજ્જયની	૨ દિ. ૫, ૪ દિ. ૬, ૮, ૯, ૧૮, ૨૫
ઉજ્જયન્ત	૨૧૦, ૨૬૧,
ઉંઝાગામ	૧૫૪,
ઉત્તરાધ્યમન	૧૪૧
ઉદ્યયન્દ્ર	૧૯૧,
ઉદ્યન	૧૧૮, ૧૧૯, ૧૬૫, ૨૬૭, ૧૬૮ દિ. ૮, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૮૪, ૨૦૪,
ઉદ્યન ચૈત્ય	૧૮૭,
,, વિહાર	૧૧૯,
ઉદ્યપુર પ્રશસ્તિ	૧૦૯,

અમિયકા	૨૬૧,
અરિષ્ટ નેમિ પ્રાસાદ	૧૪૦,
અરિસિંહ	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૯ ટિ. ૬૭, ૨૧૩ ટિ. ૭૦,
અરુન્ધતી	૬૮,
અર્ણોદાય	૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૬૧ ટિ. ૪૧,
અર્જુન	૭૪, ૯૦,
અર્જુન દેવ કે અર્જુન વર્મા	૨૦૫, ૨૦૫ ટિ. ૬૨, ૨૪૭, ટિ. ૨૧
અર્ધાશ્વમેદ	૧૭૬,
અર્જુન	૨૩૩,
અલમન્સર	૨૨૯ ટિ. ૯
અવન્તી	૨, ૩, ૪, ૬, ૨૩, ૨૬, ૧૦૪, ૨૨૨, ૨૫૨ ટિ. ૨૪, ૨૫૬
અવન્તીનાથ	૧૬૧
અશ્વધોષ	૨૧
અશ્વવારપ્રબંધ	૧૦૧
અશ્વિનીકુમાર	૨૫૯
અષ્ટાપદ	૨૧૧, ૨૫૩
અર્ષંગલેહ્ય અને સંગલે	૨૫૮ ટિ. ૩૧
અસારવા	૧૧૫ ટિ. ૧૬
આકેડેવ	૩૮, ૪૦
આકેવાલીયા ગામ	૨૨૦
આદિ તીર્થંકર	૧, ૨૨૪
આદિત્યદાસ	૨૫૨ ટિ. ૨૪
આદિનાથ	૨૧૮
આનાક કે આના (રાજ)	૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯, ૧૯૪, ૧૯૯, ૨૦૬
આનુપદેશ	૧૭૨ ટિ. ૧૭
આન્ન	૨૫, ૨૯, ૭૨
આણ	૧૭૧, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૧૨, ૨૩૩

કુંથકોટ	} ૪૪, ૪૫,
કન્યાદુર્ગ	
કપડવેળ	૨૫૫ ટિ. ૨૮
કપદ્દો મંત્રી	૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૨૦૧, ૨૦૨
કપદ્દો યક્ષ	૨૧૦, ૨૬૨, ૨૬૩
કપિલકોટ	૫૦
કરંબચિહાર	૧૯૨
કર્ણુ (સૂર્યપૂત્ર)	૫૧, ૭૦, ૨૧૬, ૨૪૩
કર્ણુ (ખેલો	
રાગ ગુજરાતનો)	૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮ ટિ. ૨૨, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨, ૧૬૧, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪
કર્ણુરાગ ઝાહલનો	૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬ ટિ. ૬૧, ૧૦૯, ૧૮૯, ૧૯૫
કર્ણુમેરૂ મંદિર	૧૧૬, ૧૫૧, ૧૫૨
કર્ણુસાગર	૧૧૬
કર્ણુસુદરી	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૧૮ ટિ. ૨૨
કર્ણુટ	} ૫૯, ૭૨, ૭૩ ટિ. ૧૭, ૧૦૯, ૧૧૨, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૪૦, ૧૫૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
કર્ણુટક	
કર્ણુટકી	૨૪૩ ટિ. ૧૯
કર્ણુદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
કર્ણુવતી	૧૧૫ ટિ. ૧૬, ૧૧૬, ૧૧૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૭૭
કર્ણુશ્વર	૧૧૬
કર્ણુરંકવિ	૧૦૬ ટિ. ૬૧
કર્ણુરંમંજરી	૭૧ ટિ. ૧૩
કલવિણી	૧૭૧
કલહપંચાનન	૧૬૮, ૧૬૯
કલાપીકવિ	૧૫ ટિ.
કલિંગ દેશ	૭૨
કલ્પપુરતક	૨૨૬
કલ્પાણુ	૧૧૪ ટિ. ૧૩
કલ્પાણુ કટકનગર	૩૦, ૩૨ ટિ. ૫૦,
કાકરગામ	૩૩, ૩૫,
કાકલ પડિત	૧૪૬

કાંકુ	૨૨૫
કાઠીઆવાડ	
ગેઝીટીઅર	૧૩૭
કાતંત્ર	૧૨૯
કાદમ્બવંશ	૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૨૪ ટિ. ૬૧, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
કાન્તી શહેર	૨૩૪, ૨૫૪
કાન્તકુબ્જ	૩૦, ૩૧, ૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૩, ૭૨, ૨૬૦
કાન્હડદેવ	૧૬૬
કાન્હ	૧૯૧
કામંદકીયનીતિ	૧૮૭
કામલતા	૪૯, ૧૬૩ ટિ. ૩,
કામશાસ્ત્ર	૯૨
કામિતતીર્થ	૨૩૨
કાલકાચાર્ય	૨૩, ૨૫
કાલડી	૧૩૬
કાલમેધ	૨૬૦
કાલિકા	૮, ૨૦
કાલિદાસ	૮, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૯૧ ટિ. ૪૦, ૧૦૭
કાવેરી	૧૭૧ ટિ-૧૪
કાળ્યાણકારવૃત્તિ	૮૦ ટિ. ૨૪
કાશહલ શહેર,	૫૫, ૨૦૪ ટિ. ૬૧
કાશી	૧૦૪, ૧૫૮, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૩૯, ૨૪૧
કાશ્મીર	૧૧૪ ટિ. ૧૩-૧૪, ૧૨૮ ટિ. ૪૭
કીચ	૨૧
કીરદેશ	૧૯૯ ટિ. ૫૧
કાર્તિકૌમુદી	૪૪ ટિ. ૭૫, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૪૭ ટિ. ૭૯, ૪૯ ટિ.
	૮૪, ૫૨ ટિ. ૯૦, ૬૧, ૧૦૧, ૧૦ ૯, ૧૧૬ ટિ. ૧૮,
	૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૩૫, ૧૨૭, ૧૬૨, ૧૬૯ ટિ. ૧૦,
	૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૨૦૪ ટિ. ૬૧-૬૨, ૨૦૭ ટિ. ૬૫,
	૨૧૩ ટિ. ૭૦, ૨૧૫ ટિ. ૭૧
કાર્તિરાજ	૪૯
કુંભવૃદેશ	જુઓ કાકણ

કુડંગેશ્વર	૧૬૫
કુન્તાલ દેશ	૨૪૨, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
કુમારદેવી	૨૦૭
કુમારદેવી તળાવ	૨૧૦
કુમારપાલ.	૧૬, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૭ ટિ. ૪૬, ૧૨૮ ટિ. ૪૭ ૧૨૯ ટિ., ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦ ટિ. ૧૨, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬ ટિ. ૨૦, ૧૮૦ ટિ. ૨૩, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૫ ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૧૧
કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠા	૧૭૬ ટિ. ૨૦, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૨ ટિ. ૨૭, ૧૯૬ ટિ. ૪૫,
કુમારપાલ પ્રબંધ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૩ ટિ. ૫૩, ૫૪-૩૫ ટિ. ૬, ૩૬ ટિ. ૬૪, ૩૯, ૪૦, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૪૪ ટિ. ૭૩, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૦ ટિ. ૮૬, ૫૨ ટિ. ૮૯-૯૦, ૬૦, ૧૧૨ ટિ. ૮, ૧૧૪ ટિ. ૧૪, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૨૧ ટિ. ૩૩, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨- ૬૩, ૧૪૦ ટિ. ૬૪, ૧૫૧ ટિ. ૧૫૨ ટિ. ૮૭, ૧૬૩ ટિ. ૨-૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૭૨ ટિ. ૧૬-૧૭, ૧૮૨ ટિ. ૨૪, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૮૮ ટિ. ૩૬-૩૭, ૧૮૯ ટિ. ૪૦, ૧૯૧ ટિ. ૪૧, ૧૯૨ ટિ. ૪૨, ૧૯૪ ટિ. ૪૩, ૧૯૫ ટિ. ૪૪, ૧૯૬ ટિ. ૪૫, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૦૦ ટિ. ૫૪, ૨૦૨ ટિ. ૫૮
કુમારપાલવિહાર કુમારવિહાર	૧૮૯, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૯ ટિ. ૫૨
કુમારસેનાવ	૮, ૨૧,
કુમુદ	૮૦ ટિ. ૨૪
કુમુદન-૬	૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭ ૧૪૮ ટિ. ૭૮

કુરુકુલ્લાદેવી	૧૪૬
કુલચન્દ્ર	૭૬, ૧૦૮
કુસુમવતી	૭૩ ટિ. ૧૬
કૃષ્ણાજી	૩૨ ટિ. ૫૦
કુલ્લુ	૨૦૪ ટિ. ૬૧
કૈલાસ	૧૪૨,
કોકણદેશ	૭૨, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૭, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૫૦,
કાન્હરબહેવી	૧૧૬
કાપકાલાનલ	૨૪૪
કાલુયા	૧૦૧
કાલ્હાપુર	૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૨
કાશલ	૭૨
કોકણ	ભુઓ કોકણ
કૌતુકીસીલજી	૧૫૮
ક્ષેત્રપાલ	૨૨૮
ક્ષેત્રેશ્વર	૫ ટિ. ૯, ૧૪ ટિ. ૩૫
ક્ષેત્રરાજ	૩૬, ૨૭, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૧૬૩ ટિ. ૩
ક્ષેત્રેન્દ્ર	૬૩
ખંભાત	૧૬૫, ૧૯૨, ૨૧૩, ૨૨૫ ટિ. ૨
ખેંગાર કે ખંગાર	૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૨
ખેડગામ	૨૨૩
ગંગા	૧૬૧, ૨૩૬
ગંડગ્રી બહરપતિ	૧૭૯, ૧૮૦, ૧૯૨, ૧૯૩
ગયકર્ણદેવ	૧૬૫ ટિ. ૪૪
ગર્દભીલ	૨૩, ૨૫
ગાડારાધકૃ	૨૦૪
ગાયાકાપ	૨૮ ટિ. ૪૪, ૩૦
ગાયાસમશતી	૩૦
ગાગિલ	૧૪૨ ટિ. ૬૯, ૧૭૪ ટિ. ૧૮
ગાળા	૧૨૫ ટિ. ૪૨
ગિરનાર	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૭૯, ૧૯૬, ૨૧૧, ૨૧૩ ટિ. ૭૦, ૨૨૬, ૨૬૦, ૨૬૧

गीतगोविन्द	२३८ टि. १३
गुडमति	२१४
गुणानन्द	२, १४८ टि. ७८, २०३ टि. ५६
गुणालय	२६, २५६ टि. २८
गुणवंश	२२
गूर्जरदेश	३१, ३३, ४४, ४५, ५५, ११०, ११३, १२८ टि. ४७, १३८ टि. १४०, १५४, १६६, २०५
गोआ	११४ टि. १३, २४७ टि. २१
गोदावरी	२ टि. ५, ५६
गोनश	१७६
गोपगृहिणी प्रबंध	१०२
गोवर्धन राम	२३४
गोवर्धन कवि	२३८ टि. १३
गोविन्दार्थ	६६
गौडदेश	५६, ७५, १५०, २३६
गौतमी पुत्रशा-	
तर्कसूत्रि	२६
घाघडदेव	४०, ४१, ४२
घोसक बेपारी	२३२ टि. ११
अलिङ्गनी	१६३
अलिङ्ग	१६८, १६९
अंशुप	२०७ टि. ६५
अंशुसतक	६५ टि. ४६
अनुविश्रुति	६१
अनुविश्रुति प्रबंध	१५० टि. ८३, १६२, १६८ टि. ८, १६७ टि. ४८ २०३ टि. ५६, २१३ टि. ७०, २१६ टि. ७३, २१७ टि. ७५, २१९ टि. ७६, २२१ टि. ८३, २२५ टि. ३, २४० टि. १५, २४२ टि. १७, २५५ टि. २८, २६१ टि. ३३
अनन्ताश्रय	५२ टि. ६०

અન્દનાચાર્ય	૧૦૨
અન્દાવર	૨૪૨ ટિ. ૧૭
અન્દગુપ્ત	૨૨, ૨૪, ૨૬
અન્દપુર	૧૧૪ ટિ. ૧૩
અન્દપ્રભ સ્વામી	૧, ૨૧૧, ૨૨૦, ૨૨૮
અન્દરાજા	૫૭ ટિ. ૯૯
અન્દ્રેષ્યા	૨૫૪
અન્દ્રાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
અન્દ્રાવતી	૨૧૨
અમ્બુ રામાયણ	૧૦૩ ટિ. ૫૭
અક્ષરમકાલ	૮૫ ટિ. ૨૯
આંજલેવ	૧૭૬, ૧૭૭
આચિંગ	૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮
આચિણ્ણશ્વર	૫૨ ટિ. ૯૦
આણુકય	૧૪૨
આણુકય નીતિશાસ્ત્ર	૯૨,
આન્દ્ર	૧૨૯
આપોત્કટવંશ	૩૧, ૬૧
આમુંડ (રાષ્ટ્રકૂટ)	૨૦૭, ૨૧૯ ટિ. ૭૯
આમુંડ (આવડો રાજા)	૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૫૨, ૫૨ ટિ. ૯૦
આમુંડા	૧૭૬
આરભટ્ટે ચાર્ભટ્ટ	૧૬૮ ટિ. ૮
આરિત સુદરગણિ	૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૭ ટિ. ૪૬, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૮ ટિ. ૩૭, ૨૦૦ ટિ. ૫૩
આલુકયુ-જુઓ	સૌલુકયુ
આવડાઓ	૪૩ ટિ. ૭૨
આવડાવંશ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૮ ૩૯ જુઓ આપોત્કટપણ
આહડ	૧૧૬, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૦૭
આહડ	૨૦૫ ટિ. ૧૦૦

ચિતોડ	૧૦૧ ટિ. ૫૪, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૭૦
ચિંતામણિગણેશ	૨૫૬
ચિત્રકસિદ્ધિ	૨૨૬
ચીખલી	૧૭૧ ટિ. ૧૪
ચુડાસમાં	૧૩૭
ચેદીદેશ	૭૨
ચેદીશ્વર	૧૦૯
ચોહાણ	૧૮૯ ટિ. ૩૯
ચૌડેશ	૨૩૪
ચૌહદેશ	૭૨
ચૌહાદેવી	ભુઆ ચહલાદેવી
ચૌલુક્ય કે ચાલુક્ય વંશ	૪૨ ટિ. ૬૯, ૬૦, ૬૪, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૨૮, ૧૪૫ ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
છત્રોદક	૧૫૫
જમઝ'પણ (ખિરૂદ)	૫૨
જગદેવ	૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૭
જમના	૨૩૯
જમાઈશાધ	૭
જમ્મ કે જમ્મ	૩૩, ૩૫
જમ્મુદ્રીપ	૧૪૨
જમ્મુદેશી રાજા	૧૧૨, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૫૮, ૧૫૯
જમ્મચન્દ્ર	૧૫૮, ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૪૩ ટિ. ૧૯
જમ્મતલદેવી	૨૦૮, ૨૧૫
જમ્મદેવ	૨૧૬
જમ્મદેવ (ગીત ગોવિંદના ઠત્ઠી)	૨૩૮ ટિ. ૧૩
જમ્મન્તસિંહ	૨૦૫ ટિ. ૬૨
જમ્મન્તી	૧૬૩ ટિ. ૩
જમ્મભંગલમ્મરિ	૧૩૨ ટિ. ૫૫

ચન્દનાચાર્ય	૧૦૨
ચન્દાવર	૨૪૨ ટિ. ૧૭
ચન્દ્રગુપ્ત	૨૨, ૨૪, ૨૬
ચન્દ્રપુર	૧૧૪ ટિ. ૧૩
ચન્દ્રપ્રભ સ્વામી	૧, ૨૧૧, ૨૨૦, ૨૨૮
ચન્દ્રરાજા	૫૭ ટિ. ૯૯
ચન્દ્રલેખા	૨૫૪
ચન્દ્રાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
ચન્દ્રાવતી	૨૧૨
ચમ્પૂ રામાયણ	૧૦૩ ટિ. ૫૭
ચંદ્રારમકાલ	૮૫ ટિ. ૨૬
ચાંગદેવ	૧૭૬, ૧૭૭
ચાચિંગ	૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮
ચાચિણેશ્વર	૫૨ ટિ. ૬૦
ચાણાક્ય	૧૪૨
ચાણાક્ય નીતિશાસ્ત્ર ૯૨,	
ચાન્દ્ર	૧૨૬
ચાપોત્કટવંશ	૩૧, ૬૧
ચામુંડ (રાષ્ટ્રકૂટ)	૨૦૭, ૨૧૯ ટિ. ૭૯
ચામુંડ (ચાવડા	
રાજા)	૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૫૨, ૫૨ ટિ. ૬૦
ચામુંડા	૧૭૬
ચારભટ્ટે ચારભટ્ટ	૧૬૮ ટિ. ૮
ચારિત્ર સુદરગણિ	૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૭
	ટિ. ૪૬, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪ ટિ. ૪,
	૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૮ ટિ. ૩૭, ૨૦૦ ટિ. ૫૩
ચાલુક્ય-જુઓ ચાલુક્ય	
ચાવડાજો	૪૩ ટિ. ૭૨
ચાવડાવંશ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૮ ૩૯ જુઓ ચાપોત્કટપથ
ચાહડ	૧૧૯, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૭
ચાહમાન	૨૧૫ ટિ. ૭૧

ચિતોડ	૧૦૧ ટિ. ૫૪, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૭૦
ચિંતામણિગણેશ	૨૫૬
ચિત્રકસિદ્ધિ	૨૨૬
ચીખલી	૧૭૧ ટિ. ૧૪
ચુડાસમાં	૧૩૭
ચેદીદેશ	૭૨
ચેદીશ્વર	૧૦૯
ચોહાણુ	૧૮૯ ટિ. ૩૯
ચૌડદેશ	૨૩૪
ચૌહદેશ	૭૨
ચૌહાદેવી	શુભો ચહાદેવી
ચૌલુક્ય કે ચાલુક્ય વંશ	૪૨ ટિ. ૬૯, ૬૦, ૬૪, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૨૮, ૧૪૫ ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
છત્રોદક	૧૫૫
જમજ'પણ (ખિરૂદ)	૫૨
જગદેવ	૨૦૩ ટિ. ૫૬, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૭
જમના	૨૩૯
જમાઈશાધ	૭
જમ્મ કે જમ્મ	૩૩, ૩૫
જમ્મૂદ્રીપ	૧૪૨
જયકેશી રામ	૧૧૨, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૫૮, ૧૫૯
જયચન્દ્ર	૧૫૮, ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૪૩ ટિ. ૧૯
જયતલદેવી	૨૦૮, ૨૧૯
જયદેવ	૨૧૬
જયદેવ (ગીત ગોવિંદના ઠર્તા)	૨૩૮ ટિ. ૧૩
જયન્તસિંહ	૨૦૫ ટિ. ૬૨
જયન્તી	૧૬૩ ટિ. ૩
જયભગલમુરિ	૧૩૨ ટિ. ૫૫

જયશિખરી	૩૨ ટિ. ૫૦
જયસિંહદેવ	શુઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહ
જયસિંહસૂરિ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૪૦ ટિ. ૬૪, ૧૫૧ ટિ. ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૦, ટિ. ૨૩, ૧૮૨ ટિ. ૨૪, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૯૬ ટિ. ૪૫-૪૭
જયા	૧૧૪ ટિ. ૧૩
જાતક કયા કે માળા	૧૬ ટિ. ૩૭, ૮૭ ટિ. ૩૩
જાતકમંથ	૨૫૧
જાતિ સ્મરણુ	૨૮
જામ્ય	૧૩૮
જાળાલિપુર	૧૮૨ ટિ. ૨૫, ૨૧૨ ટિ. ૬૮
જાલંધર	૯૧ ટિ. ૪૦, ૧૯૯ ટિ. ૫૧
જિનદાસસૂરિ	૨૧૧
જિનમલસૂરિ	૧૦૧ ટિ. ૫૪, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૨૧૨ ટિ. ૬૯, ૨૨૯ ટિ. ૧૦
જિનમંડનગણિ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૩ ટિ. ૫૩-૫૪-૫૫, ૩૪ ટિ. ૫૮, ૪૪ ટિ. ૭૩ વધારે ઉલ્લેખો માટે શુઓ કુમારમાલ મળે
જિનસેન	૨૩, ૨૪
જિનદર્પ	૨૧૨ ટિ. ૬૯
જમૂતવાહન	૨૧૬
જનૂનાગઢ	૧૩૬ ટિ.
જેનાકબુક્તિ	૧૦૯
જેસલ	૧૩૫, ૧૬૦
જેત્રસિંહ	૨૨૧
જેન કે જેનેન્દ્ર	
વ્યાસરણુ	૧૨૬
જાનસાગર	૨૮
જાલાળતિ	૧૫૪, ૧૫૫
જોસિકા વિદાર	૧૯૬

शेनी	१ टि. १, ६ टि. १७, १० टि. २२, १६ टि. ३८, २२, २८ टि. ४४, ३० टि. ४५, ५५ टि. ६४, ५६ टि. १०३, ६८ टि. x ८, ७० टि. १२, ८५ टि. २६ ११३ टि. १०-११, १२१ टि. ३१, १२२ टि. ३५, १२६ टि. ४८, १३८ टि. ६१, १४१ टि. ६८, १४७ टि. ७६, १५३ टि. ८८, १७० टि. १२, १७८ टि. २१, १८६ टि. ३६, १९६ टि. ४६, २१८ टि. ७७, २२६ टि. ५, २२८ टि. ७, २३२ टि. ११
टंक	६४
टंकशाणा	२३२
आभर	७१, ७२, ७३, ७६, ७७, १०५, १०६, १०८, १२४ टि. ३८
आदलदेश	१०२, १०६, १३४, १६५
टंक	२५३
तपागरउ पट्टावली	१४८ टि. ७८
तारानाय	२०
तारिप-भ-द्विस्त	२०४ टि. ६१,
तारिप-भ-शोरक	१३७
तिलकभंजरी	६२, ८१ टि. २५, ८६, ६१
तिलकदेश	४४, ४६, ५६, ७३
तीर्थकक्ष	२२, २३, २४, २७, २६, १०१ टि. ५४, १३५, २२६ टि. १०
तुंग	२४५, २४६
तुङ्ग	१०६
तेजपाल	२०७, २०८, २१२, २१७, २१६, २२०, २२१
तेजसपुर	२१०
तेसप	४४ टि. ७५, ४६, ५३ टि. ६१, ५६, ५७, ६२, ६३, ७२, ७३,
त्यागमट	१६८ टि. ८,
त्रिभुवनपाल	१६३
त्रिभुवनपालविहार	१८५, १८६ टि. ५२
त्रिपुत्रपदभस्थान	४८, १७३

त्रिपुरं प्रसाद	४७, ११२, १२६
त्रिलोचनपालं	६१
त्रिषष्टिशलाका-	
पुंरूप्यरितं	१२८ टि. ४७, १८२
त्रैलोक्यपाद	२६०
थांबडा	२२५ टि. २, २५५ टि. २६
थांबड	१४७, १४८ टि. ७८
दक्षिणपथ	५६, ७५
दंडक	४२ टि. ७०, ६०
दंडाधिपति	१३८
दधीर्जि	५१, २१६, २४३
दशरथ	५६
दशवैकालिक	८२
दान्त	८
दामोदर	७१ टि. १४, १०८
द्विगंजरमत	१ टि. १, २३, ७६, टि. २२ १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४७, १४८, २६०
द्विगंजर	७५, २६१
दीप	१६६ टि. ५१
दीर्घी	२४७ टि. २१
दुर्गादेवी	२०१, २०६
दुर्लभराज	५२, ५२ टि. ६०, ५३, ५३ टि. ६१
दुर्लभसंसार	५२
द्वेभतीराष्ट्र	१०२
देवयन्त्र	१७६, १७७
देवडो	१३६
देवप्राध	१८८ टि. ४७
देवराज	२०६
देवल	५७ टि. ६६
देवसुरि के देवाचार्य	१४०, १४१, १४२, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८ १७४ टि. १८

દેવાદિત્ય	૨૨૩
દેશજ	૧૩૭, ૧૩૮
દોહદનો લેખ	૧૩૫, ૧૩૮
દ્રમ્મ	૯ ટિ. ૧૬, ૩૪ ટિ. ૫૭
દ્રૌપદી	૭૪ ટિ. ૧૮
દ્વાયત્રય	૪૨ ટિ. ૬૬, ૪૭ ટિ. ૭૬, ૪૯ ટિ. ૮૪, ૫૨ ટિ. ૮૯-૯૦, ૧૦૯, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૯, ૧૩૫, ૧૩૬ ટિ., ૧૩૯ ટિ. ૬૨-૬૩, ૧૫૩ ટિ. ૮૮, ૧૬૨, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦,
દ્વારકા	૨૫૪
ધર્મજય	૬૩
ધનદ	૨૬૨
ધનપતિ	૨૫૪
ધનપાલ	૬૩, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૧૦૭, ૧૦૮
ધનેશ્વર	૨૫૫
ધંધુકા	૧૭૬, ૧૭૭, ૧૯૫
ધરણિગ	૨૨૦
ધરણી-૬	૨૫૫
ધર્મદેવ	૨
ધર્માબ્યુદય	૨૧૩ ટિ. ૭૦
ધર્મવત્સિકા	૧૩, ૬૫ ટિ. ૪, ૬૬
ધર્મારણ્ય	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૫ ટિ. ૬૦, ૩૬ ટિ. ૬૪, ૩૯, ૪૦, ૬૦
ધામણ ઉલીગામ	૨૬૦
ધાર વેપારી	૨૬૦
ધાર કે ધારાનગરી	૭૫, ૭૯, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૨૫૮
ધારાવર્ષ	૧૭૨ ટિ. ૧૭
ધોળકા	૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૨૦ ટિ. ૮૨
નાગરચર્યા	૧૬ ટિ. ૩૬
ગર પુરાણ	૧૭૧

નદીયા	૨૩૮ ટિ. ૧૩
નન્દરાજ	૧૯, ૨૨૩, ૨૫૧, ૨૫૨ ટિ. ૨૪
નન્દિવર્ધન રાજા	૨૩૫
નન્દીશ્વરાવતાર	૨૧૦
નયચક્ર ગ્રન્થ	૨૨૪
નયચન્દ્રસ્રિ	૬૧
નરનારાયણુર્નદ	૨૨૧ ટિ. ૮૪
નરવર્મા	૧૨૩ ટિ. ૩૭, ૧૨૫ ટિ. ૪૨
નરવાહન	૨૩, ૨૪
નરસિંહ	૮૬
નરસિંહદેવ	૧૯૫ ટિ. ૪૪
નર્મદા	૧૧૩ ટિ. ૧૦, ૧૮૫
નસોદય	૨૧
નવધણુ	૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૮૪ ટિ. ૨૯
નવનંદ	૨૩
નવસાહ સાંકે ચરિત	૨૧, ૨૫, ૨૯, ૫૩ ટિ. ૬૧, ૫૪ ટિ. ૯૨, ૬૨, ૬૩ ટિ. ૪૪
નવાંગવૃત્તિ	૨૨૫, ૨૫૫
નહવાન	૨૩
નહાપાન	૨૬
નહુધ	૧૮૩
નાષ્ટકિંદવી	૨૦૪
નાગહેદ	૫૫ ટિ. ૬૩
નાગાર્જુન	૨૯, ૫૧, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫
નાચિરાજ	૧૦૬ ટિ. ૬૧, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
નાનાક કવિ	૨૧૬ ટિ. ૭૩
નાભાગ	૧૮૩
નાભિરાજ	૧, ૧૨૨
નીલકંઠ મહાદેવ	૧૦૬
નેમીનાથ	૧૩૬, ૧૩૮, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૫૪
ન્યાયધંટા	૨૩૪
પંચકુલ	૩૩ ટિ. ૫૬, ૩૪, ૧૨૧
પંચ શબ્દ	૨૨૯

પંચાસર ગામ	૩૧, ૪૨ ટિ. ૫૦, ૩૫
પદ્માવલીઓ	૨૩
પદ્મગુપ્ત	૬૩
પદ્માકર	૨૪૨ ટિ. ૧૭
પદ્માવતી	૨૪૧
પદ્માવલી	૨૩૮ ટિ. ૧૩
પરકાપ પ્રવેશવિદ્યા	૧૨
પરમર્દી રાજા	૨૦૪, ૨૪૨ ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭
પરમાર વંશ	૩૦ ટિ. ૪૬, ૪૯, ૫૪, ૧૦૯, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
પરમાર્હત	૧૬૩ ટિ. ૧, ૧૮૨ ટિ. ૨૫
પરશુરામ	૧૩૯ ટિ. ૬૨
પરાશર	૧૭૪
પરિમલ	૬૨
પરિશિષ્ટ પર્વ	૨૨, ૮૩ ટિ. ૨૬
પાદ્યપલ્લવ	૬૧ ટિ. ૪૧
પાટણ—	જુઓ અણુદિલ્લપુર પાટણ
પાટણીપુત્ર શહેર	૨૨૩, ૨૩૫, ૨૫૦
પાણિનિ	૧૨૯, ૨૫૬, ૨૫૭
પાતાક	૨૨૫
પાલલિપ્તપુર	૨૫૩
પાલલિપ્તાર્થ	૨૫૩
પારિજાત મંજરી	૨૦૫ ટિ. ૬૨
પાર્શ્વનાથ	૩૫, ૧૮૫, ૨૫૪, ૨૫૫
પાલક	૨૪
પાલીતાણા	૨૦૯, ૨૧૦
પાશુપતાચાર્ય	૧૮૦ ટિ. ૨૨
પાહિણી	૧૭૩, ૧૭૬
પીપલુલાતખાવ	૩૪
પુણ્યસાર	૨૩૫
પુષ્પમિત્ર	૨૩
પુષ્પમિત્ર	૨૫
પૂર્તમાર્તક	૧૦૩ ટિ. ૫૭

પૃથ્વીરાજ	૧૩૬, ૨૪૩ ટિ. ૧૯, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭
પૃથ્વીરાજ રાસો	૨૪૩ ટિ. ૧૯, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
પૈઠણ	૨ ટિ. ૫, ૨૬
પોરવાડ વંશ	૨૦૭
પ્રતાપમણ	૨૦૩ ટિ. ૫૯
પ્રતિષ્ઠાન શહેર	૨, ૨૫, ૨૭, ૨૯
પ્રદ્યુમ્નાચાર્ય	૧૪૭
પ્રબંધકોષ	૧૨ ટિ ૨૮, ૨૨, ૨૮ ટિ. ૪૩, ૧૭૨ ટિ. ૧૭ વળી જીઓ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ.
પ્રબંધશત	૨૦૨
પ્રભાચંદ્ર	૯૧ ટિ. ૪૧, ૯૬ ટિ. ૪૮ ૧૬૪ ટિ. ૪, વળી જીઓ પ્રભાવકચરિત
પ્રભાવકચરિત	૧૩ ટિ. ૩૨, ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૨૯, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૧ ટિ. ૨૫, ૯૧ ટિ. ૪૧, ૯૫ ટિ. ૪૬, ૧૨૬ ટિ. ૪૩, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૩ ટિ. ૫૭, ૧૩૪ ટિ. ૫૮, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨-૬૩, ૧૪૦ ટિ. ૬૪, ૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૧૭૪ ટિ. ૧૮, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૦ ટિ. ૨૩, ૧૮૪ ટિ. ૨૯, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૮૮ ટિ. ૩૭, ૧૯૮ ટિ. ૪૯, ૨૨૫ ટિ. ૩, ૨૫૫ ટિ. ૨૮, ૨૬૧ ટિ. ૩૩.
પ્રભાસક્ષેત્ર	૧૮૯, ૨૧૧
પ્રવચન પરીક્ષા	૩૯, ૪૦, ૫૨ ટિ. ૯૦, ૧૧૨ ટિ. ૮, ૧૧૬ ટિ. ૧૮
પ્રવર શહેર	૩
પ્રિયગુમંજરી	૬
પ્રિમલાદેવી	૧૬૬ ટિ. ૫
ફક્કિડા	૨૫૬
ફસોધી	૧૪૮ ટિ. ૭૮
ફાર્જસ	૧૨૯ ટિ. ૫૧, ૧૫૩ ટિ. ૮૮-૮૯, ૨૨૮ ટિ. ૭
ફુલાકેફુલાક	૪૯
બહિલાદેવી	૧૬૩ ટિ. ૨
બદ્મલાદેવી	૧૬૩ ટિ. ૨

અપ્તીયાર ખીલજી	૨૩૮ ટિ. ૧૩
અનારસ	૨૪૨ ટિ. ૧૭
અપ્પલટિસુરિ	૨૬૧
અમ્બેરા શહેર	૧૯૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૧
અર્ધર	૧૫૭, ૧૬૧, ૧૬૨
અર્ધરકજીધજી	૧૬૧, ૧૬૨
અલમિત્ર	૨૩
અલાનકમંડપ	૨૬૧
અલિ	૫૧, ૭૦, ૮૬, ૧૨૯, ૨૧૬, ૨૪૩
અલાલ	૫૬ ટિ. ૯૭-૯૮, ૬૧, ૬૨, ૬૫ ટિ. ૩, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૯૩ ટિ. ૪૪, ૯૬ ટિ. ૪૮
અલાલસેન	૨૩૮ ટિ. ૧૩
આહિલાગામ	૨૦૯
આણકવિ	૯૪, ૯૫, ૯૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭
આબરીઆવાડ	૧૬૨
આરપ	૪૪, ૪૬, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૨ ટિ. ૯૦, ૬૧
આલચન્દ્ર	૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૧૬, ૨૧૭
આલભારત	૭૧ ટિ. ૧૩
આલમૂલરાજ	જીઓ મૂલરાજ ખીજો.
આલ રામાયણ	૭૧ ટિ. ૧૩
આહુલોદ	૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૨
બિલ્હજી	૪૨ ટિ. ૬૯, ૧૦૩ ટિ. ૫૬, ૧૧૮ ટિ. ૨૨
ખીજ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
ખીજપૂરકમ્બખ	૯૯
બુલ્હર	૨૧૩ ટિ. ૭૦
બૃહત્કથા	૨૯
બૃહત્જાતક	૨૫૨ ટિ. ૨૪
બૃહત્સંહિતા	૨૫૨ ટિ. ૨૪
બૃહદ્ગુત્તરાધ્યન	૧૪૬
બૃહસ્પતિ	જીઓ ગંડગ્રીબૃહસ્પતિ
બૃહસ્પતિશાસ્ત્ર	૨૩૧
બોમ્બેગેઝીટીઅર	૪૦, ૪૧, ૧૧૩ ટિ. ૧૦, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૬૨, ૧૭૧ ટિ. ૧૪, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૨૯ ટિ. ૧૦

બૌદ્ધમત	૧૪૯
શ્વહાનું મંદિર	૧૩૧
ભક્તામરસ્તોત્ર	૯૬
ભટ્ટમાત્ર	૩
ભટ્ટારિકાભિરૂઆણી	૧૧૨
ભટ્ટારિકા	૩૭

શ્રીયોગેશ્વરી

ભટ્ટીકાવ્ય	૨૫૮, દિ. ૩૦
ભતૃહરિ	૨૫૭, ૨૫૮
ભદ્રબાહુ	૨૫૧, ૨૫૨
ભંભેરી	જુઓ બંભેરા
ભરત	૧૩૨, ૧૮૩, ૧૮૪
ભરતખંડ	૧૩૨
ભરૂચ ચહેર	૧૮૫, ૧૮૬, ૨૧૩
ભવભૂતિ	૧૧ દિ. ૨૭, ૧૦૭
ભાગવતપુરાણ	૨૫
ભાગવતી દીક્ષા	૨૫૨ દિ. ૨૪
ભાતુમતી	૧૦૮
ભાતુમિત્ર	૨૩
ભાવબૃહસ્પતિ	જુઓ ગંડ બૃહસ્પતિ
ભિક્ષુમાલ	૮૦

ભીમ રામ (પહેલો) ૫૩, ૬૪, ૬૯, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૭, ૯૮, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૨૪ દિ. ૩૮, ૧૬૩, ૧૮૯ દિ. ૩૮

ભીમ બીબે રામ ૨૦૩ દિ. ૫૬, ૨૦૪ દિ. ૬૧, ૨૦૫, ૨૦૬

ભીમડીયાક	૭૩ દિ. ૧૭
ભીમેશ્વરદેવ	૧૧૨
ભુવડ	૩૨ દિ. ૫૦
ભુવનપાલ	૨૧૫ દિ. ૭૧
ભુવનાદિત્ય	૪૨ દિ. ૭૦
ભૂપલ સી	૨૫૩
ભૂભટ કે ભૂવડ	૪૦, ૪૧

બ્રુચગડદેવ	૩૮, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
બ્રુચ	૩૭, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
બ્રુચકેશ્વર	૩૭
બ્રુચદેવ	૩૦
બ્રુચરાજ પ્રબંધ	૩૦
ભુગુપર	ભુગો ભરૂચ
ભેરવ	૨૬૦
ભેરવાનન્દયોગી	૧૧
ભોગપુર	૭૩
ભોખાવો	૧૩૫
ભોજ	૧૮, ૫૫, ૫૬, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૧ ટિ. ૧૩, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૯, ૯૦, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૯૬ ટિ. ૪૮, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૧૦૦ ટિ. ૫૨, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૮૬ ટિ. ૩૮, ૧૯૫ ટિ. ૪૪, ૨૪૭ ટિ. ૨૧, ૨૫૮, ૨૫૯ ૧૫ ટિ. ૫૫ ટિ. ૯૩, ૬૧, ૬૬ ટિ. ૫, ૬૬ ટિ. ૧૦, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૮૯ ટિ. ૩૮, ૬૧ ટિ. ૪૦, ૬૩ ટિ. ૪૪, ૬૫ ટિ. ૪૬, ૧૦૭, ૧૦૮
ભોજ પ્રબંધ	
ભોજ વ્યાકરણ	૧૨૮ ટિ. ૪૭
ભોળા	૧૧૩ ટિ. ૧૦
મહા	૨૧૭
મંડલીશહેર	૪૭
મતિસાગર	૨૩૪
મદનપાલ	૧૧૭, ૧૧૮
મદનમંજરી	૧૦૮
મદનશંકર	૫૨
મદનરાણી	૨૦૬
મદનરેખા	૨૪૮, ૨૪૯
મધદેરા	૮૧
મગધાણીય ખાણ	૧૮૫, ૨૧૭
મધજીવદેવી	૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૪૩, ૧૫૪ ટિ. ૬૦, ૧૫૮, ૧૫૯, ૨૪૭ ટિ. ૨૧

મયૂરકવિ	૯૪, ૯૫, ૯૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭
મરૂદેવી	૧૩૨
મરૂદેશ-મરૂમંડળ	૧૧૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૨૫
મલધારિહિમસૂરિ	૧૨૦
મલય	૯૧
મલ્લ	૨૨૪, ૨૨૫
મલ્લિકાર્જુન	૧૭૧, ૧૭૨
મલ્લણિકા	૩૩
મહામદ્યોરી	૨૦૪ ટિ. ૬૧
મહાકાલ	૮૯, ૧૩૦
મહાનંદ	૨૪૮
મહાબારત	૨ ટિ. ૩, ૬૦
મહારાષ્ટ્ર દેશ	૧૫૪, ૧૯૯ ટિ. ૫૧
મહાલક્ષ્મી	૧૫૭, ૨૩૨
મહાવીર	૨૩, ૨૪, ૨૦૯, ૨૫૨ ટિ. ૨૪
મહોનંદી	૧૦૨
મહીપાલ	૭૧ ટિ. ૧૩
મહેન્દ્રપાલ	૭૧ ટિ. ૧૩
મહેન્દ્રસૂરિ	૮૧ ટિ. ૨૫
મૌગુ	૧૫૪, ૧૫૫
માધકવિ	૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦
માણિક્યપડિત	૧૪૨, ૧૪૮ ટિ. ૭૮
માનતુંગાચાર્ય	૯૬, ૧૦૭
માધાતા	૫૬
માન્યખેટ	૫૩ ટિ. ૯૧
મારવાડ	જીઓ મરૂ
માલવમંડલ	જીઓ માળવા
માળવાદેશ	૨ ટિ. ૫, ૨૬, ૨૯, ૩૦, ૩૦ ટિ. ૪૬, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૬૦, ૭૩ ટિ. ૧૭, ૭૬, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૨૩, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૮, ૧૩૯, ટિ. ૬૩, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦ ટિ. ૯૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૯ ટિ. ૫૧, ૨૦૫, ૨૪૭ ટિ. ૨૧, ૨૫૮ ૧૧ ટિ. ૨૭
માલતીમાધવ	

માલદેવ	૨૧૦
માલવસંવત્	૨૪
માહેચ	૫૦
મિરાતેઅહમદી	૩૯, ૪૦
મીનળદેવી	જુઓ મયણદસદેવી
મુંજ	૫૩, ૫૩ ટિ. ૯૧, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૭૩, ૯૧ ટિ. ૪૧
મુંજરાજ પ્રબંધ	૬૨,
મુંગલદેવ	૪૨, ૬૦
મુંગલમંત્રી	૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૭
મુંગલ ઉપાસક	૨૦૮
મુંગલસ્વામી મંદિર	૧૧૮
મુદિત કુમુદચન્દ્ર	૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૭૪ ટિ. ૧૮
મુનશી ક. મા.	૧૩૭
મુનિદેવાચાર્ય	૧૪૮
મુનિચંદ્ર	૧૪૮ ટિ. ૭૮
મુંબાઇગેઝીટીઅર	જુઓ બોમ્બેગેઝીટીઅર
મૂલનાયક	૧૯૧, ૨૧૮, ૨૨૪
મૂલરાજ	૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૧૨૯, ૧૩૦ ટિ. ૫૨, ૧૩૬, ૧૫૩ ટિ. ૮૮, ૨૦૦
મૂલરાજકુમાર	૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨
મૂલરાજ બીનો	૨૦૪
મૂલરાજવસદિકા	૪૬
મૂલેશ્વરમંદિર	૪૭ ટિ. ૮૦
મૂલદેવસ્વામીઆસાદ	૪૬
મૂલકવિહાર	૧૯૨
મૃણાલવતી	૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૩
મેઘદૂત	૮ ટિ. ૧૫, ૨૧
મેઘનાદ	૨૬૦
મેદપાટ	જુઓ મેવાડ
મેરુતુંગસુરિ	૧૪૮
મેવાડ -	૧૯૯ ટિ. ૫૧

मोढवसहिका	१७६
मोढवंश	१७६
मोढेरक	१६६ टि. ५
मोढेरपुरावतार	२१०
मोह पराजय	४३ टि. ७२, १६४ टि. ४, १६८ टि. ८, १६९ टि. १०, १८२ टि. २६, १९९ टि. ५२
मैर्यवंश	२३
यमुना	१६१
यवनो	२५
यशःपटल	१२४ टि. ४१
यशश्चन्द्रगण्डि	१४८ टि. ७८, १७५, १८६, १८७
यशोधर्म	२४
यशोधवल	१२४
यशोभद्र	१४६
यशोराज	४९
यशोवर्मा	१२३, १२५, १२७, १२९, १५८, १६१
यशोवीरभन्नी	२१२, २१३
यादव	४९ टि. ८४, २१५ टि. ७१
युगादितेव	१४०, १८३, २१७, २२१
युधिष्ठिर	५६, १७५
यूकविहार	१९२
योगराज	३६, ३८, ४०, ४१
योगशास्त्र	१८२, १९१
रंभ	२२६, २२७, २२८, २२९, २३०
रघु	१८३
रघुकुल	१५६
रघुवंश	८ टि. १५, ६२,
रघुभोजार	१८९ टि. ३९
रघुसिंह	२५३
रत्नपरीक्षा अन्य	१४९
रत्नमल	१४२, १४३
रत्नमहिरगण्डि	५४ टि. ६२, ५५ टि. ६३-६५, ५६ टि. ६६-६७,

	૬૮, ૫૮ ટિ. ૧૦૧-૧૦૨, ૬૦ ટિ. ૧૦૪, ૬૨, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૮૯ ટિ. ૩૮, ૬૦ ટિ. ૩૯, ૬૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭, ૧૦૮
રત્નમાલ શહેર	૨૩૦
રત્નમાળા	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૬, ૪૦, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૫૨ ટિ. ૬૦, ૧૧૬ ટિ. ૧૮
રત્નશેખર	૨૩૦, ૨૩૨
રત્નાકર	૧૪૩
રત્નાદિત્ય	૩૮, ૪૦, ૪૧
રંભામંજરી નાટિકા	૨૩૬ ટિ. ૧૪
રવિપ્રીતિ	૨૧
રસરત્ન સમુચ્ચય	૨૫૮ ટિ. ૩૧
રાજ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૪૩, ૬૦
રાજધરદ્વ	૧૬૮
રાજતરંગિણી	૨૫૫ ટિ. ૨૮
રાજદમન (કે મદન)	
શંકર	૫૨ ટિ. ૬૦
રાજપિતામહ બિરુદ	૧૭૧, ૧૮૩, ૧૮૭
રાજ માર્તંડ	૧૦૩ ટિ. ૫૭
રાજ મુગ્ધિકા	૧૦૩ ટિ. ૫૭
રાજ વલ્લભા	૬૨, ૭૩ ટિ. ૧૬, ૧૦૮,
રાજ વિરંગન	૭૩ ટિ. ૧૭,
રાજ શેખર કવિ	૭૧, ૬૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭,
રાજવંશી કોષ્ટક	૩૬ ટિ. ૬૫, ૩૬, ૪૦
રાગિ	ભુમ્બો રાગ
રાણકદેવી	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮
રા. દી. સાંજી	૨ ટિ. ૫, ૪ ટિ. ૭, ૬ ટિ. ૧૭, ૨૩, ૩૩ ટિ. ૫૬, ૫૫ ટિ. ૬૪, ૧૧૩ ટિ. ૧૧, ૧૨૧ ટિ. ૩૧, ૧૨૨ ટિ. ૩૫, ૧૩૮ ટિ. ૬૧, ૧૪૧ ટિ. ૬૮, ૧૪૩ ટિ. ૭૦, ૧૪૭ ટિ. ૭૬, ૧૫૩ ટિ. ૮૬, ૧૮૯ ટિ. ૩૮-૩૯, ૧૯૬ ટિ. ૪૬
રાધણપુર	૩૧ ટિ. ૪૮

રાધાવેધ	૭૪
રામ	૫૧, ૫૬, ૫૮, ૧૫૬,
રામચન્દ્ર કવિ	૧૩૩, ૧૮૮ ટિ. ૩૭, ૧૬૦, ૨૦૨, ૨૦૩,
રામલાલ મુ. મોદી	૨૯, ૪૧,
રામેશ્વર	૮૮
રાવણુ	૫૬, ૫૮, ૬૮
રાખટ્ટ કૂટ	૨૦૭
રાસમાળા	૩૨ ટિ. ૫૦, ૪૦, ૪૧, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૩ ટિ. ૮૮, ૧૫૪ ટિ. ૯૦, ૧૬૨, ૨૨૬ ટિ. ૧૦, ૨૪૭ ટિ. ૨૧,
રૂઢીવિત્ત	૧૮૨, ૧૮૩
રૂદ્રમહાકાલ	૧૩૦,
રૂદ્રમહાલય	૧૩૦, ૧૬૦ ટિ. ૬૭
રૂદ્રાદિત્ય	૫૪, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૩
રૂપસુંદરી	૩૨ ટિ. ૫૦,
રેવતગિરિરામ	૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨
રેવા	૧૬૧
રેવતક તીર્થ	૨૬૧ (ભુઓ ગિરનાર પથ)
રેવતકોક્ષાર પ્રબંધ	૧૩૯
રોહક	૬૪
રોહણાચલ	૩, ૪
રોકા	૫૯, ૭૫, ૧૫૬
રક્ષ	૫૦, ૫૧
રક્ષમણુસેન	૨૩૬, ૨૩૮
રક્ષમણુવતી,	૨૩૬, ૨૩૮ ટિ. ૧૩
રક્ષમદેવ	૧૦૯
રઘુભોજરાજ	૨૦૯
રઘુનાહડ	૨૫૯
રસિકતા સંરોવર	૨૦૯, ૨૧૫ ટિ. ૭૨
રવણુપ્રસાદ	૧૯૯, ૨૦૫ ટિ. ૬૨, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૭, ૨૧૯
રાખો	૪૯, ૫૦, ૫૧, ૬૧, ૨૦૦ ટિ. ૫૩
રાણી છીપણુ	૧૧૯

લાટ	૪૪ ટિ. ૭૫, ૬૧, ૭૨, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૧૫ ટિ. ૭૧,
લીલાદેવી	૪૩, ૬૦
લીલો વૈદ્ય	૧૧૭, ૧૧૮
લૂણપાલ	૨૧૪, ૨૧૫
લૂણપાસેશ્વર	૨૧૫-
લૂણિગ	૨૧૦, ૨૧૨
લૂણિગવસદિ	૨૧૨
લૂતારોગ	૫૦, ૨૦૦
લજોદક	૧૫૫
લડનગર	૧૦૯
લટપદક	૧૯૧
લડસર ગામ	૧૨૪
લડોદરા	૧૯૧
લઢવાણ	૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૮૩
લઢીઆર	૩૧, ૪૭ ટિ. ૮૦
લનરાજ	૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૧૩૮ ટિ. ૬૦
લયજલદેવ	૪૮, ૨૦૪
લરૂચિ	૬, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૯૯
લરાહ	૮૬
લરાહમિહિર	૨૦, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૮ ટિ. ૩૧
લર્ધમાનની પ્રતિમા	૨૨૮
લર્ધમાનસુરિ	૮૧, ૨૨૮
લર્ધલાલ	૮૦ ટિ. ૨૪
લલબી	૨૨૩, ૨૨૫, ટિ. ૩, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯
લલબીનો નાશ	૨૩૦
લલ્લબરાજ	૫૨
લલસાડ	૧૭૧ ટિ. ૧૪
લસંતવિલાસ	૪૨ ટિ. ૬૯, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૪૭ ટિ. ૭૯, ૫૨ ટિ. ૮૯, ૧૦૯, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૬૨, ૧૬૯. ટિ. ૧૦, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૧૩ ટિ. ૭૦, ૨૧૫ ટિ. ૭૧, ૨૧૬ ટિ. ૭૫
લસતુપાલ	૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮ ટિ. ૭૭, ૨૨૦, ૨૨૧

वस्तुपालयरित	२१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१, २१६ टि. ७३, २१७ टि. ७५
वस्तुपालतेजपाल	४२ टि. ६६, ४६ टि. ७८, ६१, ११६ टि. १८
अशस्ति	
वस्तुपालतेजपाल	२०७ टि. ६५
रासे।	
वागलटपुर	१८४, १८५
वागलटमंजी	१६७, १८३, १८४, १८५, १८५, १८६, १८७
वागलट वैद्य	२५८, २५९
वागलट वैद्यप्रबंध	२६०
वागलटाईकार	१६७ टि. ७
वाधेक्षा वंश	२०६
वात्स्यायन	६२
वाभन	८० टि. २४, ८६
वाभनरथक्षी	२१६ टि. ७६
वाभरासिचित्र	१६३
वायटीय	११६
वायडगञ्ज	२११
वाराणसी	५४
वाराणसीगाम	१५३
वाराणसीधुय	११३, १११
वाराणसीसहिता	२५१
वाणिकदेश	१५२
वादिभक्ति	६०
वासुकी	२५३, २५४
वारतुशास्त्र	२१२
वाहड	११६, १४२ टि. ६६, १६८, १६९
विक्रमांकटव्यरित	४२ टि. ६६, १०३ टि. ५६
विक्रमादित्य के	२ टि. ५, ३, ४, ५, ६, ७, १०, ११, १२, १३, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, ५१, ६६, ६८ टि. ५१, १०० टि. ५२, १६५, १७६, २२२, २२३, २५७, २५८ टि. ३०
विक्रमार्क	

विष्णुमहोत्सव	११४ टि. १३, २४७ टि. २१
त्रिभुवनमहोत्सव	
विष्णु संवत्	२४, २६
विष्णुसंज्ञा	४४, टि. ७४, ६१, १६०, १६१ टि. ४१
विष्णुसंज्ञा	१८८, १८९
विष्णु	
विष्णुसंज्ञा	३६, ४०, ४४, टि. ७३, ५२ टि. ६०, ६१, ११२ टि. ८-९, ११६ टि. १८, १६१, २२० टि. ८१
विष्णुसंज्ञा	२०८, २२०
विष्णु	६२, ६३
विष्णुधर	२४०
विष्णुपति	१०३
विष्णुपायण	१४०
विष्णुपथ	१५६
विष्णुमंत्र	१०८
विष्णुसंज्ञा	२१२
विष्णुसंज्ञा	१७१
विष्णु	१६०
विष्णु	१६, ८१
विष्णुमित्र	१७४
विष्णुसंज्ञा	१८८, १८९
विष्णुमित्र	१८
वीतराग स्तुति	१८२
वीरयया	१६, ६६
वीरयया	२०६, २०७, २०८, २१०, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१
वीरमती	३२
वीरयया	१३७, १३८
वीरसद्वै	२२०
वृद्धवाहीश्वरि	२७
वृद्धवाहीश्वरि	२४६ टि. २०, २५८
वृद्धवाही	३७, ३८, ४०, ४१

બ્યાદિ પદ્ધતી	૨૦૬
શક	૨૩, ૨૫
શકટાલ મંત્રી	૨૫૧
શકારિ	૨૬
શકુનગૃહ	૨૦૧
શકુનિકાવિહાર	૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૭
શકોવતાર	૮૯
શકર દિગ્વિજય	૧૨ ટિ. ૨૯,
શંખ	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫ ટિ. ૭૧
શંખપુર	૨૬૨
શંખરાજ	૨૬૨
શતાનન્દપુર	૨૪૮
શત્રુજય	૧૩૧, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૭૯, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૬ ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૪
શત્રુજયાવલર	૨૧૧
શરણુ	૨૩૮ ટિ. ૧૩
શાકટાયન	૧૨૯, ૧૪૬
શાકભરી	૪૪ ટિ. ૭૪, ૪૫, ૧૮૯ ટિ. ૩૯
શાતવાહન	જુઓ સાતવાહન
શાન્તિસુરિ	૧૪૧,
શારદાનંદ	૧૯, ૨૦
શાર્ગ્ગધરપદ્ધતિ	૫૧ ટિ. ૮૮, ૨૩૮ ટિ. ૧૩
શાલિવાહન	૨૫૫ ટિ. ૨૮
શાલિવાહન પ્રબંધ	૨૭
શાહજુદોન	૧૩૬, ૨૪૨ ટિ. ૧૭, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
શિખા	૨૨૨
શિખિ	૨૧૬
શિલાફિત્ત	જુઓ શીલાદિત્ત
શિલાહારવંશ	૧૭૩ ટિ. ૧૭
શિવચિત્ત	૨૦૪ ટિ. ૬૧
શિવપુરાણુ	૪૮, ૧૮૦
શિયુપાલ વધ	૭૯, ૮૦ ટિ. ૨૪

શીતા	૯૨, ૯૩
શીલગુણસૂરિ	૩૨, ૩૫
શીલાદિત્ય	૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૯, ૨૩૦
શીહોર	૧૫૩ ટિ. ૮૮, ૧૬૦ ટિ. ૯૭
શુકસંવાદ	૮૪
શુકલતીર્થ	૫૨ ટિ. ૯૦, ૧૧૩ ટિ. ૧૦
શુભકેશી	૧૧૨
શુભશીલ	૫૫ ટિ. ૯૩, ૫૬ ટિ. ૯૮, ૫૭ ટિ. ૯૯, ૬૨
શેત્રુંજી	જીઓ શેત્રુંજી
શોભનમુનિ	૮૧, ૮૨, ૮૩, ૯૧,
શોભન રાજ	૨૧૯
શોભન સૂત્રધાર	૨૧૨
શ્રદ્ધેવી	૩૩, ૩૫
શ્રીનગર	૧૩૧
શ્રીપર્વત	૧૧
શ્રીપાલકવિ	૪૨ ટિ. ૬૯, ૧૩૨, ૧૬૬ ટિ. ૪૫
શ્રીધુન્દરાજ	૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪
શ્રીમાતા	૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪
શ્રીમાલતાતિ	૧૯૬ ટિ. ૪૫
શ્રીમાલનગર	૭૮, ૮૦, ૨૨૮
શ્રીમાળના રાજ	૨૩૪, ૨૪૪
શ્રીમાલવંશ	૧૧૮
શ્રીરથળ	૫૨ ટિ. ૮૯, ૧૩૦ ટિ. ૫૨
શ્રીહર્ષ	૫૪ ટિ. ૯૨
શ્વેતાંબરમત	૧ ટિ. ૧, ૨૩, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૮
પદ્મદર્શન સમુચ્ચય	૧૪૪ ટિ. ૭૩
સપ્તપદ	૨૧૩, ૨૧૫
સગરા	૧૭૦
સંગજન	૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯
સત્યપુરાવતાર	૨૧૦
સૂત્રાગાર	૧૯૮
સત્વપરીક્ષા પ્રબંધ	૧૧

सङ्कितकल्याभृत	२३८ टि. १३
सन्भति तर्क	२७
सपादवक्ष	४४ टि. ७४, १६१, १६२, १६६, १६२, १६७, १ टि. ५१, २४५
सपादवक्षना राज्ञ	४४, ४५, ४६, ६१, १३४, १६८, १६०, १६१ टि.
समरांगण्य सूत्र	१०३ टि. ५७
समस्तराज्य विडम्बन	७२
समुद्रविजय	२५४
समोवसथु	१ टि. १
सरस्वती कंडाभरथु	८५, ८६, १०३ टि. ५७, २०६ टि. ६७
सर्वदेव	८१
सहस्रविंशति सरोवर	१२३, १२६, १३१, १३२, १५८, १६० टि. ६७, १
सायक	३४
सांकाश्य	८१
सांगथु	२०७, २१६ टि. ७६
सातपाहन	२१, २७, २८, २९, २५३, २५४
सान्तरकुण	२४७ टि. २१
सान्त्वमन्त्री	११८, १२०, १२१, १२३, १५६, १६०
सान्त्वसहिष्ठा	१२०
सान्धि विग्रहिष्ठा	६८, ६९, ७६, ६७ टि. ४६
सायनमती	११५ टि. १६, १५३
सागर	४१, ४४ टि. ७४
सामन्तसिंह	३८, ४०, ४३
सामण	१२४, १६८, १६९
सारस्वतमंडल	६१
सारस्वत व्याकरण्यु	१८८ टि. ३५
साविगवसहिष्ठा	१६२
साहसांक (पिङ्ग)	५
सितांगरमार्ग	२६०, २६१
सिद्धपाल	१६; टि. ४५
सिद्धपुर	१३०
सिंधु	२१५ टि. ७१

सिद्धराज	४१, ४४ टि. ७३, ११०, ११५, ११६ टि. १८, ११८, १२१, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८ टि. ४७, १२९, १३०, १३१, १३२, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४४, १४६, १४८, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६, १६८ टि. ८, १७४ टि. १८, १९३, २४२, २४७ टि. २१
सिद्धर्षि	८० टि. २४
सिद्धसेनायार्थ	१२, १३, १५, १६, २१, २६, २७
सिद्धलेभ	१२७, १२८, १२९, १४६ टि. ७५
सिद्धदेवप्रशस्ति	११६ टि. १८, १२८ टि. ४७, १२९ टि. ४८
सिन्धुदेश	१९९ टि. ५१
सिन्धुराज	५३ टि. ६१, ६१, ६२, २१५ टि. ७१
सिन्धुल के सिन्धुल	५४, ५५, ६२
सिन्धु नदी	२५६
सिन्धु	२१५ टि. ७१
सिन्धुनतल	५४
सिन्धुपुर	१५२, १५३
सिन्हासनदात्रि- शिक्षा	५ टि. ६, ६ टि. १८, १० टि. २३, ११ टि. २६, १३ टि. ३२, १४ टि. ४५, १८, २२, २३, २६१ टि. २४
सिंहार	१५३ टि. ८८
सीधल	शुभो सिन्धुल
सीयक	५४ टि. ६२
सीलथ }	१५८, २०१
सील }	
सुदृढकीर्तिकल्पोत्पत्ति	३३ टि. ५६, ३६ टि. ६५, ३६, ४०, ४६ टि. ७८, ४७ टि. ७९-८१, ४६ टि. ८४, ५२ टि. ६०, ६१, १६२, १६६ टि. १०; १७२ टि. १७, २०४ टि. ६१
सुदृढसंकीर्तन	३६ टि. ६५, ३६, ४०, ४६ टि. ७८, ४७ टि. ७९-८१, ४६ टि. ७४, ५२ टि. ६०, ६१, १०६, ११६, ११८, १२५ टि. ४२, १६२, १६६ टि. १०, १७२ टि. १७, २०४ टि. ६१, २०७ टि. ६५, २१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१

મુંઘા	૨૦૪ ટિ. ૬૧
મુપ્રતિષ્ઠાન	૨ ટિ. ૫ જીઓ પ્રતિષ્ઠાન
મુમગા	૨૨૩
મુલટવર્મા	૨૦૫ ટિ. ૬૨
મુલદ્રદેવ	૮૦ ટિ. ૨૪
મુભાષિતરત્નસંકોહ	૬૩
મુભાષિતાવલિ	૧૪ ટિ. ૩૫
મુરથોત્સવ	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૨૫ ટિ. ૪૨
મુરપાળ	૩૨ ટિ. ૫૦
મુરાદ	૧૬૬ ટિ. ૪૫ જીઓ સોરઠ
મુવર	૧૮૩
મુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ	૯, ૧૯૭, ૨૨૭
મુનતરવામીનું મંદિર	૧૮૬
મુનતરવામી	૧૮૬, ૧૮૭
મુશ્રુત	૪૩ ટિ. ૭૧, ૨૫૮
મૂર્ચશતક	૯૫
મૂલવ	૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૨
સેઠી નદી	૨૨૫ ટિ. ૨, ૨૫૪, ૨૫૫ ટિ. ૨૬
સેન્ધવીદેવી	૧૮૬
સોમનાથ કે સોમેશ્વર	૪૩, ૪૬, ૪૭, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૯, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૬૧, ૨૬૨
સોમનાથપાટણ	૩૬, ૪૬, ૧૫૯, ૧૭૯, ૧૯૨, ૨૧૧, ૨૨૮
સોમપ્રભાચાર્ય	૧૯૬ ટિ. ૪૫
સોમાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
સોમેશ્વર કવિ	૧૦૧ ટિ. ૫૪, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૧૭૪ ટિ. ૧૮, ૨૦૩ ટિ. ૫૬, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૯ ટિ. ૬૭, ૨૧૩ ટિ. ૭૦, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
સોમેશ્વર પ્રધાન	૨૪૬
સોરઠ	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૮૨, ૧૮૪ ટિ. ૨૯, ૧૬૪, ૧૯૫, ૧૯૯ ટિ. ૫૧
મોલંડી	૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨
મોત્તાક	૧૧૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૯૮

સોલડ	૨૦૫
સૌભાગ્યસુંદરી	૧૦૮
સૌરાષ્ટ્ર	૫૧ ટિ. ૮૭
સ્તંભનક	૨૨૫, ૨૫૫
સ્વાદવાદ રત્નાકર	૧૪૮ ટિ. ૭૮
હનુમન્નાટક	૮૮ ટિ. ૩૪
હમીર	૧૮૯
હમીર મદમદન	૨૧૫ ટિ. ૭૦
હમીર મહાકાવ્ય	૪૪ ટિ. ૭૪, ૬૧, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
હરિપાલ	૧૬૩
હરિભદ્ર	૧૪૪ ટિ. ૭૩, ૨૦૭
હરિવંશ	૨૪
હરિશ્ચન્દ્ર	૨૪૨, ટિ. ૧૭
હર્ષ	૯૬ ટિ. ૪૮
હર્ષચરિત	૧૪૩ ટિ. ૭૧
હલાયુધ	૬૩
દાણ	૨૪
દેવખંડ	૨૦૦
દેવચન્દ્ર, દેવસૂરિ	૪૨ ટિ. ૬૬, ૪૪ ટિ. ૭૫, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૧ ટિ.
૩ દેવાચાર્ય	૮૭, ૫૨ ટિ. ૯૦, ૬૦, ૬૧, ૭૭ ટિ. ૨૩, ૧૮૬, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૫, ૧૭૧, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮ ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૧૧
દેવસેવક	૧૯૪
દેવસૂરિ મલધારી	૧૨૦